

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Петренко Ірина Миколаївна

УДК 340.61:316.356.2.009(470+571) «17»

**ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В ПРАВОСЛАВНІЙ
ПОВСЯКДЕННІЙ КУЛЬТУРІ РОСІЇ ХVІІІ СТ.**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В'ячеслав Михайлович

Київ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1.Історіографія проблеми	11
1.2.Характеристика джерельної бази	47
1.3.Методологія дослідження	61
РОЗДІЛ 2. ТРАДИЦІЙНА, РЕЛІГІЙНА І СВІТСЬКА ХАРАКТЕРИСТИКА ШЛЮБУ ТА ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ	
2.1.Співвідношення звичаєвого, канонічного права і світського законодавства у шлюбно-сімейних відносинах	71
2.2.Взаємодія парафії і сільської громади як механізмів управління шлюбно-сімейними відносинами в повсякденних відносинах	101
2.3.Практика поширення вінчаних і невінчаних шлюбів	120
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ УМОВИ І ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ СІМ'Ї ТА ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ СОЦІУМУ	
3.1.Згода на укладання шлюбу	142
3.2.Встановлення шлюбного віку, пропорційності в роках наречених, обмеження на укладання шлюбу	157
3.3.Визначення ступенів кровної, духовної спорідненості і свояцтва як засобів регулювання шлюбно-сімейних відносин	185
3.4.Шлюбний обшук і порядок отримання «венечних пам'ятей»	212
3.5.Взаємовідносини подружжя у шлюбі	222
РОЗДІЛ 4. ПРИПИНЕННЯ І РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ У ПОВСЯКДЕННИХ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ	
4.1.Припинення і визнання шлюбу недійсним,	

основні приводи і порядок розлучення. Застосування епитимій	244
4.2.Порушення подружньої вірності	255
4.3. Двоєженство і двоємужжя. Тривала відсутність, заслання або ув'язнення одного з подружжя	277
4.4.Прийняття чернецтва. Хвороба одного з подружжя	323
4.5.Побутування самовільних розлучень. Четверті шлюби	346
ВИСНОВКИ	363
ДОДАТКИ	375
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	393

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держархів Дніпропетровської обл. – Державний архів Дніпропетровської області.

Держархів Одеської обл. – Державний архів Одеської області.

Держархів Полтавської обл. – Державний архів Полтавської області.

Держархів Харківської обл. – Державний архів Харківської області.

Держархів Чернігівської обл. – Державний архів Чернігівської області.

Держархів м. Києва – Державний архів м. Києва.

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости.

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов, г. Москва.

РГИА – Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург.

РПЦ – Російська Православна Церква (Православна Кафолицька Греко-російська Церква).

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення Української держави, прогресивний розвиток суспільства істотно залежать від міцності шлюбно-сімейних відносин, які перебувають під впливом соціальної політики, а також економічних, культурних, освітніх умов, що дають можливість родині відтворюватися як соціальній спільності й ретранслятору норм моралі і права. Зважаючи на корінні зміни в реалізації вітчизняної соціальної політики необхідно враховувати і тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин, їх еволюцію протягом історичного поступу соціуму.

З огляду на це актуальності набувають дослідження з історії шлюбно-сімейних відносин, їхня трансформація в контексті історії повсякденності. На сучасному етапі розвитку науки історія повсякденності стала одним із найбільш актуальних методологічних напрямків наукових досліджень. Формування нової парадигми студіювання історії викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних учених проблемами соціальної історії на мікрорівні. Слід зазначити, що брак праць з історії шлюбу і сім'ї гостро відчувається в сучасній українській історичній науці. Через різні об'єктивні і суб'єктивні причини шлюбно-сімейні відносини довго залишалися поза фаховими інтересами дослідників. Проте вивчення специфіки шлюбно-сімейних відносин дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності сьогодення.

У дисертаційній роботі історія повсякденності розглядається як галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера буденного життя в історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності – реальність, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивне значення як життєвого світу. Під православною повсякденною культурою розуміється складне соціокультурне явище, яке відображає сукупність матеріальної і духовної сторін існування православного соціуму, розмаїття приватного життя людини, яке визначалося суспільним статусом, ментальними установками, смаками, звичками, традиціями, семіотичним контекстом і перебувало

в тісному зв'язку з її діяльністю, виявлялося безпосередньо у стереотипах поведінки щоденного життя і формах буденного спілкування індивідумів.

Зв'язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота здійснена в рамках науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11 БФ 046-01).

Об'єктом дисертації виступають соціальні інститути шлюбу і сім'ї в ранньомодерному соціумі Російської держави.

Предметом дослідження є еволюція повсякденних шлюбно-сімейних відносин соціуму Росії протягом XVIII ст.

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази реконструювати, виявити особливості і показати розвиток шлюбно-сімейних відносин на теренах Російської держави у XVIII ст. крізь призму православної повсякденної культури.

Досягнення названої мети передбачається через розв'язання наступних **завдань**:

- визначити рівень наукової розробки проблеми та узагальнити її історіографічні здобутки;
- виявити, проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази дослідження й охарактеризувати методологію проблеми;
- порівняти традиційний, релігійний і світський характеристики шлюбу та подружнього життя;
- розкрити значення сільської громади і церковної парафії у шлюбно-сімейних відносинах мирян;
- охарактеризувати практику поширення вінчальних та невінчаних шлюбів;
- розглянути основні умови і порядок формування сім'ї;
- реконструювати внутрішньосімейні відносини, показати реалії подружнього життя у всіх їх складностях і суперечностях;

- проаналізувати основні приводи (перелюб, двоєженство і двоємужжя, тривала відсутність, хвороба одного з подружжя, прийняття чернецтва) і порядок розлучення;
- висвітити причини і наслідки поширення «розлучних листів»;
- визначити роль духовенства у розв'язанні шлюбно-сімейних конфліктів мирян;
- показати протистояння між місцевими повсякденними практиками і модернізаційною шлюбно-сімейною політикою монархів Російської імперії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1721 р. по 1805 р. Нижня хронологічна межа обумовлена набуттям чинності Духовного регламенту Петра I, на основі якого було взято курс на створення моделі консисторської системи єпархіального управління, відповідно до цього запроваджено духовні консисторії і правління, до компетенції яких належав розгляд шлюбно-сімейних справ. Верхня хронологічна межа обумовлюється проголошенням указу, що істотно обмежив повноваження духовних консисторій у шлюбно-сімейних справах.

Географічні межі дослідження охоплюють південно-західні єпархії Російської Православної Церкви (далі – РПЦ): Білгородську, Слов'яно-Херсонську (з 1786 р. – Катеринославсько-Херсонську), Київську (мала статус митрополії, крім 1722-1743 рр., коли її було понижено до архієпископії), Переяславсько-Бориспільську (до 1733 р. як вікарна підлягала Київській кафедрі і мала назву «Переяславська», з 1785 р. удруге стала вікарною), Чернігівську (з 1785 р. – Чернігівська і Новгород-Сіверська), Слобідсько-Українську (з 1799 р. – Харківська). На зазначені території поширювалися загальноімперські та спеціальні імператорські і синодальні укази.

Методологічною основою дисертації є міждисциплінарний підхід, оскільки тема дослідження тісно пов'язана з предметами таких наук, як демографія, соціологія, етнографія, історія сім'ї, право, релігієзнавство тощо. Підґрунтям роботи також стали цивілізаційний підхід і методологія соціальної історії. В роботі застосовано системний, комплексний, історико-культурологічний, історико-антропологічний,

аксіологічний, гендерний підходи. У дисертаційному дослідженні використано принципи історизму, системності, всебічності. Для досягнення поставленої мети і розв'язання означених завдань здійснювався синтез різноманітних дослідницьких методів, а саме: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, періодизації, формально-юридичний, порівняльно-правовий, умовно-документознавчий, граматично-дипломатичний, текстології.

Наукова новизна дисертації зумовлена постановкою і розробкою історичної проблеми, що досі не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження в історіографії. Оригінальність концептуального замислу полягає в тому, щоб виявити ціннісні аспекти шлюбно-сімейних відносин у Росії XVIII ст. у контексті православної повсякденної культури.

Уперше в історіографії проаналізовано шлюбно-сімейні відносини православного населення Російської держави XVIII ст. із позицій історії повсякденності.

На основі опрацювання документів уперше детально розглянуто вплив церковного, звичаєвого і світського права на повсякденні шлюбно-сімейні відносини, виявлено їх специфіку. Уточнено уявлення про вплив РПЦ на родинні відносини мирян XVIII ст. Уперше указано на обумовленість шлюбно-сімейних відносин інтересами Російської імперії. Реконструйовано процес втручання світської влади у шлюбно-сімейні відносини, який виявився в тому, що з початку XVIII ст. основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, які коригували канонічне право.

У дисертаційній роботі отримало додаткового підтвердження взаємозв'язок універсальної тріади – сім'ї, общини і парафії, яка управляла повсякденними відносинами соціуму. Набуло подальшого розвитку дослідження суперечливості жіночого повсякдення, що свідчить про потребу звільнення від стереотипу романтично-ідилічних взаємовідносин між чоловіком і жінкою у внутрішньосімейних відносинах, захоплення міфологізованим минулим із завищеними оцінками стосовно високого і привілейованого статусу жінки, її рівноправності з чоловіком у сім'ї в умовах патріархального суспільства.

Доведено, що поширення «розлучних листів» пояснювалося обмеженою кількістю офіційних приводів для розлучення. Їх поширенню сприяли священнослужителі, які отримували з цього матеріальний зиск. Показано, що подружжя найчастіше вдавалося до «розлучних листів» через хворобу одного з них.

Реконструйовано роль духовенства у повсякденних практиках мирян, виявлено їхнє тяжіння до усталених шлюбно-сімейних традицій протягом XVIII ст. З'ясовано, що парафіяльні ієреї не завжди сумлінно виконували свої обов'язки, порушували шлюбно-сімейні приписи, чим подавали негативні приклади мирянам. Підкреслено, що, порушуючи або не виконуючи шлюбно-сімейні приписи, панотці створювали для мирян можливість укласти незаконні шлюби, нехтувати офіційне шлюбно-сімейне законодавство.

У дисертаційному дослідженні вперше показано протистояння між місцевими повсякденними практиками і модернізаційною шлюбно-сімейною політикою правителів Російської держави. Встановлено, що така політика призводила до деморалізації родинного життя, гострих подружніх конфліктів, ігнорування і відвертого невиконання офіційного законодавства як духовенством, так і мирянами.

Практичне значення дисертаційної роботи визначається необхідністю осмислення і розробки нового напрямку в сучасній гуманітаристиці – історії повсякденності. Історико-аналітичні матеріали дисертації можуть бути використані в курсах, як-от: історія Росії й України, історія повсякденності, соціальна історія, етнологія, правознавство, релігієзнавство, культурологія, історія української культури у вищих навчальних закладах. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дисертації використовувалися автором під час читання лекцій та проведення семінарських занять у Полтавському університеті економіки і торгівлі. Крім того, результати дослідження можуть використовуватись у діяльності відповідних державних установ.

Апробація результатів дисертації. Окремі аспекти обраної теми, а також основні результати дослідження доповідалися на наукових конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Українсько-ватиканські відносини в

контексті суспільних і міжконфесійних проблем» (Івано-Франківськ, 2008); XVIII, XIX, XX Міжнародній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 2008, 2009, 2010); VI, VII, VIII Міжнародній науковій конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2008, 2009, 2010); V Міжнародній науковій конференції «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура» (Белгород, 2009); Міжнародній науковій конференції «The history of families and household: comparative European dimensions» (Лондон, 2010); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті преподобного Трифона В'ятського (1546-1612) (Кіров, 2010); Міжнародній науковій конференції «Историческая память. Люди и эпохи» (Москва, 2010).

Публікації. Викладені в дисертації положення відображені у двох монографіях «Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст.» (Полтава, 2009) (7,4 друк. арк.), «Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.» (Полтава, 2010) (Ч. I. – 17,3 д.а.); (Ч. 2. – 19,1 д.а.), 27 статтях у фахових виданнях, 25 статтях, які додатково відображають результати дослідження загальним обсягом понад 25 друк. арк.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Спеціальних узагальнюючих розвідок з історії шлюбно-сімейних відносин мирян у XVIII ст. у вітчизняній історіографії досі немає, проте окремі аспекти даної проблеми розглядалися в працях дослідників. Їх сукупність дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з'ясувати основні тенденції її розвитку. Тому у реалізації основних дослідницьких завдань дисертант спирався на існуючі досягнення історіографії.

Зважаючи на специфіку шлюбно-сімейної тематики, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких працювали науковці, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, кадровий потенціал істориків, оволодіння ними методикою наукового пізнання, опрацювання джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем чітко простежуються **три хронологічні періоди**: 1) з XIX ст. до 1917 рр.; 2) 1918 р. – кінець 80-х рр. XX ст.; 3) з кінця 80-х рр. XX ст. до сьогодення.

Розпочинаючи характеристику робіт **першого хронологічного етапу** – з XIX ст. до 1917 р. – слід указати, що дослідницька традиція починається ще на початку XIX ст., коли з'явилися праці народознавців, які виявили інтерес до сім'ї, сімейного побуту, звичаєвого права вцілому. У першій половині XIX ст. була закладена традиція письмової фіксації родинних обрядів, тим самим сформувався «фольклорно-етнографічний напрямок» у дослідженні проблеми. Зокрема, традиції

укладання шлюбу і формування сім'ї знайшли відображення в роботі О.Терещенка ¹, присвяченій народній побутовій культурі.

Пік найвищого інтересу до повсякденності припадає на останню третину ХХ ст. Однак окремі аспекти повсякдення стали предметом інтересу істориків II половини ХІХ ст. Тоді з'явилися праці, присвячені побуту, моральності, звичаям народу, зокрема, роботи М.І.Костомарова, І.Є.Забеліна з етнології російського і українського народів ². Для вказаних розвідок був характерний фактографічно-описовий підхід. У полі зору дослідників першої хвилі зацікавлення повсякденням опинилися макро- і мікросередовище проживання: природа, місто, село, житло (зовнішній і внутрішній простір, включно з інтер'єром, меблі, начиння тощо); турбота про тіло і зовнішній вигляд (фізичні вправи, гігієна, лікування, вбрання); ключові, соціальнозначимі моменти життя людини (народження і хрещення дитини, створення родини (весілля), смерть (похорони); сім'я, сімейні відносини, міжособистісні відносини; дозвілля (ігри, розваги, свята). Учені зверталися до зовнішнього, предметно-матеріального боку життя, більше акцентували увагу на тому, що і як було прийнято робити, ніж на тому, які установки свідомості, моральні цінності стояли за певними вчинками і діями.

Серед дореволюційних дослідників шлюбно-сімейних відносин українців слід назвати студії видатного історика народницької течії, етнографа, правознавця, археографа й архівіста, блискучого знавця звичаєвого права О.І.Левицького ³.

¹ Терещенко А. Быт русского народа / Александр Терещенко. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1848. – 509 с.

² Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях / Николай Иванович Костомаров. – М. : Республика, 1992. – 303 с.; Забелин И. Е. Домашний быт русских цариц в XVI и XVII ст. / Иван Егорович Забелин. – М., 1869. – 858 с.

³ Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI-XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С. 98 – 107; *Його ж.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549 – 574; *Його ж.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1 – 15; *Його ж.* Очерк народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 1 – 36; № 2. – С. 180 – 216; № 3. – С. 368-395; № 5. – С. 149 – 182; № 7-8. – С. 169 – 209; № 9. – С. 401 – 430; № 10. – С. 45

Учений завдяки участі у різних археографічних комісіях спромігся зібрати велику кількість документів і на цій основі провів глибокі дослідження народного побуту і соціальних відносин в українському суспільстві в XVI-XVIII ст. Це відбилося у великій кількості публікацій на різноманітні теми. Заслуговують на увагу його розвідки, присвячені вивченню народних звичаїв у шлюбно-сімейних відносинах, родинного побуту, весільної обрядовості. Ці праці не втратили своєї актуальності і нині, адже вони вписали помітну сторінку в історію, культуру і менталітет українського народу.

Серед багатьох малодосліджених проблем історії України минулих епох увагу О.І.Левицького привернули питання родинних відносин, які до нього вивчалися переважно в фольклорно-етнографічному аспекті. Основні свої роботи вчений присвятив дослідженню шлюбно-сімейних відносин у Правобережній Україні, оскільки там збереглося багато актових книг, які є основним джерелом для їхнього вивчення.

Частина праць О.І.Левицького присвячена історії шлюбно-сімейного судочинства і родинним відносинам у Гетьманщині XVIII ст., і стосується життя як вищих, так і нижчих верств українського суспільства⁴.

Вступна частина до цього видання «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.» підбиває підсумок того, що О.І.Левицький зробив для аналізу родинного побуту і сімейного права в Україні. Історик уперше розкрив на актовому матеріалі весь процес колонізаційної політики Речі Посполитої в Україні у XVI-XVII ст., показав, як окатоличувалися українські шляхетські роди⁵.

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, О.І.Левицький виділив кілька найважливіших питань, а саме: становище жінки, її статус в родині і суспільстві; на

– 76; № 11. – С. 223 – 255; № 12. – С. 424 – 471; *Його ж.* «Сговор малолетних» (страница из истории брачного права на Украине XVI ст.) // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С. 64 – 72; *Його ж.* Про шлюб на Україні-Русі в XVI-XVII ст. – Львів : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. – 62 с.

⁴ *Його ж.* Несподіваний шлюб // Степ. Письменство, наука і громадське життя. – Одеса, 1916. – С. 7-31; *Його ж.* По судах Гетьманщини. – Х. : Рух, 1930. – 256 с.

⁵ *Його ж.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – К., 1909. – Ч.8, Т.III. – С. 1 – 120.

підставі значної кількості документів учений розкрив усі етапи українського весілля: змовини, заручини і саме весілля, а також церковне вінчання; розглянув майнову і матеріальну основу родини, що складалася з частки подружжя – „віно” і „посаг”. Учений дослідив усі варіанти поділу майна у зв’язку з розлученням, охарактеризував їх причини тощо.

У статті, опублікованій у часопису „Киевская Старина”, О.І.Левицький розглянув один унікальний український звичай, а саме право дівчини визволяти злочинця, засудженого на смерть, шляхом одруження на собі. Такі випадки, вчений вважав поодинокими і запозиченими із звичаєвого права західноєвропейських країн (Німеччини, Франції) ⁶.

У своїх працях О.І.Левицький присвятив багато уваги розлученням подружніх пар та ставленню до цього Церкви. На основі широкого джерельного матеріалу історик довів, що церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням про шлюб, які розуміли його як звичайну угоду, яку можна добровільно укласти і розірвати. На основі актових документів учений показав, що у XVII – на початку XVIII ст. навіть в очах духовенства церковне вінчання без виконання весільного обряду не мало ніякого значення, а виконувалося лише як релігійний акт. Найбільшій канонічній регламентації було піддано розлучення, значно обмежено їх свободу і причини, що суперечило старим козацьким традиціям.

Аналізуючи праці О.І.Левицького слід наголосити на тому, що вчений дещо ідеалізував становище українських жінок у шляхетському соціумі, вказуючи на їх «привілейоване», «рівноправне» з чоловіками становище. Збережені ж актові книги свідчать про нерідкі судові позови, суперечки, сварки, конфлікти між подружжям, які іноді доходили до злочинів, що аж ніяк не вказує на захищеність жінки.

Професор церковної історії Харківського університету А.С.Лебедев присвятив свої студії розгляду приводів для розлучення серед православного населення на

---

⁶ *Його ж.* Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 89 – 97.

основі архівних документів Харківської і Курської духовних консисторій⁷. Історик вважав, що приводів до розлучень було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного з подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення. Кожну із цих причин А.С.Лебедев яскраво проілюстрував фактами з соціальної дійсності XVIII ст.

У статтях церковного історика М.Руднева розкрито еволюцію судочинства у справах про розірвання шлюбу⁸. Автор ґрунтовно проаналізував приводи до розірвання шлюбу, особливо звернувши увагу на таку підставу, як подружня невірність.

В історіографії кінця XIX ст. почалося активне вивчення звичаєвого права в селянському середовищі. З'явилася можливість порівняти схожість і відмінність норм офіційного і звичаєвого права. В основу досліджень селянської сім'ї було покладено інститут шлюбно-сімейних відносин у різних взаємозв'язках – родинних, господарських, майнових відносинах тощо. Так, наприкінці XIX ст. помітний внесок в осмислення шлюбно-сімейних відносин у селянському середовищі зробили праці прихильників «трудої теорії» О.Я.Єфименко, П.С.Єфименко В.І.Семевського⁹. У них простежуються певні тенденції: сім'я була переважно господарським союзом, шлюбно-сімейні відносини формувалися на основі господарської потреби, являючи собою різновид майнової угоди з метою залучення

⁷ Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга II. – С. 1 – 31; *Його ж.* Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской. – Х. : Типография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – 99 с.

⁸ Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405 – 427; № 10. – С. 511 – 529; № 11. – С. 658 – 686; 1902. – № 1. – С. 97 – 125; № 2. – С. 231 – 246.

⁹ Єфименко А.Я. Исследования народной жизни. Обычное право / Александра Яковлевна Єфименко. – М. : «Русская» типо-литография, 1884. – XIV, 380 с.; Єфименко П.С. Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии : [в 2 кн.] / Петр Савич Єфименко. – Архангельск : Губернская типография, 1869. – Кн. I. – 336 с.; Семевский В.И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века / В. И. Семевский // Устои. – 1882. – № 2. – С. 63 – 107.

додаткових робочих рук (невістки) в сім'ю чоловіка, хоча при цьому і не виключалася можливість прихильності і кохання між подружжям.

Такі погляди критикував С.В.Пахман у двохтомній праці «Обычное гражданское право в России»¹⁰. Він заперечував погляд на шлюб як на звичайну угоду між подружжям і підкреслював роль індивідуально-особистісних мотивів при укладанні шлюбного союзу. Однак учений не відкидав трудове начало у селянській родині, хоч і вбачав у ній передусім родинний, а не господарський союз.

Загалом прихильники «трудої теорії» (О.Я.Єфименко, П.С.Єфименко, В.І.Семевський), відстоюючи самотню роль звичаєво-правових відносин у селянському середовищі, були ближчими до поглядів слов'янофілів. Прихильники ж західницького напрямку (С.В.Пахман) відзначали схожість писаного і звичаєвого права та визнавали необхідність поширення на селян норм цивільного світського права.

Своєрідним компромісом між цими двома течіями були праці історика І.Г.Оршанського, в яких розглянуто взаємодію в селянському середовищі звичаєвого і писаного права¹¹.

Дослідник звичаєвого права О.О.Смирнов присвятив свої нариси з'ясуванню шлюбно-сімейних відносин у різних регіонах Російської держави¹². Учений проаналізував звичаєві традиції укладання і розірвання шлюбу в середовищі селян та порівняв їх із писаним правом.

Особисті взаємовідносини членів родини, їх гендерні ролі розглядалися дослідниками залежно від концептуальних установок, відповідно до яких

¹⁰ Пахман С.В. Обычное гражданское право в России / Семен Викентьевич Пахман : [в 2 т.] – СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Е. И.В. Канцелярии, 1879. – Т.2. – 1, 7, 400 с.

¹¹ Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному / Илья Григорьевич Оршанский. – СПб. : В типографии В. Безобразова и комп., 1877. – 498 с.; *Його ж.* Исследования по русскому праву, обычному и брачному. – СПб. : Типография А.Е. Ланау, 1879. – 453 с.

¹² Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа / Александр Смирнов. – М. : В университетской типографии, 1877. – 259 с.; *Його ж.* Народные способы заключения брака // Юридический вестник. – 1878. – № 5. – С. 661– 693.

становище жінки оцінювалося широко – від пригніченого до рівноправного. Прихильники «трудової теорії» тлумачили статус жінки в селянській родині як безправний, такий, що ґрунтувався на традиційних патріархальних відносинах¹³. Цю точку зору поділяла більшість дослідників. Знавець звичаєвого права С.В.Пахман, коригуючи дану позицію, на матеріалах волосних судів (початку ХІХ ст.) довів, що вони нерідко виступали на захист прав жінок. Тому говорити про повну безправність жінок не зовсім правильно. Письменник-народник і публіцист І.М.Харламов, розвиваючи цю думку, визнав жінку рівноправною з чоловіком у майнових і особистісних відношеннях в умовах общинного устрою¹⁴.

Історик М.І.Костомаров у нарисах домашнього життя і моральності російського народу, вказував на понижену роль жінки в суспільстві, де відносини тривалий час будувалися на основі патріархального «Домостроя», який пропагував низький соціальний статус жінки, її затворництво, покірність чоловікові¹⁵. Натомість соціальний статус українських жінок учений оцінював високо, спираючись на традиції козацького демократизму.

Незважаючи на пропольський характер своїх праць Антоній (Йосип Ролле) високо оцінював суспільний статус української жінки і відрізняв її від росіянок та полячок¹⁶.

Дослідник С.Горський у роботі «Русская женщина XVIII века» проаналізував суспільний статус жінки¹⁷. Він зазначив, що завдяки петровським перетворенням жінка вирвалася з терему, перед нею відкрився життєвий простір, вона відчула себе

¹³ Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. Обычное право / Александра Яковлевна Ефименко. – М. : «Русская» типо-литография, 1884. – XIV, 380 с.; *Ії жс*. Народные юридические воззрения на брак // Знание. – 1874. – № 1. – С. 1 – 45.

¹⁴ Харламов И. Женщина в русской семье / И. Харламов // Русское богатство. – 1880. – № 3. – С. 59 – 107.

¹⁵ Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Николай Иванович Костомаров. – М. : Республика, 1992. – 303 с.

¹⁶ Антоний (Ролле И.). Украинские женщины / Антоний // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 268 – 309; Н.М. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века. Д-ра Антонія І / Н. М. // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 107 – 126; № 2. – С. 282 – 304; № 3. – С. 512 – 529.

¹⁷ Горский С. Русская женщина XVIII века / С. Горский. – М. : Дело, 1912. – 95 с.

вільніше. Проте такі зміни стосувалися жінок привілейованих верств суспільства, а життя незаможних змінювалося повільно, тому селянка XVIII і XIX ст. мало чим відрізнялася від попередніх історичних періодів.

Аналізуючи розвідки, присвячені конкретним сюжетам у рамках визначеної проблеми дослідження, слід відзначити роботи істориків О.М.Лазаревського, М.Ф.Сумцова, В.Демидова, О.О.Фотинського¹⁸. Вони вказували на самотність шлюбно-сімейних відносин українців, характеризували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про родину, з'ясовували причини сімейних конфліктів і особливості їх розв'язання.

Історик О.М.Лазаревський свої студії присвятив дослідженню побуту українських земель XVIII ст.¹⁹. У статті про українську козацьку сім'ю Миклашевських учений розглянув відносини двох представників цього роду – Михайла й Івана. На конкретних прикладах він показав складну процедуру розлучення подружжя через перелюб.

Дослідник Слобожанщини М.Ф.Сумцов, не оминув увагою і родинні відносини. Учений осмислив релігійно-міфологічне значення українського весілля, порівняв його з російським, виявивши в них суттєві відмінності в обрядах; проаналізував вплив грецького, римського, візантійського ритуалів на українське весілля, продемонстрував яскраві приклади збереження в ньому язичницьких пережитків²⁰.

Краєзнавець, історик Церкви, архівіст О.О.Фотинський свою розвідку присвятив характеристиці сімейних відносин козацтва в останній період існування

¹⁸ Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / В. Демидов // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 53 – 92; 1895. – Вып. 9. – С. 100 – 128.

¹⁹ Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века / А. Лазаревский // Русский архив. – 1871. – № 11. – С. 1884 – 1905; *Його ж.* Люди старой Малороссии. Миклашевские // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243 – 258.

²⁰ Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских / Николай Федорович Сумцов. – Х. : Типография П.В. Попова, 1881. – 206 с.; *Його ж.* Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы. – К. : «Киевская старина», 1885. – 20 с.; *Його ж.* К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 24 с.

Запорозької Січі ²¹. Він проілюстрував конкретними прикладами дійсності відмінність у поглядах на шлюб звичаєвого і писаного права, а також навіть яскраві приклади шлюботорозлучних колізій.

Шлюбно-сімейні відносини перебували в полі наукових зацікавлень етнографів. Так, В.Ю.Охримович присвятив свої студії дослідженню народних звичаїв у родинних відносинах (зокрема, системи спорідненості і свояцтва, вінчання, одруження вдови і вдівця тощо) в українському суспільстві Галичини. Не залишилося поза його увагою і значення українських весільних обрядів і пісень в еволюції сім'ї ²². Отже, завдяки розвідці В.Ю.Охримовича маємо можливість порівняти погляди на шлюб українців східних і західних земель.

У коло наукових інтересів відомого етнографа Ф.К.Вовка входили обряди сватання, заручин і весілля українців ²³. Учений дійшов висновку, що весільні обряди росіян піддавалися змінам через проникнення туди сторонніх, головним чином, азіатських елементів. Крім того, Ф.К.Вовк відзначив, що церемоніал весіль московських царів більше схожий на українське весілля, ніж на російське, оскільки при дворі князів і царів тривалий час зберігалася київська традиція.

Відомий український етнограф і історик П.П.Чубинський присвятив свою працю дослідженню народних юридичних звичаїв українського народу – укладанню і розірванню шлюбу, ступеням споріднення, дозволу на шлюб батьків наречених, значенню весілля тощо ²⁴.

---

²¹ Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской / О. Фотинский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С. 3 – 13.

²² Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи / В. Охримович // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 4. – С. 44 – 105; *Його ж.* Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних // Життя і слово. – 1895. – № 3. – С. 387 – 401.

²³ Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ а его прошлом и настоящем: [в 2-х т.]. – Петроград : Типография общества «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 455 – 647.

²⁴ Чубинский П.П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений / П. П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорский Русским географическим обществом. – 1872. – Т. 6. – С. 29 – 80.

Аналіз шлюбно-сімейних відносин передбачає і вивчення правового поля, в якому вони функціонували у XVIII ст. Розгляд шлюбно-сімейного законодавства необхідний у зв'язку з важливістю правової сфери в житті сім'ї. При цьому найбільш актуальним моментом видається осмислення законодавства про шлюб, правового регулювання шлюбно-сімейних відносин.

Історики права звернулися до дослідження формування й еволюції шлюбно-сімейних відносин, починаючи з їх виникнення і до початку XX ст. Їх правовому регулюванню в Російській імперії присвятили свої студії відомі історики права М.Ф.Владимирський-Буданов, В.І.Добровольський, О.І.Загоровський, К.О.Неволін, Д.І.Азаревич, В.М.Латкін та ін.²⁵. У працях правознавців церковно-державна модель шлюбно-сімейного права розглядалася різнобічно. З одного боку, досліджувалися загальні норми сімейного права, кодифіковані на момент їх опису, а з другого – вивчався процес історичного формування шлюбно-сімейних норм із найдавніших часів до початку XX ст. Крім того, в роботах істориків права простежується не лише трансформація сімейного законодавства Російської держави, але й еволюція законодавства загалом.

Внеском у розробку проблеми дослідження законодавчого регулювання шлюбно-сімейних відносин за імператора Петра I є праця професора

---

²⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – К. : Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1909. – 699 с.; Добровольский В.И. Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву / В. И. Добровольский. – СПб. : Типография Санкт-Петербургского товарищества печатного издательского дела «Труд», 1903. – 247 с.; Загоровский А. О разводе по русскому праву / Александр Загоровский. – Х. : Типография М.Ф. Зильберберга, 1884. – 490 с.; *Його ж.* Курс семейного права. – Одесса : Экономическая типография, 1902. – 460 с.; Неволин К.А. История Российских гражданских законов / К. А. Неволин : [в 3 т.]. – СПб. : Типография Академии наук, 1851. – Т.І. – 456 с.; Азаревич Д. Брачные элементы и их значение. Историко-юридическое исследование / Дмитрий Азаревич. – Ярославль : В типографии Г. Фальк, 1879. – 242 с.; *Його ж.* Русский брак // Журнал гражданского и уголовного права. – 1880. – Кн. 5. – С. 82-132; Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / В. Н. Латкин. – СПб. : Типография Санкт-Петербургской тюрьмы, 1899. – 532 с.

В.М.Нікольського²⁶. У формі промови, виголошеній на урочистому засіданні в Демидівському ліцеї в 1857 р., автор зробив огляд і проаналізував найважливіші постанови Петра I у сфері сімейного права.

Канонічне сімейне право було предметом дослідження церковних істориків – І.С.Берднікова, О.С.Павлова, М.С.Суворова, М.І.Горчакова²⁷. Вчені розглядали вплив візантійського права на шлюбно-сімейне право Росії, визначали й аналізували ступінь запозичення правових норм, встановлювали співвідношення церковного і світського права, аналізували церковно-правові норми, які регулювали умови укладання і розірвання шлюбу.

Дослідники історії Церкви П.М.Лебедев і С.Невський проаналізували споріднення як перешкоду для укладання шлюбу в Росії²⁸. П.М.Лебедев розглянув зміст слов'янської Кормчої книги щодо припустимих ступенів споріднення. Учений виділив п'ять видів споріднення (кровне, двоюрідне, троюрідне, набуте через

---

²⁶ Никольский В. Н. Обзор главнейших постановлений Петра I-го в области личного семейного права: Речь, произнесенная на торжественном собрании Демидовского лицея (ноября 10 дня 1857 года) / Владимир Николаевич Никольский. – Ярославль : В Губернской типографии, 1857. – 118 с.

²⁷ Бердников И.С. Краткий курс церковного права / Илья Степанович Бердников – Казань : Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.; *Його ж.* О восприимчивости при крещении и духовном родстве, как препятствии к браку. – Казань : Типография Императорского университета, 1892. – 67 с.; *Його ж.* Брак, рассматриваемый в своей природе и со стороны формы его заключения. – Х. : Типо-литография Императорского Казанского университета, 1896. – 22 с.; Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / Алексей Степанович Павлов. – М. : В университетской типографии, 1887. – 452 с.; *Його ж.* Курс церковного права. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра : Лаврская типография, 1902. – 539, VI с.; *Його ж.* Брачное право православной церкви // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 597-616; № 5. – С. 1-29; № 6. – С. 253-283; Суворов Н.С. Гражданский брак / Николай Семенович Суворов. – СПб. : Издание Я. Канторовича, 1896. – 152 с.; *Його ж.* Учебник церковного права. – М. : Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – 531 с.; Горчаков М. О тайне супружества / М. Горчаков. – СПб. : Типография В.С. Балашева, 1880. – 384, 54 с.; *Його ж.* Церковное право. Краткий курс лекций. – СПб.: Типография И. Флейтмана, 1909. – 338 с.

²⁸ Лебедев П. Кормчая книга и ее предписания о родстве по отношению к брачным союзам. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.]. – 86 с.; Невский С. Родство как препятствие к браку в России / Сергей Невский. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1894. – 35 с.

хрещення і всиновлення). С.Невський поділив споріднення на шість видів (кровне, свояцтво, споріднення зведене, духовне, цивільне і кровне – незаконне).

Отже, в історіографії XIX ст. – 1917 рр. розглядалися різні аспекти шлюбно-сімейних відносин, зокрема форми укладання і припинення шлюбу, правове поле, в якому існували шлюб і сім'я, внутрішньосімейні відносини, родинний побут, взаємодія народної і православної традицій та формування на цій основі історико-культурного комплексу народного православ'я.

У другий період історіографії – 1918 р. – кінець 80-х рр. XX ст. – фактично поза увагою дослідників залишилися питання інституту шлюбу як частини православної традиції. Це пояснюється негативним ставленням радянської влади до Церкви взагалі, а також тим, що сімейне право перебувало під ідеологічним впливом держави, яка активно пропагувала створення нового типу сім'ї – соціалістичної. Радянські вчені обґрунтовували марксистсько-ленінські погляди на роль сім'ї у суспільстві. Одним із найважливіших векторів культурної політики Радянської держави була її антирелігійна спрямованість. Декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» 23 січня 1918 р. задекларував основні принципи законодавчого забезпечення свободи совісті в Радянській Росії: відділення Церкви від держави, відділення школи від Церкви, створення рівних умов для прихильників усіх релігій і надання громадянам свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. На практиці ж упровадження цього декрету в Росії набуло антиправославної спрямованості, призвело до жорстокого контролю держави над церковною діяльністю, до витіснення Церкви зі сфери культури, побуту, моралі.

Радянською історичною наукою до кінця 1980-х рр. усе, що стосувалося повсякденності, розглядалося з ідеологічних позицій, вважалося другорядним, неважливим і таким, що не становить цінності для історичної науки. Доступ до багатьох архівів був закритим, що не дозволило об'єктивно реконструювати весь спектр проблем повсякденного життя людей.

У перші роки радянської влади нові підходи до шлюбу і сім'ї зіграли певну роль у становленні шлюбно-сімейних відносин. Як наслідок цього з'явилися наукові роботи з виразним ідеологічним спрямуванням. До таких таких праць слід віднести

дослідження Я.Н.Бранденбурзького, В.К.Нікольського²⁹, в яких проаналізовано інститут шлюбу і розлучення попередніх епох, але зроблено це з точки зору їх невідповідності вимогам пролетарської держави.

Нещадній критиці було піддано інститут церковного шлюбу і роль жінки в християнстві в працях В.М.Ковалева, Ю.Когана, В.О.Потапової³⁰. Автори зазначили, що Церква освячувала рабське становище жінки в сім'ї, викривали недоліки патріархального родинного укладу, натомість пропагуючи соціалістичну модель сім'ї.

Аналізуючи розвідки про конкретні сюжети у рамках проблеми, слід назвати роботи радянський етнографів, опубліковані у журналі «Советская этнография». Зокрема, І.Ф.Симоненко присвятив свою роботу вивченню пережитків патронімії у шлюбно-сімейних відносинах українців Закарпаття³¹. Його колега А.І.Козаченко дослідив великоруський весільний обряд³².

Починаючи з 60-70-х рр. ХХ ст., наукові студії не відзначалися таким войовничим атеїзмом і критикою Церкви в регулюванні шлюбно-сімейних відносин, як це було в попередні роки. Очевидно, причиною цього було те, що дослідження шлюбно-сімейних відносин перемістилося в етнографічну площину.

Монографія російського історика й етнографа Н.А.Міненко³³ присвячена історії селянської родини в Західному Сибіру XVIII – першої половини XIX ст.

²⁹ Бранденбургский Я.Н. Брак и его правовые последствия / Я. Н. Бранденбургский. – М. : Юрид. Изд-во НКЮ, 1926. – 37 с.; Никольский В.К. Семья и брак в прошлом и настоящем / В. К. Никольский. – М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. – 88 с.

³⁰ Ковалев В.Н. Историческое развитие быта женщины, брака и семьи / В. Н. Ковалев. – М.: Изд. Прометей, 1931. – 184 с.; Коган Ю. О церковном браке / Ю. Коган. – М. : ОГИЗ Государственное антирелигиозное из-во, 1940. – 55 с.; Потапова В.А. Отношение религии к женщине / В. А. Потопова. – Ставрополь : Ставроп. книжное изд-во, 1954. – 28 с.

³¹ Симоненко И.Ф. Пережитки патронимий и брачные отношения у украинцев Закарпатской области / И. Ф. Симоненко // Советская этнография. – 1947. – № 1. – С. 75 – 83.

³² Козаченко А.И. К истории великорусского свадебного обряда / А. И. Козаченко // Советская этнография. – 1957. – № 1. – С. 57 – 71.

³³ Миненко Н.А. Русская крестьянская семья в Западной Сибири (XVIII – первой половины XIX в.) / Нина Адамовна Миненко. – Новосибирск : Наука, 1979. – 350 с.

Особливу увагу дослідниця акцентувала на сільській громаді, яка консервувала патріархальні звичаї і мораль.

У роботі Л.М.Семенової з історії побуту і культурного життя Росії в першій половині XVIII ст. проаналізовано вплив реформ початку століття на культуру, побут і мораль російського суспільства³⁴. У центрі уваги авторки опинилися основні стани населення – селяни, посадські люди і дворянство. Л.М.Семенова детально розглянула структуру сім'ї, її формування, майнові відносини подружжя, особливості дозвілля тощо. Робота дала можливість скласти уявлення про людей XVIII ст., відтворити їх повсякденне життя, ідеали, поведінку тощо.

Серед праць, присвячених ключовим проблемам досліджуваної теми, слід назвати студії істориків В.О.Александрова, М.М.Громико, в яких розглянуто різні аспекти побуту селян XVIII ст. Заслуга В.О.Александрова полягає в розробці питання про ділення традиційної російської сім'ї на два основні типи – малу і нерозділену з виокремленням підтипів. Учений розглянув розвиток сімейних форм у селян протягом тривалого періоду: з кінця XV до середини XIX ст., пов'язавши зміни форм сім'ї з соціально-економічними умовами її існування³⁵.

Історик і етнограф М.М.Громико зробила помітний внесок у дослідження шлюбно-сімейних відносин селян³⁶. На основі документальних свідчень XVIII ст.

³⁴ Семенова Л.Н. Очерк истории быта и культурной жизни России (Первая половина XVIII в.) / Лидия Николаевна Семенова. – Л. : Наука, 1982. – 280 с.

³⁵ Александров В.А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.) / Вадим Александрович Александров. – М. : Наука, 1976. – 323 с.; *Його ж.* Семейно-имущественные отношения по обычному праву в русской крепостной деревне XVIII – начала XIX века // История СРСР. – 1979. – № 6. – С. 37 – 54; *Його ж.* Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СРСР. – 1981. – № 3. – С. 78 – 96; *Його ж.* Обычное право крепостной деревни России XVIII – начало XIX в. – М. : Наука, 1984. – 255 с.

³⁶ Громыко М.М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. / М. М. Громыко. – М. : Наука, 1986. – 274 с.; *Її ж.* Семья и община в традиционной духовной культуре русских крестьян XVIII-XIX вв. / Русские: семейный и общественный быт / [отв. ред. М. М. Громыко, Т. А. Листова]. – М. : Наука, 1989. – С. 7 – 24; *Її ж.* Мир русской деревни. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 445 с.

авторка розкрила зміст родинних традиційних цінностей селян, показала багатство їх знань та інтересів, соціальний досвід і високу культуру.

У колективній монографії «Русские: семейный и общественный быт»³⁷ досліджується роль сім'ї й общини у збереженні, передачі і трансформації традицій XVIII-XIX ст. Автори розглянули процес функціонування родини «зсередини», визначити місце сім'ї й общини в уявленнях самих селян, описали їх роль у розвитку традиційної духовної культури та ін.

Як уже було зазначено вище, шлюбно-сімейні відносини були сферою зацікавлення етнографів, фольклористів, дослідників матеріальної культури. Серед етнографічних розвідок слід назвати монографію Н.І.Здоровеги, в якій досліджено народну весільну обрядовість в Україні³⁸. Студія О.М.Кравець присвячена історико-етнографічному аналізу побуту і звичаїв українського народу³⁹. В.К.Борисенко вивчила весільну обрядовість українців⁴⁰.

Етнограф П.Ф.Дарманський присвятив свою розвідку з'ясуванню ролі обрядів у житті людини⁴¹. Праця написана з атеїстичних позицій. Автор піддав критиці найголовніші християнські сімейно-побутові обряди – хрещення, вінчання і поховання, дослідив упровадження в життя радянських людей нових безрелігійних обрядів – урочистої реєстрації новонароджених, шлюбу та поховання.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. шлюбні звичаї українців, внутрішньосімейні відносини, обряди дослідив у монографії етнограф А.П.Пономарьов⁴². Названа робота стало важливою віхою у розвиткові історії сім'ї, як напряду соціальної історії

³⁷ Русские: семейный и общественный быт : [сб. ст. ; отв. ред. М. М. Громыко, Т. А. Листова]. – М. : Наука, 1989. – 334 с.

³⁸ Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – К. : Наукова думка, 1974. – 160 с.

³⁹ Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К. : Наукова думка, 1966. – 198 с.

⁴⁰ Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України) / Валентина Кирилівна Борисенко. – К. : Наукова думка, 1979. – 136 с.

⁴¹ Дарманський П.Ф. Обряд у житті людини / П. Ф. Дарманський. – К. : Політична література, 1974. – 200 с.

⁴² Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / Анатолий Петрович Пономарев. – К. : Наук. думка, 1989. – 320 с.

в Україні. Особливо важливим було те, що науковець показав розвиток шлюбно-сімейних відносин у динаміці, взявши до розгляду час від XIX – до 80-х рр. XX ст.

Шлюбно-сімейні відносини перебували в сфері зацікавлення й науковців діаспори. Зокрема, української закордонний церковний діяч І.І.Огієнко (митрополит Іларіон)⁴³, глибоко досліджуючи історію Церкви, порівняв погляди на шлюб і подружнє життя язичництва і християнства, а також присвятив богословсько-історичну студію таїнству хрещення в Православній Церкві.

Повсякденність як культурнозначимий феномен є відкриттям науки XX ст. і була пов'язана з іменами тих учених, у працях яких формується нова, культурологічно орієнтована історична наука. Передусім це засновники французької «Нової історичної науки» (школи «Анналів») Л.Февр і М.Блок. Її представники М.Блок, Ф.Бродель, Л.Февр та інші твердо обстоювали людинознавчу концепцію історії, вважаючи, що вона не може відбуватись поза людьми та їхньою свідомістю, вона проходить крізь них, за їхньої участі. Ментальність, ідеологія та соціальна поведінка людей є невід'ємною складовою історичного дослідження, одним із важливих аспектів для розуміння історії певного періоду. «Анналі» відкрили людину в оточенні, в глибинах повсякдення, відмовившись від дослідження заплутаних подій політичної історії.

За словами відомого вченого, спеціаліста з історії середніх віків Ю.Л.Безсмертного: „Відмінність „Анналів” виражається у своєрідності підходу. Якщо мовити гранично схематично, то вона виявляється в тому, що досліджується не тільки (і не стільки) індивідуальна свідомість, а й масове, притаманне так званій „безмовній більшості” суспільства, а головне – що подібне дослідження не є самоціллю і майже цілковито підпорядковане з'ясуванню важливої ролі цієї свідомості у функціонуванні суспільної системи загалом”⁴⁴.

⁴³ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – Вінніпег : Волинь, 1981. – 424 с.; *Його ж.* (Митрополит Іларіон). Таїнство хрещення Православної Церкви. Богословсько-історична студія. – Вінніпег : Українське наукове православне Богословське товариство, 1956. – 128 с.

⁴⁴ Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап ? / Ю. Л. Бессмертный // Одиссей. Человек в истории. – М. : Наука, 1991. – С. 8.

Французькі історики школи «Анналів» створили фундаментальні праці з соціальної історії, відокремлюючи матеріальну цивілізацію від економічного життя. Учені запропонували відділяти два рівня у розвитку суспільства: життя матеріальне й нематеріальне (людська психологія). У передмові до другого тому праці Ф.Броделя „Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.” – „Структуры повседневности: возможное и невозможное” історик Ю.М.Афанасьєв зауважив: „Виступаючи за оновлення історії, М.Блок і Л.Февр доводили, що до числа історичних фактів належать не тільки „події” зі сфери політичного життя, але й передусім явища, у тому числі соціально-економічного розвитку. „Аннали” М.Блока і Л.Февра виступали за розробку „історії мас” на противагу „історії зірок”, вони обстоювали людину-трудівника, історію, видиму не „зверху”, а „знизу”⁴⁵.

Відомий французький історик Ф.Бродель зауважував: „<....> сім'я – джерело і причина майже всього”⁴⁶. Необхідність зведення історії з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві ставить на порядок денний вивчення ряд соціальних проблем. Адже саме в соціальних, повсякденних відносинах утілюється найважливіший в історії "людський фактор", найбільше виявляється той чи інший елемент історії з людським обличчям. Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних та моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій має стати об'єктом серйозного вивчення з точки зору соціальної історії.

Початком сучасного європейського етапу вивчення шлюбно-сімейних відносин вважаються 60-ті роки ХХ ст. Він пов'язується з іменами таких відомих зарубіжних учених, як Дж.Хаджнал, П.Ласлетт та інші. Хоча у працях названих авторів не висвітлюються безпосередньо шлюбно-сімейні відносини серед населення

---

⁴⁵ Афанасьев Ю.Н. Фернан Бродель и его видение истории / Ю.Н. Афанасьев // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.: [в 3-х т.] – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1.: Структуры повседневности: возможное и невозможное. – С.8.

⁴⁶ Бродель Ф. Что такое Франция ? / Фернан Бродель : [в 2 т.] ; [пер. с фр. В. Мальчина]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – Книга первая : Пространство и история. – С. 81.

Російської імперії, однак вони є важливими для виявлення загальних тенденцій і порівняння специфіки дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців.

Історик і демограф Дж.Хаджнал уперше засвідчив перспективність порівняльного вивчення структури сім'ї в різних регіонах світу ⁴⁷. П.Ласлетт розробив методику опису дворів і класифікував домогосподарства з точки зору структури сім'ї ⁴⁸.

Наприкінці 70-х – 80-х рр. ХХ ст. в радянській історіографії з'явилися роботи, в яких було показано тісний зв'язок між стилем життя людей, їх побутом і ментальністю. Ці ідеї розвивали М.Г.Рабинович, С.С.Мінц, А.Я.Гуревич ⁴⁹. Саме вони запропонували переорієнтувати історичне дослідження від описової історії побуту до аналітичного вивчення історико-психологічних сюжетів. У своїх дослідженнях під кутом зору соціальної антропології вони доводили важливість вивчення приватного життя, внутрішнього світу людини, його ментальних домінант.

Вивчення повсякденності або повсякденної культури в ракурсі минулих епох є важливим напрямком історичних досліджень, торкається широкого кола наукових проблем і відображає мікро- і макроісторичні підходи до вивчення минулого. Наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. у зарубіжній історіографії було

---

⁴⁷ Hajnal J. Two kinds of pre-industrial household formation system / J. Hajnal. / R. Wall (ed.), in collaboration with J. Robin and P.Laslett. *Family Forms in Historic Europe*. – Cambridge, 1983. – P. 65 – 104.

⁴⁸ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // *Брачность, рождаемость, семья за три века* : [сб. статей / под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 132 – 157; Laslett P. Introduction: The history of the family / P. Laslett // Laslett P., Woll R. *Household and Family in Past Time*. – Cambridge, 1972. – P. 1 – 89.

⁴⁹ Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт / Михаил Григорьевич Рабинович. – М. : Издательство «Наука», 1978. – 328 с.; Минц С.С. Социальная психология российского дворянства последней трети XVIII – первой трети XIX в. в освещении источников мемуарного характера: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.09 «Историкография и источниковедение» / С.С. Минц. – М., 1981. – 25 с.; Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / Аарон Яковлевич Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.; *Його ж.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М. : Искусство, 1989. – 366 с.

опубліковано роботи видатних істориків М.Блока, Ж.Дюбі, Л.Февра⁵⁰, в яких було показано тісний зв'язок між побутом, ментальністю і особливостями життя людей.

Отже, в радянський період історіографії джерела дореволюційної шлюбно-сімейної культури не були предметом вивчення, сімейне право перебувало під ідеологічним впливом держави, обґрунтовувалися марксистсько-ленінські погляди на роль сім'ї в суспільстві. Шлюб, сім'я, внутрішньосімейні взаємини перебували переважно в колі досліджень етнографів і фольклористів. У зарубіжній історіографії в середині ХХ ст. під впливом школи «Анналів» виявляється інтерес учених до дослідження історії ментальності, демографічних процесів, історико-психологічних сюжетів, у тому числі шлюбно-сімейних відносин. Наприкінці 70-х – 80-х рр. ХХ ст. ці тенденції позначилися й на сфері зацікавлення радянських учених (розвідки М.Г.Рабіновича, С.С.Мінца, А.Я.Гуревича).

Третій період історіографії – з кінця 80-х рр. ХХ ст. до сьогодні – пов'язаний з відродженням та розбудовою української незалежної держави. Розпад Радянського Союзу і зміна суспільного устрою в 90-ті роки ХХ ст. призвели до кризи культури і падіння моральних цінностей. Незважаючи на це, в хаосі протиріч духовного розвитку на зламі ХХ-ХХІ ст. накреслилися позитивні зміни в культурі. Поступово відроджується релігійна культура народів України і Російської Федерації. У свідомість людей поступово проникає думка про пріоритетну роль православ'я в розвитку духовної культури, морально-етичних норм і цінностей.

Різноманітні прояви повсякденного життя, які довгий час знаходилися на периферії наукового інтересу, нині переміщуються в центр уваги вчених. Це викликано протиріччями кінця ХХ ст., що потрясли основи суспільного й індивідуального буття, історичного досвіду народів і повсякденного світу індивідів. Відбувається переосмислення самих уявлень про соціальний порядок, про засіб,

---

⁵⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII вв.: [в 3-х т.] – М. : Прогресс, 1986. – Т.1.: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – 625 с.; Блок М. Апологія історії или ремесло історика / Марк Блок. – М. : Наука, 1986. – 178 с.; Дюбі Ж. Європа в середні віки / Жорж Дюбі. – Смоленск, : Пилигримма, 1994. – 320 с.; Февр Л. Бої за історію [пер. с фр. А.А.Бобовича, М.А. Бобовича, Ю.Н. Стефанова] / Люсьєн Февр. – М. : Наука, 1991. – 629 с.

яким він може бути пояснений. У зв'язку з цим, повсякденне перестало розумітися як щось нецінне, що не викликає наукового інтересу.

Формування історії повсякденності як самостійного напрямку вивчення минулого – одна із складових історико-антропологічного повороту в сучасній гуманітаристиці. Історія повсякденності виросла з протесту проти розгляду історії в абстрактних поняттях, глобальних теорій, надмірної політизації та ідеологізації всього суспільного життя. Дослідники цього напрямку занурюються в аналіз невеликих спільностей: сім'ї, парафії, населеного пункту, школи, вулиці, міського кварталу, домашнього побуту, довкілля тощо. Відомий французький учений Ф.Бродель зауважував, що історія набуває свого сенсу тільки тоді, коли вона розглядається на вертикальному зрізі: від повсякденного життя на рівні землі і до успіхів, до досягнень (і несправедливостей) суспільної надбудови ⁵¹.

Історія повсякденності, за словами українського історика В.М.Горобця, є історією тих, без кого не могло б бути історії, але хто для істориків залишився в історії переважно «безіменним» і «мовчазним» ⁵². Апеляція до повсякденності – це перехід від показу абстрактних процесів і структур до аналізу конкретної ситуації, який дозволяє по-іншому висвітлити політичні, економічні, соціальні, культурні процеси. Дослідження повсякденності дає можливість переглянути стереотипи, які стосувалися історії суспільства, завдяки чому виникає нова точка зору на загальновідоме.

Зберігачем і ретранслятором традицій і стереотипів поведінки, в тому числі й шлюбно-сімейної, носієм соціальної спадковості, інформації, яка закодована в міжособистісних відносинах, є сім'я. Причому не лише міжособистісні, але й соціальні відносини, економічні, політичні моделюються за зразком міжособистісних відносин, властивих родині. Сім'я – мікрокосм, її структура являє

---

⁵¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII вв.: [в 3-х т.] / Фернан Бродель. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1.: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 29.

⁵² Горобець В.М. Історія повсякдення / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол.: В.А. Смолій та ін.]. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – 2005. – С. 618.

собою модель великого суспільства. У ній у мініатюрі концентрується вся гама людських відносин, властивих суспільству. Родина – це цілісна система шлюбних, родинних, господарських, правових, моральних і психологічних зв'язків.

У результаті досліджень останніх десятиліть сім'я постала перед істориками, як своєрідне перехрестя соціальних, економічних, політичних і демографічних процесів. Головним же здобутком стало те, що сім'я почала розглядатися як мінливий процес, а не як закостенілий, консервативний суспільний організм. Західними істориками були створені моделі розвитку шлюбно-сімейних відносин протягом сторіч і визначені схеми їх зміни, а також здійснені спроби інтегрування даних моделей у спільні рамки соціальних змін⁵³.

На відміну від дослідників XIX ст., у працях сучасних учених позначилася тенденція розглядати побут, повсякденне буття не ізольовано, не як сферу, відірвану від великих історичних подій, політики, наукового і технічного прогресу, а як галузь, в якій проявляються магістральні процеси і яка здійснює вплив на хід історії. Розвиток теми повсякденності пов'язаний з утвердженням нового розуміння історії, згідно з якою її хід визначається не лише політичними подіями, економічними законами, видатними особистостями, але й непомітним ходом повсякденних подій, життям «непомітних, маленьких, рядових людей».

Аналізуючи праці істориків зазначеного хронологічного періоду, слід виділити монографію сучасного російського історика В.Ю.Лещенка, в якій подано широку панораму функціонування православної сім'ї⁵⁴. Формування родини, народження і виховання дітей, укладання шлюбу, сімейні колізії, здоров'я і хвороби, їжа і напої, праця і розваги досліджуються через призму православної культури і моралі. У роботі селянська родина постає як складний саморегульований суспільний інститут,

---

⁵³ Calhoun A.W. A social history of American family / A.W. Calhoun, 1960. – New York. – Vol. 3. – P. 323; Ransel D.L. Introduction / D.L. Ransel // The Family in Imperial Russia. Urbana. – Chicago; London, 1976. – P. 1; Hareven T. The Family is Process: The Historical Study of the Family Circle / T. Hareven // Journal of Social History. – 1974. – № 7. – P. 95 – 97.

⁵⁴ Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монография / Василий Юрьевич Лещенко. – СПб. : СПбГУТД, 2004. – 608 с.

який розвивався в єдиному історико-культурному потоці народно-православної культури.

Великий внесок у дослідження соціальної історії Росії зробив відомий дослідник Б.М.Миронов⁵⁵. Ряд публікацій вчений присвятив вивченню демографічної поведінки серед православного сільського і міського населення Російської імперії XVIII – XIX ст. Апогеєм його роботи стало видання двотомної монографії „Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.)”⁵⁶, в якій автор поставив за мету „<...> з'ясувати, яка модель демографічної поведінки панувала в Росії протягом XVIII – на початку XX ст., коли почався перехід від так званої східноєвропейської до західноєвропейської моделі шлюбності і від традиційної до сучасної моделі відтворення населення, хто був піонером у регулюванні народжуваності серед станів і хто – серед регіонів”⁵⁷.

Хоча вчені в своїх студіях не оминали жорстокість народного повсякдення, однак насильство в родинях згадувати було не прийнято, адже це суперечило ідеалізованій картині злагоди та ідилії в подружньому житті. Однак останнім часом почали з'являтися публікації, які показують, що насильство над жінкою в українському селі було поширеним явищем. Історик В.Л.Маслійчук одним із перших в українській історіографії присвятив вивченню феномену насильства в

---

⁵⁵ Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. / Б. Н. Миронов / Брачность, рождаемость, семья за три века / [сб. статей ; под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 83 – 104; *Його ж.* Семья: нужно ли оглядываться в прошлое ? // В человеческом измерении [отв. ред. и предисл. А. Г. Вишневого]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 226 – 246; *Його ж.* Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л. : Наука, 1990. – 272 с.; *Його ж.* Россия и Запад в XVIII – начале XX в.: социологические образы и историческая реальность [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://bmiroнов.spb.ru/method.php?mn=5@lm=1@lc=art9>.

⁵⁶ *Його ж.* Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) : [в 2 т.]. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – С. 158.

⁵⁷ *Його ж.* Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) : [в 2 т.]. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.

українській родині спеціальну статтю ⁵⁸. У студії дослідник, спираючись на документи судових установ Лівобережної і Слобідської України другої половини XVIII ст., проаналізував численні справи, в яких зображено конфлікти між подружжям, які нерідко закінчувалися побоями або смертю жертви, що є свідченням крайніх проявів патріархальних відносин у традиційному суспільстві.

В.Л.Маслійчук проаналізував спроби контролю та подолання родинних конфліктів державою, визначивши, що практика залагодження сімейних чвар й боротьба з насильством притаманна багатьом культурам. Автор указав на існування «полюбовних судів», поширених в українських землях, які перебували в складі Речі Посполитої. Російська імперська влада, починаючи з епохи Катерини II, під впливом ідей Просвітництва намагалася «гуманізувати» населення. Це виявилось в запровадженні з початку 1780-х рр. совісних судів, до функцій якого входила боротьба з насильством у родині.

Глибоке наукове вивчення девіантної поведінки (відхилення від усталених правил і норм) в українській історіографії лише розпочинається. Показовою у цьому відношенні є розвідка В.Л.Маслійчука, в якій автор спростовує спроби вітчизняних істориків і етнографів показати рівність чоловіка і жінки, показати високі моральні якості українських жінок. Учений зазначив: «Історик, який досліджує українське минуле, досить часто потрапляє як на факти подружньої зради, так і на існування жінок-злодійок, вбивць, повій, звідниць. Цей «жіночий» бік української історії є на сьогодні недостатньо висвітленим і осмисленим» ⁵⁹.

Українські сучасні історики В.М.Горобець, О.І.Гуржій, О.О.Романова присвятили свої розвідки дослідженню родинних відносин у середовищі козацької еліти XVIII ст., зокрема гетьманів І.Скоропадського та І.Брюховецького ⁶⁰.

⁵⁸ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 243 – 263.

⁵⁹ *Його ж.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 198.

⁶⁰ Горобець В. „Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...” (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) / В. Горобець // СОЦІУМ. Альманах

У сучасній історіографії популярним напрямком дослідження стали студії з історії дворянської і селянської родин XVIII ст. у різних регіонах Росії. Наслідком цього стала поява монографічних досліджень і проведення різноманітних конференцій.

Відомий російський культуролог і семиотик Ю.М.Лотман у монографії проаналізував шлюбно-сімейні відносини дворян Росії XVIII ст., зокрема, описав обряд сватання, укладання шлюбу, розлучення, традиції спілкування ⁶¹. Автор акцентував увагу на двох аспектах – жіночому і чоловічому світах, проілюструвавши взаємовідносини між статями яскравими прикладами з життя, літератури і мистецтва.

Сферою зацікавлення літературознавця М.М.Сулими стали епитимійні справи, які зберігаються у фондах духовних консисторії ⁶². Учений окреслив епитимійний дискурс українського фольклору та позаконфесійної літератури. Монографія присвячена драматичним долям реальних людей XVIII ст., учинки котрих потрапили на розгляд церковних судів.

Дослідженню ключових проблем історії сім'ї в російському провінційному місті періоду модернізації присвячено роботи історика Ю.М.Гончарова ⁶³. Вчений ґрунтовно схарактеризував важливі тенденції історичного розвитку сім'ї: шлюбно-

---

соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 149 – 164; Гуржій О. „Іван носить плахту, а Настя – булаву” ? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 219 – 230; Романова О. «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження ? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. / О. Романова // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2010. – № 9. – С. 373 – 391.

⁶¹ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Юрий Михайлович Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 1997. – 399 с.

⁶² Сулима М.М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. / Микола Матвійович Сулима. – К. : Фенікс, 2005. – 256 с.

⁶³ Гончаров Ю.М. Историческое развитие семьи в России в XVIII – начале XX века / Ю. М. Гончаров // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 7. – С. 21 – 32; *Його ж.* Городская семья второй половины XIX – начала XX в. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с.

сімейне законодавство Російської імперії, склад і чисельність міст Західного Сибіру, демографічні процеси в родині, економіку сім'ї і внутрішньосімейні відносини.

У розвідках С.В.Голикової досліджено селянську сім'ю на Уралі, М.Ф.Прохорової – селянський двір у Вологодському повіті, Л.А.Бруцької – вплив Церкви на шлюб і сім'ю у В'ятській єпархії⁶⁴. Істотною рисою названих студій є акцентування уваги на тому, що селянська родина (домогосподарство) є передусім економічною одиницею.

Історик Л.Ю.Посохова висвітила шлюбні стратегії випускників православних колегіумів та формування стану духовенства у XVIII ст.⁶⁵. Авторка зробила висновок, що шлюб із дочкою священника давав можливість отримати священно- і церковнослужительські посади. Тож спадковість при заміщенні цих посад поступово перемогла традицію парафіяльних виборів в українських землях.

Український вчений Ю.В.Волошин свої розвідки присвятив історико-демографічному дослідженню шлюбності в середовищі старовірів у другій половині XVIII ст.⁶⁶. Історик дослідив функціонування в середовищі цієї спільноти шлюбу як одного з традиційних соціальних інститутів.

---

⁶⁴ Голикова С.В. Крестьянская семья на Урале во второй половине XVIII в. / С. В. Голикова // Крестьянское хозяйство: история и современность : Всерос. науч. конф., октябрь 1992 г. : тезисы докл. – Вологда, 1992. – С. 79 – 80; Прохоров М.Ф. Крестьянский двор в крепостной деревне Вологодского уезда в середине XVIII в. / М. Ф. Прохоров // Крестьянское хозяйство: история и современность : м-лы Всерос. науч. конф., октябрь 2002 г. : тезисы докл. – Вологда, 1992. – С. 80 – 83; Бруцкая Л.А. Церковь, семья и брак в Вятской епархии XVIII столетия / Л. А. Бруцкая // Вятская земля в прошлом и настоящем: м-лы III науч. конф., посв. 50-летию победы в Вел. От. в. – Киров, 1995. – С. 42 – 44.

⁶⁵ Посохова Л. Шлюбні стратегії випускників православних колегіумів та формування стану духовенства в Україні XVIII ст. / Л. Посохова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 108 – 116.

⁶⁶ Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип. 4. – С. 39 – 51; *Його ж.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.; *Його ж.* Народжуваність, смертність і приріст населення в старообрядницьких слободах Стародубщини (друга половина XVIII століття) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2007. – Число 5. – С. 118 – 149; *Його ж.* Структура семьи в «Государевых описных малороссийских

Питання розлучення подружжя були в центрі досліджень історика Н.І.Пилипенко, яка на основі архівних джерел проаналізувала причини розлучення серед українського населення Російської імперії другої половини XVIII ст.⁶⁷.

Дослідженню функціонуванню духовних судів із причини перелюбу присвятив свої студії історик І.І.Лиман⁶⁸. Праця написана на основі матеріалів Херсонської духовної консисторії. Автор, реконструюючи процедури покарання осіб, обвинувачених у перелюбі, додав цікаві штрихи у з'ясування характеру стосунків світської і духовної влади, а також у відтворення морального рівня населення регіону.

Історик І.О.Ворончук проаналізувала подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів у XVII – XVIII ст. на матеріалах ранньомодерної Волині⁶⁹. Вона дійшла висновку, що в основі існуючої практики укладання шлюбів лежали не емоційні почуття, а лише матеріальні розрахунки, які провокували зради вже від самого початку подружнього життя, особливо в молодому віці. Крім того, І.О.Ворончук вивчила типологію і структуру української селянської родини в XVI-XVII ст., зазначивши, що основною формою селянського господарювання було дворищне землеволодіння⁷⁰.

раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2005. – Вып. 2. – С. 31 – 44.

⁶⁷ Пилипенко Н. Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) / Н. Пилипенко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2007. – Кн. I. – С. 729 – 734.

⁶⁸ Лиман І.І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 242 – 248.

⁶⁹ Ворончук І. «Dobra żona godna mężowi korona» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замоїського) / І. Ворончук // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 120 – 134; *Її ж.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI-XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2006. – Випуск 6. – С. 161 – 201.

⁷⁰ *Її ж.* Типологія і структура української селянської родини у XVI-XVII століттях (На матеріалах Волині) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 85 – 99.

Українська дослідниця О.О.Романова присвятила свої праці розумінню таких понять, як „праведність” і „гріховність” у родинному житті пересічних українців ⁷¹. Авторка дослідила роль сповіді у житті мирян Київської митрополії у 30-70-ті рр. XVIII ст., проаналізувала ефективність уживаних заходів щодо налагодження системи державного контролю за річною сповіддю мирян, з’ясувала їх ставлення до сповіді, її частотність, зміни в усвідомленні людьми суті гріха тощо. О.О.Романова проаналізувала сповідні книги як спосіб державного церковного контролю за мораллю парафіян, а також ставлення парафіяльного духовенства до їх складання та достовірність наведеної у них інформації.

Інтерес науковців до студіювання джерел обліку населення викликаний насамперед необхідністю отримання статистичних даних. Відомо ж бо, що на відміну від інших способів ведення обліку населення, які застосовували раз на декілька років органи державної влади (ревізій, переписів), церковний облік здійснювався постійно. Дослідження метричних, сповідальних книг і книг шлюбного опитування дозволяє стверджувати, що вони виконували культову, статистико-демографічну, правову, фіскальну функції.

Роль сповідних книг у дослідженні демографічних показників населення висвітлено у працях українського історика В.М.Мордвінцева ⁷². Учений високо оцінив інформаційні можливості цих церковно-статистичних документів XVIII ст., а також визначив їх роль у вивченні соціального розвитку міст і сіл.

У статті російського історика Б.М.Миронов розглянуто сповідні відомості як джерела з чисельності і соціальної структури православного населення XVIII –

---

⁷¹ Романова О. Народне розуміння християнської „праведності” та „гріховності” (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) / О. Романова // Студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С. 456 – 476; *Її ж.* Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Романова Оксана Олексіївна. – К., 2009. – 368 с.

⁷² Мордвинцев В.М. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сел Левобережной Украины в XVIII веке / В. М. Мордвинцев // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин : V Всесоюз. конф., 30 мая – 1 июня 1990 г. : тезисы докл. и сообщ. – К., 1990. – С. 79 – 81; *Його ж.* Сповідальні книги // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84 – 87.

першої половини ХІХ ст.⁷³. Він критично оцінив джерелознавчі можливості цих документів, звернув увагу на певні неточності церковного обліку населення. У статті⁷⁴, присвяченій метричним відомостям, учений проаналізував їх достовірність і наголосив на цінності при вивченні демографічної поведінки населення ХVІІІ ст.

Об'єктом дослідження історика О.Є.Сакала є особливості та інформативний потенціал сповідних відомостей як історико-демографічного джерела для дослідження форм сімейної організації⁷⁵.

Різні аспекти сімейного побуту і роль общини в родинному житті селян розглянуто у дослідженнях російських етнографів і істориків Н.А.Міненко і В.В.Рябцевич⁷⁶. Авторки вперше порушили питання про необхідність вивчення селянської родини в Росії, зокрема в Сибіру і на Уралі. Дослідниці зазначили, що реконструкція сімейного побуту передбачає аналіз структури і чисельності сім'ї, її функцій, господарської структури, взаємовідносин з іншими групами й інститутами, закономірностей розвитку, сімейної обрядовості і права.

Історія шлюбно-сімейних відносин передбачає аналіз проблематики соціальних наук у Росії й Україні. Одним із нових напрямків суспільних наук, які швидко розвиваються, є гендерні дослідження у вивченні минулого – інтегрований напрямок сучасного соціального знання, який використовує прийоми і підходи соціології, політології, лінгвістики, літературознавства та інших наук у поєднанні з

---

⁷³ Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России ХVІІІ – первой половины ХІХ в. / Б. Н. Миронов // *Вспомогательные исторические дисциплины*. – Л. : Наука, 1989. – Вып. ХХ. – С. 102 – 117.

⁷⁴ *Його ж.* О достоверности метрических ведомостей – важнейшего источника по исторической демографии России ХVІІІ – начала ХХ вв. // *Россия в ХІХ – ХХ вв.* / [под ред. А. А. Фурсенко]. – Спб.: Изд-во «Дмитрий Булавин», 1998. – С. 41 – 47.

⁷⁵ Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації / О. Сакало // *Історія релігій в Україні*. – Львів: Логос, 2007. – Книга І. – С. 781 – 785.

⁷⁶ Міненко Н.А. Культура русских крестьян Зауралья. ХVІІІ – первая половина ХІХ в. / Нина Адамовна Миненко. – М. : Наука, 1991. – 224 с.; *Її ж.* Любовь и семья у крестьян в старину: Урал и Сибирь в ХVІІІ-ХІХ веках / Н. А. Миненко, В. В. Рябцевич – Челябинск : Челяб. гос. ун-т, 1997. – 287 с.

історією, антропологією, архівознавством, джерелознавством тощо⁷⁷. Такі роботи торкаються багатьох проблем шлюбно-сімейних відносин, у тому числі і в історичному аспекті.

З-поміж них найбільший інтерес становлять розвідки відомого російського історика, спеціаліста з «жіночої історії», етнології статі в Росії та Європі Н.Л.Пушкарьової. Вони присвячені таким актуальним і недослідженим проблемам жіночої історії, як статус жінки в руській та російській сім'ї у Х-XX ст., родина в „новій” і „традиційній” демографічній історії, проблеми материнства, дитинства, а також порівняльний підхід до шлюбно-сімейної сфери життя людини у православ'ї й католицизмі, інтимні переживання жінок тощо⁷⁸. Значення цих праць для вивчення історії повсякденності важко переоцінити, адже вони відрізняються глибиною дослідження, авторським професіоналізмом, порушенням глобальних проблем з історії повсякденності в різні історичні періоди, ґрунтовною джерельною базою. Фактично Н.Л.Пушкарьова започаткувала фундаментальні дослідження з

---

⁷⁷ Муравьева М.Г. Облики насилия: формы и методы насилия над женщинами в России XVIII века / М. Г. Муравьева // Гендерное равноправие в России: м-лы междунар. науч. конф., посвященной 100-летию Первого Всероссийского женского Съезда 1908 года, 21-23 марта 2008 года : тезисы докл. – СПб., 2008. – С. 182 – 185; Женщина, брак, семья до начала нового времени: Демографические и социокультурные аспекты. – М. : Наука, 1993. – 160 с.

⁷⁸ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси / Наталья Львовна Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.; *Її жс.* Русская женщина в семье и обществе X-XX вв.: этапы истории // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 5. – С. 3 – 15; *Її жс.* Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 55 – 70; *Її жс.* Русская семья X-XVII вв. в „новой” и „традиционной” демографической истории // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С. 66 – 79; *Її жс.* Полонянки // Родина. – 1997. – № 3-4. – С. 59 – 61; *Її жс.* Женщина в русской семье (X-XX века) // Русские : [сб. ст. / отв. ред. В.А.Александров и др.] – М. : Наука, 1999. – С. 456 – 465; *Її жс.* «Не мать велела – сама захотела...». Интимные переживания и интимная жизнь россиянок в XVIII в. // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.) / [сб. ст. под ред. Н. А. Пушкаревой]. – М. : Ладомир, 1999. – С. 612 – 626; Пушкарева Н.Л. Российская система законов о браке в XX в. и традиционные установки / Н. Л. Пушкарева, О. Е. Казьмина // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 4. – С. 67 – 89; *Її жс.* Гендерная теория и история знания. – СПб. : Алетей; АНО «Женский проект СПб», 2007. – 496 с.

історії приватного, неофіційного життя людей у різні історичні епохи в російській історіографії, заклавши фундамент для подальшого студіювання шлюбно-сімейної історії.

Найбільш обсяжним і авторитетним дослідженням Н.Л.Пушкарьової є монографія «Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.)», присвячена вивченню повсякдення під кутом зору соціальної антропології⁷⁹. У праці сфера приватного життя розглядається як сукупність емоційних відносин і зв'язків, які виникають у повсякденному житті родини. Н.Л.Пушкарьова, реконструюючи картини повсякденного життя жінок X-XIX ст. співвідносить їх хронологічно з основними віхами російської історії. Нижня межа – X ст., пов'язується з утворенням держави Русі, а верхня – XIX ст. – із зародженням індустріальної Росії. Авторка розкрила різноманітні аспекти приватного життя жінок: шлюб, дозвілля, народження і виховання дітей, умови укладання шлюбу, кохання в шлюбі, розлучення тощо. Переважно робота присвячена аналізу приватного життя жінок привілейованих верств населення, однак Н.Л.Пушкарьова не уникнула й дослідження протонародного середовища.

Проблеми вивчення гендерного напрямку в історії не оминули увагою й українські дослідники. Так, українські етнографи і історики О.П.Кривоший і В.К.Борисенко з'ясували роль і статус жінок у XVIII ст., суспільний статус українки за козаччини, її роль у правовій культурі народу, побут і дозвілля жінки в традиційній етнокulturі⁸⁰.

⁷⁹ *Її ж.* Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.). – М. : Ладомир, 1997. – 381 с.

⁸⁰ Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокulturі / Валентина Борисенко / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 18 – 26; Кривоший О.П. Жінка в історії запорізького козацтва / О. П. Кривоший // Жінки України: сучасний стан і перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., 20-24 червня 1995 р. : тези доповідей. – К., 1995. – С. 45 – 47; *Його ж.* Жінка в правовій культурі українського народу / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 10 – 18; *Його ж.* Жінка в суспільному житті за козацької доби / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 33 – 42.

У кандидатській дисертації І.П.Малютіної схарактеризовано родинно-шлюбні взаємини українців у площині правової культури в контексті етнологічної науки ⁸¹. Авторка виявила і порівняла основні параметри правової культури українського народу в історико-юридичних пам'ятках, етнологічних дослідженнях, судових архівних документах, фольклорі та літературних творах. Вона визначила й описала основні феномени проявів родинно-шлюбних взаємин у традиційній правовій культурі на різних рівнях соціальної і правової реальності, а також і на рівні окремих особистостей в українських землях XVI-XVIII ст.

Не можна оминати увагою роботи філолога й етнографа М.В.Гримич, присвячені традиційному світогляду і звичаєво-правовій культурі українців ⁸². Дослідниця глибоко проаналізувала етнопсихологічні константи українців, шлюбно-сімейні звичаї і обряди, інститут власності, а також систему споріднення в традиційній українській культурі.

У дослідженні історії шлюбно-сімейних відносин етнографами напрацьовано багатий матеріал, присвячений сімейному побуту, однак він потребує узагальнення. Особливо багато публікацій присвячено обрядам родинного циклу, серед яких пріоритетними є ті, які пов'язані з весіллям.

У центрі уваги німецького історика, спеціаліста з історії сім'ї Р.Зідера зосереджено ключові проблеми соціальної історії сім'ї Західної і Центральної Європи кінця XVIII – XX ст. ⁸³. Автор глибоко дослідив важливі тенденції історичного розвитку сім'ї – відділення у просторі й часі сімейного життя і виробничої праці, занепад патріархальної традиції „великого дому” та розширення

---

⁸¹ Малютіна І.П. Родинно-шлюбні взаємини українців у контексті правової культури (др. пол. XVI-XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / І. П. Малютіна. – К., 2009. – 19 с.

⁸² Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / Марина Вілівна Гримич. – К. : СП «Інтертехнодрук», 2004. – 588 с.; *Її ж.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К. : АТ «ВПІОЛ», 2000. – 380 с.; *Її ж.* Система спорідненості / Українська етнологія : [за ред. В. К. Борисенко]. – К. : Либідь, 2007. – С. 202 – 210.

⁸³ Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.) [пер. с нем. Л. А. Овчинцевой; науч. ред. М. Ю. Брандт]. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 8.

автономії сім'ї, що посіла місце у приватній сфері суспільного буття, еволюція системи відносин сім'ї і суспільства, вплив Церкви, держави, громадської думки на подружнє життя тощо. Інтерес становлять і різні аспекти сімейного життя: вибір подружньої пари, шлюбна поведінка, народження та виховання дітей, ставлення до старості, сексуальність до і після шлюбу тощо. Особливе місце у системі шлюбно-сімейних відносин посідає питання про історичну типологію сім'ї, а також перспективи її розвитку в умовах інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Англійський учений Д.П.Мердок на різноманітному матеріалі вивчив систему споріднення як необхідну детермінанту шлюбно-сімейних відносин⁸⁴. Він виділив шість груп зовнішніх факторів – детермінантів споріднення: багатоманітність історичних впливів, морфологічні різниці в мовах, елементарні психологічні процеси, універсальні соціологічні принципи, звичаї переважного шлюбу, структура родинних і локальних груп.

Збірник «Семья, дом и узы родства в истории» містить публікації відомих дослідників шлюбно-сімейних відносин із Німеччини, Франції, Австрії, Швейцарії і США⁸⁵. У їх роботах із нових методологічних підходів охарактеризовано історію сім'ї, споріднення і домогосподарства. У деяких статтях досліджено емоційні і сексуальні аспекти подружнього життя. У фокусі уваги авторів опинилися стратегії виживання домогосподарств, практика родинних відносин (на відміну від правил і норм).

Відомий російський соціолог і психолог І.С.Кон висвітлює проблеми сексуальної культури людей від Давньої Русі (IX ст.) і до початку XX ст.⁸⁶. Автор дійшов до висновку, що побут і моральність селянства, включаючи сексуальну поведінку і цінності, залишалися відносно стабільними протягом століть. У центрі всього життя

---

⁸⁴ Мердок, Джордж Питер. Социальная структура / Джордж Питер Мердок ; [пер. с англ. А. В. Коротаева]. – М. : ОГИ, 2003. – 608 с.

⁸⁵ Семья, дом и узы родства в истории [под общ. ред. Т.Зоколлы, О.Кошелевой, Ю.Шлюмбама; отв. ред. О.Е.Кошелева] ; / пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой. – СПб. : Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – 285 с.

⁸⁶ Кон И.С. Сексуальная культура в России: клубничка на березке / Игорь Семенович Кон. – М. : ОГИ, 1997. – 464 с.

селянина була сім'я, а головним регулятором його відносин з оточенням була сільська община.

Шлюбно-сімейні відносини були об'єктом дослідження істориків права. Історик і правознавець М.К.Цатурова у своїй роботі реконструювала історію розвитку російського сімейного права⁸⁷. У монографії «Русское семейное право XVI-XVIII вв.» автор розглянула основні інститути сімейного права: укладання шлюбу, опіку і попечительство, розлучення, припинення шлюбу, правове регулювання сімейних відносин, а також проаналізувала велику кількість законодавчих актів, пам'яток церковного права та інші джерела, документи архівів Москви і Санкт-Петербурга. М.К.Цатурова висловила свою позицію щодо ролі Церкви у шлюбному праві, а також характеру її відносин із державою і підданими Російської держави. Авторка зазначала: „У XVIII ст. держава взяла на себе регулювання частини питань, які раніше належали церкві, а також вдосконалювала інститути сімейного права: інститут шлюбу, вдовства, опіки, створювала закони, які встановлювали майнову самостійність дружини <...>. Зменшивши вплив церкви на сімейно-побутові проблеми, держава, на мій погляд, не змогла її замінити. Церква тримала під неослабним впливом сімейні процеси”⁸⁸.

У своїх дослідженнях російський правознавець М.В.Антокольська порушила проблеми сімейного права протягом тривалого хронологічного періоду – від Київської Русі до кінця XX ст.⁸⁹.

Увага сучасних істориків права до питань становлення сім'ї і шлюбно-сімейних відносин не поступається їх дореволюційним попередникам. Інститутом держави і права Російської Академії Наук видано дві колективні монографії, в яких окремі розділи присвячено шлюбно-сімейним відносинам. У першій із них «Развитие русского права второй половины XVII-XVIII вв.» розглянуто еволюцію шлюбно-

---

⁸⁷ Цатурова М.К. Прекращение брака по русскому семейному праву XVIII в. / М. К. Цатурова // Вестник Московского университета. Серия: Право. – 1990. – № 5. – С. 59 – 66; *Її ж.* Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М. : Юрид. лит., 1991. – 112 с.

⁸⁸ *Її ж.* Русское семейное... – С.103-104.

⁸⁹ Антокольская М.В. Лекции по семейному праву / М. В. Антокольская. – М. : Юрист, 1995. – 144 с.

сімейного права, появу обряду заручин, прагнення до дотримання згоди чоловіка і жінки на шлюб, відзначено непропорційність шлюбного віку наречених у церковному і світському праві ⁹⁰.

У другій колективній монографії «Развитие русского права в первой половине XIX в.» побіжно з'ясовано проблеми еволюції шлюбно-сімейних відносин у законодавстві Росії ⁹¹. У роботі зауважено, що в законах про шлюб відсутня одноманітність, багато правил суперечили одне одному. Зокрема, була відсутня ясність у розумінні ступенів споріднення, в яких заборонявся і розривався шлюб.

Сучасний російський правознавець Н.С.Нижник присвятила монографію, докторську дисертаційну розвідку й окремі студії аналізу правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в історичній ретроспективі – від IX до початку XX ст. у Давньоруській, Московській державах і Російській імперії ⁹². Дослідниця акцентувала увагу на аналізі формування первинних регулятивних систем у сфері шлюбно-сімейних відносин, специфіці галузевого відокремлення шлюбно-сімейних відносин і їх правових регуляторів, які діяли після прийняття християнства та ін.

У кандидатській дисертації історик права Е.М.Левшин проаналізував становлення шлюбно-сімейного законодавства в дореволюційній Росії, зокрема умови і порядок укладання і розірвання шлюбу, взаємовідносини подружжя в шлюбі ⁹³. Дослідник дійшов висновку, що з розвитком держави посилюється вплив

⁹⁰ Развитие русского права второй половины XVII-XVIII вв. / [отв. ред. Е. А. Скрипилев]. – М. : Наука, 1992. – 312 с.

⁹¹ Развитие русского права в первой половине XIX в. / [отв. ред. Е. А. Скрипилев]. – М. : Наука, 1994. – 316 с.

⁹² Нижник Н.С. Русское семейное право (досоветский период) / Н. С. Нижник. – Челябинск : Челябинский юридический институт МВД России, 1999. – 115 с.; *Її жс.* Правовой статус ребенка в русской семье // История государства и права. – 2002. – № 4. – С. 5 – 7; *Її жс.* Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX-XX вв. : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. – СПб., 2003. – 492 с.; *Її жс.* Регулирование брачно-семейных отношений на Руси в условиях язычества // История государства и права. – 2003. – № 2. – С. 31 – 33.

⁹³ Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история

світського регулювання шлюбно-сімейного права. У цей період розвиток норм права, які регулювали укладання шлюбу, визначалися протиріччями між церковним ученням, чинним законодавством і звичаєвим правом, а отже, між економічними інтересами держави, Церкви й окремих соціальних груп.

Український правознавець В.П.Глиняний монографію і докторську дисертацію присвятив комплексному дослідженню правового становища заміжньої жінки в різних країнах з найдавніших часів і до кінця XIX ст.⁹⁴ До того ж автор охарактеризував еволюцію юридичного статусу української заміжньої жінки.

Монографія О.Б.Вахромєєвої дозволяє проаналізувати законодавчі акти сімейного права, які стосуються історії сім'ї в Європейській Росії, питання укладання і розірвання шлюбу, взаємовідносин членів родини, виховання дітей тощо⁹⁵. Матеріал дозволяє зіставити їх із нормами звичаєвого права, розглянути особливості центральної і місцевої судової системи, з'ясувати реалізацію на практиці прав жінки в родині.

Відомий український закордонний церковний діяч І.І.Огієнко (митрополит Іларіон)⁹⁶ свою монографію присвятив висвітленню історії церковного права. Учений розглянув канонічні вимоги до безшлюбності духовенства (целібату) і зупинився на аналізі джерел церковного права.

Канонічне право було предметом дослідження церковного історика В.О.Цыпина. 5-а глава праці присвячена шлюбному праву Православної Церкви⁹⁷. Автор розглянув умови укладання шлюбу, визначив перешкоди для укладання шлюбу,

---

права и государства; история правовых учений» / Едуард Михайлович Левшин. – Нижний Новгород, 2003. – 273 с.

⁹⁴ Глиняный В.П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века / В. П. Глиняный. – Одесса : Юридическая литература, 1999. – 304 с.

⁹⁵ Вахромеева О.Б. Женщина и семья в Европейской России на рубеже XIX-XX веков / Оксана Борисовна Вахромеева. – СПб. : Знаменитые университеты, 2008. – 231 с.

⁹⁶ Іларіон, митрополит. Церковне право / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : УПЦ в Канаді, 1990. – 151 с.

⁹⁷ Цыпин В.А. Церковное право. Курс лекций / Владислав Александрович Цыпин. – М. : МФТИ, 1994. – 440 с.

умови і наслідки його розірвання тощо. В.О.Ципін порівняв погляди на шлюб у римській, візантійській, давньоруській і російській традиції.

Отже, проаналізовані наукові студії з кінця 80-х років ХХ ст. і до сьогодні свідчать про зростання зацікавлення вченими таким напрямком соціальної історії, як дослідження повсякденності, зокрема, приватного, непублічного життя людей, звернення до стереотипів поведінки і ціннісних орієнтацій, що сприяє появі історичних розвідок на мікро- і макрорівні. У сучасній історіографії намічено важливі напрямки вивчення історії шлюбно-сімейних відносин в руслі історико-антропологічних, демографічних і юридичних проблем. Нині на основі статистичних, математичних методів, архівних джерел зарубіжні і російські історики, демографи вже сформувавши значний масив праць. Почастішала поява публікацій, у яких об'єктом дослідження виступає селянська або міська сім'я, взаємовідносини між подружжям, до- і шлюбна поведінка, народження дітей, дитяча смертність, участь Церкви, держави, сільської громади в шлюбно-сімейній сфері життя суспільства. Це є ознакою зміни пріоритетів у сучасній історичній науці – від політичної й економічної проблематики до соціальної і приватної.

Таким чином, окремі аспекти шлюбно-сімейних відносини висвітлювалися в працях дореволюційних, радянських, зарубіжних і сучасних дослідників. Для дореволюційної історіографії був характерний описовий і публіцистичний ухил в осмисленні накопичених фактів. Заслугою дореволюційної історіографії є зібрання великої кількості фактичного матеріалу з історії шлюбно-сімейних відносин. Увага дослідників зосереджувалась на зовнішньому предметно-матеріальному боці життя, на звичаях, обрядах, ритуалах, стереотипах поведінки. Вони описували, як люди чинили в тій чи іншій ситуації, не заглиблюючись в мотивацію їхньої діяльності і психологію. Почасти всі інтерпретації повсякденності зводилися до національного характеру і загадки «руської душі».

За радянського етапу розвитку історіографії джерела православної шлюбно-сімейної культури не були предметом вивчення, сімейне право перебувало під ідеологічним впливом держави, обґрунтовувалися марксистсько-ленінські погляди на роль сім'ї в суспільстві. Шлюб, сім'я, внутрішньосімейні взаємини перебували

переважно в колі студій етнографів і фольклористів. У зарубіжній історіографії під впливом школи «Анналів» проявився інтерес учених до дослідження історії шлюбно-сімейних відносин.

У зв'язку з антропологічним поворотом у сучасній історичній науці і зародженням нового напрямку досліджень – соціальної історії та повсякденності, а також залученню джерел церковного обліку населення все частіше об'єктом зацікавлення вчених стають шлюбно-сімейні відносини. Однак узагальнюючої фундаментальної праці з цієї проблеми досі не створено.

1.2. Характеристика джерельної бази

Залежно від походження, способу дослідження і форми відображення історичних реалій, слід виділити такі **види джерельної бази дослідження**:

- законодавчі джерела (канонічного і світського права);
- діловодна (справочинна) документація;
- матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, листи, дорожні нотатки мандрівників);
- періодичний друк.

Значна частина джерел уперше виявлена в центральних і місцевих архівах і вводиться до наукового обігу.

Законодавчі джерела. Доцільним був поділ законодавчих джерел на два підвиди:

- пам'ятки канонічного права (канони святих Апостолів; вселенських і помісних соборів; отців Церкви; юридичні збірники)⁹⁸;

---

⁹⁸ Правила святих отец с толкованиями. – М. : Тип. Л.Ф. Снегирева, 1884. – 626 с.; Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. – К. : В-во «Преса України», 2008. – 367 с.

- пам'ятки світського права (законодавчі та нормативні документи органів влади всіх рівнів).

Канони святих Апостолів – сукупність норм для регулювання церковних відносин, які ґрунтувалися на апостольських переказах. Особливу цінність становлять канони вселенських соборів – зібрання єпископів помісних Церков. Зокрема, на шостому соборі (III Константинопольському 680 р. і Трулльському 691 р.) було прийнято 102 правила, зокрема, в 12-му, 13-му і 48-му розглядалися питання про шлюб кліриків; ряд правил стосувався життя мирян: в 54-му вказувалося про межі споріднення для укладання шлюбу, в 53-му було узаконено духовну спорідненість хрещених із хрещеними, в 71-му йшлося про змішані шлюби.

Канони помісних соборів – постанови зібрання єпископів будь-якої митрополії. Зокрема, на Неокесарійському (315 р.) було прийнято 15 правил: у першому – заборонялося пресвітеру і диякону одружуватися після висвячення; у другому – йшлося про небезпеку відлучення від Церкви вдови, яка виходила заміж за брата покійного чоловіка; у сьомому – заборонялося брати участь пресвітеру у весіллі другошлюбного; восьме – забороняло бути чоловіку священником, дружина якого була звинувачена в перелюбі.

На так званому Карфагенському соборі (419 р.), де було зібрано постанови попередніх 15 соборів протягом 393-420 рр., було затверджено правила про стриманість в шлюбі дияконів і священників.

До канонів помісних соборів відносяться і рішення церковних соборів, які відбулися в руських землях. Особливу цінність становить Стоглав⁹⁹ – збірник постанов помісного собора 1551 р. У пам'ятці було підтверджено заборону служити в Церкві вдівцям-священникам, жорстко визначено плату за «венечные памяти», встановлено шлюбний вік – для хлопців – 15 років, дівчат – 12. Собор санкціонував суворі покарання за злочини проти моралі, зокрема «содомский грех».

Безперечна цінність пам'ятки полягає в тому, що вона показує механізми взаємодії Церкви і держави, різні сторони повсякденного життя суспільства, які знайшли слабе відображення в інших історичних джерелах.

⁹⁹ Стоглав. – СПб. : В Типографии Императорской Академии Наук, 1863. – 312+57 с.

Під канонами отців Церкви розуміють правила, найбільш авторитетних єпископів у вигляді послань-відповідей на питання інших пастирів. До таких відносяться праці святого Афанасія Олександрійського (326-371 рр.), де роз'яснено питання про цноту і шлюб, а також святого Василя Великого (370-378 рр.), в яких йдеться про шлюб і накладення єпитимії за різні злочини.

До юридичних збірників канонічного права відноситься „Кормчая книга” – прийнятий від константинопольської Церкви збірник церковних і світських законів, які являли собою керівництво з її управління та судочинства¹⁰⁰. У грецькій Церкві такі збірники називалися номоканонами. На Русі вони доповнилися нормами світського права і стали називатися „Кормчими книгами”. 50-а глава Кормчої книги була присвячена висвітленню шлюбно-сімейних церковних приписів, яка й стала керівництвом для духовних судів.

До пам'яток світського права відносяться устави князів Ярослава і Володимира; «Руська правда» Ярослава Мудрого; Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр.; збірники німецьких міських прав – Магдебурзького, Хелмінського, Саксонське зеркало, застосування яких вважалося традиційним; «Соборное уложение» 1649 р., дія якого поширювалася на Слобідську Україну. Названі пам'ятки хоча й виходять за хронологічні рамки даного дослідження, однак були важливими для порівняння шлюбно-сімейного законодавства на різних етапах історичного розвитку, а також для виявлення еволюції державної політики стосовно шлюбно-сімейних відносин.

Кодифікаційна пам'ятка «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р.¹⁰¹ офіційно так і не була запроваджена в судочинство, містить норми

¹⁰⁰ Кормчая книга. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.].

¹⁰¹ Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.; Руська Правда / Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / [склав та підготував до друку проф. С. Юшков]. – К. : Видавництво НАН України, 1935. – XXII, XXIV, 193 с.; Статут Великого князівства Литовського 1529 года / [под ред. К. И. Яблонскиса]. – Минск : Издательство Академии Наук БССР, 1960. – 253 с.; Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. [за ред. С. В. Ківалова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – Т.1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 462 с.; 2003. – Т.2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 558 с.; 2004. – Т.3, Кн. 1: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. (Кн. 1). – 666 с.; Т.3, Кн. 2: Статут Великого князівства Литовського 1588 року:

шлюбно-сімейного права. Це зведення українського права, складене спеціальною комісією кодифікування. Царський уряд був зацікавлений в складанні систематичного зводу українського права з метою внесення до нього ряду суттєвих змін, що наблизили б українське право до чинного російського законодавства.

Для даного дослідження важливим було використання публікації оригінальних текстів однієї з пам'яток кодифікації права в Україні «Собрание малороссийских прав» 1807 р.¹⁰². Пам'ятка охоплює норми майнового, сімейного та спадкового права з численних джерел, чинних протягом XVI-XIX ст.

Протягом досліджуваного періоду вийшла значна кількість імператорських, сенатських і синодальних інструкцій, маніфестів, регламентів, розпоряджень та указів, які регулювали шлюбно-сімейні відносини в суспільстві. Практично всі вони були опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи, с 1649 года», яке складається з 45 томів, 48 книг і охоплює період з 1649 по 1825 роки¹⁰³. Ці матеріали допомогли відтворити роль держави в регулюванні окремих напрямків шлюбно-сімейних відносин. Саме ці документи дозволили зробити висновок, з одного боку, про широту перетворень, з іншого – про обережність в проведенні реформ побуту, родинних відносин тощо.

При написанні дисертації було використано різноманітні збірники законів, постанов, розпоряджень¹⁰⁴. Окрім того, було опрацьовано збірники церковних і

у 2 кн. (Кн. 2). – 566 с.; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Ред. кол. О.М.Мироненко. – К.: АТ «Книга», 1997. – 547 с.

¹⁰² Собрание малороссийских прав 1807 г. / [сост. К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко и др.] – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.

¹⁰³ ПСЗРИ: [в 45 т.] – СПб.: Типография II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Собрание первое. – Т. IV-XXVI.

¹⁰⁴ Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / Предисловие К.А.Софроненко. – М.: Тип. Моск. юрид. Ин-та, 1951. – 178 с.; Проекты уголовного уложения 1754-1766 годов. Новоуложенной книги часть вторая: о розыскных делах и какие за разные злодейства и преступления казни, наказания и штрафы положены [под ред. А. А. Востокова]. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – 206 с.; Хрестоматия по истории русского права [под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова]. – СПб.: Издание книгопродавца Н.М. Оглобина, 1899. – 253 с.; Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I / Н. А. Воскресенский: [в 2 т.]. – М.-Л.: Издательство Академии Наук Союза ССР, 1945. – Т. I. – 602 с.; Российское

цивільних законів про шлюб і розлучення, що являють собою практичні керівництва¹⁰⁵. Останні хоча й опубліковані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., однак ґрунтуються на законодавчих нормах ХVІІІ ст.

Важливим було використання нормативних документів, зібраних у „*Полном собрании постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи*”¹⁰⁶, перший том першої серії побачив світ у 1869 р. Пам'ятка містить постанови і розпорядження Синоду, які регламентували шлюбно-сімейне життя мирян, що дає можливість простежити еволюцію поглядів на шлюб і сім'ю.

Окремо слід виділити Духовний регламент 1721 р. – головний акт петровського законодавства про реформу церковного управління, найголовніша з яких – заміна одноосібної патріаршої влади колегіальним управлінням Синоду¹⁰⁷. У документі висвітлено погляди царя на роль і статус РПЦ, визначено компетенцію духовних судів тощо.

законодательство Х-ХХ веков : [в 9 т.]. – М. : Юрид. лит., 1986. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 512 с.; Законодательство Петра I / [сост. Клеандрова В. М., Колобов Б. В., Кутьина Г. А. и др. ; ред. Преображенского А. А., Новицкой Т. Е.]. – М. : Юрид. лит., 1997. – 880 с.

¹⁰⁵ Мордвинов В.Н. Сборник законов, распоряжений и разъяснений о браке и разводе / В. Н. Мордвинов. – СПб. : Типография М. Меркулова, 1895. – 227 с.; Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным / Сергей Григоровский. – СПб. : Типо-литография В. Местник, 1896. – 222 с.

¹⁰⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб. : Синодальная типография, 1910. – Т.1. (1762-1772). – 831 с.; СПб. : Синодальная типография, 1912. – Т.3 (1746-1752). – 542, 14 с.; Петроград : Типография Штаба отельного корпуса пограничной стражи, 1915. – Т.3 (1785-1796). – 537, 44 с.; СПб. : Синодальная типография, 1876. – Т.4 (1724-28 января 1725). – 16, 365 с.; СПб. : Синодальная типография, 1912. – Т. 4 (1753-28 июня 1762). – 619, 24 с.; СПб. : Синодальная типография, б.г. – Т.7 (1730-1732). – 654, 56 с.; СПб. : Синодальная типография, 1911. – Т.Х (1738-24 ноября 1741) – 691, 46 с.

¹⁰⁷ Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – М. : В Синодальной типографии, 1866. – 192 с.

Оперування вищезазначеними опублікованими законодавчими документами дозволило показати шлюбно-сімейні відносини мирян Російської імперії *de jure*, а дотримання відповідних указів і настанов у повсякденному житті – *de facto*.

Аналіз зазначених вище правових актів сприяв глибокому розгляду еволюції умов, порядку укладання і розірвання шлюбу, а також політики держави, Церкви в цьому напрямку. Крім того, це дало можливість провести порівняльний аналіз законодавства, на основі чого зробити висновки про роль цих інститутів у розвитку шлюбно-сімейних відносин мирян.

Діловодна (справочинна) документація становить собою один із найбільш численних і різноманітних типів історичних джерел та поділяється на документи світських і духовних судів. Дані джерела поділяються на підвиди: слідчі матеріали (протоколи слідства, допитів звинувачених і свідків, очних ставок, листування слідчих органів); судові документи (протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів); матеріали прокурорського (обер-прокурорського) контролю (запити).

Збірник «Ділова документація Гетьманщина» вміщує документи про шлюбно-сімейні справи, які потрапили у світські суди – сотенні і полкові¹⁰⁸. Адже компетенція щодо розгляду шлюбно-сімейних справ не була чітко розмежована, вони перебували у віданні духовних і світських судів. Існувала практика, коли козацькі суди передавали певні справи на розгляд духовних судів, і навпаки.

Серед діловодних джерел слід особливо відмітити «Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода»¹⁰⁹, де вміщено

---

¹⁰⁸ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / [відп. ред. Л. А. Дубровіна]. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.

¹⁰⁹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. II. – Ч. II: 1722 г. – СПб. : Синодальная типография, 1878. – 671+XCI+62+2 с.; Т. V: 1725 г. – СПб. : Синодальная типография, 1897. – 94+1056 с.; Т. VII: 1727 г.. – СПб. : Синодальная типография, 1885. – 86+554 с.; Т. IX: 1729 г. – СПб. : Синодальная типография, 1913. – 8+1086 с.; Т. X: 1730 г.. – СПб. : Синодальная типография, 1901. – 8+1078 с.; Т. XXXI: 1751 г.. – СПб. : Синодальная типография, 1909. – I+III+806 с.; Т. XXXIX: 1759 г. – СПб. : Синодальная типография, 1910. – VII+848 с.

різноманітні шлюбні справи, які в рукописному варіанті зберігаються у фонді Синоду. Дане джерело стало важливим при підготовці даного дослідження, адже синодальні справи дають можливість аналізувати родинні конфлікти мирян, для вирішення яких він і був найвищою інстанцією.

Незважаючи на різноманітність опублікованих джерел, основою дослідження стала діловодна неопублікована документація, зокрема матеріали судової та адміністративної практики. Це зумовлено тим, що опубліковані джерела переважно офіційні і публічно-правові. Архівні, рукописні матеріали, містять матеріал індивідуального рівня. Документальну базу дослідження склав комплекс джерел, що зберігається в канцеляріях церковно-адміністративних установ Слов'яно-Херсонської, Київської, Переяславсько-Бориспільської, Чернігівської і Слобідсько-Української єпархій, Святійшого Синоду і Московської синодальної контори.

Першорядним за значенням є комплекс документів, представлений у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), Державних обласних архівах Дніпропетровської, Одеської, Полтавської, Чернігівської, Харківської областей, Державному архіві м. Києва, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

У дисертації використано діловодні архівні джерела єпархіального рівня, зокрема фондів духовних консисторій – найвищого колегіального органу в системі єпархіального управління та духовних правлінь – колегіальних органів єпархіальної влади на місцях. Цінними виявилися матеріали фондів «Киевская духовная консистория» (ф. 127), що зберігається в ЦДІАК України, і «Киевская духовная консистория» (ф. 232) – ІР НБУВ. Фонд, збережений у ЦДІАК України, є найбільшим серед збережених консисторських архівів єпархій, що функціонували на українських землях. Київській духовній консисторії належала адміністративна, виконавча і судова влада.

При підготовці наукового дослідження було використано документи фондів інших духовних консисторій – Переяславсько-Бориспільської (ф. 990) і Білгородської (ф. 2009), Слободсько-Української (ф. 2012), Чернігівської (ф. 2011), що зберігаються в ЦДІАК України; Чернігівської (ф. 679) і Новгород-Сіверської

(ф.712) – Держархів Чернігівської обл.; Харківської (ф. 40) – Держархів Харківської обл.; Катеринославської (ф.106) – Держархів Дніпропетровської обл.; Херсонської (ф. 37) – Держархів Одеської обл.

Цінним джерелом при підготовці даного дослідження стали матеріали фондів духовних правлінь – місцевих колегіальних церковних судово-адміністративних органів, підвідомчих єпархіальному архієрею і духовній консисторії. До компетенції духовних правлінь як нижчої інстанції духовного суду належав розгляд справ: богохульних, єретичних, про розкольників, розірвання і насильних шлюбах тощо. Духовні правління були допоміжними органами єпархіального управління, через які проходили справи, що підпадали під компетенцію єпархіальної влади. Вони були виконавчими органами влади і самі мали право вирішувати деякі справи.

Духовні правління являли собою проміжну ланку між духовенством єпархії і консисторією. До їхніх функцій належало: оголошення розпоряджень єпархіальної влади і стеження за їхнім виконанням, здійснення нагляду за веденням актів громадянського стану (реєстрація шлюбів, народжень, смертей), приймання звітності церков, передача їх до консисторій, проведення слідства щодо провини духовних осіб, вирішення поточних питань церковного життя на території підпорядкованої їм округи. Потім вони зобов'язані були тричі на рік надсилати в консисторію донесення «доношення» (форма звертання до вищих органів влади) з відомостями про порушені справи і винесені в результаті розслідування рішення, чи причини того, чому певна справа не була завершена і рішення не було прийняте. Про стан розслідування тієї чи іншої справи духовні правління надсилали рапорти в духовну консисторію. Різі духовні правління переписку між собою вели у формі промеморій.

У фондах духовних правлінь містяться справді унікальні документи, на основі яких ми маємо можливість відтворити повсякденне життя пересічної людини XVIII ст., реконструювати життєві цінності та ідеали, проаналізувати шлюбно-сімейні відносини, встановити передумови родинних конфліктів, а також дослідити причини і наслідки розлучень.

Зокрема, було використано документи духовних правлінь: Охтирського (ф. 1975) і Білгородського (ф. 1981), що зберігаються в ЦДІАК України; Куп'янського (ф. 574) і Харківського (ф. 578) – Держархів Харківської обл.; Катеринославського (ф. 104) – Держархів Дніпропетровської обл.; Пирятинського (ф. 801) і духовного правління Сорочинської намістії (ф. 1029) – Держархів Полтавської обл.; Києво-Печерського (ф. 314) – Держархів м. Києва.

Необхідні для мікроісторичного аналізу дані містяться в казуальних матеріалах духовних судів, на осмисленні яких і побудовано дисертаційне дослідження. За допомогою їх стало можливим побачити на історичній сцені не анонімних виконавців закономірностей суспільного розвитку, а живих людей або їх груп, носіїв повсякденних інтересів, які діяли під впливом певних мотивів і стимулів, а через них – проблеми культури як способів розуміння повсякденного життя і поведінки в ній. Такий напрямок досліджень називають ще «етнологічною соціальною історією»¹¹⁰ (переважав у німецькій, скандинавській і італійській історіографії). Підходи мікроісторії були затребувані епохою постструктуралістського виклику гуманітарному знанню з його інтересом до мови, критикою текстоцентризму, зацікавлення до образів «іншого» і толерантного визнання цього «іншого».

У вирішенні окремих питань необхідним було залучення джерел фонду Києво-Видубицький Михайлівський монастиря (ф. 130), що зберігається в ЦДІАК України.

Одним із основних джерел дослідження стали матеріали, які містяться в особовому фонді історика О.І.Левицького (ф. 81), що зберігається в ІР НБУВ. Учений зібрав і зберіг багатий, справді унікальний актовий матеріал, який містить цінні відомості про особливості шлюбно-сімейних відносин українців XVII-XVIII ст. Цінні матеріали містяться у фондах – «Історичні матеріали» (ф. II), «Синод» (ф. XIII), «Фортеця Св. Єлизавети» (ф. IX), які зберігаються в ІР НБУВ.

---

¹¹⁰ Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н.Л. Пушкарева // Женская повседневность в России в XVIII-XX вв.: материалы междунар. науч. конф., Тамбов, 25 сентября 2003 г. / [отв. ред. Щербини П.П.]. – Тамбов, 2003. – С. 6.

Крім того, нами було використано й документи допоміжного характеру, зокрема, фонд «Київська губернська канцелярія» (ф. 59), який зберігається в ЦДІАК України.

Отже, основною джерельною базою дослідження є тексти – прохання, свідчення під присягою, матеріали судових слухань. Часто вони рясніють недомовками і прямою неправдою з метою очорнити іншу сторону й отримати розлучення. Зважаючи на це, документи потребують критичного осмислення. Однак слід ураховувати і те, що навіть брехун намагався переконати суд і задіяти ті норми і закони, якими керувалися церковні суди. Крім того, позивачі не могли уникнути впливу ряду життєвих факторів, головними з яких були соціальний статус, конфесійна приналежність і гендерна позиція.

Зважаючи на те, що на затвердження Синоду шлюбозлучні справи надходили лише з 1805 року, фонд «Святейший Синод» (ф. 796), що зберігається в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) містить лише ті справи, які відсилалися туди на остаточне затвердження, коли сторони не були задоволені рішенням єпархіальної влади. Велика ж кількість клопотань вирішувалася місцевою єпархіальною владою. Вони включають прохання, свідчення, матеріали судових засідань, вироків тощо. Тому, зважаючи на це, фонд не містить тих справ про розлучення, які не були вирішені чи анульовані на єпархіальному рівні. Це ще раз підтверджує важливість використання при дослідженні шлюбно-сімейних відносин джерел єпархіального рівня. Незважаючи на це, у матеріалах фонду «Святейший Синод» зосереджується чимала кількість матеріалів про розірвання шлюбу, адже єпархіальна влада зобов'язана була надсилати туди звітну інформацію. Синодальні документи, як правило, склалися з трьох частин: «доношения» від єпархіального єпископа, де викладалася суть справи; рішення Синоду; «рапорта о получении указа» на місця.

Одним із джерел дослідження стали документи Російського державного архіву давніх актів (м. Москва, Російська Федерація), зокрема фонд «Московская контора Синода» (ф. 1183). Створена вона була в 1722 р. як відділення Синоду з управління синодальними установами, які знаходилися в Москві.

Даний фонд для нашого дослідження важливий тим, що там містяться справи за 1732-1916 рр. про розлучення, прохання чоловіків і жінок про прийняття чернецтва, ув'язнення в монастирі; чаклунство, громадянські шлюби (без церковного вінчання) тощо.

Хоча й Москва та її найближчі єпархії не є безпосереднім регіоном даного дослідження, однак документи фонду варто було використати для порівняння, співставлення, узагальнення матеріалів із певних аспектів дослідження.

Таким чином, російські архіви дають можливість доповнити наукове дослідження документами, яких бракує в українських.

Матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, листи, дорожні нотатки мандрівників). Мемуарна література, яка використовувалася в дисертації, ділиться на дві групи – мемуари співвітчизників і іноземців.

Мемуари російського дворянина і мандрівника Андрія Болотова ¹¹¹, які він залишив для нащадків, є вагомим джерелом дослідження історії шлюбно-сімейних відносин у шляхетському середовищі Росії XVIII ст. Цінну інформацію містять мемуари про народження і виховання дітей, фаталістичне ставлення до них, проблеми дитячої смертності тощо.

Записки англійського вченого, історика і мандрівника Вільяма Кокса ¹¹² є важливим джерелом для вивчення історії Росії XVIII ст. Його твір містить три складові елементи: враження автора від побаченого в Росії, сюжети російської історії, які передували поїздки В.Кокса в Росію, і нарис про сучасну йому Росію.

Джерелом вивчення історії Гетьманщини є подорожній щоденник словацького мандрівника-протестанта Даніела Крмана ¹¹³. Він залишив унікальні спогади про

¹¹¹ Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им для своих потомков (1738-1793) : [в 2 т.]. – СПб. : Печатня В.Головина, 1871. – Т. 1. – 1017 с.

¹¹² Coxe W. Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. Illustrated with charts and engravings [Електронний ресурс] / William Coxe. – London : Printed for T. Cadell, jun. and W. Dawees, in the strand, 1802. – In 5 vol. – V. III. // Режим доступу: http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/304/image/304_098-101.pdf.

¹¹³ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) / Даніел Крман. – К. : Вид. центр «Просвіта». Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 160 с.

грамотність українського народу, шлюбно-сімейні звичаї, описав обряд хрещення тощо.

У мемуарах уміщений унікальний матеріал, який не містять джерела інших типів, що дозволяє збагатити і розширити наші уявлення про внутрішній світ і побутові відносини мирян.

Пам'яткою епістолярного жанру є збірка «Приватні листи XVIII ст.»¹¹⁴, яка відображає ділове, господарське, культурне та побутове життя різних прошарків українського суспільства від 1711 до 1776 рр. Тексти походять з території Лівобережної України і пов'язані з приватними стосунками між близькими чи далекими родичами, або приятелями. Листи мають побутовий характер, містять відомості про стан здоров'я, про перебування у від'їзді, мають вигляд привітань зі святами, родинними подіями тощо.

Аналізуючи епістолярну спадщину, слід згадати лист видатного російського вченого М.В.Ломоносова¹¹⁵ до графа І.І.Шувалова, який містить міркування щодо шлюбного віку, чернецтва як підстави припинення шлюбу. Дане джерело, крім того, що має значні інформаційні можливості з питань шлюбно-сімейних відносин, написано сучасником подій, що й додає йому цінності й унікальності.

Отже, збережені в матеріалах особистого походження відомості про Росію XVIII ст. загалом є достовірними, а самі записки – найбільш інформативними і цінними. Немало уваги там було приділено і шлюбно-сімейним відносинам, що, безперечно, є вагомим джерелом даної теми проблеми.

Матеріали періодичного друку. Істотну роль у вивченні історії шлюбно-сімейних відносин відіграють періодичні видання. Інформаційні можливості періодичного друку не викликають сумнівів. Насамперед це стосується матеріалів єпархіальних періодичних часописів. Зокрема, журнал «Полтавские епархиальные ведомости» (Полтава, 1863-1918 рр.) містить значну кількість невідомих історичних фактів, які доповнюють архівні документи. Писемне джерело зафіксувало

---

¹¹⁴ Приватні листи XVIII ст. / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1987. – 174 с.

¹¹⁵ Письмо М.В.Ломоносова к И.И.Шувалову // Русская старина. – 1873. – Т. VIII. – С. 565 – 580.

інформацію про духовний і матеріальний світ людей, містить розвідки про різні періоди історії Церкви. Публікації часопису і сьогодні не втратили своєї актуальності ¹¹⁶.

При дослідженні теми важливим було використання публікацій у часопису «Киевская старина» (Київ, 1882-1906 рр.) – щомісячного історико-географічного та літературного видання. На його сторінках друкувалися матеріали джерелознавчого характеру. У публікаціях „Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729-1735 гг.)”, „Как сватались сто лет назад. Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко”, „Гетманское приглашение на свадьбу” показано на конкретних прикладах шлюбно-сімейні відносини у середовищі козацької верхівки Гетьманщини XVIII ст. ¹¹⁷.

Остання стаття – це лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Якимовича Скоруппи із запрошенням його на весілля племінниці гетьмана Юліани з писарем Григорієм Юркевичем у січні 1733 року. Лист надрукований мовою оригіналу і є зразком етикету козацької верхівки того часу. Він також підтверджує погляд на звичай укладання шлюбу, який панував серед козацтва у XVIII ст. Зокрема, цей лист дає можливість побачити, що від часу церковного вінчання до народного весілля племінниці гетьмана пройшло 3 місяці. Це свідчить про те, що навіть серед представників гетьманської родини ще не прижився церковний (канонічний) погляд на шлюб, як на таїнство.

---

¹¹⁶ К вопросу о метрических выписях // ПЕВ. – 1876. – Часть неофициальная. – № 1. – С. 17; Из прежних распоряжений местной епархиальной власти относительно крещения // ПЕВ. – 1879. – Часть неофициальная. – № 6. – С. 291; О браке между лицами, имеющими одну восприемницу от святого крещения // ПЕВ. – 1870. – Часть неофициальная. – № 14. – С. 609; Можно ли венчать детей без дозволения родителей // ПЕВ. – 1871. – Часть неофициальная. – № 17. – С. 656; В какие дни не венчаются браки // ПЕВ. – 1871. – Часть неофициальная. – № 24. – С. 935; До которой степени должны быть запрещаемы браки в родстве от трех родов // ПЕВ. – 1872. – Часть неофициальная. – № 17. – С. 650.

¹¹⁷ Гетманское приглашение на свадьбу // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 613 – 614; Г. А. М. Как сватались сто лет назад. Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко / Г. А. М. // Киевская старина. – 1898. – № 6. – С. 26; А.Л. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729-1735 гг.) / А.Л. // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 133 – 135.

У джерелознавчих публікаціях відомого історика й архівіста В.Л.Модзалевського „Приданое знатной малорусской пани XVIII в. и расход на ее похороны и поминки”, а також невідомого автора „Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка” описано придане жінок, котрі належали до козацької верхівки Гетьманщини¹¹⁸. Названі статті дають можливість відтворити побут козацької еліти того часу, а детальне перелічення посагу дружини дозволяє говорити про погляд на шлюб як майнову угоду між подружжям.

Важливий документ, який дозволяє зрозуміти політику Росії щодо регулювання шлюбних відносин у Гетьманщині XVIII ст., міститься в рубриці „Документы, известия и заметки” в „Киевской старине” за 1905 рік¹¹⁹. Це публікація таємного указу імператриці Анни Іоанівни намісникові Малоросії князеві О.І.Шаховському від 31 січня 1734 року. Суть цього документу полягала в заохоченні шлюбів між українцями і росіянами, щоб перші позбувалися рис національної ідентичності та асимілювалися з росіянами. Публікація цього імператорського указу є важливим джерелом для розуміння процесу регламентації урядом Російської держави шлюбно-сімейних стосунків у Гетьманщині.

Статті, вміщені в богословському журналі «Руководство для сельских пастырей», містять важливу інформацію про погляд Церкви на питання укладання і розірвання шлюбу, дискусії щодо втручання світської влади в церковну юрисдикцію регулювання шлюбно-сімейних відносин тощо¹²⁰.

---

¹¹⁸ Модзалевский В. Приданное знатной малорусской пани XVIII в. и расход на ее похороны и поминки / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 143 – 146; Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // Киевская старина. – 1901. – № 6. – С. 145 – 147.

¹¹⁹ Вл. П-ко. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов / П-ко Вл. // Киевская старина. – 1905. – № 10. – С. 1.

¹²⁰ Титов Г. Разговор между священником и юристом по вопросу о расторжении браков / Г. Титов // Руководство для сельских пастырей. – 1888. – № 18. – С. 1 – 16.

Періодичний друк містить багатий матеріал із історії родинних відносин, шлюбної обрядовості, традицій, звичаїв подружнього життя, розміру приданого, самовільних розлучень тощо.

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел візантійського, давньоруського, литовського, польського, українського, російського права. Такий підхід дозволяє вивчити і поглибити існуючі в історичній науці уявлення про повсякденні шлюбно-сімейні відносини та їх еволюцію протягом історичного розвитку суспільства. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити більш повну картину шлюбно-сімейної культури мирян XVIII ст.

Основними джерелами при написанні дослідження став комплекс архівних документів єпархіального рівня. Зокрема, фонди духовних консисторій – найвищого колегіального органу в системі єпархіального управління та духовних правлінь – колегіальних органів єпархіальної влади на місцях.

Інформація різних груп документів дозволяє відтворити історію шлюбно-сімейних відносин, дає цінний матеріал для ґрунтового соціокультурного історичного дослідження історії родинних відносин. Характер проаналізованих джерел різний. Різноманітність видів, характеру, походження джерел і їхнього призначення, безсумнівно, підвищує цінність інформаційного поля, яке вони і створюють.

1.3. Методологія дослідження

У сучасній історичній науці історія повсякденності виникла на хвилі очевидного самовичерпання позитивістських прийомів роботи з джерелами і застарілості попередніх напрямків (марксистської, структуралістської). У результаті зміни наукової парадигми в XX ст. відбулося усвідомлення феномена «розмитості» кордонів гуманітарного знання, результатом чого стала відмова від традиційних

уявлень про відокремленість наукових дисциплін. Інтерес для дослідників становлять явища, які знаходяться на перетині різних дисциплін. Використовуючи термінологію французького філософа Ж.-Ф.Ліотара, можна сказати, що відбулося своєрідне зміщення дослідження на «мікророзповіді» і виникла певна недовіра до «метарозповідей»¹²¹. Зважаючи на це, повсякденне життя людини певної епохи вперше стало предметом глибокого аналізу, і одним із найактуальніших напрямків у сучасних дослідженнях.

Становлення і розквіт соціальної історії пов'язується з процесом оновлення методологічного арсеналу історичної науки, що розпочався в повоєнні роки. Головною рисою розвитку історіографії середини ХХ ст. був рух за аналітичну міждисциплінарну історію, збагачену теоретичними моделями і дослідницькою технікою суспільних наук, на противагу традиційної історії, яка розглядалася виключно як сфера гуманітарного знання. Саме в руслі цього широкого інтелектуального руху другої половини ХХ ст. і зародилася так звана «нова соціальна історія»¹²², яка висунула задачу інтерпретації історичного минулого в термінах соціології, які описують внутрішній стан суспільства, його окремих груп і відносин між ними.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на всебічне висвітлення суспільних явищ, фактів і подій, об'єктивне відтворення й аналіз історичних реалій. Предмет дослідження розглядався як внутрішньо пов'язана система і, як послідовна сукупність історичних зв'язків й залежностей. Завдання досконалого аналізу джерел і предмета дослідження визначило за теоретичну основу дисертації методологічний синтез. Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, багатофакторності, всебічності. Теоретичною основою дослідження став принцип історизму, який передбачає пізнання минулого з

---

¹²¹ Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар ; [пер. с фр. Н.А. Шматко]. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1998. – С. 10.

¹²² Репина Л.П. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – С. 231.

урахуванням особливостей конкретного історичного періоду та системного застосування різноманітних історичних та загальнонаукових методів. Згідно з принципом історизму шлюбно-сімейні відносини досліджувалися на основі критичного осмислення джерел, що дало змогу порівняти традиційний, релігійний і світський виміри шлюбу і подружнього життя, показати еволюцію політики Церкви і державної влади до інституту шлюбу і сім'ї в повсякденних соціальних практиках. Згідно принципу багатофакторності при проведенні дослідження враховувався увесь комплекс чинників, які впливали на формування і генезу шлюбно-сімейних відносин. Керуючись принципом всебічності, було враховано об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні чинники, які сприяли розвитку шлюбно-сімейних відносин у повсякденних практиках соціуму.

Дисертаційне дослідження виконано в міждисциплінарному полі гуманітарного знання. З огляду на це, в роботі було застосовано системний, комплексний, історико-культурологічний, історико-антропологічний, аксіологічний, гендерний підходи. Використання цих підходів дало можливість проаналізувати шлюбно-сімейні відносини з точки зору їх людського змісту, ціннісних і ментальних структур.

У роботі використовувалися різні методи дослідження: історико-генетичний (ретроспективний), проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, періодизації, аналітико-синтетичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, умовно-документознавчий, граматично-дипломатичний, текстології.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод дозволив виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності розвитку шлюбно-сімейних відносин.

Завдяки предметно-хронологічному методу об'єкт і предмет дослідження розділено на ряд вузьких тем, які було розглянуто в хронологічній послідовності. Це дало змогу виявити закономірності розвитку шлюбно-сімейних відносин на різних етапах історичного розвитку.

Застосування історико-порівняльного методу дало змогу виявити загальні і специфічні риси повсякденних шлюбно-сімейних відносин мирян РПЦ.

Використання методу періодизації дозволило проаналізувати і порівняти два періоди в розвитку шлюбно-сімейних відносин: «православного шлюбного порядку» (кінець X – кінець XVII ст.) і «державно-церковного порядку» (поч. XVIII ст. – поч. XX ст.).

Аналітико-синтетичний метод застосовано при дослідженні різних підходів до розуміння традиційної правової шлюбно-сімейної культури, при з'ясуванні умов укладання і розірвання шлюбу.

У дисертації широко застосовувалися формально-юридичний (при дослідженні пам'яток канонічного і цивільного шлюбно-сімейного права), порівняльно-правовий (співставлення шлюбно-сімейного законодавства протягом різних історичних періодів), що дозволило багатогранно розкрити об'єкт дослідження.

У роботі використано умовно-документознавчий і граматично-дипломатичний методи, які застосовуються при вивченні документів діловодства. Їх використання виявилось в можливості поділу тексту на складові елементи, які були окремо проаналізовані.

Метод текстології дозволив інтерпретувати «темні» місця в документі, виявити суперечності в ньому, наявні лакуни. Застосування цих методів дало можливість отримати логічне завершення незакінчених або не повністю збережених документів (справ), реконструювати різні події чи факти тощо.

У дисертації використовувався метод вчитування в текст, який ґрунтується на проникненні у внутрішній смисл повідомленого, враховуючи те, що не все було сказане і те, що випадково прохопилося. Без з'ясування мотивацій дій людей минулого не зрозуміти їхньої поведінки і вчинків у конкретних ситуаціях. Через аналіз символічних форм – слів, образів, учинків, уявлень важливо було зрозуміти життєві цінності людей. Користуючись психологічним прийомом вчування («вчувствования»), важливим було інтерпретувати чужі думки і слова, запропонувати свій транскрипт – «переклад» з чужої емоційної мови. Тому дане дисертаційне дослідження, яке побудоване на вивченні приватного (шлюбно-сімейного) життя, стилістично відрізняється від традиційних наукових праць небайдужістю, емпатією до того, хто розповідає.

Дослідницький процес вивчення історії повсякденності передбачає об'єднання окремих елементів у єдину систему. У зібраному матеріалі джерел (записах судових процесів), виділяються уривки тексту, які конструюються по темам «факт», «контекст», «суб'єктивна значимість для індивіда». Вподальшому матеріал піддавався аналізу з точки зору повторюваності віднайденної інформації, що дало можливість виявити ступінь типовості ситуації або реакції на неї.

Застосування вказаних методів і принципів дослідження дозволило логічно висвітлити явища і процеси зазначеного історичного періоду, що стосуються особливостей шлюбно-сімейних відносин, уникнути упередженості в їх тлумаченні.

Міждисциплінарні зв'язки історичних досліджень з психологією, правознавством, антропологією, соціологією, культурологією і іншими гуманітарними дисциплінами стали передумовою для інтегративного підходу і поглибленого інтереса до приватного життя, що призвело до появи термінів «історія повсякденності», «повсякденна культура», «приватне життя», які охоплюють широке коло тем. Цілісного розуміння вченими історії повсякденності і приватного життя поки не існує, адже історики, культурологи, соціологи трактують поняття «повсякденної культури» в руслі параметрів окремих наук: умови життя, праці та відпочинку, фактори, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання ¹²³, приватне життя, наповнене буденними подіями ¹²⁴, герменевтика життя на рівні повсякденного спілкування ¹²⁵, побут і історична психологія ¹²⁶, повсякденна поведінка (стиль життя) і соціальні взаємодії ¹²⁷,

¹²³ Горобець В.М. Історія повсякдення / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол.: В.А. Смолій та ін.]. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – 2005. – С. 618.

¹²⁴ Ерасов Б.С. Социальная культурология / Борис Сергеевич Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1995. – С. 137.

¹²⁵ Савченко Л.А. Социология повседневности / Людмила Алексеевна Савченко. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 2000. – С. 132.

¹²⁶ Пушкарева Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н.Л. Пушкарева // Социальная история. Ежегодник. – М., 2005. – С. 97-100.

¹²⁷ Шпак Л.Л. Социология повседневной жизни / Лидия Леонидовна Шпак. – Кемерово : Изд КемГУ, 2001. – С. 15.

шлюбно-сімейні відносини, дозвілля і емоційні переживання ¹²⁸, сім'я і форми соціального спілкування ¹²⁹.

У дисертаційному дослідженні під поняттям «повсякденність» розуміється цілісний історико-культурний феномен, що включає в себе буденне життя соціально організованих людей, їхні відносини в процесі взаємодії. Повсякденне життя – звичний, рутинний, буденний процес життєдіяльності, який проходить у щоденних умовах на основі самоочевидних очікувань. Воно регулюється нормами і цінностями, громадською думкою, традиціями, ритуалами, неписаними правилами побутового етикету. Співіснування людей в суспільстві забезпечується також засобами державного впливу на різні сфери життєдіяльності людей, в тому числі і на шлюбно-сімейні. У контексті цього важливим є виявлення співвідношення приватного і публічного життя, індивідуального вибору і його соціального резонансу. Тому шлюбно-сімейні відносини, в яких яскраво виявляється співвідношення приватної і публічної сфер, зручне поле для вивчення протистояння стереотипів поведінки та індивідуальних уподобань. Важливо зрозуміти, як люди віддаленого минулого уявляли самих себе, якими мотивами вони керувалися при прийнятті певних рішень. Без такого пізнання «іншого» – людей минулих епох – неможливе і власне самопізнання. Для того, щоб зрозуміти «іншого» потрібно з'ясувати, що пов'язано з найбільш повсякденним для нього – взаємовідносини в колі рідних і близьких, утворення сім'ї, народження і виховання дітей тощо.

У зв'язку з переорієнтацією соціокультурної історії від соціальної історії культури до культурної історії соціального ¹³⁰, або до культурної історії суспільства, передбачається конструювання соціального буття за посередністю культурної практики, можливості якої визначаються повсякденними відносинами. Український історик О.А.Коляструк слушно зауважила, що повсякденність в історії завжди була,

---

¹²⁸ Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь и индивид / Ю.Л. Бессмертный // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. – М. : РГГУ, 1996. – С. 347.

¹²⁹ Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история / Лорина Петровна Репина. – М. : Ин-т всеобщ. истории, 1998. – С. 252-261.

¹³⁰ Репина Л.П. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – С. 250.

є й буде, вона не може зникнути, кудись подітися, випасти з історичного буття ні окремої людини, ні суспільства чи народу, епохи; повсякденність є канвою всіх наших справ, великих і малих, приватних і громадських ¹³¹.

У дисертаційній роботі **історія повсякденності** розуміється як галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера буденного життя в історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності – реальність, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивне значення як життєвого світу, комплексне дослідження цієї реальності (життєвого світу) людей різних соціальних прошарків, їх поведінки і емоційних реакцій на події.

Дослідження шлюбно-сімейних відносин подається з точки зору **культури повсякденності**, яка є невід'ємною частиною повсякденної реальності, – міждисциплінарного напрямку, який активно розвивається в сучасному гуманітарному знанні. Вона об'єднує спосіб життя і мислення людей певної історичної епохи й включає в себе звичаї, вірування, стереотипи поведінки, способи світосприйняття світу, міжособистісні відносини, реалії побуту, повсякденну свідомість, матеріально-предметне середовище, що усвідомлюються як особлива культурна цінність.

Культура повсякденності становить собою соціокультурний світ, який постійно впливає на людину і, відповідно, змінюється під впливом її дій ¹³². Повсякденна культура, на відміну від інших форм культури, носить масовий, колективний та динамічний характер. Вона характеризується тим, що люди в неофіційних особистих і групових (сімейних) зв'язках отримують необхідні знання і навички не спеціально, а завдяки повсякденному досвіду взаємодії з навколишнім світом, міжособовим контактам. Орієнтована на практичну сторону життя, культура повсякденності діалогічна і динамічна, вона формує мотиви і стереотипи поведінки

---

¹³¹ Коляструк О.А. Інтелігенція у 1920-ті роки: повсякденне життя / Ольга Анатоліївна Коляструк [відп. ред. В.М. Даниленко]. – Х. : Раритети України, 2010. – С. 9.

¹³² Григорьев Л.Г. «Социология повседневности» Альфреда Шюца / Л.Г. Григорьев // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 123.

та мислення. Поведінка людини в повсякденному житті достатньо точно відбиває специфіку конкретної історичної епохи і зміни, що відбуваються в ній. Вона, сформувавшись на основі ціннісно-нормативних систем, виступає як «ключ» до прочитання змісту конкретної історичної епохи. Вивчаючи повсякденність через існуючі норми поведінки, зокрема шлюбно-сімейної, ми відтворюємо неповторний колорит минулих епох.

У дисертації під **православною повсякденною культурою** розуміється складне соціокультурне явище, яке відображає сукупність матеріальної і духовної сторін існування православного соціуму, різномаїття приватного життя людини, яке визначалося суспільним статусом, ментальними установками, смаками, звичками, традиціями, семіотичним контекстом і перебувало в тісному зв'язку з її діяльністю, виявлялося безпосередньо в стереотипах поведінки щоденного життя і формах буденного спілкування індивідуумів. Приватне життя – це матеріальне і духовне життя окремої сім'ї, що включає в себе простір житла, домашні заняття, сімейні і релігійні цінності та відносини між родичами.

У дисертаційному дослідженні значимість мікроісторичного підходу до історії шлюбно-сімейних відносин в повсякденній культурі визначається тим, що він дозволив вивчити багато приватних доль і життєвих колізій «рядових людей», які не менш важливі, ніж життя «визначних людей». Цей підхід дозволив встановити важливе місце джерел особового походження, допомогти зрозуміти ступінь свободи індивідів у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. Завдяки мікроісторичному підходу було намічено нове розуміння минулого як «історії знизу» або «зсередини», почуто голос «маленької людини», ставлення її до модернізаційних процесів, з'ясовано наскільки індивідуальне сприйняття людини впливало на її буденне життя.

Документи духовних судів дали можливість виявити, яким чином суб'єктивні уявлення, думки індивідів діють в просторі можливостей, обмеженому об'єктивними, створеними попередньою культурною практикою колективними структурами, зазнаючи на собі їх постійний вплив, співвіднести «ідеальне» і «реальне» в культурі повсякденності. Відповіді на важливі питання слід шукати в

аналізі кожного конкретного казусу: як людина минулого робила свій вибір, які мотиви нею керували, як втілювала в життя свої інтереси, і, що важливо, наскільки вона здатна була при цьому виявити свою індивідуальність, і якою мірою залишити свій «відбиток». Документи духовних судів дали можливість показати людей такими, якими вони були насправді, зберігши деталі їхнього внутрішнього світу, сумніви і настрої, вагання і мотиви вчинків.

Проаналізувавши офіційно-правову регламентацію шлюбно-сімейних відносин, виявивши в них елементи звичаєвого права, важливим було зрозуміти групові і індивідуальні реакції окремих людей на існуючі правила і закони, з'ясувати, яких з них дотримувалися, а яких – ні.

Отже, в дисертаційному дослідженні шлюбно-сімейні відносини проаналізовано в декількох аспектах: 1) культурно-історичному (шлюб і сім'я обумовлені історичними, соціальними і культурними особливостями розвитку суспільства); 2) церковно-канонічному (сформованому багатовіковою християнською традицією і зафіксована у відповідних документах, які регулювали шлюбно-сімейні відносини і подружнє життя); 3) етнічному (особливості шлюбно-сімейних відносин формуються під впливом специфіки етнокультурного розвитку конкретного регіона, місцевості); 4) повсякденному (шлюбно-сімейні відносини є частиною буденного, приватного життя соціуму).

Таким чином, методологічною основою дисертаційного дослідження є історична антропологія. Робота підготовлена в руслі нового напрямку в сучасних історичних дослідженнях – історії повсякденності. Характерною особливістю цієї методології є акцентування уваги на щоденних практиках соціуму, зміщення уваги з подієвої історії в бік історії самоусвідомлення людей минулих епох, їх соціально ціннісних орієнтирів у повсякденних практиках і ментальності.

***

Таким чином, здійснений огляд історіографії, джерельної бази та методології дослідження, розглянутої в науковому дослідженні проблеми, дає підстави для підведення наступних підсумків.

Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі мирян XVIII ст. не були предметом спеціального, повного і об'єктивного дослідження істориків-науковців дореволюційного, радянського та сучасного періодів, за виключенням окремих аспектів вивчення історії шлюбу і сім'ї. Як наслідок, історіографічний доробок представлений певним масивом праць, які є одночасно й інформативною основою для проведення досліджень, й показником рівня вивчення проблеми.

Джерельна база дослідження представлена великою кількістю різноманітних за походженням, характером та змістом носіїв інформації. Насамперед, це – архівні документи та опубліковані джерела (законодавчі акти, діловодна документація, періодичні видання та джерела особового походження: мемуари, записки, щоденники). Використання охарактеризованої джерельної бази дає можливість поглибленого та різностороннього дослідження визначеної наукової проблеми.

Дисертація підготовлена в руслі нового напрямку в сучасних історичних дослідженнях – історії повсякденності. Характерною особливістю цієї методології є акцентування уваги на щоденних практиках соціуму, зміщення уваги з подієвої історії в бік історії самоусвідомлення людей минулих епох, їх соціально ціннісних орієнтирів у повсякденних практиках і ментальності.

РОЗДІЛ 2

ТРАДИЦІЙНА, РЕЛІГІЙНА І СВІТСЬКА ХАРАКТЕРИСТИКА ШЛЮБУ ТА ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ

2.1. Співвідношення звичаєвого, канонічного права і світського законодавства у шлюбно-сімейних відносинах

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, слід виділити три виміри (періоди) їх розвитку, залежно від способу регулювання і юрисдикції: у першому – шлюб і сім'я регулювалися звичаєвим (традиційним) правом (язичницький період), другому – канонічним (церковним) (X-XVII ст.), третьому – світським (державним) законодавством (XVIII – поч. XX ст.). У різні історичні епохи кожен із цих видів правового регулювання перебирав на себе монополію регулювання шлюбно-сімейних відносин. Однак слід урахувати і те, що ця монополія не була необмеженою, адже, як правило, кожна наступна юрисдикція ґрунтувалася на попередній. Тож відбувався процес взаємопроникнення і взаємозалежності способів регулювання шлюбно-сімейних відносин. Таке явище було природним, адже даний тип відносин відрізнявся консервативністю і ґрунтувався переважно на традиційному укладі, який важко піддавався змінам.

Перший період, коли шлюб регулювався народними звичаями і традиціями, складеним на їхній основі звичаєвим (усним) правом, був характерним для додержавного етапу розвитку суспільства. Традиційне життя, ґрунтоване на язичницькій формі вірувань, майже у всіх народів має багато спільного. Другий період, становить собою хронологічний відрізок, коли із запровадженням християнства, Церква перебрала на себе монопольне право проведення шлюбно-сімейної політики. Третій період розпочався на початку XVIII ст., коли із створенням Синоду і перетворення Церкви в один із департаментів світської влади,

держава перебрала на себе право регулювати шлюбно-сімейні відносини. Такий поділ є досить умовним, адже особливості шлюбно-сімейного регулювання залежали від особливостей державно-церковних відносин у певні історичні періоди.

Шлюб серед слов'янських племен виник ще в давнину. На території дохристиянської Русі не було єдиного способу укладання шлюбу. Існувало щонайменше три форми його здійснення: викрадення, купівля та приведення нареченої.

Про форми укладання шлюбу, що існували в Київській Русі до X ст., коли було прийнято християнство, можна скласти уявлення за описами у „Повісті минулих літ”. „Умикання біля води” у слов'ян, тобто викрадення (умичка, умикання) нареченої, яке здійснювалося на свята в честь богині шлюбу Лади, зберігалось в народі довго. Наречений силою здобував собі дружину, і таке викрадення було звичайною формою укладання шлюбу¹³³. Однак у цьому одні дослідники вбачають реальне укладання шлюбу шляхом викрадення біля води, інші ж – просто виконання обрядової дії.

Поляни ж одружувалися шляхом укладання договору, тобто викупу нареченої в її батьків. За словами чеського історика Л.Нідерле, „не можна з певністю визначити, яка форма шлюбу з двох була первісною. У кінці язичницького періоду у слов'ян, хоч і не у всіх, зустрічалися обидва види, а з часу християнства „умикання” вважалося формою більш грубою і, очевидно, найдавнішою”¹³⁴.

Таким чином, «Повість минулих літ» зображує благочестиві шлюбно-сімейні відносини полян, котрі першими прийняли хрещення, і критикує обряди інших племінних союзів. Однак зі свідчень античних авторів відомо, що всі слов'янські племена мали схожі звичаї і порядки. Зокрема, про це ідеться у праці візантійського історика Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550-554 pp.).

Згідно з „Повістю минулих літ”, на теренах Київської Русі існувала й інша форма укладання шлюбу, яка називалася «приведення». Дівчата, яких таким чином

---

¹³³ Літопис руський... – С. 8 – 9.

¹³⁴ Нідерле Л. Быт и культура древних славян / Любор Нідерле. – Прага : Легиография, 1924. – С. 26.

видавалися заміж, називалися «водимими» дружинами. Зокрема, князь Володимир Великий, за даними літопису, мав п'ять «водимих» дружин, що й відрізняло їх від інших 800 наложниць.

У давніх літописах ідеться про те, що у слов'ян було поширене багатоженство, іноді вони мали по дві і три дружини, хоча це явище було типове переважно в середовищі князів, бояр, тобто заможної верхівки суспільства. Імовірно, що в різних соціальних прошарках траплялися випадки існування незареєстрованої сім'ї поряд з офіційною.

Слов'янська шлюбно-сімейна традиція була перервана християнізацією Київської Русі. З того часу історична оцінка традиційних слов'янських уявлень про шлюб і сім'ю проходила крізь призму християнства. У християнській інтерпретації шлюбно-сімейні відносини давніх слов'ян описувалися неоднозначно і тенденційно.

Аналіз історії розвитку шлюбно-сімейних відносин свідчить, що, зміцнюючись держави, прагнула проводити чітку сімейну політику, зокрема, регулювати і монополізувати шлюбно-сімейні відносини. Першою спробою її реалізації були реформи, здійснені після прийняття християнства у 988 році, коли було впроваджено греко-римський порядок укладання шлюбу. Згідно з греко-римськими правом, шлюб був актом суто цивільним. Проте із плином часу в нього почав проникати елемент релігійний, і шлюб став набувати подвійного характеру. У візантійському шлюбному праві елемент релігійний – церковне вінчання, як свідчить Прохірон¹³⁵ Василя Македонянина (879 р.), що ввійшов у Кормчу книгу, не був обов'язковим при укладанні шлюбу. Лише візантійський імператор Лев Філософ (886-912 рр.) оголосив вінчання обов'язковим елементом укладання шлюбу. Тож завдяки цій реформі шлюб у греко-римському законодавстві набув подвійного характеру – цивільного і релігійного. Саме такий суперечливий (подвійний) характер шлюбу і було привнесено в Київську Русь після її християнізації.

---

¹³⁵ Прохірон – збірник норм візантійського цивільного, кримінального і церковного права. Створений у 879 р. Являв собою практичне керівництво суддям, а не офіційний звід законів.

Незважаючи на те, що давньоруська Церква запозичила основні канони у візантійської Церкви, включаючи й погляди на шлюб, однак зберігла ряд своїх особливостей. Зокрема, шлюби дозволялося укладати в більш близьких ступенях спорідненості, ніж це було встановлено у візантійському законодавстві; одружуватися тоді, коли наречені ще не досягли визначеного шлюбного віку. Так, князі іноді одружували своїх синів у 11 років, а доньок вдавали заміж у 8. При цьому згода з боку молодят не була обов'язковою.

Церква, отримавши монопольне право на регулювання шлюбно-сімейної сфери життя суспільства, почала впроваджувати в життя канонічні закони і постанови візантійських імператорів. З поширенням християнства глибинне смислове значення шлюбу трансформувалося. Він став одним із семи церковних таїнств. Фахівець церковного права М.С.Суворов зауважував, що „християнська церква внесла в поняття шлюбу ще один момент: шлюб, як образ таємничого союзу Христа з Його церквою, є таїнством, яке поєднує чоловіка і дружину для повної нероздільної спільності і зводить на них дари”¹³⁶. Утім, слід зауважити, що в новітній візантійській і руській теології запанував погляд, що не сам шлюб, як союз чоловіка і жінки є таїнством, а сама церковна священнодія¹³⁷. Така точка зору ґрунтувалася на тому, що шлюб є велике таїнство – образ союзу Христа з Церквою, сім'я ж – це домашня Церква¹³⁸. Утвердження такого погляду відбувалося досить повільно з огляду на поліетнічність Київської Русі і неоднозначне сприйняття візантійської моделі шлюбно-сімейних відносин.

З XI ст. основною пам'яткою християнського права в Русі стала Кормча книга (Номоканон) (XIII ст.) – збірник візантійських правил, доповнених постановами руських князів, які регулювали шлюбно-сімейні відносини. Вона включала норми церковного і світського права, авторитетні й обов'язкові для християн пам'ятки: апокрифічні апостольські правила, правила Вселенських і помісних соборів, твори отців Церкви IV-VII ст. На Русі Кормчі книги було включено в місцеві церковні і

¹³⁶ Суворов Н. Учебник церковного... – С. 349.

¹³⁷ Там само. – С. 351.

¹³⁸ Горчаков М.И. Церковное право... – С. 239.

світські правові збірки. Уміщені в них перекладні візантійські (Прохірон) і південнослов'янські (Закон судний людям ¹³⁹), оригінальні давньоруські тексти були цінними джерелами з історії шлюбно-сімейних відносин.

У Кормчій книзі наведено два визначення мети шлюбу: «брак есть мужеви и жене сочетание, и событие всей жизни, божественная и человеческая правды общения и супружество или законный брак тайна от Христа Бога установлен есть во умножение рода человеческого и воспитание чад к славе Божей и разрешимый союз любви и дружества и во взаимную помощь и еже огребатися греха любодеяния» ¹⁴⁰. Отже, метою шлюбу було народження дітей і поєднання подружжя в нерозривний союз любові, дружби і взаємної допомоги.

Таким чином, згідно з християнським поглядом, суть шлюбу визначалася так: це своєрідний, єдиний за змістом, духовний і тілесний союз між особами різної статі, що вільно укладається на все життя і не розривається самовільно без причин і підстав, визначених законодавством, яке повинно було охороняти моральні, юридичні і природні основи шлюбу ¹⁴¹.

В історії давньоруського церковного права виділяються два напрямки його формування: на основі грецьких (візантійських) джерел і на основі поступового утворення місцевого права. Цивільне законодавство Номоканона не відповідало місцевим юридичним традиціям, тож із запровадженням християнства почався процес формування власного давньоруського церковного права.

Впровадження вінчального шлюбу і заборона багатоженства було головним завданням церковних ідеологів. Поступово вводилися правила про вік молодят, відсутність між ними фізичної і духовної спорідненості, згода нареченого і нареченої укласти шлюб та ін. Однак спочатку ці правила виконувалися лише представниками вищих прошарків суспільства, а простий народ вважав церковне вінчання не обов'язковим і продовжував укладати шлюб за язичницьким обрядом. Російський історик В.В.Долгов, характеризуючи боротьбу між язичництвом і

¹³⁹ Найдавніша писемна законодавча пам'ятка серед слов'янських народів. Створена у Болгарії в IX ст.

¹⁴⁰ Кормчая...

¹⁴¹ Горчаков М.И. Церковное право... – С. 244.

християнством, зазначав: „Язичницькі весілля зникали лише тоді, коли християнська ритуальна практика, первісно лише маскуючи збережені традиційні звичаї, по-справжньому наситила побутовий уклад не тільки міської еліти, але й сільських низів”¹⁴². З огляду на те, що населення Київської Русі було переважно сільським, язичництво ще довго панувало у свідомості людей і визначало їх повсякденне життя. Тож церковні суди, засновані князями Володимиром і Ярославом, покликані були боротися з язичницькими пережитками в шлюбно-сімейній сфері, дисциплінувати соціум, регулювати подружні відносини.

Протягом тривалого часу у Київській Русі відбувалася боротьба язичницьких понять про шлюб і привнесених із Візантії греко-римських. Церква називала шлюби слов'ян, які ґрунтувалися на народних звичаях, «срамословьем», «плясаньем и игрищем между сел», «елльнским бьснованием», «богомерзким дьлом». Тому церковні ієрархи після впровадження християнства домагалися того, щоб шлюб укладався не безпосередньо між молодими людьми, а за посередництвом батьків, у формі ряду (договору), включаючи і церковне благословення. Вони прагнули знищити передшлюбні звичаї, поширювали аскетичні погляди про взаємовідносини між чоловіком і жінкою, владу чоловіка над дружиною, батька над дітьми і підкорення дружини й дітей главі родини. Подружжю навіювали потребу жити в страху перед Богом. Під впливом такого погляду подружнє життя в Русі мало наближатися до монастирського.

Базовим елементом шлюбу стала християнська любов, яка передбачала духовне, а не фізичне начало. Вважаючи, що сім'я створюється завдяки християнській любові до однієї людини, Церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі уклали шлюб, мали поєднуватися на все життя. Церква, за підтримки держави, формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи позитивність шлюбу, і забороняла розлучення. Згідно з церковним ученням, лише в моногамному шлюбі можливий повний вияв взаємної близькості подружжя.

---

¹⁴² Долгов В. Быт и нравы Древней Руси / Вадим Долгов. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – С. 32.

Церква запровадила нову модель шлюбної поведінки, яка відповідала християнській ідеї духовної любові. Ця модель передбачала духовне, а не тілесне начало у шлюбі. Виходячи з того, що сім'я – результат християнської любові чоловіка до жінки, Церква заборонила полігамні шлюби. Основною нормою стала моногамна сім'я. Фундаментом такої родини був християнський шлюб, який у Православній Церкві є одним із Семи Таїнств. У свідомість мирян укорінювалася думка, що шлюб з однією жінкою є початком і кінцем подружнього життя, тому воно безумовно повинно бути освяченим Церквою. Тема любові між чоловіком і жінкою не відповідала сучасному розумінню. Це була передусім любов матері і батька, яка виключала романтизм дошлюбних відносин. Церква, по-суті, поставила під свій контроль шлюбно-сімейну поведінку мирян. Їм прищеплювалася християнська сексуальна етика. Єдиною метою сексуальних відносин було народження дітей. Тож фактично запроваджувалася одна з основних характеристик традиційної патріархальної родини – єдність шлюбної, сексуальної і репродуктивної поведінки. Отже, в результаті реорганізації язичницької сім'ї сформувалася основа для майбутнього розвитку класичної патріархальної родини, яка протягом століть визначала менталітет народу.

Християнські морально-етичні принципи подружнього життя спочатку проникали в середовище заможних, привілейованих верств суспільства – князів, бояр та ін. Найбільш масова частина населення держави – селянство досить повільно до них пристосовувалася, віддаючи перевагу звичаєвому, традиційному праву. Наражаючись на супротив народу, держава намагалася лавіювати, пристосовуючи нову модель шлюбно-сімейних відносин до слов'янських реалій. Однак греко-римські, візантійські закони шлюбно-сімейних відносин сформувалися в іншому суспільстві, в інших умовах, тому їх було важко прищепити на слов'янському ґрунті без поправок на менталітет і традиції. Тому у запозичене візантійське церковне право було привнесено традиції слов'янського звичаєвого права. Утворився своєрідний симбіоз візантійського (у тому числі греко-римського) і звичаєвого (слов'янського, руського) права. Він виявився у канонічному й обрядовому боці шлюбно-сімейних відносин. Зокрема, право на розлучення у разі

відсутності одного з подружжя допускалося у візантійському праві лише для чоловіка, а в давньоруському – і для чоловіка, і для жінки. Давньоруське право допускало можливість розлучення через незгоду і сварки між подружжям, у візантійському ж законодавстві це було неприпустимим.

Найяскравіше такий симбіоз виявився в обрядовій, культовій частині шлюбно-сімейних відносин, зокрема заручинах, вінчанні тощо. Виникла ситуація, за якої в язичницькі обряди вкладався новий, християнський смисл. Тож, будучи безсилою з ними боротися, Церква пристосувала їх до своїх канонів. Адже язичництво являло собою не просте поганство, примітивне ідолопоклонство – за ним стояло сильне і цілісне сприйняття світу, глибоко вкорінений комплекс вірувань, подолати який було нелегко.

Підсумовуючи, зазначимо, що в давньоруському церковному праві можна виділити два джерела: канонічні пам'ятки церковного права і пам'ятки церковного права державного походження. Після прийняття християнства до компетенції духовних (церковних) судів, створених на основі уставів князів Володимира і Ярослава, було віднесено шлюбно-сімейні справи. Церковні суди на основі цих уставів продовжували діяти до XVII ст. Принагідно зауважимо, що частина шлюбно-сімейних справ залишалася в компетенції світських судів.

З XI ст. починається розходження і протистояння Київської і Московської Церков. Якщо для Києво-Руського християнства головним був морально-етичний зміст, то в Суздальсько-Московському виробився державницький, місіонерсько-наступальний. У Києво-Руському християнстві домінувала ідея рівності, а в Московському – концепція зверхності як самої Православної Церкви щодо іншої, так і конфесійних діячів щодо віруючих. Така тенденція зміцнювалася протягом наступних століть. У таких протилежностях крилися приховані суперечки і майбутні конфлікти, які характеризували взаємовідносини Церков. Крім того, Українська Церква завжди тяжіла до Заходу, на відміну від Московської, на становищі якої глибоко позначилося монголо-татарське панування. Безумовно, таке розходження Церков не могло не позначитися і на церковному праві, а, отже й на шлюбно-сімейних відносинах мирян.

У 1458 р. була створена окрема від московської Київська православна митрополія для українських земель, які входили до складу Литви і Польщі. У Московському царстві (державі) кодифікація законодавства про церковний судоустрій і судочинство втілилася в документах церковного походження: грамотах патріархів, митрополитів, архієпископів монастирям, Стоглаві 1551 р., актах церковних соборів XV-XVII ст., Соборному уложенні 1649 р., пізніше – синодальних розпорядженнях; і світського – судебниках 1497, 1550, 1589 рр., жалуваних грамотах, чолобитних тощо. У 1589 р. було утворено Московський патріархат.

Середина XIV ст. характеризувалася експансією на українські землі сусідніх держав. З другої половини XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на українську територію, і вже на початку XV ст. з приєднанням Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини, більша частина українських земель входила до складу Великого князівства Литовського. Історично склалося так, що в державі діяла строката система судочинства. Основними чинними джерелами права певний час були «Руська Правда» і звичаєве право, які стали основою всієї правової системи Великого князівства Литовського – статутів.

Кодифікаційна діяльність у Литовсько-Руській державі була започаткована «Судебником» (Статутом) короля Казимира 1468 р. Пам'ятка регламентувала різні сторони юридичного життя, головним чином кримінального, тоді як у приватному праві переважали норми звичаєвого права. У шлюбно-сімейних відносинах, згідно зі «Судебником», домінуюче місце посідав чоловік, якому жінка зобов'язана була підкорятися. Однак у родині їй належав досить високий і самостійний статус. Жінка керувала домашнім господарством і мала власні джерела прибутків (наприклад, ткацтво). Після заміжжя вона приносила в дім чоловіка рухоме майно, яке складалось з її власних речей і предметів домашнього вжитку. Придане становило частину сімейного майна, що виділялося дочці, яка виходила заміж. Після цього вона вже не мала права на батьківський спадок. Придане давалось і в грошовій формі.

Середньовічна сім'я в Польському королівстві, як і в Литві, і руських землях, являла собою одне ціле, тобто домашню спільність, яка на перший план ставила елементи колективізму. Однак «Судебник» Казимира, який закріплював індивідуальну власність, не схвалював сімейну спільність, сімейну нероздільність. Виняток становила тільки нероздільність батька з синами, яку цей документ санкціонував. «Судебник» функціонував у Великому князівстві Литовському до прийняття Першого Литовського статуту 1529 р.

З утворенням Речі Посполитої в 1569 р. і підписанням Берестецької унії 1596 р. шлюбно-сімейні відносини регулювалися нормами церковного права для православних, а на території, яка залишалася під владою Речі Посполитої – нормами уніатського і католицького права.

Починаючи з XVI ст., шлюбно-сімейні відносини в українських землях регулювалися нормами світського права, які ґрунтувалися переважно на канонічному праві. Першими пам'ятками права у Литовсько-Руської держави були статuti у трьох редакціях – 1529 р., 1566 р., 1588 р., які містили норми державного, адміністративного, цивільного, шлюбно-сімейного та інших галузей права. Основними причинами проведення систематизації у Великому князівстві Литовському були необхідність узагальнення успадкованих норм звичаєвого права і давньоруських правових норм; створення єдиних правових основ для формування єдиної судової практики при розгляді цивільних і кримінальних справ; запровадження ефективних процедур вирішення справ у судах та формування професійних суддів.

Литовсько-руське право багато в чому наслідувало й продовжувало давньоруське звичаєве право. Центральним елементом сімейного права був правовий інститут шлюбу. Укладання його здійснювалося в декілька етапів: сватання, оглядини, заручини, вінчання та весілля. Литовський статут передбачав укладання шлюбного договору. Шлюби укладалися лише за згодою наречених, однак цьому передувала домовленість батьків. Статут 1566 р. передбачав шлюбний вік для жінок 15 років, а для чоловіків – 18. Діяв принцип матеріальної гарантії шлюбу – завдяки домовленості щодо приданого нареченої та віна (частини майна)

нареченого. Статутом 1529 р. сума віна встановлювалась удвічі більшою, але не перебільшувала третини вартості чоловікового майна. Після смерті чоловіка віно ставало власністю дружини. Коли шлюб визнавався недійсним, то придане залишалось у дружини, а віно поверталось чоловікові. При розлученні з вини дружини вона позбавлялась і приданого, і віна.

З другої половини XVII ст., після підписання Березневих статей 1654 р., посилювався наступ Московської держави на права і вольності українських земель. Політична система Гетьманату, заснована на демократичних засадах воєнно-козацької системи, суперечила самій природі монархії (пізніше абсолютизму) – єдиновладному правлінню. Центризм і імперський характер московських (потім – російських) царів не міг примиритися з децентралізацією автономної Гетьманщини.

У Московії, а потім і у Росії до 80-х років XVIII ст. застосовували «Соборное уложение» царя Олексія Михайловича 1649 р. Його дія поширювалася і на Слобідську Україну, яка вважалася частиною російських територій. Соборне уложення 1649 р. – одна з перших законодавчих пам'яток, де визначалися норми шлюбно-сімейних відносин. Згідно з ним, юридичні наслідки мав лише той шлюб, який був укладений у церкві. Однією з умов шлюбу була згода батьків. У випадках укладання шлюбу між поміщицькими селянами потрібна була ще й згода їх власників. Шлюбний вік визначався за Стоглавом: для чоловіків – 15 років, для жінок – 12¹⁴³.

Особливістю шлюбно-сімейних відносин було те, що вони регулювалися нормами звичаєвого і писаного права. Родинні відносини перебували більшою мірою під контролем громади, місцевих органів влади, ніж Церкви. Звичаєве право продовжувало функціонувати навіть у тих випадках, коли суперечило основним напрямом політики як гетьмана, так і царської влади. Пояснюється це тим, що вони мали об'єктивний характер, глибоко корінилися в усіх сферах життя суспільства. І хоча наприкінці XVIII ст. у зв'язку з еволюцією суспільних відносин, втратою української державності сфера застосування звичаєвого права обмежувалася через витіснення його російським законодавством, воно продовжувало існувати, його

---

¹⁴³ Стоглав... – С. 82.

норми враховувалися всіма кодифікаторами, імперським законодавством тощо. Найповніше звичаєве право діяло в козацькому середовищі. За висновком Т.Єфименко, поширеним було «згадуване в документах «козацьке право», тобто, іншими словами, пережиток архаїчного давньоруського права, видозміненого під впливом соціальних умов українського життя»¹⁴⁴.

Провідне місце у правовій системі Гетьманщини займало писане право. В українських землях діяли норми польсько-литовського законодавства, значною мірою було поновлено дію Литовського статуту 1588 р. У містах, особливо тих, які мали право на самоуправління, діяли норми Магдебурзького права і його різновиду – Хелмського. У судовій і адміністративній практиці застосовувалися перероблені збірники Магдебурзького (Хелмського) права і передусім «Порядок». Законність цих джерел підтвердили загальноімперські акти, універсал гетьмана І.Скоропадського від 16 травня 1721 р., «Решительные пункты» від 22 серпня 1728 р., інструкція гетьмана Д.Апостола судам від 13 липня 1730 р.

Історик О.І.Левицький, аналізуючи джерела права, які побутували в Гетьманщині у XVIII ст. і застосування яких вважалося традиційним, зазначав, що навіть для другої половини XVII ст. ці збірки деякими частинами просто стали анахронізмом, деякими частинами просто не відповідали новим відносинам. Проте судді – представники і козацького, і міського уряду – вперто в кожному присуді посилалися саме на ці кодекси. Історик пояснював це тим, що козацька старшина, котра прагнула перетворитися на шляхту, дбала про тривале збереження кодексів литовського і німецького права, що „їх створило шляхетство”¹⁴⁵.

Навіть перший відомий в історії кодекс українського права „Права, за якими судиться малоросійський народ”, укладений у 1743 р., ґрунтувався на нормах Литовського статуту 1588 р., збірниках Магдебурзького права, які були пристосовані до української судової практики. Гетьманські універсали, російські

---

¹⁴⁴ Єфименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народ а его прошлом и настоящем : [в 2-х т.]. – Петроград : Типография общества «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 649.

¹⁴⁵ Левицький Ор. По судах... – С. 25.

урядові акти не можуть бути кваліфіковані як джерела „Прав...”¹⁴⁶. Хоча документ і не став офіційним кодексом, але впродовж другої половини XVIII ст. широко застосовувався українськими судами.

В українських землях використовувалася велика кількість найрізноманітніших джерел права, норми яких дублювалися чи суперечили одна одній, що створювало певні труднощі в їх застосуванні. Така ситуація ще більше ускладнилася через поширення на українських землях з 1720-х рр. загальноросійських актів – регламентів, приписів, положень, зводів, указів, інструкцій, наказів, маніфестів. Згідно з дослідженнями українського історика В.М.Горобця, судочинство Гетьманату «класичної доби» (тобто до моменту активного впровадження в українські суди російських норм, що мало місце вже з початку 1720-х років) представляло собою мішанину нарм і традицій, що з одного боку, ґрунтувалися на положеннях Литовських Статутів і магдебургського права, а з другого, були щедро приправленими канонами права звичаєвого¹⁴⁷

У зв'язку з утворенням Синоду і зміною статусу Церкви посилилося втручання самодержавства в Українську Православну Церкву шляхом впровадження «Духовного регламенту» 1721 р. та інших нормативних актів.

Таким чином, судочинство Гетьманщини «класичної доби» являло собою мішанину правових норм, що ґрунтувалися на звичаєвому праві, статтях Литовського статуту 1588 р., «Саксонському зерцалі», «Порядку», Кормчих книгах, окремих князівських і королівських грамотах і привілеях, постановах сейму. Протягом XVIII ст. у судових процесах на них часто посилалися при вирішенні багатьох життєво важливих питань. Законність цих джерел підтверджувалися договорами гетьманів із російськими царями, окремими правовими актами гетьманської влади. Використання в судочинстві звичаєвого права значно

---

¹⁴⁶ Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [за ред. О. М. Мироненко]. – К. : АТ „Книга”, 1997. – С. XXVII.

¹⁴⁷ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 229.

спрощувало судоустрій, позбавляючи його формалізму, але водночас ішло врозріз із писаним законодавством. До «попередніх» писаних прав, які визнавалися джерелами права Гетьманщини, належали норми церковного права. Їх поділяли на правові акти, норми яких регулювали загальне становище Церкви в суспільстві і державі, та правові акти, норми яких закріплювали догми християнської віри.

Протягом XVIII ст. у Гетьманщині продовжувала діяти запроваджена в другій половині XVII ст. система козацького судочинства – полкові і сотенні суди, скасовані аж у 1763 р. До їхньої компетенції належало вирішення шлюбно-сімейних конфліктів, зокрема справи про двоєженство і двоємужжя, перелюб тощо. Ці козацькі суди традиційно в Гетьманщині, за словами історика О.І.Левицького, безперешкодно розривали законні шлюби за ті вчинки, які не стосувалися сфери подружніх обов'язків, наприклад, за крадіжку чи зневажливе ставлення зятя до тестя. Учений зауважував, що не відомо було випадків, щоб тодішня духовна влада протестувала проти втручання світського суду в таку сферу, яка за церковними законами цілком належала духовній юрисдикції¹⁴⁸.

З першої чверті XVIII ст., з часу ліквідації патріаршества та створення Синоду в Росії, почалося підпорядкування Церкви державі. Він став слухняним органом влади в руках царського самодержавства. Синоду було надано повноваження зі створення нових норм сімейного права, проте він в основному повторював старе законодавство і закликав дотримуватися його¹⁴⁹. Реформи імператора перетворили РПЦ на звичайний департамент світської влади. З того часу шлюбне право стало предметом не лише церковного, а й цивільного законодавства.

На початку XVIII ст. відбувся перелом в історії Російської держави. Тоді було закладено основи великої промисловості, здійснено реформу системи управління держави, впроваджено фінансову реформу, створено регулярну армію і збудовано воєнно-морський флот. У Росії запанувала абсолютна монархія, яка прагнула перебудувати старий побут, мораль і сім'ю на новий лад. Реформований державний апарат і регулярна армія потребували освічених і енергійних громадських і

---

¹⁴⁸ Левицкий О. Черты семейного быта... – С. 115.

¹⁴⁹ Цатурова М.К. Русское семейное право... – С. 34.

військових діячів. Однак виховати їх не можливо було, не вирвавши дворянина з обстановки закостенілого і рутинного сімейного побуту, що цурався новизни і прогресивних змін, які вже назріли в державі. Новий час вимагав нових людей, але устрій сімейного побуту піддавався змінам із великими труднощами.

Незважаючи на це, започатковані Петром I і продовжені його наступниками реформи європеїзації держави справили глибокий вплив на всі сфери життя російського суспільства, у тому числі і сімейний побут. При цьому слід ураховувати, що сфера шлюбно-сімейних відносин відрізнялася значним консерватизмом, тому здійснені на початку XVIII ст. реформи, не відразу дали результат, незважаючи на настирливе їх культивування з боку царя та уряду держави. За словами російської дослідниці Л.М.Семенової, «ніколи до цього (перша четверть XVIII ст. – Прим. І.П.) держава не ставила мети домогтися настільки всеохоплюючої регламентації життя підданих, починаючи з покрою вбрання і закінчуючи заповненням дозвілля»¹⁵⁰.

Реформи Петра I започаткували новий період в історії шлюбно-сімейних відносин, який умовно можна назвати державно-церковним (прерогативу регулювання їх перебрала на себе держава), на відміну від попереднього – церковно-державного (X-XVII ст.), коли шлюбно-сімейні відносини були монополією Церкви. Пов'язувалося це передусім зі зміною статусу Церкви – перетворенням її на один із департаментів державної влади.

Держава через секуляризаційну політику втручається у сферу шлюбно-сімейних відносин, пробує їх модифікувати відповідно до своїх потреб, послуговуючись при цьому гуманістичною просвітницькою моралізаторською риторикою: держава знає все те, чого не дано знати підданому. Красномовним свідченням цього є слова Петра I: «Весьма имеют наставлены быть те, которые сами не знают»¹⁵¹. Держава намагалася регламентувати повсякденне життя і мораль підданих. З огляду на становлення Російської держави як самодержавної, керованої імперії такі процеси були закономірними. Однак вони вступали в суперечку з

¹⁵⁰ Семенова Л.Н. Очерк истории быта... – С. 7.

¹⁵¹ Воскресенский Н.А. Законодательные акты... – С. 151.

повсякденними консервативними місцевими практиками соціуму багатоетнічної і неоднорідної держави.

За правління Петра I було започатковано вдосконалення сімейного права в Російській державі і позбавлення його релігійного впливу. Реформаторські цілі царя і його сподвижників сприяли формуванню утилітарного погляду на релігію і Церкву. Петро I прагнув перетворити їх настільки, наскільки вони мали слугувати умовою внутрішнього спокою і матеріального добробуту держави.

Реформатор спробував перебудувати інститут шлюбу на розумних началах. В указах Петра I відчувається знайомство з європейським стилем життя та особиста зацікавленість, адже перший шлюб царя, укладений «по-старині», виявився невдалим. Однак, за словами російського культуролога і семіотика Ю.М.Лотмана, «традиційні руські звичаї вступали в конфлікт з уявленнями про європеїзм. Насправді цей «європеїзм» був досить далеким від європейської реальності»¹⁵².

У XVIII ст. при розгляді шлюбно-сімейних справ існував паралелізм, за якого вони перебували у віданні духовних і світських судів. Незважаючи на різну юрисдикцію, світський суд зазнавав сильного впливу церковного. Цьому сприяли і законодавчі збірники, які поєднували церковний і світський елементи – Литовські статuti і Магдебурзьке право тощо. Через подвійність порядків і юридичного світогляду з'явилися і два погляди на мету і зміст покарання. Потужна роль Церкви отримала втілення в кодексі «Права, по котрым судится малороссийский народ».

Взаємовідносини світських і церковних судів, світського і церковного права були врегульовані Литовським статутом 1588 р. На українських землях у другій половині XVII ст. духовний суд мав декілька інстанцій. Першою був протопопський суд. У ньому брали участь члени протопопського правління, а також намісник протопопа і десятник. Протопопський суд вирішував суперечки між подружжям шляхом примирення обох сторін у дрібних справах. Вищим був суд єпископський (владичий) у єпархії. У ньому головував єпископ і засідали крилошани та намісник

---

¹⁵² Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) [Електронний ресурс] / Ю.М. Лотман // Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/05.php

духовного стану. Таких судів у Лівобережній Україні наприкінці XVII ст. було лише два: Чернігівський і Переяславський. Найвищою і остаточною інстанцією був консисторський суд Київської митрополії. Він складався з чорного духовенства. На початку XVIII ст. (1710 р.) до складу консисторського суду входило два ігумени і п'ять ієромонахів. Очевидно, ці члени суду призначалися митрополитом, а не обиралися духовенством, інакше до суду входили б не тільки ченці ¹⁵³.

При розгляді справ щодо обвинувачення мирян у блуді, перелюбі, зґвалтуванні в судах разом із полковниками, сотниками, війтами, бурмистрами засідали попи і протопопи. Однак у деяких справах сімейного життя світські суди визнавали себе некомпетентними. З наявних справ, які розглядав Київський консисторський суд, можна зробити висновок, що в компетенцію духовних судів входили справи про шлюб і розлучення, про провини світських осіб проти віри, аморальні вчинки духовних осіб, порушення церковних правил духовними особами тощо.

У зв'язку з відсутністю чіткого розмежування компетенції на українських землях світських і духовних судів відбувалися конфліктні ситуації між духовенством і козацтвом. У 1667 р. гетьман І.Брюховецький скаржився, що священнослужителі «людям обоєго пола дают шлюбы и беззаконно их же распускать позволяют» ¹⁵⁴. Духовенство слало супліки на козацьку старшину, котра нерідко втручалася у справи, які були в компетенції духовного суду. У 1716 р. Прилуцьке полкове духовенство скаржилося гетьманові І.Скоропадському на полковника Г.Галагана за те, що він ображав священників і втручався в духовні справи. Крім того, духовенство зазначало, що козацька старшина перешкоджає священникам користуватися парафіяльними прибутками, за скаргами мирян у світському суді судять священників, причетників, і «что за плотские грехи, подсудные духовной власти, жестоко обдирают мирян» ¹⁵⁵. Такі ж скарги на полковника Г.Галагана були й у роки правління Д.Апостола. Проте гетьман не міг

¹⁵³ Пашук А.Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття / А. Й. Пашук. – Х. : В-во Харк. Ордена трудового Червоного Прапора Держ. Ун-ту ім. О.М.Горького, 1961. – С. 42.

¹⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 81, спр. 10, арк. 9.

¹⁵⁵ Лазаревский А. Очерки из быта... – С. 1892.

задовольнити такі прохання, оскільки духовенство було тісно пов'язане з народом, а це заважало чітко розмежувати військову і церковну владу.

У 1719 р. прилуцький полковий суддя Маркович скаржився гетьману, що духовенство втручалось в розгляд справ про блудодіяння і стягує великі штрафи, «чего некогда в полку нашем не бывало, ибо, в том не труждаючися, неприлично и брати»¹⁵⁶. Далі Маркович просив, «чтобы з сану духовного в такие дела не интересовался никто <...> бо, елибы духовная власть тие себе неналежные подгорнути приходи, то з чого будет и власть свецкая жити, разве з того, чтобы тилко градские порядки устроевати и всякие трудности отбувати дарма»¹⁵⁷. Звідси яскраво видно, що, відстоюючи юрисдикцію полкового суду, світська влада боялася втратити прибутки. Духовенство ж, зі свого боку, не хотіло випустити із церковного відомства ті злочини, які підлягали духовному суду. Тож обидві влади затято боролися за свої прибутки.

Відтак історик О.М.Лазаревський зазначав, що у XVIII ст. на українських землях духовенство «не було відокремленим станом і поповнювалося грамотними людьми з козаків і поспільства. Не було тут у даний момент і суду; у крайньому разі не було його в певній визначеній і відокремленій формі. У випадку потреби суд чинили ті ж воєначальники»¹⁵⁸.

Після підпорядкування Української Православної Церкви Гетьманщини Московському патріархату її було повністю інтегровано в російське державне православ'я, а місцеві єпархії підпорядковано Синоду і світській владі. Церковне майно ліквідовувалося, а духовенство перетворилося на державних службовців, штати і фінансування яких визначала сама держава. Петро I убачав у Церкві один з інструментів управління підданими і виховання їх у дусі служіння «спільному

---

¹⁵⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Александр Лазаревский. – К. : Типография Императорского университета Св. Владимира Акционерного общества Н.Т. Корчак-Новицкого, 1902. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – С. 115.

¹⁵⁷ Там само. – С. 116.

¹⁵⁸ Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П.Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах / Александр Лазаревский. – Х. : Типография Адольфа Дарре, 1898. – С. 1.

благу». Відповідно і духовенство розглядалося ним як одна з категорій населення зі своїми професійними обов'язками, які, крім суто церковних функцій, мали приносити і практичну користь державі, тобто перебувати на державній службі. Зокрема, духовенство повинно було стати єднальною ланкою між владою і селянськими масами, провідником і поширювачем у них державної ідеології, тобто виконувати певні поліцейські функції¹⁵⁹.

Урядом Петра I була проведена реформа системи церковного суду, пов'язана зі зміною церковного управління. Результатом цієї реформи стало утворення Святійшого Синоду, або Духовної колегії, 14 лютого 1721 р. відповідно до указу від 25 січня того ж року. Законодавчим актом, який регламентував організацію нового церковного управління, був «Регламент, або Устав Духовної колегії». Церковне управління, підконтрольне світській владі, стало частиною загальнодержавного управління.

Компетенція Синоду була широкою. Він мав був наглядати за чистотою віри, тлумачити її догмати, поширювати християнство, піклуватися про духовне просвітництво народу, здійснювати нагляд за церковним управлінням. У сфері церковного судочинства його завдання полягало у розгляді злочинів проти віри, веденні шлюбборозлучних процесів тощо. Він являв собою найвищу судову інстанцію для духовних справ. Синод судив представників духовної влади. Він був апеляційною інстанцією для скарг на неправосуддя єпископів.

Найнижчою судовою інстанцією церковних судів були духовні правління. Апеляція на їх рішення подавалася єпархіальним архієреям. До їх компетенції належав розгляд справ мирян і духовенства.

Після ліквідації патріаршества судові повноваження РПЦ було звужено. У віданні церковного суду залишилися справи віри і частково шлюбні – про незаконні шлюби і розлучення. У Духовному регламенті і в резолюціях Петра I на докладні пункти Синоду від 12 квітня 1722 р. шлюбно-сімейні справи – шлюби, укладені в заборонених ступенях споріднення або свояцтва, укладання шлюбу з примусу

---

¹⁵⁹ Каменский А.Б. Россия в XVIII веке / Александр Борисович Каменский. – М. : АСТ: Астрель, 2006. – С. 57 – 58.

батьків або поміщиків, двоєженство і двоємужжя, перелюб та інші були передані з відомства духовного суду у світське ¹⁶⁰. У випадку, коли виникали сумніви стосовно прийняття певного рішення, дозволялося звертатися в Синод. Однак на практиці такі справи традиційно судилися по-старому, тобто перебували у віданні духовного суду.

Необхідно зазначити, що проблеми розмежування повноважень між духовною і світською владою виникали впродовж усього XVIII ст., у тому числі і на рівні Синоду, проте так і не були остаточно вирішені ¹⁶¹.

З 20-х рр. XVIII ст., після реформування вищого церковного управління на основі Духовного регламенту, в українських єпархіях розпочалася перебудова єпархіального управління на колегіальній основі в межах великоросійського загальноімперського зразка. Порядок розгляду в консисторському суді був звичайним. Справа розпочиналася з письмової скарги. Явка сторін у суд була обов'язковою, в тому числі і для високопоставлених осіб. Заочне рішення допускалося лише тоді, коли підсудний після триразового виклику не з'являвся в суд. Сторони могли виставляти свідків. Основною формою процесів був спір, який полягав у так званих контрверсіях сторін. Розгляд справи провадився закритим порядком. У важливих справах призначалося слідство, яке здійснював на місці протопоп або інші довірені особи з білого і чорного духовенства. Сторонам видавалися копії рішення, підписані членами суду й завірені печатками.

Виносити рішення щодо судових справ було найскладніше консисторії, бо вона не мала твердо встановлених правил або уставів, у своїй діяльності керуючись прикладами минулого, звичаями і давніми нормами. У Духовному регламенті Петра I не йшлося про єпархіальні суди, а вони належали до компетенції єпархіального архієрея. Тому консисторії послуговувалися тими ж нормами і законами, які були видані ще до їх утворення. Зокрема, це були Правила Соборів і Святих Отців (зібрані в Кормчій книзі), постанови руських соборів і митрополитів. З часу Петра I,

---

¹⁶⁰ ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3963.

¹⁶¹ Востоков Н. Святейший Синод и отношение его к другим государственным учреждениям при императоре Петре I / Н. Востоков // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 12. – С. 372.

котрий прагнув змінити звичаї і давні настанови, стали видаватися нові закони, які розсилалися з Синоду по всіх єпархіях. Консисторія зобов'язувалася узгоджувати свою діяльність і рішення з цими новими постановами, в жодному разі не порушувати їх. В іншому випадку її чекало покарання.

Однак за відсутності систематичного синодального зводу та інших урядових розпоряджень, прямих розпоряджень про відміну старих порядків і правових норм становище консисторії було складним. Виникла суперечність між старими правовими нормами і новими, що повільно і не систематично запроваджувалися імперським урядом. У зв'язку з цим у постановах консисторії виникав хаос: «продовжували існувати порядки в дусі старого малоросійського кодексу, але вони мало узгоджувалися з новими запитами часу, а особливо з урядовими видами і розпорядженнями; а урядові розпорядження залишалися без застосувань до справ, позаяк не завжди були відомі консистористам»¹⁶². З огляду на це Синод постановив, щоб Київська консисторія у своїй роботі суворо керувалася державними законами, а обер-прокурор запропонував дієвий засіб для впровадження цієї постанови: замінити писарів секретарями, добре обізнаними з урядовими розпорядженнями. Цим було нанесено удар по старому українському кодексу. Утім не було видано єдиного державного судового кодексу, що не давало міцного підґрунтя для створення чіткого і злагодженого у своїй діяльності судочинства. Тож консисторія продовжувала керуватися старими звичаями, і надалі коли, при прийнятті рішення, не знаходячи вказівок у нових урядових розпорядженнях, вона брала за основу приклади з минулих правових узаконень¹⁶³.

Легко і без сумнівів вирішувалася та справа, у якій було зрозуміло до якої групи порушень вона належить, де можна чітко віднайти правила, постанови Церкви, якому покаранню піддати винного. Сюди входили справи про шлюби в близьких ступенях спорідненості, порушення умов укладання шлюбу тощо. Тоді в

---

¹⁶² Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.) / Николай Шпачинский, свящ. – К. : Типография Товарищества Н.А. Гирич, 1907. – С. 165.

¹⁶³ Там само.

судовому рішенні виписували правило, на основі якого приймали рішення, і на цій основі присуджували покарання.

На місцевому рівні вирішення шлюбно-сімейних справ було віднесено до компетенції духовних правлінь – місцевих колегіальних судово-адміністративних органів, підвідомчих єпархіальному архієрею і консисторії. Хоча розгляд шлюбно-сімейних справ належав винятково до компетенції єпархіальної влади, проте, зважаючи на нечіткість у розмежуванні повноважень, духовні правління часто виходили за межі своїх повноважень, претендуючи на винесення важливих рішень і розгляд серйозних справ.

Духовні правління були зобов'язані тричі на рік надсилати в консисторію «доношення» з відомостями про порушені справи і результати розслідування – винесення рішень, або причини не завершення справ. Однак документально було зафіксовано періоди, коли жодне донесення не надійшло до консисторії. Це є свідченням того, що духовні правління жодної справи не розглядали.

Правління становили собою важливу ланку в системі духовних судів Російської держави, будучи проміжною ланкою між духовенством єпархії і консисторією.

Таким чином, виникла своєрідна церковна ієрархія: парафіяльне духовенство – благочинні – духовні правління – єпархіальні правління. Фактично функції духовних правлінь і благочинних – духовних осіб середньої ланки, довірених осіб єпископа, котрі безпосередньо контролювали діяльність парафіяльного духовенства, стали тотожними.

Окремо слід розглянути питання про призначення покарань, які застосовувалися в духовних судах. Порівнюючи покарання за відхилення від шлюбно-сімейних норм, які застосовувалися у світських і духовних судах, слід зазначити, що духовні суди відрізнялися гуманністю у ставленні до засуджених. Світське право, яке ґрунтувалося на звичаєво-правових нормах, карало порушників жорстоко і нещадно. Канчуками карали за такі відхилення від шлюбно-сімейних норм, як незаконне народження дитини, перелюб, двоєженство і двоємужжя тощо. Різками били дівчат або жінок, яких було впіймано на «гарячому» за перелюб.

Вигнання призначалося блудницям, тим, хто жив невінчаним шлюбом, і кровозмісникам, які мали близькі стосунки, не відаючи про те, що мають споріднення.

Траплялися випадки, коли жорстока кара, призначена світським судом, замінювалася духовним судом на більш легку. Так, у 1700 р. двоєженця Григорія Цигана хотіли покарати смертю, «еднак на покаяние, схилившись с судом духовным, при меншом караню отпустили»¹⁶⁴. Окрім того, духовний суд застосовував свої форми і методи покарання, зокрема зобов'язував одружуватися. Наприклад, у 1701 р. пирятинський суд зобов'язав Мойсея Москальова одружитися з жінкою на прізвище Леводна за позбавлення її цноти¹⁶⁵.

Таким чином, під впливом модернізаційних реформ РПЦ все більше перетворювалася на складову загальнодержавного адміністративного апарату. Це не могло не позначитися на функціонуванні її духовних судів. Церковний суд мав двоякий характер: з одного боку, він являв собою суто духовну установу, яка головною своєю метою вважала виправлення винного та спасіння його душі, а з другого – виступав на рівні з судом світським, але лише в межах чітко окресленої державою юрисдикції. З 20-х рр. XVIII ст. у компетенції церковного суду перебували лише справи про незаконні шлюби і розлучення шлюбів, зокрема, укладених у заборонених ступенях споріднення або свояцтва, із примусу батьків або поміщиків, а також про двоєженство і двоємужжя, перелюб та інші. Структуру церковних судів можна визначити як двоступеневу, де вище місце посідала духовна консисторія, на другій сходинці знаходилися духовні правління в протопопіях і намісництвах. Дисциплінувати парафіяльних священиків і змусити виконувати вказівки Синоду і консисторій було досить важко, оскільки тяжіння до усталених традицій простежувалося до кінця XVIII ст.

Суспільство XVIII ст. перебувало під потужним впливом церковних ідей, але не було безумовного і всеохоплюючого підкорення церковним правилам, адже церковний суд зустрічав сильного ворога зі сторони держави. Тож можемо говорити

---

¹⁶⁴ Там само. – С. 135.

¹⁶⁵ Там само. – С. 236.

про взаємовпливи і взаємопроникнення світських і церковних судів, адже збірники світського законодавства багато в чому базувалися на церковному праві. Зрештою, будь-який правовий кодекс являє, так би мовити, ідеальне зображення тих мір покарання, які слід би було застосовувати в житті. Не можна не враховувати і людського фактору при винесенні суддею того чи іншого вироку засудженому, адже чимало залежало від його особистості.

Перш ніж укласти шлюб, потрібно було виконати ряд умов, які робили шлюб легальним. Першим нововведенням Петра I у цьому напрямку було узаконення вільного вибору нареченого і нареченої (3 квітня 1702 р. видано указ про скасування «рядних записів» – договору батьків наречених про те, що їхні діти одружаться у визначений термін, де вказувався розмір приданого нареченої, іноді обумовлювався розмір неустойки на випадок недотримання договору ¹⁶⁶). Згідно з указом Петра наречений міг не одружуватися, коли його обраниця була «безобразна, скорбна и нездрава» ¹⁶⁷. Для знайомства майбутнього подружжя встановлювався термін у шість тижнів від заручин до вінчання.

Отже, влада батьків щодо влаштування долі дітей суттєво обмежувалася, культивувався погляд на сімейний союз як акт волевиявлення наречених. У цьому, імовірно, виявився європейський протестантський вплив Європи, який виявлявся у трактуванні шлюбу не як таїнства, а як угоди. Цим указом Петро I, з одного боку, скасував у шлюбі елемент договору, надаючи перевагу елементу духовному у вигляді таїнства. З другого боку, указ грубо втручався в один із найважливіших обрядів Православної Церкви – вінчання. З точки зору Церкви після заручення обов'язково мало відбуватися вінчання, хоча і здійснювалися ці два обряди з деяким проміжком у часі. Це був перший указ світської влади щодо шлюбно-сімейних відносин, який обмежував юрисдикцію Церкви. „Рядні записи” перетворилися на звичайні договори про придане. Це було зроблено з цілком практичної точки зору. З часом таке визначення і розуміння шлюбу стало вносити зміни у народні погляди на його сутність.

---

¹⁶⁶ ПСЗРИ. – Т.IV. – № 1907.

¹⁶⁷ Законодательство Петра I... – С. 710.

Однак такі реформи царя призвели до того, що релігійне розуміння шлюбу перетворилося на принцип законодавства. Шлюбно-сімейне життя в Росії XVIII ст. характеризувалося такими специфічними рисами, як значна роль держави в їх регулюванні; суспільний (громадський) характер подружнього життя, фактична відсутність приватного життя, яке характеризувалося публічністю.

Імператриця Єлизавета Петрівна у 1744 р. відновила церковне заручення. А 1775 р. Синод зобов'язав духовенство здійснювати обряд заручення одночасно з вінчанням. Так заручення як самостійний обряд при укладанні шлюбу втратило будь-яку юридичну чинність і перестало існувати. Проте в народі ще довго зберігався суто побутовий світський обряд заручин, або сватання.

Надалі царським самодержавством було видано низку указів, які регламентували шлюбно-сімейну сферу життя. Так, значно скоротилася кількість дозволених Церквою перешкод для укладання шлюбу, особливо визначених Кормчою книгою. Світським законодавством у XVIII ст. було скасовано заборону укладати шлюб між людьми, котрі мали певний віддалений ступінь спорідненості, встановлено нові норми розлучень подружжя, скоротилося число приводів для розірвання шлюбу, вказаних у Кормчій книзі. За словами відомого фахівця церковного права професора Московського університету О.С.Павлова, „<...> весь інститут чинного у нас православного шлюбного права є утворенням церкви, як і держави”¹⁶⁸.

Отже, у XVIII ст. основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, котрі втручалися і коригували канонічне право з огляду на державні інтереси.

Норми церковного шлюбно-сімейного права були наскільки заплутаними і в багатьох аспектах неузгодженими, що духовенство важко в них орієнтувалося. Навіть імператриця Катерина II у випадках, коли справи потрапляли на її розгляд, не могла розібратися в шлюбно-сімейному праві, тому й зверталася до Синоду з

---

¹⁶⁸ Павлов А.С. Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 605.

вимогою чітко визначити перешкоди для укладання шлюбів, зокрема, через споріднення тощо. Проте за її правління цього не було зроблено.

Духовна влада неодноразово підтверджувала указами вимогу стежити за дотриманням священнослужителями шлюбно-сімейних приписів (зокрема, шлюбного віку, заборонених ступенів споріднення, тривалої відсутності одного з подружжя тощо). Священнослужителів, які порушували шлюбно-сімейні приписи, карали штрафами і позбавленням сану.

Крім канонічних умов для укладання шлюбу діяли й такі, що були впроваджені світським законодавством. Передусім це розумове здоров'я нареченого й нареченої. У Кормчій книзі немає заборони вінчатися, якщо наречений і наречена душевнохворі. Ця норма права виникла після видання Номоканону і тому застосовувалася в грецькій церкві. Візантійські джерела не залишили вказівок про цю умову одруження. Правда, у них нерідко згадувалося про душевні хвороби, які впливали на укладання законного шлюбу. Тут ідеться про душевну хворобу батьків як обставину, що скасовувала батьківську владу. Прямих законів щодо цього немає ні у Візантії, ні в Київській Русі, ні в Росії до часу Петра I, котрий указом від 6 квітня 1722 року заборонив одружуватися душевнохворим ¹⁶⁹.

Кормча книга забороняла шлюб осіб різних релігій. Це правило відбилося в Уставі князя Ярослава Великої редакції. У XII-XIII ст. було заборонено тісне спілкування не тільки з іновірцями, але і з людьми, відлученими від Церкви, тобто тими, які скоїли злочин проти віри. У Московії до початку XVIII ст. не дозволялися шлюби осіб різних сповідань, оскільки Церква керувалася Кормчою книгою ¹⁷⁰.

За Петра I відбулися важливі зміни в цьому питанні: православні християни отримали можливість укладати шлюби з християнами інших конфесій. Це нововведення було пов'язане з тим, що після Північної війни 1700-1721 рр., імператор прагнув поселити полонених шведів у Сибіру і, залучивши до освоєння цих земель, надав їм російське громадянство. Петро I мотивував це державними інтересами: «<...> понеже в чужих краях в рудных делах гораздо искусных людей

---

¹⁶⁹ ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3949.

¹⁷⁰ Цатурова М.К. Русское семейное... – С. 13.

достать трудно, и мало таких сыскать можно, дабы кто, тамо оставя свои дома и промыслы, и в Россию пошли в службы»¹⁷¹.

Однак, згідно із законам того часу, іноземці не могли укласти шлюб із православними, не прийнявши православну віру. У зв'язку з цим указ від 23 липня 1721 р. дозволяв шведським бранцям одружуватися з росіянками без зміни віри, але брали «казку», що вони не будуть примушувати своїх дружин змінювати віру, а дітей хреститимуть у православ'ї. Однак надалі шлюби з іновірцями продовжували залишатися проблемою: від них вимагали або прийняття православ'я, або одержання особливого дозволу Синоду.

Російський царизм, прагнучи інтегрувати Гетьманщину в загальноімперський самодержавний механізм, провадив політику заохочення і сприяння шлюбів між українцями і росіянами. У липні 1687 р., напередодні виборів нового гетьмана, князь В.В.Голіцин закликав українську старшину зміцнювати зв'язки між росіянами й українцями («в неразрывное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением»), щоб «народ малороссийский обще с великорусским народом был»¹⁷². Про це й ішлося у Коломацьких статтях 1687 р., підписаних гетьманом І.Мазепою з представниками московського уряду: про зближення „народа малороссийского” з „народом великороссийским”, в тому числі й „супружеством”¹⁷³.

31 січня 1734 р. було видано таємний указ імператриці Анни Іоанівни до намісника Малоросії князя О.І.Шаховського¹⁷⁴. Суть цього документа полягала в заохоченні шлюбів між українцями і росіянами, щоб перші позбувалися рис національної ідентичності та асимілювалися з росіянами. Публікація цього імператорського указу є важливим джерелом для розуміння процесу регламентації урядом Російської імперії шлюбно-сімейних стосунків у Гетьманщині.

¹⁷¹ О браках правоверных лиц с иноверными. Рассуждение в Святейшем Правительствующем Синоде сочиненное. – СПб. : Синодальная типография, 1721. – С. 152.

¹⁷² Цит за: Пушкарев Л.Н. Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века / Л. Н. Пушкарев // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 139.

¹⁷³ ПСЗРИ. – Т. 1. – № 1254.

¹⁷⁴ Вл. П-ко. Указ императрицы... С. 1.

У XVIII ст. Церква перетворилася на звичайний департамент, а духовенство – на чиновників. Навіть обер-прокурор Синоду І.І.Меліссіно вніс в Уложенну комісію 1767 р. свої 13 пунктів від імені Церкви, які заперечували християнське вчення. Так, у 12 пункті йшлося про спрощення розлучень, про дозвіл їх із інших причин, окрім перелюбу. Однак пропозиції Меліссіно так у Комісії і не розглядалися.

Держава перебрала на себе функції нагляду і покарання за відхилення від норм шлюбно-сімейного життя за допомогою розгалуженого бюрократичного апарату, розширюючи при цьому компетенцію державних органів і дозволяючи їм контролювати різні сторони родинного життя. Влада збільшила контроль над особистістю, намагалася дисциплінувати соціум за допомогою перевиховання, при цьому відмовляючись від жорстоких тілесних покарань. Про таку позицію держави красномовно свідчать запроваджені у 80-х рр. XVIII ст. совісні суди.

Під впливом європейських ідей Просвітництва російська імперська влада намагалася гуманізувати населення: обмежити чи скасувати смертну кару, збільшити значення судових інстанцій, застосовувати медичну експертизу при розгляді тієї чи іншої справи тощо. Просвітницькі ідеї протягом XVIII ст. домінували в Європі, вони приникнули в Росію за Петра I і вкоренилися за Катерини II. Метою «добре керованої» держави, згідно з просвітницькими теоріями владарювання, мало бути її посередництво в поліпшенні добробуту громадян через підвищення продуктивного потенціалу суспільства ¹⁷⁵.

Поступово під впливом просвітницьких ідей зникала така форма покарань, як тортури. Вони поступилися універсальній формі кари – в'язниці. У Росії XVIII ст. внаслідок поширення реєстрації населення (метричні книги, сповідні розписи, ревізії, переписи тощо), нагляду, дисциплінарних методів покарання, контролю, стеження, регламентації життя, саме суспільство поступово перетворювалося на в'язницю. Безумовно, відмова від тортур сприяла певній «гуманізації» суспільства.

---

¹⁷⁵ Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів. Рец. на працю: Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Н. Яковенко // Серія «Західна історіографія України», вип. 2. К.: Основи, 1996 // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 146.

За словами французького філософа і письменника М.Фуко: «<...> відійшло в минуле катоване, розчленоване, покалічене тіло з символічним тавром на плечі чи на обличчі, виставлене живцем або мертво, перетворене на видовисько. Тіло перестало бути головною мішенню карних утисків <...> на зміну катові, безпосередньому анатомові страждань, прийшла ціла армія всіляких фахівців: наглядачі, лікарі, священники, психіатри, психологи, вихователі»¹⁷⁶.

Мандрівники, які відвідували Росію, сходилися в думках щодо існування різних видів жорстоких покарань, а також засуджували суворість кримінального права. Пізніше більшість із цих жахливих покарань було дещо пом'якшено, а за правління Єлизавети було скасовано смертну кару. Однак застосування тортур – «жахливого інструменту варварства і деспотизму, який при Єлизаветі набув необмеженого розмаху»¹⁷⁷, за словами англійського вченого, історика і мандрівника Вільяма Кокса, котрий відвідав Росію, стало звичним явищем, що дає підстави сумніватися в її милосерді.

Багато злочинців помирало від наслідків побиття батогами, втомливої тривалої дороги в Сибір, тяжких виснажливих каторжних робіт. Ці покарання можна назвати «повільною смертю». У результаті, «незважаючи на очевидну м'якість кримінальних законів, злочинців, котрим присуджували смертну кару, в Росії не стало менше, порівняно з тими країнами, в яких цей вид покарання прямо застосовується»¹⁷⁸.

Однак гуманні ідеї уряду Російської імперії українські судді не завжди розуміли, як слід, тому поряд із напучуванням злочинця священником нерідко можна було зустріти постанову суду про його покарання батогами або різками. Траплялося, що тортури застосовувалися не лише в гродських судах, де все ж таки на це було право, а й у сотенних правліннях. Так, 2 грудня 1762 р. Катерина II оприлюднила указ «О поступании в пытках по делам со всевозможною осмотрительностью»¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Фуко Мишель. Наглядати й карати / Мишель Фуко : [пер. з фр. П. Таращук]. – К. : Основи, 1988. – С. 12, 16.

¹⁷⁷ Coxe W. Travels into Poland... – P. 118.

¹⁷⁸ Там само. – P. 117.

¹⁷⁹ ПСЗРИ. – Т.ХVI. – № 14373.

Цей указ мав велике значення, адже скасування застосування тортур у судочинстві відкрило нову епоху історії людства. Указом від 30 листопада 1776 р. нижні суди було позбавлено права вдаватися до тортур без дозволу вищого крайового уряду. З того часу батіг використовувався в кримінальних справах лише після особливого розпорядження Малоросійської колегії.

У суспільстві поступово зароджувалися процеси трансформації влади: застосовувалися способи, функцією яких було: «побудження, посилення, контроль, нагляд, примноження і організація сил, які владу собі підкорять – влада, призначена скоріше для того, щоб сама виробляти, примушувати їх рости і впорядковувати, ніж для того, щоб чинити їм перепони, змушувати коритися чи руйнуватися»¹⁸⁰.

Таким чином, аналізуючи взаємодію звичаєвого, канонічного права і світського законодавства в шлюбно-сімейних відносинах мирян XVIII ст., слід відзначити, що вони більше, ніж будь-яка інші, пов'язані зі звичаєвим правом. Велика різниця була в поглядах на шлюб народу (звичаєвого права) і законодавства (писаного права). Початок цього роздвоєння поклато запровадження християнства. Однак відносини розвивалися шляхом взаємоузгодження і взаємопоступок між цими двома поглядами на шлюбно-сімейні відносини. Звичаєво-правові норми і традиції завжди існували одночасно з чинним церковним і світським законодавством, а інколи і всупереч йому.

З X і до кінця XVII ст. монопольним регулятором шлюбу була Церква. Це дозволило сучасним дослідникам називати цей період «православним шлюбним порядком». Його складовими було засудження дошлюбної сексуальної поведінки, вінчання як форма укладання шлюбу, моногамний шлюб, покарання за адюльтер, складна процедура розлучення. Однак держава втручалася в шлюбно-сімейне право. Так, в українських землях родинні відносини регламентувалися офіційними кодексами – Литовськими статутами, народним звичаєвим правом, а також Магдебурзьким правом у містах. Оскільки основним критерієм оцінки шлюбно-

---

¹⁸⁰ Фуко Мишель. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко ; [пер. с фр., ком. и послесловие С. Табачниковой]. – М. : Касталь, 1996. – С. 240.

сімейних відносин, що перебували в компетенції світських, а не духовних судів, було старовинне звичаєве право, то з Литовського статуту і Магдебурзького права бралися ті артикули, які не суперечили звичаєвим нормам.

З початку XVIII ст. у регулювання шлюбно-сімейних відносин втрутилася держава. Шлюбне законодавство перейшло в руки світської влади (у зв'язку з утворенням Синоду), постанови якої стали обов'язковими і для Церкви. Почав формуватися так званий «синодальний варіант православ'я», на відміну від попередньої доби. З петровський указів початку XVIII ст. і до грудня 1917 р. укладання шлюбу регулювалося церковними і світськими нормами права. У XVIII ст. разом із переходом шлюбно-сімейних справ від духовної влади до світської цивільний (громадянський) елемент шлюбу, який відігравав таку велику роль, доки шлюбні справи не були у віданні Церкви, відступив на другий план і підкорився релігійному, світське ж законодавство стало на сувору релігійну основу. Початок цьому процесу поклав цар Петро I, який заборонив неустойки, скасував рядні записи і церковні заручини, встановив шлюбний вік та ін. Шлюбно-сімейне життя в Росії XVIII ст. значною мірою регулювалося державою.

2.2. Взаємодія парафії і сільської громади як механізмів управління шлюбно-сімейними відносинами в повсякденних відносинах

До початку XX ст. модель демографічної поведінки православного населення визначалася насамперед селянством – наймасовішою суспільною верствою Російської держави, яка було носієм традиційної культури. Більшість міст у державі були аграрними, їх мешканці займалися переважно сільським господарством і за своїм побутом мало відрізнялися від селянства. У регулюванні шлюбно-сімейних відносин селянства головну роль відігравав не закон, а звичаї і традиції. Загалом усе життя селян будувалося на звичаї. Етичні норми і традиційні правила поведінки були нероздільні в суспільній свідомості ранньомодерного суспільства. Суспільна

детермінанта поведінки перетворювалася на більшу або меншу внутрішню потребу людини, нав'язувані зовнішні норми і правила поведінки ставали внутрішнім переконанням і мотивом поведінки традиційного суспільства.

Особливістю традиційного суспільства була рутинність різноманітних форм життєдіяльності. Безкомпромісне дотримання традицій у всіх сферах життя, у тому числі і в духовній, підозріле ставлення до всього нового, відповідало потребам самозбереження і відтворення традиційної системи відносин.

Сім'я, сільська громада (община, мир) і парафія були універсальними органами управління людиною та її повсякденним життям.

Община могла існувати лише в традиційному суспільстві. Вона практично керувала всім життям її мешканців, говорячи мовою сучасних соціальних наук, здійснювала соціальний контроль. Однак це відбувалося наскільки непомітно і ненав'язливо, що селянин не помічав постійного втручання і контролю над своїм життям. Більше того, він відчував, що сам вирішує всі справи. Усі общинники перебували в контактах між собою, у них не було таємниць, усі все знали одне про одного. Звідси і велика роль громадської думки й ефективна система неофіційного контролю. Неофіційний контроль, що діяв поряд із офіційним (штраф, побиття, заслання, в'язниця), значив для селянина набагато більше, адже його не можна було уникнути. На тих, хто порушував моральний спокій общини, чекало відкрите засудження, вигнання з общини і навіть смерть. Селяни ж, котрі підкорялися прийнятим нормам, отримували безпеку і спокій. Надзвичайно жорстоко сільська громада засуджувала перелюб: чоловіка за це могли побити, а жінку вимазати дьогтем.

З джерел викристалізовується погляд на сім'ю селянина як необхідну умову життя. Тут закорінена ідея, що одруження – моральний обов'язок кожного. Шлюбно-сімейна поведінка селянина XVIII ст. обумовлювалася, головним чином, його поглядами на шлюб, сім'ю, дітей. Ці погляди ґрунтувалися на комплексі соціально-економічних факторів, основними з яких були неможливість існування селянського господарства окремо від сімейної форми організації, а також висока смертність і соціальна незабезпеченість. Уявлення про цінність сім'ї і дітей,

шлюбно-сімейну поведінку були втілені в нормах звичаєвого права і селянської етики, яка багато в чому збігалася з православною етикою. Недотримання звичаїв і етичних норм ставило людину поза общиною і, по суті, поза суспільством, позаяк для більшості селян община була тим мікрокосмом, де проходило все його життя – від народження до смерті.

Шлюбно-сімейні відносини в селі мали не скільки інтимний, стільки публічний характер. У весіллі («акте весельном») брало участь майже все село, цнотливість нареченої привселюдно засвідчувалася. Молоді укладали шлюб не стільки з любові, скільки з волі батьків, яка відображала не їхнє суб'єктивне бажання, а інтереси сім'ї загалом. Усі сімейні конфлікти – розподіл майна, непокора дітей батькам, перелюб, застосування фізичної сили до домочадців та інші – розглядалися на общинних сходах. Публічність усіх міжособистісних відносин у селі була наслідком підкорення селянина чітким, незаперечним нормам поведінки. Ці норми освячувалися і культивувалися Церквою і у XVIII ст. перетворилися у традицію. А традиції, особливо підкріплені православною вірою, селянин звик поважати.

З точки зору селянина, шлюб – найважливіша умова порядності людини, її матеріального добробуту й авторитету в суспільстві; це моральний обов'язок. В общині не сприймали хлопця до шлюбу як повноцінного господаря. Він не брав участі в сільському сході, не мав права голосу в сім'ї. Уже сам статус «неодружений» указував на неповноцінність людини. Лише після одруження чоловік набував права повноправного члена суспільства й общини. Рідко траплялося, коли чоловіки залишалися неодруженими: причинами цього були хвороба, горе або прийняття чернецтва¹⁸¹. Неодружені чоловіки шлюбного віку викликали підозру: їх ображали, з них насміхалися, знущалися.

Те ж саме ставлення в общині було і до незаміжньої жінки. Відповідно до селянської моралі, жінка без чоловіка не мала самостійної цінності. Тому жінка докладала зусиль для того, щоб вийти заміж, навіть тоді, коли обранець їй не подобався.

---

¹⁸¹ Костомаров Н.И. Русские нравы / Николай Иванович Костомаров. – М. : «Чарли», 1995. – С. 131.

Громадська думка впливала на людей ранньомодерного суспільства, адже від неї залежало нормальне, безконфліктне життя людини в соціумі. Вирішуючи свої шлюбно-сімейні конфлікти, селяни спочатку зверталися до громади, а вже потім до парафіяльного священика. Особливо це стосувалося перелюбу, який вважався великим гріхом і порушенням спокою в громаді. Тим паче, що в замкнутому сільському просторі було важко уникнути свідків заборонених, гріховних інтимних зв'язків. Так, у березні 1794 р. священик с. Ястребщини Георгій Березинський рапортував до Глухівського духовного правління про «кровосмешение казенным крестьянином Герасимом Колесником <...> с невесткой его, а родного его сына женою Ксениею Захаровою дочери»¹⁸². Виявилось, що жінка сама покаржилася на свекра, зазначаючи, що ще з 1793 р. через півроку після смерті дружини, він почав чинити насильство над нею. Герасим неодноразово змушував невістку до статевих відносин, коли її чоловіка Омеляна не було вдома. Зрештою, жінка не витримала і все розповіла чоловікові й іншим мешканцям села, а потім покаржилася парафіяльному священикові.

У духовному правлінні свекор наполягав на тому, що «он с ней плотское сношение с согласия ее имел, а не насильственно»¹⁸³. Причому трапилося це лише один раз. Виявилось, що Герасима вже звинувачували у статевих збоченнях (зносилах з тваринами), за що й було тілесно покарано.

Церковний суд систематизував усі документи, в яких ішлося про відповідальність за кровозмішування невістки і свекра: Кормча книга таким грішникам призначала жорстоке фізичне покарання, зокрема відрізання носа; Військовий устав Петра I карав перелюбників стратою; Правила Василя Великого призначали грішникам епитимію на 12 років.

Зрештою, враховуючи те, що перелюбники добровільно зізналися в гріховному зв'язку, але відкинувши твердження Герасима, буцімто він не чинив насильства над невісткою, а вступив у статеві зносини з нею за її згодою, духовний суд призначив найгуманніше покарання – 12-річну епитимію. З них один рік Герасим мав

¹⁸² Держархів Чернігівської обл., ф. 712, оп. 2, спр. 19, арк. 2.

¹⁸³ Там само, арк. 3.

перебувати в монастирі, а Ксенія «в рассуждение, что она имеет мужа чрез все то время <...> под присмотром приходских их священников, а по освобождении оногo Колесника из монастыря <...> чтобы он и сноха его к жительству <...> не только доме, но и в селении допускаемы не были»¹⁸⁴.

Подобиці даної справи видаються важливими тим, що жінка про свій гріх розповіла чоловіку, далі місцевим мешканцям і тільки потім парафіяльному священику. Така поведінка є виявом ролі сільської громади в життя її членів, адже сором від здійсненого протизаконного вчинку і покарання за нього позбавляло порушника її підтримки. Тому боязнь бути вигнанцем, засудженим общиною, змушувала грішника щиросердно зізнаватися і каятися. На другому ж місці була небезпека церковного покарання і покутування провини шляхом відбування єпитимії.

У 1795 р. у слободі Ворожба Лебединської нижньої розправи 45-літній Яків Гончаров і його 22-літня невістка Настя, чоловік котрої, Яків, два роки тому втік з дому, чинили перелюб. Прижили дитину, «по рождении коего невестка его в Филиппов пост созналась на духу священнику Марку Крамаревскому»¹⁸⁵. Хрещеним батьком дитини став обиватель Михайло Резніченко.

Односельці зі співчуттям поставилися до вчинку грішників і погодилися взяти їх на поруки, наголошуючи, що Яків і Настя чесно розповіли про свій гріх. 39 чоловік під присягою запевнили, що до цього гріховного вчинку вони не були звинувачені в жодних злочинах. У цьому разі можемо говорити про толерування соціумом незаконнонароджених дітей.

Незважаючи на це Білгородська духовна консисторія покарала перелюбників: обох відшмагали нагайками, призначили 12 років єпитимії, чоловіку – 3 роки монастиря, жінці – 6 місяців, наказавши інший час перебувати під наглядом парафіяльного священика. Надалі їм було заборонено проживати в одному селі, щоб

¹⁸⁴ Там само, арк. 43.

¹⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 3565, арк. 6.

уникнути спокуси. Яків спершу не з'явився в монастир для спокутування гріха, а потім прибув і поведився добре. Настя втекла з монастиря¹⁸⁶.

Дана справа важлива тим, що в ній простежується розуміння і певна солідарність соціуму (сільської громади) щодо гріховності перелюбників. Дружина Якова вже сім років, як покинула його, і мешкала у свого брата, Настин чоловік утік з дому. Свекор і невістка жили в одному домі. Таке тісне самотнє співжиття провокувало спокусу інтимних відносин, устояти перед якими було важко. Даний фактор пом'якшував вину гріхопадіння. Сільська громада навіть виявила бажання взяти перелюбників на поруки. Духовний суд, керуючись канонічними настановами, не рахувався зі слабкістю людської природи, визнав родичів грішниками і наклав церковну покуту.

У 1790 р. мешканець с. Лихачівка козак Семен Зубко звернувся до Чернігівської духовної дикастерії з проханням дозволити йому одружитися вдруге. Чоловік повідомив, що «жена его дочь казака лихачевского Михайла Кота Татьяна, на которой он браковенчан 1782 года имеет прелюбодейственное с квартировавшими в том селе Лихачевке кирасирского полку солдатами обращение»¹⁸⁷. Жінка покинула його і втекла.

Місцеві мешканці виборний Федір Фесенко, козаки Андрій Дюдя, Сергій Вакулін, Василь Жалій і казенний посполитий Карпо Чорненький підтвердили, що Тетяна справді чинила перелюб і пішла від чоловіка. Крім того, вони зауважили, що відразу після весілля дружина робила спробу отруїти свого чоловіка, а протягом 10 років подружнього життя неодноразово тікала від нього. Зрештою, консисторія дозволила Семенові знову одружитися, а на жінку після її повернення чекала монастирська єпитимія.

У квітні 1800 р. мешканець села Бубнів Пирятинського духовного правління Гнат Кислий скаржився на „<...> развратную жены его Евфросинии жизнь и о безвестном побеге”¹⁸⁸. Як виявилось, вони одружилися 1782 р., однак пожили

¹⁸⁶ Там само, арк. 26.

¹⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 24, арк. 1.

¹⁸⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1486, арк. 1.

недовго, жінка почала чинити перелюб із вдівцем Назаром Клименком. Вони часто від'їжджали кудись разом. Під час розслідування справи було взято свідчення у семи мешканців Бубнів, які підтвердили, що Гнат Кислий „<...> веде життя свою добропорядочно, но с ней сожительствовал скромно и так как долг честного супруга требует”¹⁸⁹. Потім було взято свідчення у Єфросинії Кислої і Назара Клименка, і вони були „<...> изобличены людьми и собственным признанием в блудодеянии” і „<...> по приговору сельского казачьего общества публично были наказаны телесно и потом от непостоянства своего воздержались”¹⁹⁰.

Соціальний лад у селі залежав від індивідуальних відхилень від традиційних, усталених норм кожного члена сільської общини. У традиційному суспільстві моральна поведінка кожного члена сільської громади (зокрема, порушення норм сексуальної моралі) підлягала публічному осудженню і покаранню. У даній справі спостерігаємо яскравий зразок втручання громади в особисте, приватне життя селян для забезпечення порядку і спокою у громаді. Духовна влада мусила з цим рахуватися.

Справа закінчилася тим, що 1799 р. Єфимія забрала у чоловіка своє майно, малолітнього сина Івана і вночі втекла. Гнат Кислий же звернувся до Пирятинського духовного правління для отримання дозволу на новий шлюб.

У справі наявні дві причини для розлучення: це доведений факт перелюбу і втеча дружини, хоча з того часу минув лише один рік. Остаточне рішення духовного суду у справі відсутнє.

Для позивача, котрий звертався в суд, більше значення мало не стільки дотримання норм законності, скільки відшкодування моральних і матеріальних збитків. Так само і судді, які були тісно пов'язані з спільнотою, опікувалися не стільки дотриманням букви закону, скільки збереженням спокою в громаді та вирішенням конфлікту. Згідно з дослідженнями українського історика В.М.Горобця,

---

¹⁸⁹ Там само, арк. 2.

¹⁹⁰ Там само, арк. 2 зв.

судді мали і власний матеріальний інтерес від такого виправлення надто жорстоких каральних постанов писаних правових кодексів у бік їх суттєвого пом'якшення ¹⁹¹.

При укладанні шлюбу матеріальний розрахунок мав велике значення, що дозволяє деяким ученим трактувати шлюб як господарську угоду і заперечувати будь-яке значення прихильності, емоцій і наявності нематеріальних міркувань у наречених. Це твердження спрощує ситуацію і далеко не завжди відповідає дійсності. Звичайно, шлюби традиційно влаштовувалися батьками, і вони на перше місце ставили статус і репутацію сім'ї, з якою хотіли поріднитися. Крім того, батьки враховували особисті якості наречених і лише в останню чергу – особисті симпатії і нахили.

Згідно з традицією у XVIII ст. пошлюблені не влаштовували окремого господарства – нова сім'я ставала частиною вже існуючої родини нареченого, у його дім приходила невістка. Тому не можна лише матеріальними міркуваннями пояснити бажання батьків нареченого мати в домі роботу, здорову, скромну невістку, як і бажання батьків віддати дочку заміж за здорового, працелюбного, сильного чоловіка з поважної сім'ї. Такий розрахунок включав психологічні, естетичні, моральні міркування, тому шлюб не був звичайною господарською угодою.

Траплялося, що вподобання батьків і дітей збігалися, бувало й навпаки, але найчастіше наречені не мали одне до одного яскраво вираженої симпатії або антипатії. Очевидно, що вона формувалася в процесі подружнього життя. Слід зазначити, що хоча протягом досліджуваного періоду бажання батьків переважало над уподобаннями дітей і саме вони керували їхньою долею, бажання наречених усе ж ураховувалося.

Церква культивувала думку, що шлюб із пристрасті – не богоугодна справа, бо гріховна, тілесна. Цінувався духовний бік шлюбу, адже його мета не тілесні втіхи, а влаштування родини, народження і виховання дітей. Відомий етнограф

---

¹⁹¹ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату... – С. 229.

О.Я.Єфименко зазначала, що «виходити заміж по любові вважається для дівчини соромом»¹⁹².

Шлюб у селян значною мірою був актом громадським на противагу тому індивідуальному, особистісному характеру, яким він виступав згідно з визначенням закону. Велике застілля, або весілля, мало надзвичайно велике значення через нього шлюб визнавався громадою, подібно до того як релігійним обрядом він освячувався в церкві. У буквальному смислі цього слова кожен член громади мав право брати участь у весіллі: знайомий або незнайомий, свій або чужий, друг або ворог. Це було невід'ємне право всіх і кожного. Весільне застілля на очах і за безпосередньої участі народу було атрибутом шлюбу. Кожен член громади тягнувся з останніх сил, аби гідно справити весілля і не осоромитися. Коли родина була бідною, весілля влаштовували у складчину. Визнання шлюбу громадою було значно важливішим, ніж церковне освячення, тобто суспільний, громадський бік був значно вагоміший за релігійний. Цей звичай особливо був поширеним на українських землях.

Вдівство селяни вважали Божою карою за гріхи, великим нещастям, особливо для жінок. Тому укладання другого шлюбу через утрату одного з подружжя не засуджували. Однак селяни ставилися до повторного шлюбу з підозрою і певним страхом, що й він виявиться недовговічним: раз Господь покарав та покарає і вдруге. Третій шлюб селяни не схвалювали, оскільки вважалося, що так людина йде наперекір волі Божій, прагне змінити свою долю – самотність. Дівчата неохоче укладали шлюби з удівцями, боячись на тому світі залишитися самотніми, бо ж чоловік з'єднається зі своєю першою дружиною. З удовою неохоче одружувалися чоловіки. Тому природно, що найчастіше вдови і вдівці одружувалися між собою.

Метою і виправданням шлюбу були діти. Без них шлюб утрачав свою богоугодність. Багатодітність заохочувалася Церквою, переривання вагітності вважалося великим гріхом. Були і економічні мотиви багатодітності: без дорослих чоловіків господарство не мало шансів стати заможним, тільки велика родина могла розраховувати на добробут. Без дітей селянина у старості очікувала нужденність.

---

¹⁹² Єфименко А.Я. Исследования народной жизни... – С. 80.

Таким чином, община не становила лише земельної організації, а охоплювала весь економічний, моральний, юридичний устрій селянського життя. Сім'я як економічна і юридична одиниця, договори окремих общинників між собою стосовно приватних справ, характер праці, способи його організації, навіть свята та ін. – усе мало відбиток общинного начала, обумовлювалося общинним побутом і впливало на нього. Саме у цьому полягала відмінність і контраст між життям селян і привілейованих прошарків суспільства. Адже, за твердженням письменника-народника і публіциста І.М.Харламова, селянське життя було наскрізь «пофарбоване общинним началом»¹⁹³.

Великим вплив в общині мали досвідчені 60-70-річні селяни, які мали великий життєвий досвід. Вирішення жодної важливої справи не обходилося без них. Здебільшого їхня думка була вирішальною на сходах і в сімейних суперечках. Літні люди були своєрідною живою енциклопедією, живим кодексом і тому грали винятково важливу роль у вихованні молоді¹⁹⁴.

Іноді сільське товариство не вимагало при укладанні шлюбу обов'язкового благословення молодих батьками – його могло замінити громадське благословення. При цьому громада керувалася вже не традиційним звичаєм (бути на боці батьків), а виробленою нормою, оскільки незгода батьків на шлюб часто відбувалася через їхнє небажання позбутися робітниці. І сільська громада, прагнучи забезпечити природне відтворення населення в межах поселення або села, вступала в конфлікт із традицією.

Сільська община стежила за особистим життям своїх мешканців і карала грішників за порушення норм громадського спокою, вдаючись до напучувань і моралізаторства. Так, у березні 1800 р. у Слобідську духовну консисторію надійшов рапорт з Ізюмського духовного правління. У ньому мешканець м. Білопілья Сумського повіту військовий обиватель Петро Левенко скаржився, що після 10 років щасливого подружнього життя від нього 12 років тому втекла дружина Ганна,

---

¹⁹³ Харламов И. Женщина в русской семье... – С. 59.

¹⁹⁴ Миронов Б. Мир русской деревни / Б. Миронов // Знание – сила. – 1975. – № 9. – С. 41.

залишивши трьох дітей. Жінка мандрувала різними місцями. Чоловік повідомив, що вона «при увещании посторонними людьми, она признав свой законопротивный поступок остепенилась было на прежнем основании, и потом спустя недель пять таки обратилась в бегство с оставлением меня на прежнюю свою степень»¹⁹⁵. Сусіди в духовному правлінні підтвердили те, що Ганна втекла від чоловіка тому, що він її бив. 25 місцевих мешканців зауважили, що Левенко не почував себе самотнім через відсутність дружини, бо «принимал к себе в дом посторонних женщин и имеет с ними незаконное сожитие»¹⁹⁶. Консисторія зрештою винесла наступне рішення: «за таковые его противозаконные поступки наложить по рассмотрению своему приличную епитимию»¹⁹⁷. Тож чоловіка було покарано 15-річною церковною епитимією. Однак консисторія наказала Петрові Левенку повернутися до першої дружини і покутувати свій гріх під наглядом парафіяльного священика.

Православна Церква в українських землях до її перетворення на складову частину російського державного механізму мала ряд особливостей, що підкреслювали її своєрідність і самобутність, безпосередній зв'язок з усіма верствами народу. Однією з цих особливостей було панування звичаю у церковно-соціальних взаємовідносинах, що найяскравіше виявлялося на рівні стосунків між парафіяльним духовенством і сільським населенням. Для українських земель була характерною виборність духовенства від парафіяльного священика до митрополита, і на цій основі існував його тісний зв'язок з іншими суспільними станами. У сільських громадах священиків обирали парафіяни шляхом голосування й уклали з ними договір щодо матеріального забезпечення.

Церковній парафії в традиційній сільській общині належало особливе місце. Вона втілювала в собі єдність цілей і засобів православного виховання, охоплювала всі вікові категорії парафіян і формувала в них суспільну потребу в нормах християнської етики. Світосприйняття селян уособлювалося в концепції про

---

¹⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 144, арк. 1-1 зв.

¹⁹⁶ Там само, арк. 13.

¹⁹⁷ Там само.

промисел Божий. У теологічному плані ця концепція виражалася в дихотомії «передвизначення – свобода волі», яка спиралася на уявлення про всемогутнього Бога. Бог не може бути джерелом страждань, їх причина полягала в гріховній, зіпсованій природі людини. Однак і сам Бог не забував про свою паству і час від часу випробовував їх любов і терпіння, напускаючи голод, хвороби, стихійні лиха.

Через сповідь і всі форми парафіяльного життя селянська родина постійно перебувала у сфері впливу Церкви. Від інших світових релігій християнство відрізняється значною роллю регулярної сповіді у справі морального виховання вірян. Сповідь мала спонукати грішника до каяття, сприяти відновленню порушеного гріхами зв'язку між людиною і Богом. Тому нічого дивного немає в тому, що існували своєрідні посібники – тексти можливих питань і приблизних відповідей на сповіді, які полегшували виконання місії священника. Саме зі сповіддю було пов'язано запровадження сповідних відомостей (книг), які становили собою документи церковного обліку населення.

У дисциплінуванні соціуму спостережується союз сільської громади і Православної Церкви. Так, священнослужителі, на яких було покладено обов'язок стежити за моральністю мирян, зверталися за допомогою до соціуму – односельців, сусідів, родичів тощо за допомогою у з'ясуванні ступеня порушення норм громадського спокою грішником. Так, 16 травня 1789 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоєженство мешканця с. Одринка Валківського округу Харківського намісництва, батька двох дітей, 34-річного Трохима Кролевченка. Чоловік уподобав удову Меланію з с. Хрущова Микитівка. Священик Тимофій Строевський, котрий вінчав пару, повідомив, що Трохим запевнив його, «якобы первая жена уже умре, высватал за себя в тамошнего подданного Ефима Коваленка вдовую Меланию, за которые и выводные деньги помещику пять рублей Дмитрию Хрущеву заплатил»¹⁹⁸. Односельці твердили, а Меланія ще й дала підписку про те, що вона з Трохимом «плотского совокупления» не мала. Консисторія розірвала другий шлюб чоловіка і присудила Трохимові 7 років єпитимії, зобов'язавши повернутися до Тетяни. Покутувати єпитимію чоловік

---

¹⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1662, арк. 8.

мав удома, «чтоб в платежах от него государственных податей не было остановки оставить в доме своем под присмотром духовного его отца»¹⁹⁹. Меланія від єпитимії звільнялася, як ображена сторона і, зважаючи на молодий вік (27 років), отримала право знову вийти заміж. Священника, котрий повинчав Трохима і Меланію, і диякона було оштрафовано, накладено єпитимію (відправлено в монастир) і застережено від подібних дій у майбутньому.

30 жовтня 1800 р. Слобідська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоєженство Павла Курова з с. Великі Проходи Харківського повіту. У 1788 р. його дружина Параска «во время набора в селе Больших Проходов рекрут и по выходе оных в поход бежала и она с ними по неизвестным мне и никому даже из соседей причинам»²⁰⁰. У 1795 р. Павло одружився з Ганною Путятиною в с. Журавлівка Курської єпархії. Подружжя прожило один рік, раптом повернулася Параска з двома дітьми. Вона запевняла, що це діти Павла і знову втікала від нього. Ганну ж забрав до себе батько, не дозволивши жити з Павлом.

Вести справу було доручено благочинному Іоанну Федоровському. З'ясувалося, що Параска проживала в Харківському повіті, у слободі Деркачі у поміщика Григорія Самборського. Вона не бажала повертатися до чоловіка, а просила розлучити і дозволити знову вийти заміж. Місцеві мешканці підтвердили, що Павло Куров «состояния доброго, тесть ни пьяница, ни боец, в домостроительстве своем исправлен и рачителен»²⁰¹.

Консисторія розлучила подружжя. Ганна отримала право знову вийти заміж за вільного чоловіка. Павлові було присуджено 7 років єпитимії (з них один рік у монастирі). Однак за умови, якщо Параска виявить бажання жити з Павлом, то всю єпитимію він міг покутувати вдома під наглядом парафіяльного священника. Коли ж чоловік не захоче повертатися до неї, то його відправлять у монастир і залишать безшлюбним на все життя. Параска й Павло погодилися жити разом.

---

¹⁹⁹ Там само, арк. 27 зв.

²⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 159, арк. 1.

²⁰¹ Там само, арк. 14.

У зв'язку з тим, що від сусідів було важко приховати всі подробиці приватного життя людей, їх конфлікти і непорозуміння, вони були важливими свідками при розгляді тих чи інших справ. Особливо це стосувалося справ про тривалу відсутність одного з подружжя, що давало можливість покинутій половині створити нову сім'ю. При цьому виникало багато питань: чи були чоловік або дружина винними в тому, що їх покинули, чи добропорядне життя вони вели при цьому? чи порушували громадський спокій?

15 лютого 1774 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа за поданням мешканця с. Смячі Машівської протопопії Назара Ольшанського. Чоловік повідомив, що в 1765 р. його дружина Ганна «безвестно бежала не знаю по какой причине и хотя я разными образами неоднократно во многих полку Стародубского, Нежинского и Черниговского местах нарочно сам об ней старался у людей пропытывал и проискивал, токмо нигде не сыскал и никакого известия об ней не получил, и поныне в незнаемости в живых ли, или в мертвых, находится»²⁰². Відомостей від Ганни не було 10 років. Парафіяльний священник Григорій Яновський, козак Машівської сотні Єфим Даниловський і вїйт Петро Радовський підтвердили це. Причому вони запевнили, що провини чоловіка у втечі дружини не було, оскільки він тоді працював у пана. Справа без рішення духовного суду.

З січня 1774 р. по червень 1779 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про можливість повторного одруження мешканця с. Кропивня козака Стародубського полку Матвія Бірюкова. Прохання в консисторію подав його батько Іван, який повідомив, що його невістка Ірина, «оставя самовольно мужа своего, безвестно сойшла, чему де ведется больше семи лет, просил о дозволении онаму его сыну в другой раз в брак вступитья рассмотрения»²⁰³. Це підтвердив парафіяльний священник і сусіди Іван Довженок, Іван Циган, Ісай і Лаврентій Довженки, Єлисей Тритузов.

З'ясувалося, що пара одружилася 10 років тому, однак шлюб їх тривав лише два роки. Жінка покинула чоловіка й малолітнього сина і «без малейшего какого

---

²⁰² Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1107, арк. 1.

²⁰³ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1103, арк. 1.

либо принуждения самовольно оставя безвестно от него Матвея бежала»²⁰⁴.
Консисторія дозволила чоловікові одружитися вдруге.

4 січня 1777 р. до Пирятинського духовного правління надійшло „доношение” від козака села Лазірки Григорія Іваненка такого змісту: „Женился я на девице села Тарандинец Анастасии Максимовой 1761 года сентября 21, которая поживши со мной недель 12 без всякой правильной причины неведомо куда того же 1761 года месяца мая 2 дня бежала. И хотя я многократно по разным местам оной жены своей Анастасии искал, однак оной же сыскать не мог. И от самого ее побегу и поныне, где они и в живых ли находится, или умре ?”²⁰⁵.

Слова Григорія підтвердили ієрей села Тарандинці Василь Прокопович, місцеві жителі – значковий товариш Михайло Величко, отаман Петро Яценко, козак Іван Ігнатенко та інші. У зв’язку з тим, що жінка відсутня вже 11 років, Григорій Іваненко скаржився: „ <...> а мне проживать без жены не без трудности, ныне намерен я с вдовою казачкою Лазорскою Евдокиєю Черкашенковою законным браком сочетаться”²⁰⁶.

Письмові свідчення до духовного правління про те, що Анастасія дійсно відсутня вже 11 років і не відомо, де перебуває, подали священик села Тарандинець Василь Прокопович, лазірські козаки Іван Чмихало, Андрій і Петро Нестеренко та інші²⁰⁷. Ураховуючи всі обставини справи, духовне правління 7 липня 1777 р. дало таку відповідь козакові Григорієві Іваненку: „Законным браком сочетаться дозволить”²⁰⁸.

28 січня 1787 р. до Білгородської духовної консисторії звернувся 27-літній мешканець слободи Мерефа Михайло Хоменко. Чоловік повідомив, що сім років тому одружився з Марією Ратицею. Після трьох місяців подружнього життя Марія втекла, хоча Хоменко запевняв, що «никакого от меня не имела изнурения и побоев»

²⁰⁴ Там само, арк. 4.

²⁰⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 301, арк. 1.

²⁰⁶ Там само, арк. 1.

²⁰⁷ Там само, арк. 3-3 зв.

²⁰⁸ Там само, арк. 4.

²⁰⁹. Це підтвердив чоловіків тесть Михайло Ратиця, а також сусіди Терентій Марченко, Іван Гутняк, Гордій Дяченко, Максим Хоменко й отаман Воронко. Михайло даремно розшукував дружину. Духовна консисторія звернулася до Харківського міського управління, щоб оголосити розшук жінки. Однак ніяких результатів такі зусилля не принесли.

Священик села Дащенки Трохим Сахновський подав у квітні 1795 р. рапорт до Пирятинського духовного правління, в якому просив дозволити йому одружити вихідця з дворян козака Василя Ященка із вдовою Мотроною Бойковською ²¹⁰. Її першого чоловіка у 1787 р. забрали на військову службу в карабінерний Чугуївський полк, де він і загинув ²¹¹.

Однак через те, що відповіді від духовного правління не було, сільська громада („сообщество”) знову подала колективне прохання: „Жительствующий в селе Дащенках из дворян Василь Ященко желает жениться на вдове Мотроне Бойковой, оставшейся по мужу ее Алексее Бойку, взятому в службу 1787 года в карабинерный Чугуевский полк и в оном умершему, для того Пирятинскому духовному правлению рапортуя, покорнейше просим оного Ященко с показанной Бойковой позволить обвенчать, что подлинно первый муж ее Бойко умре в том никакого сомнения в обвенчании не имеется” ²¹². 13 квітня 1795 р. надійшла відповідь від Пирятинського духовного правління до парафіяльного священика Трохима Сахновського: дозволити Мотроні і Василеві одружитися ²¹³.

Михайла Шепелявого з м. Мерефа «в бывшую с турками войну в прошлом 1788 г. взят в погонцы» ²¹⁴, з того часу ніяких відомостей про нього не було. Його дружина Килина Шепелява просила Слобідську духовну консисторію дозволити їй вийти заміж удруге. Справу розпочато 10 вересня 1800 р. Парафіяльний священик засвідчив, що за відсутності чоловіка жінка вела себе розбещено і народила сина

---

²⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1058, арк. 1.

²¹⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп.1, спр. 1190, арк. 1.

²¹¹ Там само, арк. 3.

²¹² Там само.

²¹³ Там само, арк. 6.

²¹⁴ ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 151, арк. 1.

Самсона. Незважаючи на це, консисторія дозволила Килині знову вийти заміж, але «за незаконное ж ею, Акилиной, сына Сампсона прижитие, хотя бы и надлежало исполнять епитимию по 59-му правилу Святого Василия чрез 7 лет, но, как видно, что она от такового незаконного сожития уже отстала и пришла в своем грехе в раскаяние, а потому желает поступить в законное супружество, то из уважения к сему, а особливо, что прогрешение, ею учиненное, чрез незаконное сына Сампсона прижитие учинено до состояния всемилостивейшего Его Императорского Величества манифеста»²¹⁵. Тож було вирішено не карати жінку, а віддати під нагляд парафіяльного священика.

Отже, соціум, якнайближче оточення контролювало життя людей. Воно виступало важливим свідком при вирішенні шлюбно-сімейних справ. Фактично свідчення представників громади вирішували долю людини та її сім'ї.

Важливим джерелом прибутку для парафіяльних священиків були кошти, отримані за вінчання шлюбів. До 1765 р. винагорода за треби не була регламентована центральною владою, відтак розмір її залежав від можливостей парафіян або від взаємної домовленості між ними та ієреєм.

Стабільне економічне існування духовенства ґрунтувалося на договірній системі між парафією і кліром. Такий договір укладався усно чи письмово, і згідно з ним селяни зобов'язувалися оплачувати священикові, диякону та пономареві їхню роботу грошима та сільськогосподарською продукцією.

Уряд Російської держави намагався боротися з принципом виборності ієреїв на місцях. Влада прагнула регулювати процес посідання парафій шляхом одруження кандидатів на духовні посади з доньками парафіяльних священиків. У такому випадку зяті успадковували парафію свекра. Остаточо заборонено виборну систему в парафіях було указом Синоду 24 червня 1797 р.²¹⁶

Як було зазначено вище, здавна усталилася традиція, за якою парафіяни укладали зі священиками договір, де вказували ту суму, яку вони будуть йому сплачувати за здійснення треб. У справах про шлюб другої половини XVIII ст.

²¹⁵ Там само, арк. 11 зв.

²¹⁶ Бердников И.С. Краткий курс церковного... – С. 44.

найчастіше фіксувалися суми – 50 коп., 1-1,5 крб., 2 крб. Такі суми сплачували за вінчання люди нижчого стану – козаки, селяни, солдати; поміщики і люди привілейованого стану платили більше. Часто, крім священника, молоді платили дякові, як правило, 50 коп., або давали натурою хліб чи інші сільськогосподарські продукти.

Тож розмір винагороди священникові точно визначався громадою, але плата змінювалася протягом XVIII ст. Наприклад, на основі договорів між парафіянами і священником на Полтавщині у 1712 р. за вінчання плата становила 5 коп., 1761 р. – 20, 1789 р. – 10, але вже з доплатою до цієї суми хліба. Порівнюючи договір 1712 р. між парафіянами і священником сіл Козлів, Студеники і Леляки та 1761 р. села Самовиці Переяславського повіту, з'ясовуємо, що плата за вінчання зростає вчетверо²¹⁷.

Указом Сенату від 18 квітня 1765 р. було встановлено досить скромну суму за вінчання, а саме наказано, щоб „священно- и церковнослужители, в селах и деревнях состоящими, с крестьян, в приходах их имеющихся, брано было: за молитву родильницы две, за крещение младенца – три, за свадьбу по десяти, за погребение возраст имеющих – десять, а за погребение младенцев три копейки, за исповедь же и причастие Святых Таин отнюдь ничего не брать <...>; что же касается до тех, кои по своему имуществу и желанию, за какие из вышеописанных требы давать что по своему состоянию буду, оное им не запрещать, точию чтоб священно- и церковнослужители ни под каким видом себе за оные требы платежа не домогались, а довольны б были таковым указным и добротным подаянием”²¹⁸.

Незважаючи на цей указ Сенату, на практиці священники продовжувалися керуватися давніми звичаями. Судячи зі справ, плата в середньому за вінчання, як

²¹⁷ Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения) / А. Дианин. – К. : [Б. и.], 1904. – С. 87 – 88.

²¹⁸ ПСЗРИ. – Т. XVII. – № 12378; Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1863 гг.) / Н. Григорович. – СПб. : [Б.и.], 1867. – С. 10.

правило, становила 3-5 крб., що звичайно значно перевищувало визначений законом розмір. Іноді непорозуміння між парафіянами і кліром виникали через вимагання останніми надто великої плати за здійснення обряду церковного вінчання. Це спричиняло конфлікти, які виливалися у скарги до духовного правління. Єпархіальна влада, добре знаючи бідність священно- і церковнослужителів, лише у крайніх випадках нагадувала панотцям про ту суму, яку вони мали брати з парафіян за вінчання. Однак коли сільське духовенство вже просило занадто великі кошти, про що надходили скарги від парафіян, духовні правління карали їх грошовим штрафом.

19 травня 1796 р. київський митрополит Рафаїл Заборовський видав указ протопопам про заборону вимагати гроші за «запрещение венчания и погребения»²¹⁹.

Бідність селян не дозволяла їм сплачувати гроші за вінчання. Іноді вони змушені були вінчати своїх дітей у борг.

Отже, плата за здійснення таїнства вінчання була одним із основних джерел існування парафіяльного священика і членів його родини. Ієреї, які особливими матеріальними статками не вирізнялися, іноді допускали порушення шлюбно-сімейного законодавства, беручи за вінчання надмірні кошти, що не задовольняло парафіян, і виливалося в скарги до духовних правлінь. Уряд і Синод намагалися обмежити зловживання священиків своїм становищем і приймали закони щодо покарання винних священно- і церковнослужителів.

Надмірна платня за треби з боку духовенства провокувала мирян на порушення норм укладання шлюби, адже у такому випадку вони змушені були шукати священика в іншій парафії і домовлятися з ним про вінчання. „Чужий” парафіяльний священик, не знайомий з нареченими, не знав про їхній реальний сімейний стан, тому не свідомо, а іноді – й навпаки, вінчав пару. Факти вимагання надмірних коштів за здійснення таїнства вінчання і суперечки з парафіянами свідчили не на користь духовенства і сприяли втраті його авторитету в очах мирян.

---

²¹⁹ ІР НБУВ, ф. II, спр. 4758, арк. 1.

Таким чином, село до початку ХХ ст. було носієм традиційної культури, яка ґрунтувалася на аграрному виробництві, переважно селянській соціальній структурі, звичаєво-правовому регулюванні відносин. Універсальною тріадою, яка керувала людиною, були сім'я, парафія і сільська община. Шлюбно-сімейні відносини перебували під контролем сільської громади і залежали від громадської думки. Традиційна селянська родина являла собою складний саморегульований суспільний організм, який жив і розвивався в єдиному історико-культурному руслі народної і православної культури. Девіантна поведінка (відхилення від норми) каралася сім'єю і громадою в рамках звичаєвого права. Канонічні норми розглядалися церковними колами передусім як засіб оволодіння механізмом впливу на маси.

Незважаючи на зусилля держави і Церкви, християнство не змогло перебудувати світогляд і менталітет народу. Сім'я так і залишилася тим ретранслятором, який зберігав і передавав родинні традиції. Дохристиянські цінності не вдалося повністю знищити навіть каральними санкціями. Склалася своєрідна цілісна система, в якій християнські норми і цінності поєднувалися з язичницькими обрядовими діями. Сутність християнського віровчення була маловідомою селянству і не дуже цікавила його. Повсякденна релігійна поведінка зводилася головним чином до дотримання звичаїв. Селяни були переконані в тому, що ці звичаї не суперечать нормам православ'я.

2.3. Практика поширення вінчаних і невінчаних шлюбів

Проаналізувавши процес монополізації Церквою шлюбно-сімейних відносин у суспільстві, слід зазначити, що шлюб пройшов тривалий шлях еволюції: від звичайної майнової угоди між нареченими до оголошення його церковним таїнством – священним союзом одного чоловіка й однієї жінки. Після прийняття християнства Церква спільно з державою проводили політику щодо уніфікації шлюбно-сімейних відносин, прагнули поставити під контроль родинні відносини, виходячи із

загальнодержавних інтересів. Церква зробила єдино законним шлюб – вінчаний у Церкві і внесла у сферу шлюбу і сім'ї свої вимоги. Християнський шлюб базується на жорсткому контролі подружнього життя і церковних покараннях за його порушення. Тривалий час Церква вела боротьбу з народними уявленнями про шлюб, визнаючи законними лише вінчані, освячені духовною шлюби, виступаючи проти так званого народного весілля.

Не зважаючи на зусилля Церкви сформувати у свідомості людей уявлення про сакраментальний характер шлюбу як вічного і такого, що не можна скасувати, реальна практика засвідчує, що таке вчення не пустило глибокого коріння. Найбільш показово ця тенденція виявилася у шлюботорозлучних справах. Вони вказують на секулярну, а не сакральну концепцію шлюбу. Яскравим прикладом цього є поширення громадянських, невінчаних шлюбів, які означали союз чоловіка і жінки без церковного благословення, тобто вінчання. Багато мирян вважало церковний шлюб формальністю. Канонічні норми подружнього життя суперечили народним уявленням про легітимні основи шлюбу і справедливий порядок розлучення.

Християнство у Київській Русі було запроваджене відповідно до візантійського канонічного права. Однак якщо у візантійській традиції шлюб – це звичайний договір між чоловіком і жінкою, то для Церкви ще з прадавніх часів шлюб – не угода, а таїнство, освячене на небесах, і єдина форма його здійснення – церковне вінчання. Такою позицією Церква вступала в конфлікт зі звичаями дохристиянської доби і визнавала законними лише шлюби, освячені церковним вінчанням. Сім'я була міцним транслятором язичницьких норм і цінностей, з покоління в покоління передавала уявлення про шлюб як акт громадянський. Народ довго не приймав нових, християнських вимог щодо шлюбу.

У часи Київської Русі вінчалися лише князі і бояри, «а будет ли невенчальны <...> митрополиту 6 гривень»²²⁰. У простих людей шлюби продовжували здійснюватися за допомогою язичницьких обрядів. Тоді такі шлюби вважалися

---

²²⁰ Древнерусское церковное право // Православный собеседник. – 1862. – № 3. – С. 19.

законними не лише з державних позицій, а і з церковних. За церковними канонами, такі шлюби мусили вважатися беззаконними, але простий народ, іноді й вищі верстви суспільства тоді їх не вважали такими. О.І.Левицький зазначав, що там зіткнулися два різні погляди на шлюб і форму його здійснення: Церква тлумачила його як таїнство і єдиною законною формою здійснення його визнавала вінчання, а звичаєве народне право віками виробило свій погляд на шлюб як на вільну угоду, яку чоловік і жінка укладають і розривають ²²¹.

Поступово багатовікові зусилля Церкви запровадити виключно церковну форму шлюбу не могли бути безплідними: вплив християнського закону повільно проникав у глибину народу, починаючи із верхніх його прошарків. За твердженням М.Ф.Владимирського-Буданова, у Московській державі церква впровадила в життя своє вчення про сутність шлюбу як про таїнство і про єдину законну форму його здійснення – вінчання, роблячи виняток у цій формі для повторних шлюбів, коли вінчання замінювалося простим благословенням ²²². В українських землях ще довго існували невінчані шлюби, як би наполегливо Церква з ними не боролася. За словами українського релігієзнавця А.М.Колодного, „український православний в храмі постає як чистий, незаетнізований християнин, а вже на побутовому рівні виявляє себе як християнізований язичник” ²²³. Тут зіткнулися дві традиції – язичницька і християнська, тому природно, що шлюбно-сімейні відносини ввібрали в себе і те, й інше.

Церква намагалася скасувати народні весільні обряди, за якими лише після весілля („акта весельного”) – найголовнішого акту шлюбного ритуалу, що склався ще в дохристиянську добу й означав релігійне освячення шлюбу, співжиття подружжя вважалося законним в очах громади. Правознавець і дослідник історії права М.Ф.Владимирський-Буданов вважав таке явище пережитком звичаєвого

---

²²¹ Левицький О. Невінчані шлюби... – С. 99.

²²² Владимирський-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1995. – С. 423.

²²³ Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Монографія / Анатолій Миколайович Колодний. – Львів : Сполом, 2005. – С. 102.

права, що існувало у часи язичництва. Учений зазначав: «в жодній сфері права звичаї не виявилися настільки живучими, як у сімейній. Не лише в період після прийняття християнства дохристиянські звичаї не піддавалися знищенню, але живуть і в наші дні у формі сімейних обрядів, які являють собою пам'ятку язичницьких часів, що добре збереглася»²²⁴.

Християнська Церква тлумачила шлюб як таїнство і регулювала його церковними правилами. Кормча книга визначала, що «брак есть мужеви и жене сочетание и бытие во всей жизни божественный же и человеческия правды общение»²²⁵. Але оскільки шлюб встановлював не тільки духовні, але й соціальні, суспільні відносини, то він регламентувався й цивільними законами.

Щоб упливати на особистість, Церква створила і використовувала свої механізми, зокрема, запровадила обряд хрещення (аналогічно язичницькій ініціації), який відділяв факт фізичного народження дитини від духовного. Духовне народження передбачало наявність „духовних батьків” (на противагу фізичним) – хрещених батька і матері. З їхньою появою виник новий тип соціальних зв'язків. Через них була отримана можливість впливати на людину і на родину та встановлювати соціальний зв'язок між сім'єю і Церквою. Таким чином, окрім родинних, виникли нові соціальні зв'язки, через які людина взаємодіяла з іншими соціальними інститутами.

Поступово під впливом християнства в Київській державі відбулися важливі зміни в сімейному житті. Було викорінено такі звичаї, як полігамія, тобто багатошлюбність, викрадення наречених, кровну помсту тощо. Від самого початку Церква руйнувала родові спілки, побудовані на язичницьких засадах, визнавала незаконними «невінчані» шлюби, досить поширені серед простолюду. Канонічні збірники і пам'ятки домонгольського періоду різко засуджують відвідання чоловіками і дружинами різних ігрищ уночі та вдень, що найчастіше відбувалися

---

²²⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Черты семейного права... С. 42.

²²⁵ Кормчая книга. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.]. – [4. Гл. 49. – Закон градский. – Грань 4. – гл. 1].

біля води. Подібні відхилення, тобто існування позашлюбних зв'язків, Церква забороняла ²²⁶.

Навіть у XVII – на початку XVIII ст. в українському суспільстві спостерігалася подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу: не лише простий народ, а й заможні верстви продовжували керуватися звичаєвим правом і розглядали шлюб, як акт громадський, заснований на вільній домовленості обох сторін. Це дало підстави О.І.Левицькому зробити логічний висновок: „А щоб подібна угода мала законну силу, потрібно було дотримання певних форм, які вимагалися тодішнім законом і звичаєм. Закон вимагав, щоб договір був укладений відкрито при свідках, оформлений законним документом, який повинен бути вписаним у актові книги, звичай – щоб був виконаний обряд у формі „весілля”, котре і до цього часу (XIX ст. – Прим. І.П.) у побуті простого народу не втратило свого важливого значення у справі укладення шлюбу, а у ті часи значило набагато більше” ²²⁷.

Хоча представники духовенства і тоді наполягали на тому, щоб шлюб був освячений і церковним вінчанням, але ніхто з них не чинив опору при дотриманні лише народних звичаїв. Шлюб вважався законним і без церковного освячення, лише були б виконані умови звичаєвого права. На святкування весілля запрошувалися гості нареченого і нареченої, воно супроводжувалося гучним бенкетом, музикою, танцями, піснями, обдаровуванням молодих грішми. Сама назва події – „весілля” – суто світська. Походить вона від старослов'янського слова „веселіє”, що означає радість, у даному разі – шлюбна радість. Християнство ж суворо засуджувало радість, веселощі, сміх.

Велике застілля, або весілля мало надзвичайно велике значення в селянському шлюбі: через нього шлюб освячувався і визнавався громадою, подібно до того, як релігійним обрядом він освячувався Церквою. Як зазначила О.Я.Єфименко, акт громадського визнання, що виражалось у весіллі, в якому бере участь уся громада,

---

²²⁶ Пушкарєва Н.Л. Русская семья... – С. 71.

²²⁷ Левицкий О. Обычные формы заключения... – С. 8.

не лише потрібен для дійсності шлюбу, але й на задній план відсуває церковне вінчання, надаючи йому значення другорядного і несуттєвого обряду²²⁸.

Навіть «венечная память» – документ, який видавався священику архієпископом про дозвол вінчати шлюб, свідчив про язичницькі пережитки, адже ієрей, виконуючи шлюбний обшук і виявляючи, чи не існувало перешкод для укладання шлюбу, звертався до парафіян як до свідків. Іншими словами, священик запитував, чи схвалюють вони шлюбний вибір нареченого і нареченої. Отже, це була громадська санкція укладання шлюбу.

Для сільської общини створення нової родини означало появу нового структурного елемента, певного господарсько-майнового перерозподілу, утворення нових родинних зв'язків, що прямо чи непрямо зачіпало кожного учасника громади, оскільки, в селі майже всі є між собою далекими чи близькими родичами або кумами. Тому для сільської громади весілля було справді подією неординарною. Головною ж функцією шлюбного обряду була санкціонуюча. Весільний обряд мав повідомити сільській общині про те, що молоді тепер житимуть разом і вестимуть спільне господарство. Отже, надзвичайною великою функцією весілля було переконати усіх членів громади в тому, що молодята є насправді подружжям. Тому й весілля було подією не приватною, а громадською. А оскільки для традиційного суспільства кожна громада була «центром світу», то вона несла ще й «космічне» (світоперетворююче) значення²²⁹.

Священнослужителі, котрі переважно були вихідцями з селянського середовища, часом дозволяли собі порушення шлюбно-сімейних приписів під час здійснення таїнства вінчання.

Церковне вінчання в Україні у XVII – на початку XVIII ст. не було необхідною умовою для того, щоб визнати шлюб законним перед лицем суспільства і держави, і хоча у багатьох випадках це таїнство виконувалося, воно мало значення лише релігійного, а не юридичного акту. Не вінчання у церкві започатковувало справжнє подружжя, а лише народне весілля. Цікавим є той факт, що навіть

²²⁸ Ефименко А. Народные юридические воззрения... – С. 35.

²²⁹ Гримич М. Традиційний світогляд... – С. 118 – 119.

тодішнє православнє духовенство часто жило невінчаним шлюбом, а здійснювали обряд церковного вінчання лише тоді, коли висвячувалися на священника чи диякона.

З утворенням Синоду контроль за шлюбно-сімейними відносинами значно зріс. Однак в українських спархіях навіть на початку цього століття вінчання в церкві і весілля часто відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу. Нерідко повінчані пари жили окремо, у своїх батьків, доки не відсвяткують весілля.

Такий традиційний погляд на шлюб побутував і серед козацької верхівки. Прикладом шлюбного етикету є публікація на сторінках часопису „Киевская старина” студії „Гетманское приглашение на свадьбу”, в яких на конкретних прикладах показано шлюбно-сімейні відносини у середовищі козацької верхівки Гетьманщини XVIII ст.²³⁰. Це лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Якимовича Скоруппи із запрошенням його на весілля племінниці гетьмана Уляни з писарем Григорієм Юркевичем у січні 1733 р. Лист надрукований мовою оригіналу і є зразком етикету козацької верхівки того часу. Він також є підтвердженням погляду на звичай укладання шлюбу, який панував серед козацької старшини у XVIII ст. Зокрема, цей лист дає можливість побачити, що від часу церковного вінчання до народного весілля племінниці гетьмана пройшло 3 місяці. Це свідчить про те, що навіть серед представників гетьманської родини ще не прижився церковний (канонічний) погляд на шлюб, як на таїнство.

18 листопада 1744 р. з'явився указ Синоду, який наказував священникам при вінчанні брати з молодих підписку про те, що вони відразу ж після вінчання, не чекаючи весілля, почнуть жити разом²³¹. Результатом цього указу було те, що в Україні молодих стали вінчати в один день з весіллям. При цьому О.І.Левицький зауважував, що „ще й тепер, як часом трапиться, що весілля через якусь причину треба конче відкласти на інший час, звичай не велить повінчаним молодим жити вкупі”²³².

---

²³⁰ Гетманское приглашение... – С. 613 – 614.

²³¹ ІР НБУВ, ф. II, спр. 3560, арк. 1.

²³² Левицький О. Невінчані шлюби... – С. 107.

Синод засудив такий звичай, бо він непрямо витікав із невизнання вінчання як визначального моменту шлюбу. Тому цим указом священикам рекомендувалося при вінчанні брати з молодих підписку про те, що вони відразу ж після вінчання, не чекаючи весілля, почнуть жити разом. Священики зобов'язувалися стежити за виконанням цього наказу в парафіях і доповідати архієреєві, а «<...> ежели попередньому обычаю живут розно, велеть непременно жен своих взять для сожития с ними к себе в дома»²³³. Інакше молоді піддавалися церковній єпитимії, бо їх звинувачували у перелюбі²³⁴.

Однак, у суспільстві ще тривалий час продовжував існувати звичай, коли тільки після весілля співжиття молодих визнавалося законним громадою. Т.Єфименко зауважував: „Але наскільки мізерне було значення таких приписів видно хоча б із того, що в багатьох місцевостях України навіть на даний час ті, що повінчалися, але не справили «весілля», не вважаються подружжям, не допускаються звичаєм до спільного життя, і якщо молодий у проміжку між вінчанням і «весіллям» помре, то молоду продовжують вважати «дівчиною»²³⁵. Прикладом ігнорування цього наказу козацькою верхівкою Гетьманщини є лист генерального хорунжого Миколи Ханенка до знатного бунчукового товариша Григорія Скорупи із запрошенням на весілля своєї дочки Анастасії і Петра Савича від 2 серпня 1752 р. У листі прямо вказується на те, що заручини відбулися ще минулого року, а за домовленістю сторін весілля святкували 6 вересня 1752 р.²³⁶ Причому йшлося про весілля, а не вінчання.

Незважаючи на зусилля Церкви і держави, вінчання і весілля відбувалися в різні дні. Свідчення про це зустрічаються в матеріалах духовних судів. Так, 24 лютого 1763 р. Чернігівська духовна консисторія розглядала справу про розлучення мешканців с. Жуковичі Олексія Лагідного та Іуліани Моховик, котрі одружилися в близьких ступенях духовного споріднення. Повінчав пару ігумен Андроникового монастиря Герман. Причому споріднення виявилось «чрез шесть дней, когда еще не

²³³ РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 546, л. 4.

²³⁴ Там само, л. 1 об.

²³⁵ Єфименко Т. Обычное право украинского... – С. 658.

²³⁶ Приватні листи... – С. 121.

играли веселья, дошло ему игумену знать, что предсказанной девицы Иулианы отец Григорий Моховик воспринимал от купели святого крещения показанного Стефана Лагодного отца женихового»²³⁷.

У 1789 р. з'явився указ духовної декастерії з Новгород-Сіверського на Чернігівщині: „До сведения доходит, что в новгород-северской епархии священнослужители, венчая в церкви браки, и по обвенчании тех брачившихся лиц распускают в разные дома, кои в оных до называемого по их обычаю брачного «веселия» живут по несколько лет, а некоторые из них после оного таинства и к вечному между собою разлучению поступают»²³⁸. Тож у даному документі священикам знову нагадували про необхідність контролювати тих, хто не дотримується настанов церкви. Як свідчить указ, РПЦ навіть наприкінці XVIII ст. доводилося вдаватися до адміністративних заходів впровадження у практику церковного вінчання. Сила народного звичаєвого шлюбного права жила у побуті народу в XIX ст. і навіть на початку XX ст. У численних етнографічних записах трапляються твердження, що вирішальним фактором у створенні сім'ї народ вважав не церковне вінчання, а весілля. Етнограф П.Я.Литвинова-Бартош зазначала: „І у нас, як і скрізь на Україні, весілля одно, а вінчання друге. Буває, що люди живуть не вінчавшись, на віру, відбувши потихеньку хоч маленьке весілля, не відбувши ж весілля не можна жити у парі, хоч б люди і повінчались»²³⁹.

Вінчання в храмі визнавалося селянами як обряд, необхідний для головного при укладанні законного шлюбу – весілля. Ставлення до нього як до священного таїнства нетипове. Благочинні скаржилися на сміх, непристойні розмови і шум у храмі під час вінчання, на вимоги селян скоротити довгу церемонію. Кульмінацією укладання шлюбу було весілля. Вінчання без нього, вважали селяни, робило шлюб незаконним, а весілля без вінчання все одно робило законним шлюб. У свідомості

²³⁷ ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

²³⁸ О.Л. Воспрещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы / О. Л. // Киевская старина. – 1900. – № 2. – С. 67.

²³⁹ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського пов. у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. III. – С. 70.

селян дотримання численних весільних звичаїв було обов'язковим. Весілля розглядалося як запорука щасливого подружнього життя: від нього залежало вирішення господарських проблем, народження дітей тощо.

Погляд на шлюб як звичайну угоду між подружжям та ігнорування церковного вінчання зберігалися серед козацької старшини навіть у другій половині XVIII ст. Є відомості, що старший син Кирила Розумовського, останнього гетьмана України, Олексій Кирилович, свою офіційну дружину вигнав із дому, забравши у неї чотирьох дітей, потім почав жити з селянкою Марією Соболевською. Від цього невінчаного шлюбу з'явилося десятеро дітей, які й продовжили рід Розумовських. Цей приклад яскраво свідчить про те, що навіть у середовищі заможної еліти Гетьманщини існували невінчані шлюби. Але, як бачимо, вони були викликані переважно не економічними обставинами, а неможливістю повторного одруження у зв'язку з відсутністю для цього законних причин. Тому Олексій Кирилович Розумовський, не розірвавши попереднього шлюбу, почав жити невінчаним шлюбом із звичайною селянкою, яка до того мала нижче за нього соціальне становище.

За петровським законодавством (Духовним регламентом) особливо тяжко карали тих, хто вдавався до забобонів. На таких людей чекали тортури, заслання і каторжні роботи. Причому до забобонів належали не просто наслідування язичництва, а різні явища релігійного життя: оголошення про відкриття нових святих ікон, юродство, крикливства (прояв жіночої істерії) та ін. Петро I з підозрою ставився до подібних явищ і звинувачував осіб, які цим займалися, в обмані. А.С.Лебедев з цього приводу зазначав: «Багато освячених віковою древністю звичаїв і вірувань, як, наприклад, будівництво каплиць із лампадками, які ледь жевріють, публічні ходіння вулицями з іконами і святою водою, різні привіски до образів і тому подібні прояви простодушного давноторуського благочестя, тепер прямо віднесені були до забобонів і тому суворо переслідувалися»²⁴⁰.

---

²⁴⁰ Лебедев А.С. Исторические разыскания в южнорусских архивах / Амфиан Степанович Лебедев. – М. : В Университетской типографии, 1884. – С. 21.

Найбільш стійкими пережитки язичництва були у сфері шлюбно-сімейних відносин. Причому вони допускалися і мирянами, і духовенством. Комісія благочиння у 1764 р. звертала увагу на те, що укладання шлюбів у Київській єпархії супроводжувалося багатьма непристойними діями. Зокрема, звичними були галас, танці, співи, вживання нецензурних слів тощо.

Саме на священно- і церковнослужителів було покладено обов'язок викоринити зі свідомості парафіян звичаєве право і язичницькі пережитки. Тому кожен із них мав проводити у церкві відповідну бесіду з парафіянами і звітувати у духовне правління про виконану роботу.

Фрагментарні свідчення про шлюбно-сімейні відносини можна віднайти в полемічній літературі, зокрема у «Перспективі» К.Саковича та «Літосі» П.Могили. Торкаючись питань церковних обрядів Православної Церкви, які відчували сильний вплив дохристиянського культу, прибічник католицизму К.Сакович згадував про збереження на українських землях пережитків таких форм шлюбу, як викрадення, звичай купівлі-продажу жінок. Визнання народним звичаєвим правом цих форм укладення шлюбу підтверджує і «Літос» П.Могили. Однак, критично оцінюючи повідомлення цих письменників, зауважимо, що, напевно, дотримувалися таких звичаїв цілком символічно, за попередньою домовленістю.

Таїнство шлюбу мало здійснюватися в парафіяльній церкві одного з тих, хто укладав шлюб. Винятком у Російській державі був лише Сибір, де через те, що на один храм там припадав великий географічний район, тому із дозволу єпархіального архієрея вінчання могло здійснюватися поза храмом. 12 серпня 1769 р. Синодом було оголошено указ, «чтобы священники, мимо церкви, в часовнях никого не венчали; а если-же где по весьма дальним расстояниям церквей, оказалась в том необходимая нужда, оное оставляется на собственное рассмотрение тех епархий преосвященных архиереев»²⁴¹. Це було здійснено з метою уникнення таємних і

²⁴¹ ПСЗРИ. – Т.ХVIII. – № 13334; ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 714, арк. 1; РГИА, ф. 796, оп. 50, д. 307, л. 1-1 об.

незаконних шлюбів. У 1775 р. з'явився указ, згідно з яким шлюби можна вінчати лише у своїй парафіяльній церкві ²⁴².

Шлюб укладався лише за особистої присутності нареченого і нареченої. Винятки були лише для осіб імператорської крові, котрі вінчалися з іноземними принцесами.

Протягом року шлюби укладалися нерівномірно. З релігійних та економічних причин найбільша їх кількість припадала на січень-лютий і жовтень-листопад. Таїнство шлюбу заборонялося здійснювати в чотири річні багатоденні пости – Великий Пасхальний (48 днів), Різдвяний (40 днів), Петрів (20 днів), Успенський (15 днів); з 25 грудня по 6 січня, у всі дні Масниці (перший тиждень перед Пасхальним постом) і протягом пасхального тижня, в кануни і в самі дні церковних і державних свят; у дні коронації і «зішестя на престол» царя; напередодні середи, п'ятниці і неділі протягом усього року. Цим пояснюється відсутність шлюбів у березні і грудні, і невелика кількість у квітні, червні і серпні. Мінливість кількості шлюбів у лютому пояснюється перехідним характером Великого посту, який міг починатися або в лютому, або в березні. Рекомендувалося здійснювати таїнство вінчання вдень.

Численні шлюби взимку і восени були також пов'язані з аграрним циклом: після закінчення сільських робіт у вересні починалися періоди одруження, які досягали свого апогею в січні-лютому і припинялися до початку нового циклу аграрних робіт – в березні-квітні.

Духовенство іноді дозволяло собі здійснювати таїнство вінчання в заборонені дні. Покласти край такій ситуації зробила спробу Катерина II, котра 6 червня 1765 р. проголосила указ «Об издании книги от Духовной Комиссии о степенях родства, в коих брак воспрещается и о днях, в которых венчание браков церковными правилами, не дозволено». Імператриця наказала, щоб члени Синоду «немедленно сочинили такой лист или книжку в народ, в которой бы целого года дни были означены, в которые именно запрещается быть бракосочетанию, дабы во всем государстве православный закон исповедывающие не имели в бракосочетании

---

²⁴² ПСЗРИ. – Т. XX. – № 14356.

никакого затруднення, но ведали бы сами по всему году о точности сих дней, и потому оные себе сами избирали»²⁴³.

Вінчання заборонено було здійснювати ввечері, також неприпустимим визнавалося одночасне укладання шлюбу кількох пар наречених. Компетентним вважався парафіяльний священик нареченого або нареченої. Шлюби осіб різних християнських конфесій мали бути повінчані священиком тієї віри, до якої належала наречена. Як правило, коли порушувалися ці норми, то шлюби визнавалися незаконними і розривалися. Так, у грудні 1763 р. у Чернігівській духовній консисторії покарали священика с. Михайлівка Якова Павлова за повінчання пари без згоди батьків, у період посту, «в полуночное время»²⁴⁴.

5 травня 1779 р. за поданням чернігівського єпископа Феофіла Синод ухвалив рішення про штрафування і заслання на півроку в монастир священика с. Мохнатин Федора Штацького. Ієрей повінчав піддану Єлецького Успенського монастиря Килину Саун із підданим бунчукового товариша Василя Коморовського Тишком Ткачем, причому «не своего прихода на сырной неделе»²⁴⁵.

В Білгородській духовній консисторії в 1787 р. було анульовано шлюб між князем Кантемиром і Єлизаветою Хрущовою. Крім того, що чоловік перебував під слідством за вбивство, шлюб укладався «в возбраненное церковными установлениями время, то есть на сырной неделе в субботу»²⁴⁶. Священика було позбавлено сану й відправлено в монастир.

24 лютого 1795 р. Білгородська духовна консисторія отримала «доношение», що нібито священик с. Пісочино Яків Прокопович «отважился обвенчать пару (Матвія Кулика з вдовою Ганною Коноваленко. – Прим. І.П.) не в законное время»²⁴⁷, тобто в піст, у сиропустну середу. Ієрей же виправдовувався, що вінчав у неділю,

---

²⁴³ ПСЗРИ. – Т.ХVII. – № 12408.

²⁴⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 838, арк. 1 зв.

²⁴⁵ РГИА, ф. 796, оп. 60, д. 191, л. 10.

²⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1212, арк. 158 зв.

²⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 3347, арк. 1.

а в середу лише записав у метричну книгу. Консисторія, зваживши обставини справи, вирішила, що «дело <...> подходящее к клевете»²⁴⁸.

Правило про невінчання шлюбів у певні дні року відображено в 50-й главі Кормчої книги: „да никтоже убо отъ иерей дерзнет в сия дни кого в супружество венчати, под лютою правильною казнию, паче под извержением”²⁴⁹. Тож хоча шлюб, повінчаний у заборонений час, і залишався законним, однак священик, котрий його здійснив, піддавався крайньому канонічному покаранню – позбавленню сану.

Можна припустити, що випадки вінчання молодих у заборонені дні були не поодинокі, однак загальновідомими вони ставали лише в разі донесення зацікавлених осіб до духовних правлінь або безпосередньо єпархіальним архієреям.

Громадянський шлюб – поняття сучасне. У XVIII ст. такі шлюби називалися «блудним співжиттям». Саме під це поняття підпадали невінчані і незаконні шлюби. У традиційному суспільстві невінчані чоловік і дружина, які мали подружні відносини, намагалися приховати цей факт. Вони стверджували, що вінчані і їхній шлюб є законним. Однак при детальному розгляді справи виявлялося, що подружжя не могло назвати точну дату свого вінчання, ім'я священика, котрий здійснив обряд, церкву, в якій вони були вінчані, а також імена свідків. Одним із головних доказів вінчання була запис у метричній книзі. Найчастіше з цього запису і починалася перевірка законності шлюбу.

За слушним зауваженням церковного історика і правознавця М.С.Суворова, громадянські шлюби закорінені в середніх віках, а їх поява пов'язана з римокатолицьким церковним правом, в якому формальне церковне освячення вимагалось не з боку його релігійного освячення для законності шлюбу, а з боку публічності, як юридична гарантія дійсного існування шлюбу²⁵⁰. Приводом же до появи громадянського шлюбу послужила Реформація і поява багатьох християнських конфесій зі своїми правилами укладання шлюбу, а також започаткований і

²⁴⁸ Там само, арк. 2.

²⁴⁹ Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги... – С. 96.

²⁵⁰ Суворов Н. Учебник церковного... – С. 379.

сформований спочатку французькими теологами і юристами, а потім філософами природного права погляд на шлюб, як на договір, що підлягає державному регулюванню і юрисдикції, як і будь-які інші цивільні договори. Тому поняття «громадянського шлюбу» належить не до форми укладання шлюбного союзу, а охоплює весь шлюбний інститут з тих його боків, які пов'язуються з Церквою і входять у науку церковного права, тобто держава зі своєї точки зору, а не з церковної, регулює і перешкоди до шлюбу, і спосіб укладання шлюбу, і мотиви для його розірвання.

Литовські статuti другої половини XVI ст. визнавали законними лише „вінчаний” (освячений у Церкві) або „шлюбний” шлюб. У них неодноразово згадувалося про шлюб із „невінчаною”, „нешлюбною дружиною”, який трактувався як напівзаконний і підлягав карному переслідуванню поряд із перелюбом. У параграфі про незаконнонароджених у Статутах в окрему категорію виділялися діти, прижиті „із невінчаною дружиною”: вони були менш безправними порівняно з народженими від перелюбу ²⁵¹.

Яке же ставилося оточення до громадянських шлюбів – з розумінням чи з осудом ? Існує думка, що на українських землях невінчані шлюби, тобто громадянські, в очах тогочасного суспільства вважалися цілком законними. За дослідженнями російського історика К.П.Марєєвої, громадська думка завжди негативно ставилася до громадянських шлюбів. Великі сумніви викликав у громади навіть законний шлюб, якщо він був укладений «на стороні», в чужій парафії, коли весілля не святкувало все село. Односельці висловлювали сумніви, зазвичай позаочі, засуджували, насміхалися і пліткували між собою, не повідомляючи владі. Доноси від населення були рідкістю і з'являлися лише тоді, коли хтось намагався «насолити» комусь тощо ²⁵².

---

²⁵¹ Іларіон (проф. І.Огієнко) Українська культура і наша Церква. Ідеологія Української Православної Церкви. Житєпис / Іларіон. – Вінніпег : Волинь, 1991. – С. 34.

²⁵² Марєєва Е.П. Проблема существования гражданских браков в Тамбовской губернии, XIX в. / Е. П. Марєєва // Социальная история российской провинции в контексте модернизации аграрного общества в XVIII-XX вв. : м-лы междунар.

Однак на практиці такі невінчані шлюби могли існувати доти, доки не виникало суперечок про права або спадщину, адже у випадках судових позовів, держава і закон ставали на бік вінчаних шлюбів. Іноді, прагнучи отримати якусь користь, позивач звертався до суду і заявляв про незаконність свого шлюбу. У винесенні вироків влада підтримувала вінчані шлюби і тим самим боролася проти невінчаних. Наприклад, православний князь Станіслав Воронежський багато років прожив у шлюбі з Мариною Гулевичевою, подарував багато маєтків і грошей, називаючи її у документах „малжонкою”. Одного разу між подружжям виникла сварка. Князь написав скаргу до суду, у якій свою дружину називав „пани Марина Гулевичевна, которая се менить біти жоною моею, а не есть, бо-мь шлюбу зь нею не браль” (тобто не вінчався). А Марина, з’являючись зі своїми скаргами до суду, продовжувала називати князя Воронежського своїм „малженкомь”, і уряд, як і раніше, титулував її „княгинею Станіславовою Воронежською” ²⁵³.

У зв’язку з тим, що „въ семейной сфере старина дольше всего удерживается и сохраняется всего прочнее” ²⁵⁴, у XVIII ст. в українському суспільстві продовжувала зберігатися подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу. Не лише простий народ, а й заможні верстви продовжували керуватися звичаєвим правом і розглядати шлюб, як акт громадський, заснований на вільній домовленості обох сторін. Цікавим є той факт, що навіть представники тодішнього православного духовенства часто жили невінчаним шлюбом, а здійснювали обряд церковного вінчання лише тоді, коли висвячувалися на священика чи диякона, і це їм не шкодило при висвяченні. З часом ситуація змінилася. Щодо цього О.І.Левицький зазначав: „<...> церковні давні погляди на сутність шлюбу були ще живими в малоруському суспільстві; але вище духовенство не могло більше поблажливо ставитися до них, а зобов’язане було пристосовуватися в цій справі до поглядів центрального уряду, який суворо наполягав на безумовному виконанні

конф., май, 2002 г. : тезисы докладов [отв. ред. В.В.Канищев]. – Тамбов, 2002. – С. 127.

²⁵³ Левицький О. Черты семейного быта... – С. 36.

²⁵⁴ Ефименко Т. Обычное право украинского... – С. 657.

шлюбних церковних постанов”²⁵⁵. За дослідженнями знавця звичаєвого права О.О.Смирнова, у ХІХ ст. у народі остаточно утвердилося уявлення, що шлюб є союзом «на віки»²⁵⁶.

Дуже важко простежити існування в Гетьманщині невінчаних шлюбів, адже коли справи між подружжям не доходили до позовів у суд, то вони самі вирішували всі свої суперечки, і це не було зафіксовано у писаних джерелах. Безсумнівно, велика кількість людей не відмовлялася від церковного вінчання, адже до цього їх змушували як релігійні почуття, так і настанови духовенства. Воно проголошувало відлучення від Церкви тих, хто жив невінчаним шлюбом. Діти, народжені від невінчаних шлюбів, вважалися незаконними, отримували прізвище матері і позбавлялися громадянських прав. Тому турбота батьків про дітей змушувала їх не ухилятися від церковного вінчання. Але на практиці шлюб в очах громади вважався законним і без церковного вінчання. Тому тут можна говорити не про перемогу церковних правил над народними традиціями, а про компроміс між ними.

У 1726 р. шляхтич Василь Виговський скаржився в Овруцький гродський суд на панів Вербицьких, котрі посватали за нього дочку і навіть повінчали з ним, а потім порушили договір: не дочекавшись весілля, віддали дівку за іншого. Скаржник зовсім не претендував на вінчану наречену, а лише вимагав компенсувати йому збитки²⁵⁷. Даний приклад свідчить про те, що церковне вінчання не являло собою обов'язкової умови для того, щоб шлюб був визнаний законним у суспільстві. Хоча у більшості випадків це таїнство здійснювалося, воно мало значення акту більше релігійного, а не юридичного. Не церковне вінчання передбачало законне сімейне життя, а весілля. Ще одним доказом цього є відомості про шлюб між племінницею гетьмана Данила Апостола Юліаною Максимівною і писарем Григорієм Юркевичем. Заручини і вінчання молодих відбулося 25 січня, а весілля

---

²⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 81, спр. 10, арк. 2.

²⁵⁶ Смирнов А. Очерки семейных отношений... – С. 96.

²⁵⁷ Левицкий О. Обычные формы заключения... – С. 9 – 10.

справили 22 квітня 1733 р. Тож між вінчанням і весіллям минуло три місяці, а молоді протягом того часу не вважалися законним подружжям і жили окремо ²⁵⁸.

Контролером у сфері шлюбно-сімейних відносин завжди була Церква. У зв'язку з цим повідомлення про громадянські шлюби завжди виходили від священнослужителів. Починаючи з XVIII ст. Церква стала встановлювати цілковиту монополію у шлюбно-сімейній сфері життя суспільства і регулювати його. Уряд Російської держави звернув увагу на те, що в Гетьманщині вінчання в церкві і весілля часто відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу. Нерідко повінчані пари жили окремо, у своїх батьків, доки не відсвяткують весілля. За правління Єлизавети Петрівни Синод звернув увагу на те, що вінчання у Гетьманщині відбувається іноді задовго до весілля, а повінчані не вважаються чоловіком і жінкою.

Своєрідність об'єктивних соціально-економічних, політичних умов у Гетьманщині XVIII ст. викликали різноваріативність типів шлюбів. Дослідники виділяють такі його форми: за згодою (договором, домовленістю); уходом; уводом; на віру. Перший варіант шлюбу вважався законним; інші – ні, оскільки вони не вписувались у систему державного права та релігійних канонів.

Як наслідок опору втручання Церкви у шлюбно-сімейну сферу і намагання її регламентації, виникла нова форма невінчаного шлюбу – „на віру”, яка набула поширення в Гетьманщині у XVIII ст. ²⁵⁹ Її наявність свідчить про загострення тут соціально-економічних і демографічних відносин. До таких шлюбів часто вдавалися розлучені або вдівці, які, згідно з чинним законодавством, не мали права більше вінчатися, адже Церква негативно ставилася до розлучень і повторних шлюбів, намагаючись їх не допустити, вважаючи союз чоловіка і жінки непорушним. Однак у реальному житті у зв'язку з високою смертністю, відірваністю від домівок козаків під час військових походів або тимчасовим відходом чоловіків на заробітки, вони побутовали. Такі обставини змушували мирян жити невінчаним шлюбом, не зважаючи на церковні заборони. Наприклад, у травні 1754 р. Онисим

---

²⁵⁸ Гетманское приглашение... – С. 614.

²⁵⁹ Петренко І.М. Невінчані (громадянські) шлюби... – С. 172.

Александровський скаржився Параскевії Сулиминій, дружині переяславського полковника, про те, що швець із с. Мицалівки має нешлюбну дружину, особу якої потрібно перевірити. Він зазначав: „<...> тут же, у дворі, без (ъ) законно друго (й) го (д) живуть, какъ му (ж) з (ъ) женою <...>”²⁶⁰. Хоча швець і бажав із жінкою обвінчатися, але вона мала показати свідоцтво або запросити свідків, які б підтвердили, що у неї немає законного чоловіка.

До таких шлюбів вдавалися і бідняки, які не мали грошей справити весілля, а також ті, хто не дістав батьківського благословення. Православна Церква хоч і засуджувала такі відносини, але нічого не могла вдіяти з об'єктивними обставинами реального життя.

Невінчані (громадянські) шлюби були явищем, характерним переважно для зрілих людей, котрі вже мали шлюб. Однак зустрічалися і випадки громадянського співжиття серед молоді. До тих, хто вже побував у шлюбі, мав дітей, ставилися з розумінням. Молоді жінки найчастіше вступали в громадянські шлюби, тікаючи від нелюбого чоловіка або нареченого. Церква в таких випадках повертала їх до законного чоловіка і накладала семилітню єпитимію.

Найбільше громадянські шлюби були поширені серед солдаток. Ця категорія населення була великою, особливо у XVIII ст., коли Російська держава вела численні війни. Почасти такі жінки за відсутності чоловіка вступали в незаконні подружні стосунки. Громадська думка суворо не засуджувала солдаток, особливо тих, котрі з примусу вийшли заміж або мали малолітніх дітей, але через матеріальну скруту не могли їх прогодувати. Коли навіть через багато років з'являвся перший чоловік, то другий шлюб солдатки визнавався незаконним і жінку повертали у попередню сім'ю. У таких випадках саме на прохання першого чоловіка і починався розгляд справи, під час якого і виявлявся невінчаний шлюб.

Поступово Православній Церкві за допомогою державних законів удалося ввести як обов'язкове для християнина вінчання у храмі й оголошення його таїнством. Тривалий час ритуал православного вінчання складався з двох частин – заручення і власне вінчання. Заручення походило ще від язичницьких часів і було

---

²⁶⁰ Приватні листи XVIII ст.... – С. 124.

суто світським обрядом. Воно становило собою своєрідний договір, під час якого батьки наречених висловлювали згоду на шлюб, домовлялися про його умови, складали „рядний запис” – письмовий документ про посаг нареченої. У давнину заручення фактично було майновою угодою між майбутнім подружжям, у разі його невиконання стягувався штраф. Отже, заручення означувало громадсько-юридичні підстави для шлюбу, а саме весілля виступало лише актом виконання договору. Тому заручення не мало релігійного значення і було суто цивільним актом. Християнська Церква пристосувалася до такого погляду на цей акт, освятила його іменем Христа й оголосила непорушним, хоча вирішальний момент убачала у вінчанні.

Таким чином, незважаючи на всі зусилля Православної Церкви, серед мирян продовжував побутувати погляд на шлюб як на звичайну угоду. Це аж ніяк не узгоджувалося з прагненням Церкви нав'язати пастві погляд на шлюб як таїнство. У шлюбно-сімейних відносинах XVI-XVII і навіть XVIII ст. зберігалися риси дохристиянського часу, які тісно поєдналися з християнськими, створюючи своєрідну культуру сім'ї. Поступово Православній Церкві вдалося викоринити багатоженство, впровадити хрещення дітей тощо. Натомість визнання єдино обов'язковим церковного шлюбу – вінчання приймалося нелегко. Шлюб і надалі вважався законним не внаслідок таїнства вінчання, а внаслідок змовин (угоди між батьками наречених) і традиційного ритуалу – «весілля». Ситуація мало змінилася і після відповідного указу імператриці Єлизавети Петрівни 1744 р., церковний шлюб досить повільно приликав у свідомість і повсякденні практикуми соціуму.

Причинами, через які миряни ігнорували вінчальний шлюб, можна визначити і цілком побутові, не пов'язані зі світоглядом, зокрема, віддаленість церкви від поселення, при одруженні з втікачами, у випадку одруження при існуванні нерозірваного шлюбу, через занадто дорогу плату за вінчання.

У багатьох випадках такому повільному прищепленню традиції вінчального шлюбу у свідомість мирян сприяли священнослужителі, котрі, здавалося б, мали культивувати церковні норми. Незважаючи на це, ієреї допускали численні порушення шлюбно-сімейних канонів: освячували четверті шлюби, приховували

громадянські (невінчані) шлюби, вінчали наречених у заборонені дні (у пости) і години (вночі), недозволених місцях (каплицях, вдома). Тому Церкві спочатку потрібно було примусити священнослужителів належним чином виконувати свої обов'язки. Це робилося шляхом запровадження покарань, штрафів, позбавлення сану, дисциплінарних покарань (тимчасова заборона здійснювати служби). Зрештою, застосовуючи щодо мирян різноманітні засоби православного виховання, які охоплювали всі вікові категорії парафіян, поступово формувалася потреба в дотриманні норм християнської етики.

Поряд із законними шлюбами існувала суспільно визнана форма вільного союзу чоловіка і дружини – невінчані (громадянські) шлюби, які являли собою пережиток звичаєвого народного права. У реальному житті вони продовжували існувати і в XVIII ст., однак згадки про них в офіційних джерелах практично не зустрічаються. На практиці такі шлюби виявлялися тільки тоді, коли справа доходила до суду. Пояснити це можна тим, що Церква була безсилою у боротьбі з такими явищами, тому часто воліла їх не помічати. Проте у повсякденних практиках, на побутовому рівні, люди пристосовувалися до життєвих умов, не занадто переймаючись тим, що вони великі грішники.

***

У XVIII ст. у повсякденних практиках соціуму південно-руських епархій РПЦ функціонувала розгалужена система шлюбно-сімейного законодавства, зокрема, діяли звичаєве право, польсько-литовське законодавство, правові акти автономного гетьманського уряду, російські закони і церковне право.

З початку XVIII ст. основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, котрі втручалися і коригували канонічне право з огляду на державні інтереси. Одним із наслідків реформування Церкви стало запровадження епархіального управління і створення духовних консисторій. З 20-х рр. XVIII ст. у компетенції церковного суду перебували лише справи про незаконні шлюби і розлучення шлюбів, зокрема, укладених у заборонених ступенях споріднення або свояцтва, із примусу батьків або поміщиків, а також про двоєженство і двоємужжя, перелюб та інші. Структуру церковних судів

можна визначити як двоступеневу, де вище місце посідала духовна консисторія, на другій сходинці знаходилися духовні правління в протопопіях і намісництвах. Дисциплінувати парафіяльних священиків і змусити виконувати вказівки Синоду і консисторій було досить важко, оскільки тяжіння до усталених традицій простежувалося до кінця XVIII ст.

Між селянською родиною і державою існувала община (грумада) – організація безпосередніх виробників. Регулювання шлюбно-сімейних відносин у селі здійснювалося общиною як прямим, так і опосередкованим способом: вироблені звичаї і традиції керували свідомістю і вчинками окремих осіб. Форми безпосереднього регулювання були різними. Повсякденний контроль за побутом селянських сімей здійснювався і всією сільською общиною, і за її дорученням – виборними особами, сусідами, родичами. Конфліктні ситуації (залежно від їх гостроти і важливості) вирішувалися на місці або виносилися на розгляд сільських сходів. Община прагнула регламентувати практично всі сторони сімейного побуту селян і передусім укладання шлюбів. З часу утворення селянська родина опинялася під опікою сільської громади, яка регулювала відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї. Безсумнівно, позиція сільської громади сприяла стабілізації і нормалізації сімейного побуту селян, зокрема їх подружніх відносин (наприклад, осуд жорстокості чоловіків у стосунках із дружинами тощо).

У жодній галузі права звичай не виявився настільки життєвим і живучим, як у сімейній сфері. Не лише після прийняття християнства дохристиянські звичаї не піддалися знищенню, але продовжували побутувати до кінця XIX ст. у формі сімейних обрядів. Незважаючи на зусилля держави і Церкви, християнство не змогло до кінця перебудувати світогляд і менталітет народу. Сім'я так і залишилася тим ретранслятором, який зберігав і передавав родинні традиції. Дохристиянські цінності не вдалося повністю знищити навіть каральними санкціями. Склалася своєрідна цілісна система, в якій християнські норми і цінності поєднувалися з язичницькими обрядовими діями. Це наочно простежується в поєднанні православного вінчання і язичницького весілля, які стали невід'ємними атрибутами укладання шлюбу.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ УМОВИ І ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ СІМ'Ї ТА ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ СОЦІУМУ

3.1. Згода на укладання шлюбу

Морально-релігійна орієнтація сім'ї була спрямована на авторитет її глави, повагу до старших. Така позиція покірності призводила до залежності дітей від батьків. У цьому питанні велика роль відводилася Церкві. Орієнтація Церкви на покірність дітей батькам, очевидно, мала призвести до того, що діти не мали чинити їм опору і заявляти про свою позицію.

До умов укладання шлюбу, визначених суспільним побутом, належала насамперед згода – батьків або опікунів нареченого й нареченої на шлюб, поміщиків на шлюб селян ²⁶¹. У 1722 р. виникла нова умова для укладання шлюбу, запроваджена світським законодавством, – згоду на шлюб гардемаринів мали давати їхні командири ²⁶².

Перш ніж укласти шлюб потрібно було виконати ряд умов, які робили б його легальним і визнаним суспільством. Першим нововведенням Петра I у цьому напрямку було узаконення вільного вибору нареченого і нареченої (3 квітня 1702 р. видано указ про скасування «рядних записів» – договору батьків наречених про те, що їхні діти одружаться у визначений термін, де вказувався розмір приданого нареченої, іноді обумовлювався розмір неустойки на випадок недотримання

---

²⁶¹ Воскресенский Н.А. Законодательные акты... – С. 420.

²⁶² ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3937.

договору)²⁶³. Згідно з указом Петра наречений міг не одружуватися, коли його обраниця була «безобразна, скорбна и нездрава»²⁶⁴. Для знайомства майбутнього подружжя встановлювався термін у шість тижнів від заручин до вінчання. Отже, влада батьків щодо влаштування долі дітей суттєво обмежувалася, культивувався погляд на сімейний союз як акт волевиявлення наречених.

Цареві Петру I випало важке завдання – примирити дві протилежності: зберегти вільний вибір тих, хто укладав шлюб, водночас залишити право батькам брати участь в укладанні шлюбів дітей. Таке завдання було розв'язане шляхом запровадження указом від 12 квітня 1722 р. присяги для батьків і поміщиків, котрі клялися у тому, що одружують своїх дітей і селян без примусу²⁶⁵.

Синодським указом від 5 січня 1724 р. «О непринуждении родителей детей и господам рабов своих и рабынь к браку без самовольного их желания» примусові шлюби були остаточно оголошені недійсними під загрозою стягнення великих штрафів із батьків і поміщиків²⁶⁶. Вищі прошарки суспільства присягали в Синоді, інші – в єпархіях, а дрібні різночинці – священикам, які спеціально для цього призначалися. Порущників присяги піддавали церковному і світському покаранню, якщо надалі виявиться, що вони чинили тиск на тих, хто укладав шлюб. Формально присяга проіснувала до 1775 р.

Суворо наказувалося записувати шлюби в метричні книги. Священнослужителі зобов'язувалися рапортувати в консисторію, а вона – в Синод про отримання указу про заборону здійснювати вінчання без дозволу батьків і поміщиків.

Проте на практиці примусові шлюби продовжували існувати. Велике значення при цьому мала позиція парафіяльних священиків, котрі, зловживаючи своїми обов'язками, вінчали молодих насильно, без їхньої згоди, а за домовленістю з батьками.

26 січня 1744 р. козак Прилуцького полку Іван Новицький скаржився в Київську духовну консисторію на козака Івана, котрий, «приехавши в дом

²⁶³ ПСЗРИ. – Т. IV. – № 1907.

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Никольский В. Н. Обзор главнейших постановлений... – С. 103.

²⁶⁶ ПСЗРИ. – Т. VII. – № 4406.

Новицького в Монастирище без бытности его ночью оную дочь его Новицького своровал и из собою увел»²⁶⁷. Його дочка Ганна була заручена за козаком Вакулою Зубом, причому, як стверджував Іван Новицький, добровільно.

Селянка Парасковія Філіпова, яка втекла від поміщика Хрущова (імовірно, із Слобідської України) у 1773 р. і перебувала на утриманні Києво-Печерської лаври, повідомила, що її силою видали заміж у 14 років²⁶⁸.

У 1778 р. у Катеринославській духовній консисторії розглядалася справа про насильне повінчання у слободі Берецькі Вершини священиком Іваном Татариним малолітнього однодворця Володимира Беленкова з Марфою Багровою. Жінка була розлучена з першим чоловіком Пилипом Валовим.

Викликаний до консисторії Іван Татарин повідомив, що 4 липня 1777 р. приїздив до нього однодворець слободи Берецькі Вершини Іван Беленко із сином Володимиром і привіз із собою тамтешніх мешканців Кузьму Семендяєва, Микиту Макарова, Павла Зеленіна, Тихона Юденка, Єпіфана Овсяникова і дівицю Марфу Богрову. Просили його повінчати Володимира і Марфу, засвідчивши, що в них немає перешкод для укладання шлюбу: не перебувають у спорідненні, досягли шлюбного віку, виявили добровільне бажання пошлюбитися.

Батько нареченої, Олексій Багров, підтвердив, що не примушував дочку виходити заміж, однак сам на вінчанні не був, бо захворів, матері також не було через домашні клопоти. Батьків на вінчанні представляв брат матері нареченої Кузьма Семендяєв. Він присягнув, що Марфа «с доброй воли, а не из принуждения замуж выходит»²⁶⁹.

Викликаний до духовного суду Олексій Багров у духовному суді зізнався, що дочку свою видав заміж насильно. Він пиячив у корчмі пиячив з Іваном Беленком, котрому запропонував віддати свою дочку за його сина. Беленко відмовив, пояснивши, що священик не стане вінчати малолітнього хлопця з дорослою дівкою, «но он тот час ударил со мной об заклад с тем, что ежели священник откажется

---

²⁶⁷ ІР НБУВ, ф. II, спр. 6838, арк. 1.

²⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 7137, арк. 9.

²⁶⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 104, оп. 1, спр. 30, арк. 10.

венчать, то он мне тогда две лошади даст, причем сказам мне: смотри, чтоб твоя дочь пошла за моего сына. На что я ему сказал, что дочь со мною спорить не будет и по-моему повелению пойдет если же не пожелает пойти, то я лоша ему свое ставлю»²⁷⁰. Коли ж чоловіки запитали згоду у Марфи, то вона почала плакати і відмовилася виходити заміж. Тож батько лоша програв. Крім того, парафіяльні священники справді відмовилися вінчати неповнолітнього нареченого.

Тоді Іван Беленко погодився відвезти наречених у слободу Шебелянку до священника Івана Татаринова. Олексій Багров, «в надежде, что тот священник венчать не станет оную дочь мою Марфу просил ее желания поехать в Шебелянку, а сам туда не ездил»²⁷¹. Замість нього поїхав брат Андрій Багров.

Далі в консисторії вже свідчив Андрій Багров, який сказав, що священник Іван Татаринов, побачивши нареченого, «видя женихово малолетство венчать отказался, но как оные Беленков и Семендяев ему не знаю, что посулили, то он им обедни сказал приходит в церковь, где перед венчанием спрашивал поп первее жениха по доброй ли воли и по любви ли понимает он девку Марфу и когда жених на то ничего не ответил, то дядя его Ивана Беленкова да Кузьма Семендяев научили его ответствовать»²⁷². Жінки переконали Марфу визнати добровільність укладання шлюбу. Тож таку «добровільність пошлюблених» підтвердили в консисторії свідки: Гнат Беленко (брат Івана Беленка), Кузьма Семендяєв і Євдокія Даманова. У справі, на жаль, немає рішення духовного суду. Однак вона демонструє приклад пошлюблення дітей без їхньої згоди та вирішення долі наречених батьками.

9 березня 1799 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду позов мешканця с. Проходи Харківського повіту Василя Білоусова. Він скаржився, що селяни поміщика Олександра Сомова прийшли до Василя в дім, узяли його дочку Євдокію, повели до церкви й хотіли насильно повінчати з Опанасом Михайловим. Однак священник, «видя таковое насилие и при том совершенно зная,

---

²⁷⁰ Там само, арк. 10 зв.

²⁷¹ Там само, арк. 13 зв.

²⁷² Там само.

что он Афанасий имеет у себя жену в живых к обвенчанию не приступил»²⁷³. Тоді всі поїхали в сусіднє село Наумівку, і там священник Никифор Косухін повинчав чоловіка й жінку.

У консисторії всі присутні на вінчанні виправдовувалися. Згодом Опанас Михайлов овдовів, тож тесть просив забрати першу заяву. Духовний суд визнав вінчання законним, проте зобов'язав перевінчатися у власній парафії.

У патріархальному суспільстві однією з основних умов укладання шлюбу було отримання батьківського благословення. Не отримавши його, подружжя не могло сподіватися на щасливе життя. Крім того, тих, хто не підкорявся волі батьків, очікував громадських осуд. Незважаючи на такі традиційні соціальні установки, на практиці шлюби без батьківського благословення існували. І можливими вони були не лише через бажання молодих пошлюбитися, а й через те, що парафіяльні ієреї погоджувалися вінчати наречених, не запитуючи волі їхніх батьків.

Так, у січні 1763 р. у Чернігівській духовній консисторії покарали священника с. Михайлівка Якова Павлова за повінчання пари без згоди батьків у період посту (у грудні), і «в полуночное время»²⁷⁴ та ще й напідпитку. До духовного суду поскаржилася мати нареченої Олена Райхова. Жінка повідомила, що ієрей підмовив її дочку Агафію повінчатися з учителем Чернишевським. У консисторії Яків Павлов не визнав свою провину. Він наполягав на тому, що під час вінчання був тверезим і здійснив таїнство 28 грудня (а не 3 грудня, як свідчила Олена Райхова).

Духовна консисторія доручила розслідувати справу ієромонахові Єрофію і березнянському протопопові Якову Скобичевському. Зрештою, Якова Павлова було визнано винним у повінчанні незаконного шлюбу, його позбавили парафії, з пономаря зняли духовне звання, шлюб анулювали, «а игумена Андронниковского Германа за несмотрительное его выдачу объявленному Чернышевскому венечной памяти велено: дабы он не чинил слабости приход тот Михайловский отобрать»²⁷⁵.

²⁷³ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4624, арк. 1.

²⁷⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 838, арк. 1 зв.

²⁷⁵ Там само, арк. 41.

У Чернігівській духовній консисторії у лютому 1774 р. розглядалася справа про повінчання мешканців с. Тулиголов Глухівської сотні Ніжинського полку сина козака Семена Козя Макара з Марією Лабутою. У консисторію скаржився батько Марії Лаврін Лабута, котрий пояснював, що Семен засватав за сина його дочку «без воли и позволения моего»²⁷⁶. Молоді втекли і таємно повінчалися 3 лютого 1774 р. у с. Яцяни Путивльського повіту Севської єпархії священником Стефаном Даниловичем.

Консисторія доручила розслідувати цю справу про «неблагословенный брак» ієромонаху Іоасафу. На духовному суді Макар Козь пояснив, що батько засватав його з Марією, однак «после тех сговоров он Макар по согласию с оною девкою, видя, что оной отец также и мать уже раскаялись и не согласились совершению сего брака»²⁷⁷, тому молоді втекли і самовільно одружилися. Марія підтвердила слова Макара і скаржилася на батьків, котрі спочатку погодилися віддати її заміж, а потім передумали. Тому дівчина і наважилася на втечу та одруження без їхньої згоди.

Консисторія проаналізувала справу, виписала з Кормчої книги, постанов вселенських соборів і Духовного регламенту покарання, яке чекало на тих, хто наважився одружитися без батьківського благословення. Зрештою, було винесено рішення: «Макара с Марией брак есть нетверд»²⁷⁸, тому подружжя розлучили згідно з 30 правилом Кормчої книги. Їм назавжди заборонено було одружуватися і накладено трирічну монастирську єпитимію. Піддали покаранню і священника, котрий вінчав пару.

За вінчання дочки сотенного хорунжого Матвія Кардаша Анастасії з м. Воронкова з сином козака Дмитром Журбою, яке відбулося в іншій парафії і без дозволу батьків, священника Лук'яна Ващенка було вислано в монастир²⁷⁹. Скаргу до Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії подав батько нареченої.

---

²⁷⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1105, арк. 2.

²⁷⁷ Там само, арк. 9 – 9 зв.

²⁷⁸ Там само, арк. 13.

²⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1288, арк. 4.

7 березня 1777 р. дяк Кирило Тимофєєв написав скаргу до Пирятинського духовного правління на священника села Білоусівка Григорія Ілліцького ²⁸⁰. Він пояснював, що одружений із Марією, дочкою Григорія. Тесть, невдоволений вибором дочки, звинувачував її в тому, що вона одружилася без батьківського благословення, і пропонував 100 руб. за те, щоб жінка залишила чоловіка і пішла в монастир спокутувати гріх.

У позові Кирило Тимофєєв ображав зятя, називаючи крадієм, а також звинувачував у тому, що з Марією він вінчався таємно вночі. У свою чергу, у скарзі до духовного правління священник Григорій Ілліцький називав тестя наклепником і просив позбавити посади дяка ²⁸¹. Рішення у справі відсутнє.

14 березня 1790 р. у Білгородській духовній консисторії прийняли до розгляду справу, передану з Катеринославської духовної консисторії, про примусовий шлюб Йосипа Жуковського з викраденою ним 20-літньою мешканкою м. Великі Будища Полтавського повіту Марією «без воли ея родителей» ²⁸². Повінчав пару священник Миколаївської церкви с. Лихачівка Краснокутської округи Григорій Малкевський.

Консисторія ухвалила рішення: «<...> таковое их бракосочетание по соборному установлению и Святых Отец учению, так же по Духовному регламенту, в коем о браке на листе 77 изображено, незаконно есть, и что они без воли родителей женились, то по 42-му правилу Василия Великого не есть без вины, но запрещение да примет» ²⁸³. Тому пару було розлучено, один рік їм обом заборонили причащатися. Священника ж Григорія Малкевського відправили на один рік у монастир, де він мусив читати псалми. Однак ієрей написав скаргу до консисторії, що був пограбований розбійниками, які завдали йому побоїв і кривд, крім того, був уже немічним, тому єпитимії витримати не зміг би.

У 1794 р. син київського купця 26-літній удівець Федір Клехов звернувся до Київської духовної консисторії з проханням дозволити йому одружитися з дочкою поручика форштадта Опанаса Рибникова Єфимією. Чоловік скаржився, що «отец

²⁸⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 558, арк. 1.

²⁸¹ Там само, арк. 3 зв.

²⁸² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1785, арк. 14.

²⁸³ Там само.

мой, от которого я неоднократно испрашивал по долгу сыновскому на то благословения, киевский купец Григорий Кляха единственно потому, что на девице из детей великороссийского народа воспрещает мне в том, позволяя жениться на какой ни есть только бы малороссиянке»²⁸⁴. Далі чоловік зауважував, що він був повнолітнім, мав власне житло, користувався правом другої гільдії київського купецтва, тому на основі цього просив дозволити одружитися з Єфимією, незважаючи на заборону батька.

У своєму рішенні консисторія виписала цитати зі Священного писання про стосунки між батьками і дітьми. На їх основі був ухвалений вирок: «просителю отказать, и при том внушить ему, что вступление в брак без согласия родителей, есть совершенный знак непочитания оных, и нарушения должности сыновья»²⁸⁵.

18 серпня 1796 р. у Київську духовну консисторію поскаржився шляхтич Катеринославського повіту с. Великого Кута Пилип Балецький на священника Федора Мизецького, котрий повінчав його дочку Меланію з Василем Залізняком, котрий мав законну дружину, без батьківського благословення, проведення відповідного оголошення та ще й уночі²⁸⁶.

Отже, з проаналізованих справ можемо зробити висновок, що майже завжди шлюб, укладений без батьківського благословення, призводив до його анулювання. Це свідчить про патріархальність, традиційність суспільства, куди повільно проникали зміни. Вільний вибір наречених не схвалювався, авторитет батьків або опікунів був значно важливішим за волевиявлення дітей.

У зв'язку з юридичним закріпленням кріпацтва власники свавільно втручалися у шлюбно-сімейне життя селян. Насамперед вони турбувалися про те, щоб не допустити втечі кріпачок. Тому поміщики заохочували шлюби між селянами всередині маєтків і рідко дозволяли „вивід” дівчат. Якщо поміщицьке володіння було великим, то селянки мали більше можливостей для укладання шлюбів у його межах. У дрібних і черезсмужних помістях такі можливості були мінімальними.

---

²⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 188, спр. 69, арк. 1.

²⁸⁵ Там само, арк. 3.

²⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 87, спр. 52, арк. 1.

Вивід існував і при одруженні економічних селян ²⁸⁷ (державних), коли вони укладали шлюб із дівчатами з двірцевих вотчин.

Траплялися випадки насильницького одруження землевласниками людей, які належали до різних соціальних груп, на своїх підданих. Це робилося з метою збільшення кількості кріпаків ²⁸⁸. У 1775 р. у зв'язку з укладанням миру з Туреччиною Катерина II у числі різних пільг встановила: «где в которой области империи нашей состоит запрещение вступать в брак без дозволения губернского или градоначальника, и за таковое дозволение собирается сбор, или деньгами или скотом, чрез сие всемиловитейше отрешаем таковое запрещение и сбор, и дозволяем всякому роду и поколению людей вступать в брак без подобного дозволения и платежа» ²⁸⁹. Але в документі не було чітко вказано те, що скасовано вивідні гроші, тому й місцями цей збір продовжував існувати.

Незважаючи на це, поміщики по-старому продовжували брати вивідні гроші, крім того не лише призначали такий збір для дівчат, котрі виходили заміж в інші вотчини, а й деякі вимагали сплати і від своїх селян, які укладали шлюб.

Монастирські селянки, одружуючись з підданими інших володінь, виходили з-під власності і зобов'язувалися сплачувати гроші за цей «вивід». Так, у 1785 р. ігумен Київського Видубицького монастиря Ієронім надав дозвіл на заміжжя дівиці Агафії з підданим іншого власника; Мотроні з Іваном Копицею; Марії з мешканцем с. Вишгород Єфимом Смолаєнком ²⁹⁰.

Слід зауважити, що у середині XVIII ст. українські селяни ще не були кріпаками. Вони могли змінити пана, переселитися в інше село або податися у степ, на південь, за межі Гетьманщини.

²⁸⁷ Економічні селяни – категорія феодално залежних від держави селян у Росії в другій половині XVIII ст.; колишні монастирські селяни, передані в 1764 р. у результаті секуляризації церковних земель під управління Колегії Економії.

²⁸⁸ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України / О. І. Гуржій // Історія українського селянства / НАН України, Інститут історії України : [в 2 т.]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С. 254.

²⁸⁹ ПСЗРИ. – Т. XX. – № 14275.

²⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 130, оп. 2, спр. 651, арк. 3, 5, 7.

Вінчати поміщицьких селян панотці могли, лише маючи письмові відпускні й „увольнення” від власників. Це було підтверджено указами від 17 березня 1775 р. і 30 липня 1782 р., де наголошувалося «для опублікування священству с подписками о невенчании ни с кем, а особенно с помещичьими крестьянами удельных вдов и девок, без увольнительных писем от своих сельских старшин <...> коим всякому роду и поколению людей вступать в брачные союзы позволено, без платежа в казну выводных денег департамент оный предписал всем удельным экспедициям во владельческие селения удельных вдов и девок выпускать по обряду помещичьему, но брать согласие обеих сторон такого и из помещичьих деревень в замужество за удельных крестьян, буде же которая вдова или девка не взяв для выхода в замужество от мира письменного вывода, выдет в помещичье селение замуж, то удельная экспедиция имеет относиться к епархиальным епископам и требовать подтверждения приходских священников, чтоб без увольнительных от мира писем браков не совершали»²⁹¹.

Парафіяльні священники могли вінчати поміщицьких селян за наявності письмових відпускних „увольнення” від поміщиків²⁹². Однак, судячи зі скарг поміщиків, панотці порушували це правило. Зокрема, 30 червня 1774 р. поміщиця, генерал-майорша Анна Камечкова скаржилася до Пирятинського духовного правління на факт повінчання священником села Кроти своєї селянки Катерини, котра втекла від неї з прикажчиком сусіднього поміщика,²⁹³. Через незавершеність справи (або ж не збережене рішення у фонді) нам не відомо, чим урешті-решт вона скінчилася.

У Чернігівській духовній консисторії 16 квітня 1779 р. розпочали розгляд справи про повінчання священником Іллінської церкви с. Бучки Машівської протопопії Іоанном Красицьким кріпачку Ірини з волоцюгою Осипом Бондарем поміщика Івана Максимовича. У духовному суді ієрей виправдовувався тим, що ключник поміщика Михайло Умнов попросив його повінчати Ірину й Осипа, і надав

²⁹¹ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 13, спр. 55, арк. 4 зв-5;

²⁹² Петренко І.М. Згода як умова укладання шлюбу... – С. 60.

²⁹³ Там само, арк. 9.

підписку про те, «оная точно с дозволения его Максимовича венчаться, которую он Красицкий подлинно ответ и приложил»²⁹⁴. Священик зобов'язаний був подати копію цієї розписки в консисторію. Справа, на жаль, без остаточного рішення.

Священик села Софіївка Єлисаветградського духовного правління Іоанн Іванчевський 10 листопада 1785 р. на сирному тижні повінчав селянку Мотрону з поселенцем Іллею Бережником, підданім полтавського легкокінного полку секунд-майора М.Радивоевича без відома її поміщика, майора Михайла Радивоевича. Таїнство було здійснене в каплиці слободи Чорба. Про цей шлюб стало відомо духовному правлінню у березні 1786 р., тобто через 4 місяці після вінчання.

Іерею Іоаннові Іванчевському було наказано негайно з'явитися до духовної консисторії, де зачитано вирок: направити «<...> за его преступления в Пустынно-Николаевский Самарский монастырь с запрещением священнослужения и рукоблагославения на один год»²⁹⁵.

2 грудня 1785 р. у Новгород-Сіверській духовній консисторії розпочали розгляд справи, надісланої з Глухівського духовного правління, про незаконне повінчання священиком Преображенської церкви Василем Полошковським кріпачки поміщика Дергуна Катерини Пастухової «без ведома моего (яко помещика)»²⁹⁶. Кріпачка була вінчана з глухівським міщанином на прохання своєї матері, яка й звернулася до іерея.

Дана справа важлива для дослідників тим, що демонструє досить нестандартне мислення священика, його неприйняття російських реформ, юрисдикція яких поширилася і на українські землі. Зокрема, викликаний до духовного правління іерей сказав, що «означенную девку Полошковский обвенчал без Дергунова позволения, рассуждая: что Дергун, хотя бы и подлинно написал ее по последней ревизии за собою в подсоседстве, то выходит ей в замужество по собственному ей желанию запрещать ему не следовало; ибо, всемиловитейший Ея Императорского Величества Манифестом 17 марта 1775 года состоявшимся,

---

²⁹⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1182, арк. 9-9 зв.

²⁹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1, спр. 174, арк. 6.

²⁹⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 712, оп. 1, спр. 13, арк. 8.

разрешено венчать в брак всякому роду и поколению людей без властительских дозволений; при том малороссияне, хотя и положены в подушный оклад, но, чтоб уже их могли считать владельцы, как Дергун, своими крепостными, и что их вдовы и девки выходят в замуж за того только, за коего им владельцы прикажут, а собственная их в том воля от них отнята: то о таковых законах Полошковский не известен и Дергун о них в доношении не поименовал»²⁹⁷.

Ієрей також заперечив те, що нібито за вінчання взяв 3 руб., а сказав, що взяв небагато. Зрештою, справа закінчилася тим, що поміщик Дергун забрав назад свої претензії до священника.

У січні 1788 р. бунчуковий товариш Петро Тризна скаржився в Чернігівську духовну консисторію на священника с. Бокланова Муравейка Чернігівського повіту Василя Вакуловського за повінчання без його дозволу селянки Васси Сердюкової. Жінка вийшла заміж за підданого титулярного радника Дем'яна Пустоти Василя Шарварка²⁹⁸. На жаль, рішення у справі відсутнє.

У 1792 р. з Могилянської духовної консисторії в Новгород-Сіверську духовну дикастерію надійшло повідомлення про повінчання тамтешнім священником с. Німки Василем Романовським селянина-втікача Печоніна з селянкою Дорофєєвою. Поміщик, бунчуковий товариш Степан Якимович скаржився, що ієрей повінчав пару без його дозволу, а до того ж не мав «сведения о смерти первой Печонкина жены Елены»²⁹⁹. На духовному суді панотець Василь заперечував факт вінчання. Справа без остаточного рішення.

У листопаді 1801 р. поміщик Костянтин Богаєвський через свого повіреного Григорія Медяникова скаржився до імператора Олександра I щодо перевінчання без його волі і згоди селянки-кріпачки Феодори Шполи з казенним обивателем, мешканцем с. Лихачівка Романом Даценком. Поміщик зазначав, що вінчав пару ієрей лихачівської Миколаївської церкви Григорій Малієвський. Викликаний до Харківської духовної консисторії священник підтвердив те, що здійснив обряд

²⁹⁷ Там само, арк. 25-25 зв.

²⁹⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 440, арк. 1.

²⁹⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 712, оп. 1, спр. 165, арк. 6.

вінчання на прохання батька Феодори Єфима Шполи, котрий запевнив його, що перед поміщиком сам буде відповідати, а також те, «что и прежде он Малиевский таковыя браки венчал без всякого от кого либо прекословия»³⁰⁰.

Єфим Шпола заперечував це, а говорив, що священник сам до нього звертався і запитував, чи не хоче його дочка повінчатися з Даценком, а також вимагав за вінчання 10 руб. При цьому Малієвський запевнив Єфима, що нібито має право вінчати поміщицьких селян із казенними без відома поміщиків.

Зрештою, консисторія ухвалила рішення: священника Малієвського оштрафувати на 10 руб., кошти витратити для допомоги сиротам і вдовам, а також закупити папір для судочинства. У 1803 р. священник помер, а штраф мали сплатити його нащадки³⁰¹.

13 червня 1802 р. колезький реєстратор Василь Агсаков скаржився у Харківську духовну консисторію: «города Чугуева священник Фома Степурский собственную мою наследственную крепостную девку Ульяну, не известно мне почему перевенчал отставного казака Григория Сподина, почему я и лишился оной, в крайней мне обиду поелику оная девка стояла шестидесяти рублей»³⁰². Зважаючи на це, Василь Агсаков просив покарати ієрея.

Розгляд справи затягнувся: у травні 1804 р. Агсаков змінив своє рішення і заявив, «что он снисходя на просьбу священника Фомы Степурского оставляет свою претензию, и просил оное дело предать вечному забвению»³⁰³. Духовна консисторія, зваживши на такий поворот справи, ухвалила рішення: «<...> за примирением таковым дело оставит, щитать решенным и положить в архив»³⁰⁴.

У 1804 р. поміщик слободи Одринки Валківського повіту Іван Навроцький скаржився імператору Олександрю I на священника харківської Дмитріївської церкви Петра Якубинського, котрий повінчав селянку Марфу без його згоди. Як виявилось,

---

³⁰⁰ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 260, арк. 12.

³⁰¹ Там само, арк. 14 зв.-15.

³⁰² Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 370, арк. 1.

³⁰³ Там само, арк. 5.

³⁰⁴ Там само, арк. 6.

Марфа – вдова з трьома дітьми, взявши малолітнього сина Трохима, втекла в Харків. Там жінка вийшла заміж за казенного обивателя Пилипа Кравця.

Ієрей Петро Якубинський у духовному суді запевняв, що Марфа сказала, нібито вона вільна і має про це свідоцтво. Обиватель Петро Сокирка під присягою підтвердив, що розпитував багатьох людей про жінку, і всі вони підтвердили, що вона вільна. Однак вінчана пара була 8 липня 1802 р., а свідоцтво про шлюб виписане 25 листопада 1802 р., отже, не була дотримана процедура вінчання – не здійснено шлюбного обшуку. Рішення консисторії було таким: «хотя и надлежало бы оштрафовать его Якубинского взысканием на вдов и сирот пяти рублей, но как он из числа вверенного Вашему Преосвященству духовенства уже выбыл: то и оставит сей штраф без взыскания с него»³⁰⁵.

На початку XVIII в. виникла нова умова для укладання шлюбу, запроваджена світським законодавством: згоду на шлюб військовослужбовців мали давати їхні полкові командири³⁰⁶. Ця умова виходила не з права начальства влаштовувати шлюби, а з обов'язку держави опікати своїх підданих, турбуватися про їх добробут, а також із прагнення підкорити особисті інтереси військових службовим. У 1722 р. було офіційно оголошено про заборону укладати шлюб без дозволу начальства гардемаринам, котрі не досягли 25-літнього віку, під загрозою трирічних каторжних робіт³⁰⁷.

Указом 1744 р. було впроваджено обмеження для укладання шлюбів службовцями ландміліції³⁰⁸, 1764 р. – піхотних полків полків³⁰⁹, 1766 р. – гардемаринів³¹⁰. Підставою для такого нововведення була «ежедневная практика», згідно з якою констатували «сколь много добрых, молодых офицеров от причины таковых браков в костность приходят»³¹¹.

---

³⁰⁵ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 575, арк. 13.

³⁰⁶ ПСЗРИ. – Т.V. – № 2762.

³⁰⁷ ПСЗРИ. – Т.VI. – № 3937.

³⁰⁸ ПСЗРИ. – Т.XII. – № 9035.

³⁰⁹ ПСЗРИ. – Т.XVI. – № 12289.

³¹⁰ ПСЗРИ. – Т.XVII. – № 12459.

³¹¹ ПСЗРИ. – Т.XVI. – № 12289.

За шлюб, укладений без такого дозволу, військові піддавалися дисциплінарному покаранню. До того ж згода батьків на шлюб сина військовослужбовця не скасовувалася. У фонді «Фортеця святої Єлизавети», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, містяться рапорти командирів рот і команд Ніжинського полку Київського гарнізону за 1762 р. про дозвіл на одруження військових нижчих чинів³¹².

Ще однією причиною отримання дозволу начальства на шлюб було двоєженство. Так, указ Синоду від 13 травня 1798 р. ще раз підтвердив «<...> полковим священникам накрепко смотреть за ними (військовими. – Прим. І.П.), дабы не венчали никого, кроме одних полковых, да и тех не иначе, как с письменного командиров позволения, и справьсь прежде с полковыми списками, не имеет ли кто в живых жены ?»³¹³. Відомо ж бо, що військові були відірвані від своїх домівок, де залишилися дружини і діти.

Таким чином, обов'язковою умовою для укладання шлюбу канонічне право визначало згоду самих наречених і батьків на його укладання. Фактично ж сам порядок укладання шлюбу (угода між батьками, забезпечення виконання шлюбних договорів штрафами, заборона нареченим до одруження бачити одне одного) виключав можливість волевиявлення наречених. З початку XVIII ст. простежується процес втручання державної влади в компетенцію Руської Православної Церкви у шлюбно-сімейних справах, зокрема, було запроваджено шлюбну присягу для батьків. Цим самим законодавець намагався поєднати волевиявлення тих, хто укладав шлюб, і авторитетну волю батьків. Під загрозою великого штрафу батькам заборонялося примушувати дітей укладати шлюби. Згоду на шлюби селян мали давати також поміщики, а військовим – командири. До офіційних чинів церковного вінчання були внесені питання про згоду наречених на шлюб, проте незгода батьків на шлюб дітей призводила до його ліквідації. Однак відносини в сім'ї, які донедавна ґрунтувалися на безумовному підкорення дітей волі батьків, похитнулися. Влада

---

³¹² ІР НБУВ, ф. ІХ, спр. 1648-1657, 20 арк.

³¹³ ПСЗРИ. – Т.ХХV. – № 18521.

батьків щодо улаштування шлюбів дітей істотно обмежилася, що мало позитивне і негативне значення. Воля дітей поступово ставилася вище за волю батьків, але водночас був нанесений удар по віковій традиції покірності молодших членів сім'ї старшим.

3.2. Встановлення шлюбного віку, пропорційності в роках наречених, обмеження на укладання шлюбу

Шлюбно-сімейне законодавство Російської держави вимагало враховувати фізичні якості осіб, котрі вступали в шлюб, а саме досягнення встановленого законом віку. Шлюбний вік – це віковий мінімум, по досягненні якого дозволялося укладення шлюбу. Тільки повноліття, як вважав законодавець, сприятиме повному усвідомленню майбутнім подружжям значення шлюбу й усіх тих обов'язків, які накладалися спільним співжиттям. Закон указував батькам не баритися зв'язувати повнолітніх дітей шлюбними зв'язками.

Згідно з дослідженнями історика і демографа Джона Хаджнала (Хайнала), котрий уперше засвідчив перспективність порівняльного вивчення структури сім'ї в різних регіонах світу, Європейський континент поділяється на дві великі зони, для кожної з яких притаманний власний тип шлюбної поведінки (західно- і східноєвропейський)³¹⁴. Відповідно Європу можна поділити на дві великі частини умовною лінією між Петербургом і Трієстом. На захід від цієї лінії шлюбна модель характеризувалася відносно високим шлюбним віком для жінок (середній вік більше 24 років) і чоловіків (середній вік більше 25 років), у результаті чого утворювалася нуклеарна (проста) сім'я. Така родина була даниною характерної структури домогосподарства і наслідком великої різниці у віці між поколіннями, яка робила

---

³¹⁴ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века / [сб. статей ; под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 23; Hajnal J. Two kinds of pre-industrial... – P. 65 – 104.

сім'ю з трьох поколінь нечастим явищем. Батьки часто були вже покійними, коли діти створювали власну сім'ю.

За спостереженнями Д.Хаджнала, на схід від лінії побутували ранні шлюби як для чоловіків, так і для жінок. У результаті цього різниця у віці між батьками і дітьми була відносно невеликою, що передбачало існування розширених сімей з трьома або й більше поколіннями, які жили разом в одному домогосподарстві. Молоді сім'ї переважно жили під наглядом батьків або й навіть з батьками батьків. Це також призводило до існування шлюбних пар одного покоління, які проживали в одному домогосподарстві, що рідко спостерігалось на Заході. Домогосподарства на Сході частіше мали більш складну структуру порівняно з Заходом.

Зважаючи на це, шлюбний вік значною мірою визначав соціальні структури на макрорівні сім'ї (і/або домогосподарства). Тому дослідження шлюбного віку має ключове значення в розумінні повсякденного шлюбно-сімейного життя мирян.

У цьому зв'язку думки дослідників розходяться. Одні вважають, що шлюбний вік майже повністю залежить від традицій суспільства. Коли традиція визначає шлюбний вік, то можна припустити, що різниця у шлюбному віці всередині певного суспільства буде дуже малою. Незначні зміни шлюбного віку можуть мати місце як відповідь на певні мінливі обставини. Пристосування до соціально-економічних змін передбачає, по суті, зміну традиції. Однак вони дуже повільно і рідко змінюються. Доказом цього є досить однорідний шлюбний вік. У традиційному суспільстві різниця у шлюбному віці між різними соціально-економічними групами не була дуже великою. Міжрегіональні відмінності в середньому шлюбному віці пояснюються різницею в традиціях. Коли ж ці відмінності незначні, то простежується невелика різниця у середньому шлюбному віці. Однак слід зважати на те, що традиція не може бути єдиним поясненням особливостей шлюбного віку хоча б тому, що вона сама сформувалася в певних соціально-економічних умовах.

Інші вчені вважають, що шлюбний вік залежить від соціально-економічних обставин життя певного суспільства. До них шлюбний вік буде пристосовуватися швидше, ніж тоді, коли він визначається традицією. За таких умов люди можуть довільно змінювати шлюбний вік, і він стане життєвим вибором окремих

індивідуумів і сімей. Такі рішення на мікрорівні визначають середній вік укладання шлюбу і на макрорівні.

Зазначені вище підходи ґрунтуються на традиційній і соціально-економічній детермінанті, враховують не всі фактори. Тут, очевидно, слід вказати на вплив суб'єктивних факторів на визначення шлюбного віку, зокрема, роль звичаєвого права, Церкви, обрядів, волі поміщиків. Звичаєве право і Церква завжди встановлювали низький шлюбний вік. Це можна пояснити прагненням уникнути дошлюбного статевого життя. Поміщики були зацікавлені в низькому шлюбному віці для зростання кількості кріпаків, як потенційної робочої сили.

Загалом, для патріархального суспільства був властивим низький шлюбний вік. У православній традиції статева зрілість відповідає шлюбному віку. Церква взяла за основу візантійські закони про вік укладання шлюбу – 15 років для хлопця і 13 – дівчини. Кормча книга дозволяла шлюб у 12 років для дівчини й у 15 – для хлопця. Російське канонічне право (Стоглав 1551 р.) установило межі, взявши для чоловіків мінімальний вік – 15 років, а для дівчат – 12 років³¹⁵. Але і Стоглав не припинив порушень правила про шлюбний вік: вінчання малолітніх відбувалися за потурання парафіяльних священиків, які не менше за парафіян продовжували керуватися язичницькими традиціями. Крім того, вони іноді вимушено вінчали малолітніх, щоб догодити парафії, одержуючи грошову винагороду за співучасть у прибутковій обгороді.

Шлюбний вік регулювався переважно нормами звичаєвого права. Ранні шлюби найчастіше траплялися серед бідних верств населення, переважно селян. Мотиви, якими керувалися батьки щодо раннього одруження дітей, були різними: господарська потреба (робочі руки невістки були необхідні в господарстві чоловіка); бажання швидше віддати дочку заміж, особливо, коли родина була велика і бідна; отримання матеріальної вигоди шляхом видання дочки у заможну родину; уникнення розпусти тощо. Головним же мотивом ранніх шлюбів у патріархальному суспільстві було прагнення батьків керувати долею дітей.

---

³¹⁵ Стоглав... – С. 82.

Про головність дочки або сина до шлюбного життя селяни судили не стільки за віком, скільки за зовнішньою фізичною зрілістю, і здатністю до нелегкої селянської праці. Бувало, що й дорослі жінки виходили заміж уже в немолодому віці, оскільки робочі руки в родині не були зайвими. Траплялося, що батьки влаштовували вінчання малолітніх дітей навіть через просту помилку в підрахунку років і місяців своїх дітей ³¹⁶. У народі вважалося звичним явищем, коли відносно узаконеного шлюбного віку нареченому або нареченій додавали або віднімали кілька місяців чи навіть років. Це не вважалося гріховним.

У різних регіонах держави традиції шлюбного віку були різними і визначалися місцевими традиціями. В Європейській частині Росії для дівчат він становив 16 років, а для хлопців – 18, але найчастіше одружувалися у 20. Переважали шлюби у віці 21-30 років. Одруження у ранньому віці було рідкісним явищем. Поміщики стежили за тим, щоб їхні кріпаки своєчасно уклали шлюб. У деяких маєтках незаміжні дівчата до 15 років і вдови до 40 років обкладалися податком. Удівці до 50 років зобов'язані були одружитися ³¹⁷.

За дослідженнями О.Я.Єфименко, у північних губерніях Російської держави шлюби укладалися пізніше, ніж у середніх і південних. Учена пояснювала явище пізніх шлюбів на прикладі однієї з північних губерній, а саме Архангельської, головним чином, економічними факторами. Саме на півночі праця хлібороба була тяжкою, адже там часто траплялися неврожаї. Тому частина населення, щоб прогодувати родину, змушена була займатися промислами, переважно уходництвом. Цей вид діяльності вимагав багато часу. Доки селянин не заробить достатньо коштів, щоб одружитися, укласти шлюб він не міг. Тому сільські мешканці пізно одружувалися ³¹⁸.

За висновками О.О.Смирнова, в українських землях Російської імперії батьки намагалися, за можливості, рано видати дочку заміж, турбуючись про її моральність.

³¹⁶ Свод мнений епархиальных архиереев по вопросу о дозволении приходским священникам венчать женихов 17 ½ и невест 15 ½ лет без архиерейского разрешения. – СПб. : В Синодальной типографии, 1884. – С. 2.

³¹⁷ Александров В.А. Сельская община... – С. 304 – 305.

³¹⁸ Ефименко А.Я. Исследования народной жизни... – С. 18 – 19.

Інший погляд існував на одруження хлопця: «парубок хоч і до тридцяти нехай гуляє»³¹⁹. Однак хлопець рідко коли залишався неодруженим до 30 років: шлюб у такому віці вже вважався пізнім. Зазвичай батьки радили синам одружуватися до 20 років: «молодшим одружишся – скоріше допомоги діждешся». Дівчину ж намагалися видати заміж до 18 років.

Також ранні шлюби можна пояснити існуванням переділів землі (зокрема, в Тамбовській губернії) всередині общини через 6,12 або 24 років залежно від розмірів сім'ї (або кількості чоловічих душ). Але ж 6 і 12 років були тривалим терміном очікування додаткової землі, і тому було не раціонально одружуватися рано й народити дітей до часу чергового переділу. Цей аргумент мав би вагу, аби переділи відбувалися частіше, наприклад, щорічно. Однак слід підкреслити, що зростання земельного наділу не призводило до зростання добробуту родини (домогосподарства), адже сім'я швидко зростала. Водночас розмір наділу завжди відставав від збільшення кількості членів сім'ї, оскільки земельна компенсація при переділі здійснювалася лише після змін у сім'ї. Тому домогосподарства стикалися з дією закону зменшеної віддачі («убывающей отдачи») (продуктивності) праці при постійних земельних вкладах («вложениях»)³²⁰.

Цей аргумент не враховує того факту, що відповідно до зазначеного закону переділи при зростанні населення призводили до зменшення продуктивності общини загалом. Часті переділи перешкоджали зростанню продуктивності аграрного сектору, блокуючи вклади в родючість землі. Якщо на індивідуальному або сімейному рівні одруження і народження багатьох дітей не були надто непривабливими, то для общини такі явища були вкрай небажаними, бо зменшували розміри наділів.

---

³¹⁹ Смирнов А. Очерки семейных отношений... – С. 125.

³²⁰ Коллентур Х.А. Возраст вступления в первый брак в Нидерландах и России, 1730-1905: традиции и социально-экономические обстоятельства / Х. А. Коллентур, Р. Пайпинг // Социальная история российской провинции в контексте модернизации аграрного общества в XVIII-XX вв. : м-лы междунар. конф., май 2002 г., Тамбов / отв. ред. В. В. Канищев. – Тамбов : Изд-во ТРУ им. Г.Р.Державина, 2002. – С. 48.

Ранні шлюби в Тамбовській губернії можна пояснити традицією, яка зберігала великий вплив. У XVII ст. цей регіон був малозаселеним, а ґрунти – були родючими, тоді раннє одруження тлумачилося як вигідне. Економічних причин для зволікання з одруженнями не було, адже земля могла прогодувати багатьох дітей, у зв'язку з чим їх кількість у сім'ї не обмежували. За таких обставин раннє одруження перетворювалося на традицію. Надалі населення Тамбовщини значно зросло, а в XIX ст. цей регіон називали перенаселеним. Традиція ранніх шлюбів стала обтяжливою і не відповідала потребам часу. Однак вона зміцнилася завдяки практиці общинних переділів. Така ситуація простежувалася і в інших регіонах Російської держави.

У 1714 р. цар Петро I установив новий шлюбний вік для дітей дворян: юнака – 20, дівчини – 17 років ³²¹. Указ стосувався компетенції церковної влади і, по суті справи, скасував візантійську норму права. Навряд чи цей учинок царя викликав схвалення у духовенства, скоріше, навпаки. Діяв Петро I згідно з державними інтересами. Ранній шлюб зв'язував молодих людей, а цар-реформатор хотів змінити звичний спосіб життя, створити таку ситуацію, за якої економічно вигідніше було не сидіти в маєтках, а пробувати свої сили у військовій, дипломатичній справі тощо. Численні військові походи за володарювання Петра I вимагали участі в них грамотних, добре навчених військовослужбовців. Для виконання цих завдань потрібні були вільні, не обтяжені дружинами й дітьми молоді люди, зацікавлені зробити кар'єру з самовідданістю, що відповідала їхньому віку й енергії. Підвищення шлюбного віку давало законодавчо регулювати такі процеси. Однак уведена Петром I норма закону не застосовувалася навіть у період його царювання. Ці нововведення викликали невдоволення підданих, оскільки руйнували вікові традиції народу. З цієї причини багато петровських указів залишилися на папері. Найбільшою мірою це стосувалося такої консервативної галузі права, як шлюбно-сімейне, на яке великий вплив справляла традиція.

З цього приводу дослідник М.К.Цатурова зазначала, що «<...> запроваджена Петром I норма закону не застосовувалася навіть у період його царювання, доля її в

---

³²¹ ПСЗРИ. – Т.V. – № 2789.

історії російського права було драматичною: вона не знайшла свого місця і застосування»³²².

У 1721 р. Петро I встановив шлюбний вік для гардемаринів 25 років³²³. Цей указ був підтверджений у 1765 р.³²⁴. Згодом ці укази були ліквідовані. У зв'язку з тим, що на військовослужбовців було легше впливати, ця норма діяла до її скасування. У 1744 р. було встановлено максимальний шлюбний вік – 80 років³²⁵.

17 грудня 1774 р. Синод, спираючись на авторитет Кормчих книг, установив нижній віковий ценз для нареченого і нареченої – відповідно 15 і 13 років³²⁶. Незважаючи на це, на практиці шлюби малолітніх продовжували укладатися. Про це свідчать документи духовних судів. Зокрема, вдова вахмістра Костянтина Томіна в 1777 р. повідомляла, що була видана за нього заміж у 12 років. У 25 років вона мала 3-х дітей: синів Василя – 12 років, Івана – 9, дочку Єфросинію – 5³²⁷. Того року 12-літня дочка посполитого з м. Ромни Лубенського полку вийшла заміж за вахмістра Жовтого гусарського полку, а в 13 років вона народила дівчинку³²⁸.

Про практику ранніх шлюбів говорив ще видатний російський вчений і мислитель М.В.Ломоносов, який у листі до генерал-ад'ютанта І.І.Шувалова від 1 листопада 1761 р., міркуючи про розмноження і збереження російського народу писав: «У звичай ввійшло одружувати малолітніх хлопців на дорослих дівчатах. Перші після одруження роки минають безплідні, тому таке подружжя не є подружжям і крім того шкодить розмноженню народу, натомість доросла жінка, будучи за рівнею, могла б народити кілька дітей суспільству»³²⁹.

Практика свідчить про те, що РПЦ не звертала уваги на укладання шлюбів малолітніми й не розлучала їх. Разом з тим своїми указами вона, як і раніше, називала вік вступу в шлюб згідно з Кормчою і Стоглавом. Траплялися випадки,

³²² Цатурова М.К. Русское семейное право... – С. 7.

³²³ ПСЗРИ. – Т.VI. – № 3937.

³²⁴ ПСЗРИ. – Т.XVII. – № 12459.

³²⁵ Суворов Н. Учебник церковного права... – С. 355.

³²⁶ ПСЗРИ. – Т.XIX. – № 14229.

³²⁷ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 8476, арк. 90.

³²⁸ Там само, арк. 92.

³²⁹ Письмо М.В. Ломоносова... – С. 566.

коли ранні шлюби закінчувалися не просто звідництвом, а й убивством малолітніх чоловіків. Так, у Костромській губернії жінка вбила свого 12-річного чоловіка.

В указі від 31 липня 1779 р. Синод визнавав, що вінчання малолітніх здійснювалося під тиском поміщиків та їх прикажчиків³³⁰. У XVIII ст. було складено чимало інструкцій поміщиками своїм прикажчикам, які включали пункти про шлюби. Як правило, вони рекомендували селянам укладати шлюби дуже рано. Очевидно, укладання шлюбів між малолітніми селянськими дітьми являло собою результат своєрідної економічної політики господарювання поміщиків, які були зацікавлені у збільшенні кількості кріпаків. Тому Синод вимагав від Сенату, щоб він ухвалив рішення про покарання винних у цьому.

Синодський указ 31 липня 1779 р. вимагав негайно розривати шлюби між малолітніми³³¹. Через два роки цей указ було підтверджено (10 грудня 1781 р.)³³². Однак, незважаючи на це, такі шлюби продовжували існувати. На початку XIX ст. російський письменник В.О.Лєвшин зауважував, що з метою отримання в сім'ю робітниці батьки намагаються одружити своїх синів ще неповнолітніми; молоді дружини таких хлопчиків «не суворо дотримуються сьомої заповіді і нерідко можна побачити у 25-літнього – сина років 15, але це <...> не ставиться в провину ні як безчестя, ні як порок дружині»³³³.

Молоді жінки часто не за власним бажанням, а через моральне чи фізичне насильство вступали в інтимні зносини зі свекром. Вони іноді скаржилися, але ніякого заступництва не отримували, що відбивало бажання іншим жінкам шукати захисту.

Нерівності виявлялися в тому, що чоловік літнього віку одружувався з дуже молодою дівчиною. Така сім'я, «яка хоча і не дуже небезпечна, однак приросту народу шкідлива, і хоча не дозволеним коханням недолік може бути наповнений,

---

³³⁰ ПСЗРИ. – Т. XX. – № 14899.

³³¹ ПСЗРИ. – Т. XX. – № 14899.

³³² ПСЗРИ. – Т. XXI. – № 15295.

³³³ Цит. за: Семевский В.И. Домашний быт и нравы крестьян... – С. 75.

однак це недружелюбства, підозр, турбот і тяганини в спадщині і великих зловживань причиною буває»³³⁴.

На думку М.В.Ломоносова, дружина не мала бути старшою за чоловіка більше, ніж на два роки, а чоловік старшим за жінку щонайбільше на 15 років. Це мислитель пояснив тим, що жінки швидше старішали, особливо від частих вагітностей. Вони народжували максимально до 45 років, а чоловіки могли і зачати дитину до 60 років. З огляду на це найоптимальнішим варіантом видавався той, коли чоловік старший за дружину на 7-10 років.

Дослідник звичаєвого права О.О.Смирнов зауважував, що згідно з народними переконаннями, чоловікові слід лише кількома роками бути старшим за дружину, в ідеалі – приблизно на два роки³³⁵. Однак коли трапляється в певних регіонах імперії, що дружина старша, то вона вважається кращою господинею, або самі батьки не поспішають видати її заміж, щоб вона довше на них попрацювала і віддячила їм за своє утримання.

Зазначимо, що надалі межа шлюбного віку підвищилася. У середині ХІХ ст. дозволялося вінчати дівчат із 16 років, а юнаків – з 18.

Отже, щодо шлюбного віку в сімейному праві одночасно діяли цивільні й церковні закони. Обер-прокурор Синоду К.П.Победоносцев, починаючи виклад питання про вік як умову укладання шлюбу, писав, що у ньому «виявляються розходження між церковним і цивільним правом»³³⁶.

Таким чином, у Російській державі була поширена практика раннього вступу до шлюбу, що обумовлювалося передусім економічними факторами. Селянське господарство потребувало робочих рук. Держава також була зацікавлена у зміцненні сім'ї як основної виробничої одиниці суспільства та у зростанні чисельності населення, необхідного для поповнення армії, що забезпечувало могутність Російської держави. Тому держава і РПЦ заохочували ранні шлюби і багатодітність,

³³⁴ Письмо М.В.Ломоносова... – С. 567.

³³⁵ Смирнов А. Очерки семейных отношений... – С. 126.

³³⁶ Победоносцев К. Курс гражданского права / Константин Победоносцев : [в 3 ч., 2 кн.]. – СПб. : Типография А.А. Краевского, 1871. – Ч. II. Права семейственные, наследственные и завещательные. – С. 34.

регулюючи демографічний потенціал суспільства. Нормою вважався вступ до шлюбу для дівчат з 13-14 років, для хлопців – з 15.

Для порівняння, у Франції наприкінці XVIII ст. існував високий шлюбний вік: середній вік вступу у перший шлюб для жінок становив 26-27 років, для чоловіків – 28-29³³⁷. У Німеччині в 50-70-х роках XVIII ст. середній вік вступу у шлюб жінок сягав 25,6 років, для чоловіків – 27,6³³⁸. У Голландії шлюбний вік у чоловіків був найвищим серед багатих буржуа: вони одружувалися після 30 років. Інтелігенти, дрібні буржуа, фермери одружувалися в середньому у 27-28 років з жінками 25-27 років. Сільські робітники одружувалися з 26-28 років з 23-26-літніми нареченими. Найнижчий шлюбний вік був у середовищі міських чорноробочих і ремісників – 26 років³³⁹.

Загалом, у Західній Європі економічні фактори залишалися важливим приводом на користь зволікання зі шлюбом як для чоловіків, так і для жінок незаможних верств населення. Роками вони працювали прислугою на фермах, у буржуазних домогосподарствах або ремісниками. Грошові накопичення були головною метою, адже одружені починали жити окремо. Сім'я створювалася лише тоді, коли це дозволяло економічне становище нареченого і нареченої.

У Російській державі традиція ранніх шлюбів не була викорінена, однак через державні узаконення і покарання священників за вінчання малолітніх шлюбний вік поступово підвищувався. Крім того, певну роль тут відіграли й інші причини. Стосовно поміщицьких селян цьому сприяли передусім економічні фактори – поява перших ознак малоземельності в центральних губерніях держави у другій половині XVIII ст. Разом із законом 1771 р., який забороняв продаж кріпосних селян без землі, це змушувало поміщиків підвищити шлюбний вік кріпаків.

У першій половині XVIII ст. в інструкціях поміщиків прикажчикам найчастіше рекомендувалося вінчати дівчат віком 15-16 років, хлопців – у 18 років, а в інструкція ж кінця XVIII – першої половини XIX ст. відповідно – 16-18 років і 18-20

³³⁷ Любарт М.К. Семья во французском обществе... – С. 111.

³³⁸ Хаджнал Д. Европейский тип брачности... – С. 28.

³³⁹ Коллентур Х.А. Возраст вступления в первый брак... – С. 51.

років. Верхній вік встановлювався для чоловіків – 25 років, для жінок – 20 років. Очевидно, це було пов'язано з малоземеллям у центрі Росії вказаного періоду. Аналогічний процес підвищення шлюбного віку відбувався і в державних та удільних селян.

Ще одним фактором підвищення шлюбного віку можна назвати усвідомлення освіченою частиною суспільства шкідливості ранніх шлюбів для здоров'я. Утім цей фактор більш характерний для XIX ст., коли почали проводитися медичні обстеження і відбувалося становлення системи охорони здоров'я. Було визнано, що ранні шлюби, були передчасними і негативно позначалися на здоров'ї жінок.

Поступове підвищення шлюбного віку в законодавстві здійснювалося під впливом освічених прогресивних кіл Російської держави.

Незважаючи на заходи уряду, шлюби з порушенням законодавчо визначеного віку його укладання продовжували існувати. Особливо це стосувалося шлюбів малолітніх. Духовні консисторії відстежували випадки вінчання малолітніх, карали винних у цьому священників. Проте шлюби малолітніх або з малолітніми, як і раніше, укладалися.

Малолітню Марію, дружину мешканця с. Синьооковки Семена Гурина, Переяславсько-Бориспільська консисторія в 1755 р. вирішила відправити до матері в зв'язку з «малжонством»³⁴⁰. По досягненні повноліття дівчині було дозволено повернутися до чоловіка.

У 1774 р. уланівський мешканець Тит Мохнатченко звернувся в Чернігівську духовну консисторію з проханням дозволити йому знову одружитися. Його перша дружина, з якою він пошлюбився, коли йому було «от роду лет четырнадцати»³⁴¹, втекла від нього 10 років тому.

У 1780 р. у Київській духовній консисторії слухали справу про розлучення селянина Василя Удовиченка і Мотрони Нехворощанської, котра мешкала в Чернігові. Жінка заявила, що своєю матір'ю вона була видана заміж на 11-му році життя (мала 10 років 5 місяців) і вінчана в Києві у храмі святого Іоанна Златоуста.

³⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 266, арк. 2 зв.

³⁴¹ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1109, арк. 5.

21-літній чоловік дав їй «отпускное письмо» «и она Мотрона по такому своему малолетству, что не могла супружестве с ним Василием жить, – имела от него Василия как де может памятовать письменный отпуск в Флоровский монастырь»³⁴². Згодом вона загубила цього листа.

Через шість років з'явився Василь і почав висувати претензії на Мотрону як свою законну дружину. Дівчина ж була на нього ображена за те, що він її залишив, і вимагала розлучення. Духовна консисторія ухвалила рішення про розлучення Мотрони і Василя, дозволивши за бажанням укласти новий шлюб. Священника, котрий повинчав неповнолітню, наказано було розшукати і накласти єпитимію. Таке рішення духовної консисторії підтвердилося синодальним рішенням від 9 серпня 1780 р.³⁴³.

Віднайдений священник Іван Покорський переконував у тому, що мати Мотрони Єфросинія і бабуся Тетяна запевнили його, що дівчині було 16 років. Крім того, на вінчанні був присутній церковний староста Іван Карачевський.

На допиті в духовному суді Мотрона заявила, що вона «родилась, в каком именно году и месяце не знает, крещена и миром святым помазана тамошним белоцерковским по объявлению оной матери ея благочестивым священником, ей Матрене неизвестно, и кто же при том крещении восприемниками были, в каком году вывезена в Россию, и где в младенчестве ее родители проживали, она Матрена не помнит <...> о летах ее Матроне священнику Покорскому или нет, она Мотрона по бывшему тогда ее малолетству не знает»³⁴⁴.

Єфросинія в суді повідомила, що точно не пам'ятала скільки їй самій років (приблизно 40) і в якому році народила дочку³⁴⁵. Жінка визнала те, що видала заміж Мотрону приблизно в 11-річному віці. Дана справа без рішення духовного суду.

---

³⁴² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 174, спр. 25, арк. 1.

³⁴³ РГИА, ф. 796, оп. 61, д. 310, л. 39.

³⁴⁴ Там само, арк. 8-8 зв.

³⁴⁵ Там само, арк. 25-25 зв.

У тому ж 1780 р. у Київській духовній консисторії розглядалася справа про незаконний шлюб, підсумком якої був вирок – «от брачного сожития разлучены»³⁴⁶. Як виявилось, 19-річний Іван Копиленко одружився з Єфимією, котрій на момент вінчання ще не виповнилося й 11 років. Парафіяльний священник дівчини Данило Летковський відмовився вінчати, але видав свідоцтво про те, що дівчині вже є 12 років. Тому наречені обвінчалися в сусідньому селі священником Симеоном. Зрештою, духовна консисторія ухвалила рішення: шлюб «уничтожить» і покарати ієрея Данила Летковського за неправдиву інформацію про шлюбний вік парафіянки³⁴⁷.

У 1788 р. у Новгород-Сіверській духовній консисторії розглядалася справа про незаконний другий шлюб селянки Устини Скалинкавої, котра мала законного чоловіка. У духовному суді жінка повідомила, що після смерті батька вперше мати її видала заміж у 12 років за Олексія Проніна³⁴⁸. Її чоловік через півроку подружнього життя пішов у Великоросію на заробітки і не повернувся. Олексій був відсутній 10 років. Устина ж знову вийшла заміж, однак не мала достовірних відомостей про місцезнаходження свого першого чоловіка. Духовний суд розлучив другий шлюб жінки, її вчинок був потрактований як перелюб, на неї було накладено епитимію.

Однак важливо те, що справа називається «Дело о незаконном венчании священником Полоницким малолетних крестьян Алексея Пронина и Устинью Скалинкову». Тобто в її назві не йдеться про двоємужжя жінки, хоча суть справи полягала в тому, щоб розлучити її з другим чоловіком і покарати за це. І лише побіжно Устина говорила про те, що її вперше заміж віддала мати у 12 років. Тож насправді значення мало не те, що вона вийшла заміж, не досягнувши шлюбного віку, а те, що, маючи законного чоловіка, котрого не було 10 років, знову одружилися. І це порушення шлюбно-сімейних приписів було більш вагомим, ніж недосягнення Устиною шлюбного віку.

---

³⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 174, спр. 8, арк. 1 зв.

³⁴⁷ Там само, арк. 49 зв.-50.

³⁴⁸ Держархів Чернігівської області, ф. 712, оп. 1, спр. 108, арк. 31.

У Чернігівській духовній консисторії в 1791 р. священник с. Березна Василь Чернісов повінчав Ганну Іванчикову «правильных к браку лет не имеющей с казаком Трофимом Симотяжкою двадцатипятилетним»³⁴⁹. Ганні було 13 років. Консисторія ухвалила рішення про розлучення пари.

Таким чином, шлюб осіб, які не досягли встановленого Церквою віку, визнавався не дійсним. Проте при досягненні повноліття молодими Церква підтверджувала шлюб. Інколи неповнолітніх чоловіка і жінку тимчасово розлучали, вони мешкали вдома, а коли досягали встановленого законом віку, знову сходилися і жили разом, як законне подружжя. Порушникам шлюбного віку і їхнім поручителям, а також церковно- і священнослужителям, яку наважувалися вінчати такі шлюби, призначали покарання.

29 лютого 1800 р. з Харківського духовного правління у Слобідсько-Українську духовну консисторію від благочинного священника Хрисанфа Черняєва надійшов рапорт. З підвідомчої йому парафії с. Колупаївка від місцевих мешканців дійшло до нього, що 15 січня 1800 р. казенний обиватель Никон Ходелов одружився з дочкою однодворця Ізмаїла Феодосова Параскою. Вінчав шлюб священник с. Борщів Василь Толмачів, «некоего прихода и правильных он или неправильных лет я неизвестен. О чем оному правлению в покорности рапортую»³⁵⁰.

Викликаний до духовного правління ієрей Василь Толмачів, був допитаний і підтвердив факт вінчання. Однак, на жаль, остаточне рішення консисторії у справі відсутнє. Аналізований документ свідчить про те, що скарга благочинного не зовсім обґрунтована, адже він сам точно не знав, скільки років повінчаним. Його рапорт ґрунтувався лише на чутках односельців. Факт, що пара повінчалася не у своїй парафії, засвідчував те, що подружжю було що приховувати від ієрея. Це й спричинило плітки, які дійшли до благочинного, про що він рапортував у духовне правління, знімаючи з себе відповідальність за наслідки.

У 1804 р. з Ізюмського духовного правління у Слобідсько-Українську духовну консисторію надійшло повідомлення про повінчання неповнолітнього мешканця

---

³⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 25, арк. 1.

³⁵⁰ Держархів Харківської обл., ф. 578, оп. 1, спр. 34, арк. 1.

слободи Довгенької Григорія Золотарського зі старшою дівчиною Февронією Шалашовою. Повідомив про це пономар Миколаївської церкви Василь Насветник. Шлюб відбувся 3 листопада 1801 р. Вінчання здійснив священник Василь Любарський з дияконом Архипом Черняєвим. При цьому хлопцеві нібито було 14 років, а дівчині – 16.

Консисторія перевірила метричні книги і з'ясувала, що Григорій народився 24 січня 1787 р., а отже, на час вінчання до 15 років не вистачало йому 2 місяців і 20 днів. Февронії ж виповнилося 17 років.

Зрештою було ухвалене рішення: «священника Василя Любарского и дьячка Архипа Черняева, не лишая чинов их, оштрафовать, определением в монастырь первого без священнослужения в исправление клиросной должности на один год, по прошестии одногодичного времени отпустить к их должностям на приход их с обязательством строжайшею подписью, дабы впредь не только пред венчанием, но и при венчании желающих в брак вступать поступали осторожнее, и непременно по всех правил церковных и государственных узаконений»³⁵¹.

Шлюб Февронії і Григорія було розірвано. Їх віддали на поруки ізюмським мешканцям Василеві Чорному і Стефану Свадьбі. Крім того, на них було накладено єпитимію: на 4 роки (з них 2 роки в монастирі). Якщо після щирого розкаяння і сумлінного відбуття єпитимії знову захочуть одружитися, то дозволено їх знову повінчати.

Поручителів Спиридона Золотарьова, Мануїла Гур'єва, Андрія Кузнецова, Якова Гур'єва, котрі підтвердили, що Григорію вже виповнилося 15 років, було призначено публічні тілесні покарання і церковне покаяння³⁵². Про визначення максимального віку для укладання шлюбу в церковному візантійському праві і в давньоруських законах не згадувалося. Однак давні церковні правила забороняли вдовам укладати шлюб після 60 років. У Кормчій книзі вказувалося: «Вдова шестидесятилетняя а аще паки восхочет сожительствовати мужу, да не удостоится

---

³⁵¹ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 122, арк. 9-9 зв.

³⁵² Там само, арк. 10.

приобщения Святыни»³⁵³. Для чоловіків максимальний ценз шлюбного віку не встановлювався. Греко-римські закони такого правила в собі не містили. Патріарх Адріан в інструкції попівським старостам 26 грудня 1697 р. обмежувався визначенням, щоб наречений і наречена мали бути «не в престарелых летах»³⁵⁴, але точного максимального шлюбного віку визначено не було.

У часи імператора Петра I приводом для обговорення питання про максимальний шлюбний вік стало вінчання Микити Зотова. Він був рекомендований цареві Федору Олексійовичу як учитель Петра, якому виповнилося тоді п'ять років. Відтоді Зотов не розлучався з царевичем, навчав його різних мов і наук, виконував відповідальні доручення. Петро тепло ставився до Зотова, поважав і довіряв йому. У 1714 р. на 70-му році життя Микита Зотов вирішив одружитися з удовою капітана Стремоухова. Петро I спочатку виступив проти цього шлюбу, однак потім особисто взяв участь у приготуваннях до «шутовской свадьбы»³⁵⁵.

Дізнавшись про це, 24-річний син Зотова Конон, молодий сподвижник Петра I, написав Петру I цареві листа, в якому просив царя не дозволяти батькові одружуватися і позбавити їх прізвище від приниження і насмішок. Він писав: «Ученейшие меня legislators во Франции положили, что человек, который перешел за 70 лет, не может ничем и ни в чем определять, и тако женитьба в летах отца нашего весьма не почитается женитьбою»³⁵⁶. Однак Петро I не звернув увагу на занепокоєння Зотова-молодшого.

У 1744 р. був установлений граничний вік для тих, хто укладав шлюб, – 80 років. Це визначалося такими мотивами: «Брак от Бога установлен есть для умножения рода человеческого, чего от имеющего за 80 лет надеяться весьма отчаянно»³⁵⁷. Крім того, за спостереженнями фізіологів і лікарів, нерівні шлюби

³⁵³ Кормчая книга. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.]. – Правило Василия Великого. – № 24.

³⁵⁴ ПСЗРИ. – Т. III. – № 1612.

³⁵⁵ Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон: Биографии : [в 12 т.] – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – Т. 5. – С. 248 – 249.

³⁵⁶ Там само. – С. 248.

³⁵⁷ Суворов Н. Учебник церковного права... – С. 355.

шкідливо відбивалися на дітях, оскільки вони мали значні моральні і фізичні вади
358.

У 1744 р. у Синоді слухалася справа про шлюб колишнього дійсного статського радника 82-річного Григорія Єргольського з удовою Парасковією Десятовою. У вирішенні даної справи обсягом 632 аркуші брала безпосередню участь імператриця Єлизавета. З'ясувалося, що вінчання пари відбулося таємно вночі, без «венечной памяти»³⁵⁹. Це свідчить про те, що священнослужитель і наречені свідомо пішли на укладання протизаконного шлюбу. Рішення Синоду було таким: «<...> оных Ергольского с вдовою Десятова разлучить для того, что брак об Бога установлен есть ради умножения бы рода человеческого, чего оным обретающимся за семьдесят лет надеяться весьма отчаянно. Как именованный Ергольский находится уже осмидесяти лет <...> должен уже думать не о плотоугодии, а о спасении своей души»³⁶⁰.

Подружжя розлучили, а вдову Парасковію Десятову було звинувачено в тому, що вона Єргольського «склонила не для сожития и призрения его, но, видя его в крайней старости, желая конца его и получить имение»³⁶¹. Зрештою, жінку було заточено в монастир. Єргольського ж, зважаючи на його поважний вік, від перебування в монастирі звільнили³⁶².

Дослідник права М.Ф.Владимирський-Буданов вважав, що на практиці Синодом було визначено наступну межу шлюбного віку: 60 років для жінок і 80 років для чоловіків³⁶³.

Питання про пропорційність років нареченого і нареченої не отримало свого відображення ні в давніх, ні у візантійських узаконеннях. Звичай забороняв

³⁵⁸ Мейер Д.И. Русское гражданское право в 2-х частях (По исправленному и дополненному 8-му изданию 1902 года) / Д. И. Мейер. – М. : Статут / в серии «Классика российской цивилистики», 1997. – С. 352.

³⁵⁹ РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 596, л. 1.

³⁶⁰ РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 736, л. 6.

³⁶¹ ПСЗРИ. – Т.ХІІ. – № 9087.

³⁶² РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 736, л. 8 об., 44.

³⁶³ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – К. : Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1909. – С. 418.

одружуватися при занадто великій різниці у віці нареченого й нареченої, хоча в офіційних постановках це не було зафіксовано. Уряд Російської імперії неодноразово звертав увагу на це питання й обговорював його в 1756, 1765 і 1766 рр.³⁶⁴.

Відомо, що у 1764 р. у мешканця села Мироцьке Єроценка, якому було 75 років, була 30-літня дружина і сини: Петро – 27 років, Ілля – 25, Микита – 20, Микола – 9, Василь – 5, невістки – 20 і 13 років та 3-річний онук³⁶⁵.

У привілейованих прошарках суспільства іноді побутували шлюби дорослих чоловіків із неповнолітніми дівчатами. До таких шлюбів, очевидно, духовна влада ставилася поблажливо. 14 лютого 1788 р. священник Нової Слободи Федір Лазарєв повінчав 10-літню Ганну Литвинову, дочку покійного поручика Василя Литвинова, з 34-літнім капітаном Тянгинського полку, поміщиком Яковом Бершовим. Уже 23 лютого священник с. Духанівки Путивльської округи Никифор Алексєєв доповів про це в Путивльське духовне правління.

Почалося розслідування справи і виявилось, що нібито Яків Бершов, одружуючись, зобов'язався три роки не жити з Ганною статевим життям, хоча насправді не дотримався слова. При цьому чоловік висловив претензії, що дружина не завжди згоджувалася виконувати жіночі обов'язки. Коли 14-літню Ганну допитали в земському суді, то вона розповіла, що її обманом завезли в село, привели в церкву, де хотіли повінчати, але вона плакала від нерозуміння того, що від неї хочуть. Тепер вона, хоча й повінчана неповнолітньою, не бажала жити з Яковом Бершовим. Чоловік усе заперечував і подав справу у вигідному для себе ракурсі. Зрештою, шлюб було анульовано й обом дозволили одружитися вдруге³⁶⁶.

9 серпня 1789 р. у Чернігівську духовну дикастерію надійшло повідомлення з Березнянського духовного правління, у якому йшлося про повінчання священником Симеоном Марутою у с. Стольному 70-літнього сотенного отамана Євстафія Охріменка з третьою дружиною. Чоловік уже мав дорослих дітей, онуків і

³⁶⁴ ПСЗРИ. – Т. XIV. – № 10676.

³⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 4400, арк. 14.

³⁶⁶ Лебедев А. О брачных разводах... – С. 25.

правнуків. Духовний суд мав з'ясувати вік його дружини, чи була вдовою або взагалі заміжною ³⁶⁷.

3 листопада 1794 р. у Катеринославській духовній консисторії розглядалася справа про шлюб, укладений у непропорційних роках між мешканцями с. Водолаги Сидором Крамаревим і Мариною Совою. Чоловікові уже було більше 80-ти років, крім того він кульгав, жінці ж виповнилося не більше 20 років. Пару повінчав в с. Мерефа Білгородської єпархії священник Антон Щербина.

На духовному суді Сидір повідомив, що сам не знав скільки йому років. Уперше він одружився у 17 років, у шлюбі прожив близько 50 років. Після смерті дружини він засватав 16-літню Мотрону, давши священнику 10 руб. і подарунків за вінчання. Однак дівчина відмовилася виходити за нього заміж. Тоді Сидір Сова засватав у вдови Ганни дочку Марину. Зважаючи на те, що водолазькі священники вже його дурили, взявши двох свідків, поїхав вінчатися в сусіднє с. Мерефа. Там заплатив ієрею Антонові Щербині 50 руб. за вінчання. За такий вчинок на священника було накладено єпитимію: один рік він мусив перебувати в Харківському Покровському монастирі без права «священнодействовать» ³⁶⁸.

Шлюби малолітніх хлопців із дорослими жінками особливо були поширені серед однодвірців. У 1750 р. Синод звернув увагу на те, що в Білгородській і Воронезькій губерніях простежується «обычай отдавать не только девок лет за двадцать, но и вдов и баб за таких малолетних, которые не только ниже указных, но другие менее десяти лет» ³⁶⁹. 20 грудня 1756 р. Сенат зазначав, що між однодвірцями побутує звичай одружувати хлопців 8, 10 і 12 років із дівчатами 20 років і вище, з якими свекри вступають в інтимні стосунки ³⁷⁰.

18 січня 1751 р. у Синоді заслуховувалася справа, яка надійшла з Білгородської духовної консисторії, про повінчання малолітнього селянина Григорія Федорова.

---

³⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 23, арк. 1.

³⁶⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 82, арк. 47.

³⁶⁹ РГИА, ф. 796, оп. 31, д. 36, л. 1 об.

³⁷⁰ ПСЗРИ. – Т. XIV. – № 10676.

Згоду на шлюб цього 7-літнього хлопця дав його дядько Іван Посошков, котрого за це було наказано покарати «плетьми»³⁷¹.

Історик А.С.Лебедев в архівах Харківської та Курської духовних консисторій знайшов і опублікував дві справи про шлюб із неповнолітніми. Перший випадок датується 1759 р. Так, у с. Проскудино Старооскольського повіту зафіксовано три пари, в яких нареченому виповнилося 13 років, нареченій – 20; нареченому – 10, нареченій – 20; нареченому – 14, нареченій – 17. Причому батьки переконували духовну владу, що ці шлюби продиктовані самотністю пошлюблених і тим, що так чинять «прочие однодворцы».

Консисторія розслідувала непропорційні шлюби і виявила, що таким одруженням свекри чинять кровозмішання з невістками і навіть народжують дітей. Коли ж про це стало відомо у вищих інстанціях, ухвалили рішення про розлучення малолітніх чоловіків із дорослими жінками такою ухвалою «объявленного <...> малолетняго с оною девкою <...> по силе церковного правила, яко брачное сочетание их неправильное, разлучить и велеть оной девке ходить девкою, а не бабою, и выйти за другаго возрастнаго замуж, а его отпустить в дом»³⁷².

Зрештою, указом Святійшого Синоду від 17 грудня 1774 р. було визначено вінчати шлюби не раніше 15 років для чоловіків і не менше 13 років для жінок, а також заборонив вінчати «малолетних с возрастными девками» під загрозою позбавлення священика сану і розірвання шлюбу. Приводом для прийняття вищезазначеного указу стало існування в Білгородській і Воронежській єпархіях «между однодворцами непотребном обычае, что они малолетних своих детей, лет 8 и 10 и 12 женят, и берут за их девок лет по 20 и более, с которыми свекры их многие впадают в кровосмешение»³⁷³ (Див. додаток Н).

Указом 17 грудня 1775 р. Синод засудив велику різницю у віці між тими, хто укладав шлюб. Зокрема, у ньому наголошувалося: «Вступают в брак в летах между собою весьма несходственных; женят же в крестьянстве малолетних ребят с

---

³⁷¹ Описание документов и дел ... – Т. 39 (1751 г.). – С. 33.

³⁷² Лебедев А. О брачных разводах по архивным... – С. 19.

³⁷³ ПСЗРИ. – Т. XIX. – № 14229.

возрастными девками, а сии малолетних ребят умерщвляют, за что некоторые по гражданскому суду и к смертной казни были приговорены»³⁷⁴.

Причинами так званих «дитячих шлюбів» були, з одного боку, економічні міркування³⁷⁵, зокрема потреба в додаткових робочих руках невістки у господарстві чоловіка; з другого, завдяки наявності в сім'ї зайвої подружньої пари селяни сподівалися отримати більше землі при общинному переділі. Тож існуюча в Російській державі система переділів общинної землі заохочувала ранні шлюби, оскільки обсяг земельних ділянок залежав від кількості подружніх пар в домогосподарстві. Зважаючи на те, що територіально Білгородська і Воронежська губернія належали до суто російських територій, саме така система общинного землеволодіння була причиною поширення непропорційних у літах подружніх пар.

Лише специфіка агарного устрою не може слугувати достатнім поясненням ранніх шлюбів. Смертність, передусім, була дуже високою. Коли члени сім'ї хотіли, щоб родина продовжувала існувати, вони мали народжувати максимальну кількість дітей і, відповідно, якомога раніше укладати шлюб. Важливим було передусім народження синів, адже саме вони відтворювали сім'ю. Суспільства з високою смертністю мають тенденцію і до паралельно високого рівня відтворення населення з міркувань самозбереження.

Усі єпархії Російської держави отримали відповідні укази, в яких ішлося про те, щоб церковно- і священнослужителі під загрозою покарання «не венчали в противность Святых Правил малолетних юнош с возрастными девицами»³⁷⁶. Духовні консисторії зобов'язувалися щомісячно присилати в Синод звіти про справи, які розглядалися в духовних правліннях, де йшлося про заборону вінчати неповнолітніх³⁷⁷. Для попередження таких зловживань Синод радив завести метричні книги і дотримуватися канонічних постанов.

Незважаючи на укази, шлюби між непропорційними у літах нареченими продовжували існувати. Так, у 1777 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній

---

³⁷⁴ Латкин В.Н. Учебник истории русского права... – С. 442.

³⁷⁵ Петренко І.М. Шлюбний вік українського сільського... – С.210.

³⁷⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 13, спр. 93, арк. 3.

³⁷⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 292, арк. 8.

консисторії збереглися свідчення Антона Полторацького, котрий повідомив, що в 1768 р. одружився з Мотроною Сотник, якій «было уже лет до тридцати, а ему Полторацкому не более пятнадцати»³⁷⁸. Чоловіка було забрано в армію, жінка одружилася з іншим. Повернувшись додому, Антон звинуватив її в двоємужжі, у зв'язку з цим і стали відомими факти про шлюбний вік подружжя на момент їхнього одруження.

У 1777 і 1778 рр. у Катеринославській духовній консисторії було заведено дві справи про насильне повінчання у слободі Берецькі Вершини священиком Іваном Татариним 9-літнього однодворця Володимира Беленкова з 17-літньою вдовою Марфою Багровою, причому без згоди обох наречених³⁷⁹. Батько нареченого Іван Беленков повідомив, що парафіяльний священик відмовився вінчати пару, а це змусило його поїхати в сусідню слободу для здійснення свого задуму. Там чоловік запевнив іерея, що його син уже повнолітній і не мав ніякого споріднення з Марфою Багровою, що й підтвердили свідки-поручителі. Це дало підстави Іванові Татариним за 7 руб. повінчати пару.

Цікавими видаються міркування Івана Беленкова про причини такого раннього синового одруження: «Женил я сына своего малолетнего по причине моего одиночества»³⁸⁰. Зрештою, духовний суд шлюб розірвав, нареченим було заборонено жити разом.

У травні 1784 р. священик Данило Беліков повінчав мешканців с. Малі Проходи – малолітнього Максима Антоненка з «великовозрастной девкой»³⁸¹ Ганною Скороходовою. Білгородська духовна консисторія ухвалила рішення про взяття в неї свідчень – чи бажала вона жити з малолітнім чоловіком. Однак виявилось, що Ганна Скороходова втекла. Справу було передано в нижній земський суд.

12 червня 1788 р. у Білгородській духовній консисторії почався розгляд справи проти священика Миколаївської церкви Петра Дахновського і дяка Георгія Черняєва з с. Руська Лозова, котрі повінчали малолітнього Никифора Третьякова з

---

³⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1161, арк. 24.

³⁷⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 104, оп. 1, спр. 30, арк. 9.

³⁸⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 104, оп. 1, спр. 29, арк. 11.

³⁸¹ ЦДІАКУ України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1731, арк. 1.

повнолітньою Меланією Малеевою. Ініціатором вінчання був Никифорів дід Лук'ян Третьяков. Священика переконали в тому, що наречений повнолітній. За вінчання панотець узяв 4 руб. Рішення консисторії було таким: розлучити подружжя, ієреєві заборонити «священнослужение, так и мирские требы исправлять»³⁸², покарати і дяка.

Незважаючи на це, ієрей Петро Дахновський, дяк Георгій Іллінський, пономар Венедикт Іллінський 3 і 4 липня 1788 р. повінчали відразу три пари неповнолітніх: «жителів, синів малолетних, казенного обывателя Филиппа Малеева сына Наума (13 років. – Прим. І.П.) с дочерью однодворки девкою Екатериною (20 років. – Прим. І.П.), однодворца Никиты Бохолдина сына Кирилла (12 чи 13 років. – Прим. І.П.) с дочерью той же церкви пономаря девкою Евдокиєю (21 рік. – Прим. І.П.), и вдовы солдатки Прасковьи Аксеновой сына Сергея (13 чи 14 років. – Прим. І.П.) с дочерью казенного обывателя Владимира Шопина великовозрастною девкою Прасковьею (25 років. – Прим. І.П.) обвенчали»³⁸³.

У справі подаються відомості про склад сімей, в яких жили пошлюблені, – це були типові багатодітні сім'ї. Батьки у процесі слідства всіляко завищували вік синів, але при ознайомленні з метричними книгами, виявилось, що хлопці неповнолітні. Консисторія ухвалила рішення: «тех брачившихся от супружеского сожития разлучить»³⁸⁴, батьків оштрафували, дівчатам дозволено знову вийти заміж, хлопців – одружувати після настання повноліття. З'ясувалося, що Петро Дахновський, окрім вищезазначених, здійснив такі ж вінчання неповнолітніх у 1786 і 1787 рр. (три вінчання в січні). Тож бачимо, що священнослужитель П.Дахновський неодноразово порушував шлюбно-сімейні приписи щодо вінчання неповнолітніх. А пономар навіть повінчав свою 21-літню дочку з хлопцем 12-ти чи 13-ти років, за що його й позбавили духовного звання.

4 вересня 1788 р. у тій же Білгородській духовній консисторії була розпочата справа про повінчання священиком Архангельської церкви с. Борщового 13-літнього

³⁸² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1420, арк. 15.

³⁸³ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1398, арк. 1.

³⁸⁴ Там само, арк. 27.

Григорія Мясоєдова зі старшою за нього Ганною Рєпіною. Шлюб виявився незаконним ще й тому, що був укладений «с принуждения, и в родстве, тоестъ в кумовстве и сватовстве»³⁸⁵. Священик запевняв, що не знав про те, що хлопець малолітній, адже за сповідними розписами йому мало бути 15 років. Сам ієрей був нетутешній і лише недавно служив у селі. Батько Григорія Мясоєдова і казенний обиватель Яків Федцов запевнили, що споріднення і примусу між нареченими не було. На час розслідування справи подружжя розлучили. Дяк Устим Попов узяв на поруки Григорія Мясоєдова і «плотского совокупления допускать ни под каким видом не будет»³⁸⁶. Ганну Рєпіну теж було взято на поруки.

27 травня 1792 р. у Білгородській духовній консисторії розглядалася справа про повінчання 4 лютого 1792 р. священиком Архангельської церкви Лаврентієм Ільїним казенного обивателя Петра Леонова малолітнього сина Герасима з повнолітньою дівчиною, мешканкою с. Великі Проходи Єфросинією Кусковою. Як з'ясувалося з метричних книг, Герасим народився 14 жовтня 1777 р. і «обвенчан четырнадцати лет и четырех месяцев, а девке Евфросинии по метричным книгам в написании не оказалось, но в исповеданиях 1792 года книгах показано восемнадцать лет»³⁸⁷. Ієрей запевняв, що місцеві мешканці підтвердили, що хлопець повнолітній, тому й наважився вінчати, а за це отримав 20 коп. і мішок гречаного борошна. Крім того, у сповідних розписах підтверджено, що Герасиму було 16 років, а «справки по метрическим книгам о летах Герасима Леонова не делал, по неимению при той церкви оных книг, за нерачением бывшего священника Евдокима Трифанова»³⁸⁸. На вінчанні панотцеві прислужував дяк Єфим Труфанов, котрий був позбавлений священства. Консисторія розлучила подружжя і покарала священика за таке незаконне вінчання.

Дана справа цікава тим, що в ній фіксується велика кількість порушень шлюбно-сімейних приписів. По-перше, не дотримано шлюбного віку наречених, по-

---

³⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1442, арк. 1.

³⁸⁶ Там само, арк. 14.

³⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2459, арк. 4-4 зв.

³⁸⁸ Там само, арк. 21.

друге, під час вінчання дяк позбавлений священства, по-третє, метричні книги відсутні у парафіяльній церкві.

У 1793 р. у Білгородській духовній консисторії порушили справу «О разводе жительки с. Шубина Захаровой с несовершеннолетним мужем и наказание священника Попова, повенчавшего их». Так, виявилось, що Домнікію Захарову без її згоди видали заміж за малолітнього Трохима Старигіна. Однак жінка з ним «плотского совокупления не имела, как же тот Трофим несовершеннолетних лет, отец же его Самсон Старыгин делает мне притеснения и обиды приглашением меня единственно чтобы сделать с ним незаконное блудодеяние, однако я на то не согласна, то означенной свекор той Старыгин меня бил, о каковых побоях от меня в Харьковский нижний земский суд объявлено»³⁸⁹.

Консисторія з'ясувала, що хлопцеві під час вінчання було лише 12 з половиною років. За здійснення обряду його батько заплатив священнику Іванові Попову 10 руб. 50 коп. Це була величезна сума на ті часи. Очевидно, грошова подяка і змусила ієрея закрити очі за незаконність вінчання. Духовний суд за такий незаконний учинок позбавив ієрея сану і перевів у дяки цієї ж церкви. Його синів Олексія і Полікарпа, один із яких служив дяком, а інший – паламарем за прислужування на вінчанні позбавили духовного звання.

Консисторія провела відповідне розслідування і за метричними книгами виявила, що хлопцеві було справді 13 з половиною років. Крім того, між подружжям був близький ступінь духовного споріднення, одруження в якому не дозволялися. Зрештою, шлюб було розірвано. Жінка отримала право знову вийти заміж, а хлопець мав почекати, поки досягне повноліття, а потім міг одружитися.

Траплялися випадки, коли селяни наважувалися на повінчання своїх малолітніх дітей, отримавши відмову священника. Так, у 1780 р. ієрей с. Великі Проходи Корнилій Ільїнський скаржився в Білгородське духовне правління на однодворця Івана Шитова, котрий повінчав «самовольно»³⁹⁰ малолітнього сина Іродіона з Євдокією. Селянин спочатку звертався до ієрея з проханням повінчати пару, але

³⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2759, арк. 2.

³⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 1981, оп.1, спр. 90, арк. 1.

отримав відмову, оскільки священник знав про малолітство хлопця. Тому й одруження відбулося без згоди Корнилія Ільїнського.

3 червня 1788 р. почався розгляд справи «По прошенію Харьковскаго уезда села Борщевого жительки Анны Мясоедовой о разводе с малолетним ея мужем Григорием Мясоедовым». 20-літня Ганна розповіла, що «выдана она сего 1788 года в феврале месяце отцем ее Ефремом за тамошнего сына жителя казенного обывателя Дмитрия Мясоедова тринадцатилетнего Григория с принуждения, и в родстве, то есть в кумовстве и сватовстве в супружество»³⁹¹. Чоловіків запевняв, що не було примусу і перешкод для укладання шлюбу, адже нареченому виповнилося 15 років. Тому й священник і дяк погодилися повінчати пару, і «за оное обвенчание он священник денег один рубль получил»³⁹². Однак, як потім з'ясувалося, згідно з записами у метричних книгах, хлопцеві насправді було тільки 13 років.

Ганна Мясоєдова перебувала на поруках у штабного фур'єра Гната Зайцева. Він мав стежити за тим, щоб «к супружескому сожитию с означенным Григорием отнюдь допускать не должен»³⁹³.

Відбувалося розслідування справи в Білгородській духовній консисторії, складовими якого було тривале листування. Священник заперечував обвинувачення і твердив, що під час вінчання все було законно. Утім схеми споріднення свідчили про наявність восьмого ступеня кровного споріднення і четвертого – духовного. Тож консисторія ухвалила рішення про анулювання шлюбу, Ганні було дозволено вийти заміж удруге, а Григорій отримав право на одруження, коли стане повнолітнім. Священника і його помічників під час вінчання було покарано.

Пам'ять про ранні шлюби ще була живою і наприкінці XIX – на початку XX ст. У багатьох регіонах Російської держави вони реально існували у прихованій формі. Батьки здійснювали заручини своїх дітей у 12-15 років, у 14-16 оголошували їх нареченими, а в 16-17 років вінчали. Відомий російський соціолог І.С.Кон зазначав: „У південноруських західноруських районах іноді влаштовували весілля 12-14-

---

³⁹¹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1456, арк. 2.

³⁹² Там само, арк. 3 зв.

³⁹³ Там само, арк. 11.

літніх підлітків із усіма обрядами, крім шлюбної ночі, але до настання повноліття молоді жили нарізно в домах своїх батьків”³⁹⁴.

Шлюбний вік регулювався духовними і світськими законами, але головну роль відігравали умови селянського життя. Відсутність необхідності для пошлюблених влаштувати власне господарство створювало реальну можливість ранніх шлюбів. Батьки нареченого хотіли взяти в дім невістку молоду і здорову, а оскільки різниця у віці наречених була величиною достатньо фіксованою, то і сина доводилося одружувати раніше. Патріархальна родина будувалася на суворому підкоренні молодших старшим, жінок – чоловікам. Чим діти були молодшими, тим з більшим успіхом батьки могли застосувати владу до них. Російський етнограф Р.Я.Внуков наголошував: «Одружити намагаються якомога молодшими – поки статевий інстинкт глушить у хлопця всі інші міркування, поки воля слабша, щоб не одружився за власним бажанням і не обрав собі невгодної дружини»³⁹⁵.

Молода невістка приходила жити в дім чоловіка, тому частими були конфлікти зі свекрухою. Відтак селяни справедливо вважали, що чим молодша невістка, тим легше відбудеться її адаптація до умов життя нової родини, яка мала свій уклад. Важка селянська праця сприяла швидкому старінню жінки, тому до 25 років вона втрачала свою привабливість, а часто і здоров'я. Ці фактори безумовно відігравали роль при визначенні і формуванні шлюбного віку.

Тож складалася ситуація, коли чоловік прагнув швидше одружитися, щоб бути повноправним членом громади, наречена боялася засидітися в дівках, батьки хотіли бачити онуків, щоб не переривався рід. За умов високої смертності ранні шлюби гарантували народжуваність і, відповідно, приріст населення.

Законодавство Російської держави визначало умови шлюбного союзу таким чином, щоб природні стосунки між чоловіком і жінкою могли бути керованими. Соціальне регулювання шлюбно-сімейного життя мало враховувати природні закономірності продовження роду. Однією з основних умов права на шлюб був

---

³⁹⁴ Кон И.С. Сексуальная культура... – С. 44.

³⁹⁵ Внуков Р.Я. Противоречия старой крестьянской семьи / Р. Я. Внуков. – Орел : Издание Общества Исследования Орловского края, 1929. – С. 25 – 26.

встановлений законом шлюбний вік наречених. У XVIII ст. це питання перебувало в компетенції світського і церковного права.

Видатний російський історик В.О.Ключевський, визнаючи християнську сім'ю як церковно-цивільний союз, зауважував, що „вона зав'язується цивільним договором і скріплюється церковним таїнством”³⁹⁶. Вікові обмеження про встановлення шлюбного віку чоловіка і жінки, які б давали право на укладання шлюбу, змінювалися. Влада заохочувала практику раннього укладання шлюбів, дбаючи про відтворення населення і про створення сім'ї як виробничої одиниці суспільства. Священики благословляли ранні шлюби, що приносило їм прибутки, незважаючи на офіційні укази. Тож межі шлюбного віку в Російській державі XVIII ст. не були сталими, вони змінювалися залежно від впливу звичаєвого права, церковних настанов і указів світської влади.

Отже, російська модель шлюбності відрізнялася від західноєвропейської, для якої були характерні пізні шлюби і значний відсоток неодружених людей. У Росії ж переважали ранні шлюби, спричинені економічним становищем і великою дитячою смертністю. Слід констатувати, що на вік укладання шлюбу впливали два основні фактори – традиції і соціально-економічні умови. XVIII ст. – період переходу від традиційної до сучасної моделі відтворення населення характеризувався збільшенням шлюбного віку, що було закріплено на законодавчому рівні. Слід ураховувати обставину, що сама традиція сформувалася в ході певних соціально-економічних умов, а тому так чи інакше вона їх мусила враховувати, визначаючи шлюбний вік. Не зовсім переконливо й те, що ранні шлюби визначалися виключно соціально-економічними обставинами, бо додатковий працівник завжди цінувався, адже ранні шлюби швидко не створювали додаткової робочої сили. І якщо одна сім'я (нареченого або нареченої) набувала нового працівника, то інша (найчастіше, нареченої) його втрачала.

У суспільстві склалася ситуація, коли мета укладання шлюбу була важливішою за завдання вибору партнера. Небагато людей зволікали з одруженням, що свідчить

---

³⁹⁶ Ключевский В.О. Православие в России / Василий Осипович Ключевский. – М. : Мысль, 2000. – С. 332.

про соціальний тиск, який сприяв раннім шлюбам. Низький шлюбний вік підтримувався сильним впливом традиції, тоді як високий вік співвідносився з соціальними, економічними й особистими детермінантами.

3.3. Визначення ступенів кровної, духовної спорідненості і свояцтва як засобів регулювання шлюбно-сімейних відносин

Однією з основних умов для укладання шлюбу була відсутність між чоловіком і жінкою близьких ступенів спорідненості або свояцтва. Різняться вони між собою тим, що споріднення визначається народженням, а свояцтво виникає після укладання шлюбу. Спорідненість поділяється на шість видів: 1) кровна – законна; 2) свояцтво; 3) зведена («сводная»); 4) духовна; 5) цивільна («гражданская»); 6) кровна – незаконна ³⁹⁷. Існував ще один вид споріднення – через заручини. Однак він утратив свою силу, коли з 1775 р. заручини і вінчання почали здійснювати одночасно.

Спорідненість – це тип соціальних зв'язків, які пов'язують людей в одну групу родичів. Спорідненість була кровною і духовною. З найдавніших часів заборонялися шлюби між близькими родичами. Кровна спорідненість між бажаними одружитися рахувалася колінами – кількістю родичів у генеалогічній лінії від нареченого вгору до спільного предка й далі вниз до нареченої. Існувала ще одна перешкода для укладання шлюбу – духовна спорідненість. Вона виникала шляхом хрещення, коли один був хрещеним батьком або матір'ю, а інший – похресником ³⁹⁸. Духовне споріднення забороняло шлюби до сьомого ступеня включно, але тільки за спадною лінією. Одруження в цьому забороненому ступені споріднення призводило до розлучення подружжя і накладення на чоловіка і жінку суворої єпитимії.

---

³⁹⁷ Невский С. Родство как препятствие к браку... – С. 5.

³⁹⁸ Бердников И.С. Краткий курс церковного права... – С. 79.

Встановлюючи канонічні заборони на кровозмішання, Церква набувала право регулювати і формувати базові соціальні відносини. Дотримання норм забезпечувало соціальну стабільність шляхом зниження внутрішньосімейної напруги. Коли ж для забезпечення соціальної стабільності треба було пом'якшити норми, Церква і суспільство терпимо ставилися до їх порушення.

Хоча у XVIII ст. буква церковного закону залишалася беззмінною, однак Синод вдавався до спроб обмежити ступені заборони шлюбів через спорідненість. Уряд Російської імперії, впроваджуючи так звану популяціоністичну («популяционистическую») політику, яка полягала в сприянні шлюбом як головним засобам збільшення народонаселення, неминуче стикався з церковними законами, які встановлювали багаточисленні перешкоди для укладання шлюбу, особливо через споріднення і свояцтво. Крім того, споріднення обмежували шлюби селян дрібнопомісних поміщиків, які швидко могли поріднитися, покумитися, що унеможлиблювало шлюби між ними. Тому поміщики, щоб не купувати наречену в сусідів, одружували малолітніх наречених на дорослих жінках або вдовах чи змушували священників вінчати недозволені Церквою шлюби. Зважаючи на це, світська влада взяла курс на обмеження ступенів споріднення.

До Петра I світська влада не втручалася у шлюбні справи, вважаючи їх суто церковними. У Духовному регламенті вперше було висловлено думку про обов'язковість дотримання правил про споріднення, які містяться в Законі Божому та в загальноприйнятих канонах.

У 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна наказала Синоду скласти точні та зрозумілі правила про шлюби, заборонені через споріднення і свояцтво, але, так їх і не дочекавшись, 23 листопада 1752 р. ухвалила надалі розривати шлюби тільки за законними причинами, тобто якщо вони укладені в ступенях споріднення і свояцтва, заборонених правилами св. Апостолів, св. Отців і Духовним регламентом³⁹⁹. З того часу в Синоді встановилася практика: шлюби навіть четвертого ступеня кровного споріднення і свояцтва не дозволялися, але коли вони вже були укладені, то подружжя не розлучали, а піддавали єпитимії.

---

³⁹⁹ ПСЗРИ. – Т.ХІІІ. – № 10050.

Указом Синоду від 10 травня 1759 р. було ще раз підтверджено про неприпустимість шлюбів, що викликало б „смешение родства”⁴⁰⁰. А 28 травня того ж року Синод наголосив про неприпустимість шлюбів рідних братів із двоюрідними сестрами⁴⁰¹.

Однак формально законодавчого затвердження цієї практики не відбулося. Тому 6 червня 1765 р. Катерина II наказала Синоду скласти точне і ясне положення про ступені споріднення і свояцтва, заборонені для укладання шлюбу⁴⁰². Тож член Синоду архієпископ Санкт-Петербурзький Гавриїл Кременецький написав трактат про порядок і умови укладання шлюбу. Однак він не вступив у дію, бо не був ухвалений на законодавчому рівні.

Синодським указом від 27 березня 1767 р. було ще раз підтверджено, щоб у всіх єпархіях єпископи своїм рішенням розривали лише шлюби, які укладені в близьких ступенях споріднення. Однак «такие браки как не в крови, но в сватовстве или кумовстве <...> епархиальные архиереи сами собою формальных разводов, не чиня, по произведении надлежащего следствия, представляли Святейшему Правительственному Синоду на рассмотрение сомнения»⁴⁰³. Такі справи мав вирішувати лише Синод.

22 березня 1792 р. був оголошений іменний указ імператриці Катерини II Синоду з приписом оголосити у всіх парафіях і в обох столицях, „чтобы приходские священники от венчания браков в запрещенных к тому степенях родства или свойства остерегались, и на таковую осторожность снабдить их правилами”⁴⁰⁴ під загрозою штрафування.

Наприкінці XVIII ст. Синод уже залишав без розірвання шлюби, в яких подружжя перебувало в таких ступенях кровної спорідненості чи свояцтва, які ще кілька років тому визнавалися безумовно забороненими, а саме – в п'ятому ступені

⁴⁰⁰ Полное собрание постановлений и распоряжений... – Т.IV. – № 1531.

⁴⁰¹ Там само. – № 1641.

⁴⁰² ПСЗРИ. – Т.XVII. – № 12408.

⁴⁰³ РГИА, ф. 796, оп. 48, д. 150, л. 1.

⁴⁰⁴ ПСЗРИ. – Т.XXII. – № 17033 а; Держархів Чернігівської обл., ф. 712, оп. 1, спр. 274, арк. 2.

кровної спорідненості і четвертому двоюрідного свояцтва. Шлюби в більш віддалених ступенях споріднення не розривалися Синодом навіть на прохання самого подружжя ⁴⁰⁵.

Духовні правління повсякчас отримували синодальні укази про суворе дотримання під час вінчання правил про споріднення пар, близьких та далеких родичів й унеможливлення незаконних шлюбів: «дабы беззаконных браков не было, всевозможно осторожность проявляют» ⁴⁰⁶. За додержанням цих правил суворо стежили духовні консисторії й реагували на порушення священнослужителями канонічних приписів, перевіряючи споріднення за схемами, поданими священиками.

Згідно з церковними приписами, правильне визначення ступенів кровної чи духовної спорідненості та свояцтва було дуже заплутаним (див. додатки А-М).

Кровна спорідненість – це зв'язок осіб, які походять від спільного родича. Цей зв'язок має фізичний характер, що виявляється в єдності крові нащадків, котрі походять від одного пращура. Саме у кровній спорідненості і виявляється природна перешкода статевим стосункам між близькими родичами. Шлюби між близькими родичами, як правило, супроводжувалися хворобливістю потомства і вимиранням цілих родів.

Близькість чи віддаленість кровної спорідненості визначалася ступенями, що рахувалися за числом народжень. Ступені спорідненості є винаходом римської юриспруденції. Ним називається зв'язок однієї особи з іншою за посередності кількості народжень між ними. Між батьком і сином одне народження, тобто один ступінь спорідненості; між дідом і внуком два народження – два ступені спорідненості. Ряд ступенів, що послідовно йдуть один за одним в одному напрямку, називається родинною лінією. Пряма родинна лінія – це порядок осіб, які безпосередньо походять одна від одної. Керуючись візантійською традицією, Православна Церква взяла за основу правило, що забороняло шлюб у кровній спорідненості до сьомого ступеня.

---

⁴⁰⁵ Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги... – С. 151 – 153.

⁴⁰⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 7, спр. 8, арк. 1.

У духовних судах було порушено велику кількість справ про незаконні шлюби, укладені в заборонених ступенях кровного споріднення. Саме до їх компетенції належало виявляти такі порушення і карати винних мирян. Так, 31 липня 1749 р. у Київську духовну консисторію було подано «покорнейшее доношение», підписане архимандритом слуцьким Михайлом. У ньому йшлося про те, що в 1747 р. «Иосиф Оранский, будучи архимандритом слуцким <...> правильно отлучил от святых грекороссийской церкви знатного мещанина слуцкого Матвея Христича и жену его, Анну Романовичовну»⁴⁰⁷. Подружжя більше не мало права сповідатися, їм заборонено було входити в церкву, оскільки «в близком по кровенстве браком сочетались да еще от унеятского попа, а не от благочестивого священника»⁴⁰⁸. Архимандрит подав схему, за якою «два брата две родные сестры неприемлема»⁴⁰⁹. Протягом 1750 р. сторони листувалися, зрештою було ухвалено: грішники мали утримуватися від статевого життя і постувати.

У 1752 р. Чернігівська духовна консисторія розглядала справу про розірвання шлюбу мешканців с. Обложки Дмитра й Анастасії Щербин, які мали близький ступінь кровного споріднення, та покарання священника Карпа Яснопольського, котрий вінчав подружжя. Чоловік і жінка побралися 13 червня 1745 р. Проаналізувавши ступені споріднення, консисторія ухвалила «свое мнение по брачившихся – Дмитрия и Анастасию не винить»⁴¹⁰. Остаточне рішення було таким: «вышеозначенный брак развести навсегда, и приходской поп смотрел бы того крепко, дабы общества нигде не имели подтвердить, только бы лицам, если пожелают брачитись, только бы не в противность церкви святой не возбранять, а попа Яснопольского запрет на год священство в Каменский монастырь в заточение отправит с предписанием дабы по исполнением рапортовано»⁴¹¹.

У 1755 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про шлюб мешканців м. Переяслав Кузьми Задороженка і Феодосії, які

---

⁴⁰⁷ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 88.

⁴⁰⁸ Там само.

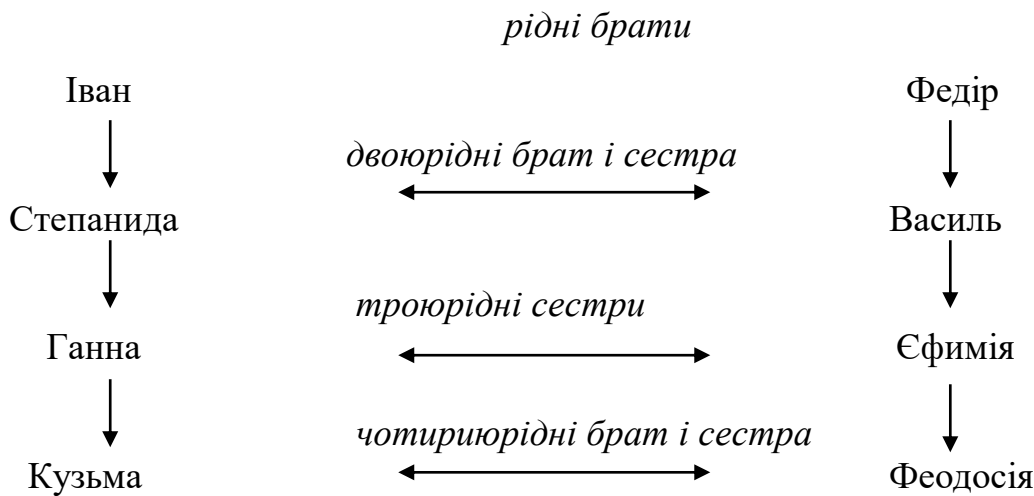
⁴⁰⁹ Там само, арк. 89 зв.

⁴¹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 5, спр. 10, арк. 2.

⁴¹¹ Там само, арк. 15.

перебували в кровній спорідненості. Про це повідомив місцевий мешканець Михайло Величко ⁴¹².

У духовному суді було складено таблицю споріднення:

За схемою, між чоловіком і жінкою був третій ступінь споріднення, який, згідно з Кормчою книгою, не давав права на шлюб, тому парі не дозволили його укласти.

На основі збережених документів фонду „Пирятинське духовне правління” можна стверджувати, що вперше справу про одруження в заборонених кровних ступенях спорідненості було порушено в лютому 1787 р. Священик Пирятинської Преображенської церкви Василь Тарасевич доповідав, що 23 січня 1787 р. повинчав посполитих колезького регістратора Данила Вакуловича з села Малютинці Василя Шевченка з удовою Варварою Козчихою ⁴¹³. Умовив його це зробити намісник пирятинської Преображенської церкви Леонтій Якубовський, запевнивши, що має свідоцтва з дозволом на вінчання від парафіяльного священика Василя Шевченка. За вінчання панотець отримав 12 руб.

Згодом виявилось, що Василь Шевченко і Варвара Козчиха перебували в „плотском родстве” ⁴¹⁴. Через цю перешкоду парафіяльний священик села Малютинці Марко Суходольський відмовився вінчати молодого. Тому останній, приховавши факт кровної спорідненості з Варварою, вінчався у Пирятині. Іерей Василь Тарасевич, не провівши відповідного шлюбного обшуку, повинчав молодих.

⁴¹² ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 264, арк. 1.

⁴¹³ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 929, арк. 1.

⁴¹⁴ Там само, арк. 7.

Однак про цей факт стало відомо духовному правлінню. Під час слідства виявилось, що пирятинський козак Степан Порола, присутній на вінчанні подружжя, відмовився давати присягу, бо знав про близькі родинні зв'язки Василя Шевченка і Варвари Козчихи. Це він підтвердив у Пирятинському духовному правлінні, куди був викликаний для свідчень. З'ясовуючи обставини справи, можна припустити, що Василь Тарасевич знав про кровну спорідненість подружжя, на що вказує відмова Стефана Пороли присягати під час вінчання, однак ієрей повинчав пару. На жаль, у справі відсутнє рішення духовного суду.

У березні 1772 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія взяла до розгляду справу про розлучення сина священика Івана Богдановича і Катерини Сорбецької. Виявилось, що рідний брат Катерини одружений з двоюрідною Івановою сестрою, до того ж хрещеними матерями були Іванові мати й теща. Тож між подружжям існувала «по духовному родству в четвертой, а по плотскому в шестой степени»⁴¹⁵. Консисторія ухвалила розлучити Івана й Катерину і заслати обох у монастир, а також покарати священика. Ієрей просив урахувати його похилий вік і не призначати суворої епитимії. Очевидно, пара прожила не один рік, доки з'ясувалося, що шлюб незаконний, тому що у справі фігурує двоє дітей. Тому й жінка просила консисторію не відправляти її в монастир. Таким чином, серйозним покаранням завершилася помилка або поблажливість священика.

5 вересня 1776 р. духовна консисторія повернулася до цієї справи, адже стало відомо, що Іван Богданович і Катерина Сорбецька «по прежнему живут вместе»⁴¹⁶.

У 1774 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія наклала епитимію на дяка Іллю Григор'єва з с. Гельмязів і його дружину Февронію Круцювну, оскільки у них виявили споріднення. Консисторія констатувала, що «жителька пещанская Мария Грузчиха в его Ильи тестя Петра Кравца брата его двоюродного дочь от купели чистого крещения воспринимала, которую он жены понял, а родную оной Грузчихи дочь родной же его Ильи брат Захарий прежде его понял в

---

⁴¹⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 888, арк. 7.

⁴¹⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1128, арк. 12.

супружество»⁴¹⁷. За це один рік чоловік і жінка мусили стояти біля церкви. Ілля просив урахувати його вік і був помилуваний.

18 травня 1776 р. за поданням київського митрополита Гавриїла заслуховувалася справа про шлюб охтирського відставного поручика Федора Перехрестова з Феодорою Нежинцевою, укладений у близьких ступенях споріднення. Священик с. Опішні Андрій Маяк повінчав пару, однак виявилось, що «оной Феодоры прадед Аким Балясный по двух женах имел третью жену Анастасию Зашаловскую, бабу родную помянутого Федора Перекрестова»⁴¹⁸. Кормча книга і Требник Петра Могили забороняли такий шлюб.

Ретельне розслідування справи виявило, що Аким Балясный та Анастасія спільних дітей не мали. Від перших шлюбів у чоловіка і жінки були діти. Крової спорідненості між подружжям не виявилось, тож їхній шлюб дозволили.

Єпископ Чернігівський Феофіл 1 квітня 1779 р. доповідав у Синод про повінчання священиком с. Почапа Петром Базилевичем свого сина з дочкою покійного священика Данилевича Катериною. Виявилось, що між нареченими була кровна спорідненість п'ятого ступеня. Синод ухвалив рішення – на П.Базилевича накласти трирічну єпитимію, однак він тяжко захворів і просив скасувати покарання⁴¹⁹.

Відомі факти, коли поміщики – власники селян примушували парафіяльних священиків вінчати незаконні шлюби, зокрема порушувати допустимі норми споріднення між чоловіком і жінкою. Так, ієрей слободи Непокритої (Тимофіївки) Харківського повіту Петро Сवेशников скаржився у Слобідсько-Українську духовну консисторію на поміщицю Олександрю Бердяєву, котра «требует настоятельно сии браки венчать»⁴²⁰. Кафедральний протоієрей Андрій Прокопович з цього приводу зауважив, «что священник резонно не приступил тех браков венчать, извещая ее, что Правилами Святых Отец возбранено венчать родных с двоюродными, так же жен от

---

⁴¹⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1034, арк. 6.

⁴¹⁸ РГИА, ф. 796, оп. 57, д. 216, л. 1.

⁴¹⁹ РГИА, ф. 796, оп. 60, д. 132, л. 53.

⁴²⁰ ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 167, арк. 51.

бежавших мужей, и мужей от бежавших жен без правильного исследования и решения в высшей духовной власти»⁴²¹.

Існувала ще й духовна спорідненість, яка, згідно з християнським ученням, була не менш міцною, ніж кровна, зважаючи на роль духовних зв'язків між людьми. Людина, тільки з'явившись на світ, вже ставала християнином. У християнських канонах фізичне життя дитини значило набагато менше, ніж існування її душі після смерті.

Духовна спорідненість виникає після здійснення обряду хрещення: між хрещеними батьками і похресником (похресницею); між кумами (хрещеними батьками між собою, між хрещеними і біологічними батьками дитини). Духовні батьки (хрещена мати і хрещений батько) виконували низку важливих соціальних функцій щодо дитини. Вони опікувалися дитиною (вступаючи в роль „соціальних” матері і батька) майже від її народження. Ступені спорідненості визначалися так: хрещений батько щодо похрещеного перебуває у першому ступені спорідненості, як батько; до фізичних батьків похрещеного – у другому ступені, як їхній брат; до фізичних братів похрещеного – у третьому ступені, як їхній дядько. Стосунки хрещеного і похрещеного прирівнювалися до стосунків кровної спорідненості між батьками і дитиною. У сільській православній традиції хрещені батьки були неначе посередниками між хрещеником і світом святих. Вважалося, що їхні молитви мають чудодійні властивості. На духовних батьків покладалися також виховні, навчальні функції, вони відповідали перед Богом за виховання взірцевих православних християн. Церква забороняла шлюби поміж кумами, хрещеними батьками і похресниками⁴²².

Віддаючи своїх дітей на руки хрещених батьків, Церква тим самим усиновляє їх. Кожна хрещена дитина отримує від Церкви особливого духовного батька, котрий стосовно похрещеного є нібито делегатом материнських прав Церкви щодо до всіх віруючих і слугує її помічником у справі релігійного виховання новохрещеного, а через нього – й інших мирян. За словами дослідника церковного права О.Павлова,

⁴²¹ Там само, арк. 51 зв.

⁴²² Гримич М. Система спорідненості... – С.209.

«стосунки між хрещеним і похрещеним становлять собою повну аналогію зі стосунками батьків і дітей»⁴²³.

У християнському суспільстві кожна людина мала бути охрещена. У ранньому Середньовіччі немовлят, як правило, довго не хрестили, багато з них так і помирали нехрещеними. Між тим, душа нехрещеної дитини була приречена на вічну муку в пеклі⁴²⁴. За словами Ф.Арьєса, у суспільстві загальної християнізації батьки поводитися так, як байдужі до релігії люди сучасного секулярного суспільства⁴²⁵.

За дослідженнями М.І.Костомарова, духовне народження дитини вважалося більш значимим, ніж тілесне. Звідси день народження вважався незначним, а день ангела, або іменини завжди святкували⁴²⁶.

У Требнику від 1657 р. зазначено, що «<...> а ще муж и жена крестят единому человеку дитя, повелеваем к тому несмеситися друг другу, понеже кумове вменяется, а ежели совокупятся, имеют запрещение лет 17 <...> прощая же сих да будет проклят, посему между восприемниками двома лицами от святого крещения одно дитя заключается быть свойство духовное <...> восприемники от святого крещения мужеского и женского полу кумове вменяется, и не должны в брак вступить, и малженского сожития иметь»⁴²⁷.

Урядовий указ 1752 р. пропонував Синоду не розривати шлюби, укладені між хрещеним батьком і хрещеною матір'ю, тобто кумами, які хрестили одну й ту ж дитину, хоча й забороняв подібні шлюби⁴²⁸.

У визначенні ступенів споріднення, заборонених для укладання шлюбу, духовенство плуталось і сперечалося. Свідченням цього було винесення різних рішень у однакових справах. Спробу покласти край такій ситуації зробила Катерина

⁴²³ Павлов А. По поводу некоторых недоумений в науке православного церковного права / Алексей Павлов. – М. : Типография А.И. Снегиревой, 1891. – С. 13.

⁴²⁴ Кон И.С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / Игорь Семенович Кон. – М. : Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1988. – С. 217.

⁴²⁵ Арьес Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Арьес ; [пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 1999. – С. 17.

⁴²⁶ Костомаров Н.И. Русские нравы... – С. 130.

⁴²⁷ РГИА, ф. 796, оп. 49, д. 13, л. 2.

⁴²⁸ ПСЗРИ. – Т. XIII. – № 10050.

II, котра 6 червня 1765 р. проголосила указ «Об издании книги от Духовной Комиссии о степенях родства, в коих брак воспрещается и о днях, в которых венчание браков церковными правилами, не дозволено»⁴²⁹. Імператриця наказала, щоб члени Синоду «немедленно сочинили такой лист или книжку в народ, в которой бы целого года дни были означены, в которые именно запрещается быть бракосочетанию, дабы во всем государстве православный закон исповедывающие не имели в бракосочетании никакого затруднения, но ведали бы сами по всему году о точности сих дней, и потому оные себе сами избирали»⁴³⁰.

Селяни сприймали кумівство як прояв колективної сімейної спільності, взаємодопомоги, підтримки. Кумів шанували, як найближчих родичів. Для похресника куми були другими батьками, піклувалися про його долю, а за відсутності одного з батьків хрещені сприяли вихованню дитини, брали на себе не тільки матеріальні, а й моральні обов'язки.

У зв'язку з високою смертністю і міграціями селяни іноді губилися, забуваючи про тих людей, які колись їх хрестили. Причому кумів забували як батьки, похресники, так і самі куми. У таких випадках відстежити споріднення між ними було важко, тому траплялося, що одружувалися люди в близьких ступенях духовного споріднення, самі того не відаючи.

У контексті дослідження важливими видаються проблеми ставлення священнослужителів до таїнства хрещення, реальне виконання ними канонічних приписів здійснення цих дій, просте невиконання їх, що призводило до незаконних шлюбів тощо. Так, у 1746 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії священника м. Іркліївки Дмитра Карповича було звинувачено в порушенні правил споріднення. Зокрема, виявилось, що він перебував у духовній спорідненості зі своєю дружиною через хрестини дітей родичів⁴³¹. У консисторію повідомив про це протопіп м. Золотоноша Василь Петрашевич.

---

⁴²⁹ ПСЗРИ. – Т.ХVII. – № 12408.

⁴³⁰ Там само.

⁴³¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 91, арк. 1.

У 1764 р. у Білгородській духовній консисторії розглядалася справа про перелюб одруженого священика Олексія з дружиною пономаря Теклею. У них народилася дочка Єфимія, «а крестил онаго младенца упомянутый поп сам, восприемником же был брат ее Феклы родной, той же церкви церковник Иоанн, а восприемницей была оной же церкви дьячка Григория жена Евдокия, которые о том знали, что оной поп Алексей в разное время прелюбодейное грехопадение с нею чинил»⁴³². Тож спостерігаємо порушення церковних канонів: дитину хрестив її ж фізичний батько, громада мовчала, виявляючи солідарність, адже давно було відомо про перелюб.

В іншому випадку постраждав і священик, який незаконно повінчав чоловіка й жінку, що мали споріднення, але приховували це. Пару було вирішено розлучити, чоловіка повернули до першої дружини, а дружину «выбить и публично епитимию наложить да и прочии страх имеют»⁴³³.

У січні 1768 р. митрополит київський Арсеній доповідав у Святійший Синод про розлучення через кумівство мешканців с. Капустинець Гадяцької протопопії Олексія Лещенка та вдови Дарії Мельникової⁴³⁴. Вони одружилося 4 травня 1761 р. Ієрей, провівши відповідний шлюбний розшук, не виявив перешкод для укладання шлюбу. Про їх відсутність заявив і сільський староста Андрій Карпенко.

1765 р. ієрей Симеон Федоров, котрий вінчав пару, виявив, що подружжя було кумами, оскільки близько 20 років тому хрестили дитину у Івана Овчара у селі Підсвітки. При цьому Олексій і Дарія вже мали своїх двох дітей. З'ясування таких обставин призвело до порушення справи в духовному суді про одруження в забороненому ступені духовної спорідненості. На час слідства подружжя зобов'язувалося жити окремо.

Олексій Ляшенко підтвердив, що близько 25 років тому хрестив разом із Дарією дочку в підсусідка Івана Овчара, котрий тоді мешкав у його батька Кирика Ляшенка. Незабаром Іван переїхав жити до іншого села. Чоловік Дарії помер.

---

⁴³² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 983, арк. 1.

⁴³³ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 20.

⁴³⁴ Там само, арк. 1.

Жінка сказала, що вже минуло дуже багато років з події хрещення дитини, тому подробиць справи вона вже не пам'ятала, тож і не надала цьому жодного значення, коли погоджувалася на шлюб із Олексієм.

Подружжя дало присягу, що «они вступили в брак от неведения, и с точного запомненья о том, что воспринимали дочь от крещения у Овчара»⁴³⁵. Рішення духовного суду було таким: «<...> из прописанного дела видно и Алексей Ляшенко и Дария сочетались браком с единого о том чрез долгое время забвение, что они в кумовстве состоят; по сему в силе вышеописанного правила, и дабы между народом с такового их бракосочетания соблазн не произошел, следует их Алексея и Дарию от сожития малженского разлучить»⁴³⁶.

Однак, зважаючи на рішення Святійшого Синоду 31 березня 1767 р., згідно з яким шлюби, укладені між кумами і свояками, не розривалися архієреєм, а присилалися для розгляду в Синод і затверджувалися імператрицею. Синодальне рішення щодо аналізованої справи було таким: «Жителей Алексея Ляшенка с его женою Дарией Мельничковою яко вступившим уже в прописанный в том указе брак, и детей от того брака имеющих от супружеского сожития не разлучать»⁴³⁷.

Подібна справа розглядалася Синодом у липні 1768 р. Мешканці м. Ромни бунчуковий товариш Іван Білогрудов і вдова Наталія Дергай, будучи кумами, побралися. Пара чотири роки тому хрестила дитину у пропотопа Костянтина. Спочатку чоловік звернувся до Роменського духовного правління, але там йому відмовили і не дали дозволу на шлюб. Тому наречені повінчалися в іншому населеному пункті. Їхній приклад призводив до негативних наслідків, адже «с разных приходов люди, желающие выйти в брак с таковыми лицами, кой одному дитяти были оба лица восприемниками, являясь в духовное Роменское правление просят дозволения на обвенчание»⁴³⁸. Синод ухвалив таке рішення: подружжя на три місяці мали відправити в монастир на покутування єпитимії, а потім дозволити жити разом, шлюб не розриваючи.

---

⁴³⁵ Там само, л. 2.

⁴³⁶ Там само, л. 2 об.

⁴³⁷ Там само, л. 8.

⁴³⁸ РГИА, ф. 796, оп. 49, д. 161, л. 1 об.

Даний документ є свідченням державного (світського) регулювання і втручання у ті справи, які, безумовно, належали до компетенції церковного відомства. Відомо ж бо, що приписи Кормчої книги вимагали безумовного і суворого розлучення подружжя, якщо вони перебували в кумівстві, що визнавалося духовним спорідненням.

Інколи, не наважуючись дати дозвіл на вінчання, ієреї зверталися до духовного правління за допомогою у вирішенні сумнівних питань, тим самим вони виявляли пильність. У реєстрі справ Київської духовної консисторії за 1723-1724 рр. зберігається справа, розпочата 8 січня 1724 р., про отримання дозволу на одруження Іоана Якубовича і дочки пана Типовського, незважаючи на «некое кумовство далекое, однак не весьма препинающее»⁴³⁹.

У 1741 р. Київська духовна консисторія заборонила укладати шлюб між Уляною Горленко й Андрієм Маркевичем, адже вони перебували в духовній спорідненості. З'ясувалося, що батько Уляни Андрій Горленко і мати Андрія Маркевича були хрещеними в сина генерального судді Юхима Горленка Петра⁴⁴⁰.

У 1746 р. Катерина Козулиха з с. Шабельниково подала скаргу в Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію, що є хрещеною матір'ю Йосипу і Василеві Ілленкам, а вони вирішили побратися з її ж хрещеними дочками Феодосією і Юстиною Лавренко. Зрештою, консисторія вирішила пари розлучити⁴⁴¹.

Київська духовна консисторія у 1749 р. розглядала справу про розлучення подружжя Івана і Єфросинії Кулбаченко. Міщанин Іван Кулбаченко свій поспішний шлюб з багатою, але старшою за нього вдовою Єфросинією, яка до того ж доводилася йому духовною родичкою, виправдовував тим, що буцімто таке несправедне одруження "учинилось чрез волшебство неякойсь бабы кротовской, а имени ее неведает, понеже она Ефросиния в село Кроты всеконечне ездила, помощи от бабы в своем намерении просить"⁴⁴². Висунув він це звинувачення проти колишньої дружини через два роки після одруження, лише після того, як зрозумів,

⁴³⁹ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 11.

⁴⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 506, арк. 10 зв., 53.

⁴⁴¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 90, арк. 15.

⁴⁴² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 144, спр. 44, арк. 28 зв.

що його шлюб з розрахунку видався невдалим. Єфросинія, справді хотіла з ним розлучитись і тим самим позбавити його своїх грошей, причому причиною для розлучення жінка назвала приховане свого часу "духовне родство", тобто тепер замість бажаних грошей Іванові загрожувало покарання за порушення церковних норм.

24 лютого 1763 р. Чернігівська духовна консисторія слухала справу про розлучення мешканців с. Жуковичі Олексія Лагідного і Юліани Моховик, котрі одружилися в близьких ступенях духовного споріднення. Повінчав пару ігумен Андроникового монастиря Герман. Причому споріднення виявилось «через шесть дней, когда еще не играли веселья, дошло ему игумену знать, что предсказанной девицы Иулианы отец Григорий Моховик воспринимал от купели святого крещения показанного Стефана Лагодного отца женихового»⁴⁴³. Подружжю було заборонено відзначати весілля і наказано жити окремо. До консисторії було вислано місцевих мешканців-селян Меланію Лесенчиху, Сидора Білодіда і Власа Зайця для підтвердження факту духовного споріднення. На цьому справа переривається і вирішення її залишилося невідомим.

У червні 1769 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про незаконний шлюб мешканців с. Симонтівки Мглинської протопопії Мирона Рябченка з Наталією Ключовою. Подружжя перебувало в духовному спорідненні. Подобиці цієї справа чернігівський єпископ Кирило подав у Синод. З'ясувалося, що подружжя перебувало в другому ступені духовного споріднення. Проаналізувавши ступені споріднення, консисторія ухвалила: «О дозволении <...> в супружестве жить, над которыми было сделано сумнительство в духовном сродстве»⁴⁴⁴. Синод підтвердив рішення консисторії: «оной казака Каллистрата с женою Натальей брак по вышепрописанным резонам не разводит, а оставит их в супружестве по-прежнему»⁴⁴⁵.

---

⁴⁴³ ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

⁴⁴⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 993, арк. 2.

⁴⁴⁵ РГИА, ф. 796, оп. 50, д. 359, л. 5 об.

Незавершеною залишилася справа про споріднення Федора і Марії Тищенків, яку в 1778 р. почала розглядати Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія. З'ясувалося, що в чоловіка і жінки один хрещений батько – Іван Лук'яненко ⁴⁴⁶.

У 1778 р. священник м. Васильків Михайло Григорович подав рапорт у Києво-Печерське духовне правління з проханням розвіяти сумнів щодо повінчання його парафіян. Ієрей повідомив, що «васильковського жителя Алексея Пивовара сын желает пояти себе в жену васильковського же жителя Андрея Артеменка дочь, которого Артеменка родную сестру помянутого Пивовара мать приняла от святого крещения, то достоин ли быть такому бракосочетанию» ⁴⁴⁷. Справа без рішення духовного суду.

21 січня 1783 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія розлучила мешканців м. Бикова Бесанської протопопії Максима Мринського і Євдокію Дідик. З'ясувалося, що «обоим при крещении восприемным отцом был житель быковский Стефан Стаховский» ⁴⁴⁸.

4 вересня 1788 р. у Білгородській духовній консисторії була розпочата справа про повінчання священником Архангельської церкви с. Борщового 13-літнього Григорія Мясоєдова із старшою за нього Ганною Рєпіною. Шлюб виявився незаконним ще й тому, що був укладений «с принуждения, и в родстве, тоестъ в кумовстве и сватовстве» ⁴⁴⁹. Священик запевняв, що не знав про те, що хлопець малолітній, адже за сповідними розписами йому мало бути 15 років. Він був нетутешній і лише недавно служив у селі. Батько ж Григорія Мясоєдова і казенний обиватель Яків Федцов запевнили, що споріднення і примусу між нареченими не було.

Духовним судом було складено схему споріднення – «Расписание родства»:

---

⁴⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1286, арк. 1.

⁴⁴⁷ Держархів м. Києва, ф. 314, оп. 1, спр. 167, арк. 1.

⁴⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1674, арк. 4.

⁴⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1442, арк. 1.

родство плотское

родные
Матрена и Мария
|
Григорий

двоюродные
Яков и Ефрем
|
Анна

степень осьмый

«В Кормчей о браках в главе 51-й на листу 536-м на обороте напечатано степень седьмая бывает в двоюродстве»

родство духовное

Евдокия Репина
{
роди { крести
Анну Марию

Дмитрий Мясоедов
/ \
дети
родный брат Григория

«четвертый степень»

«В Кормчей о родствах святого крещения в главе 51-й на листу 542-м и 544-м на обороте написано. Степень четвертый не бывает»⁴⁵⁰.

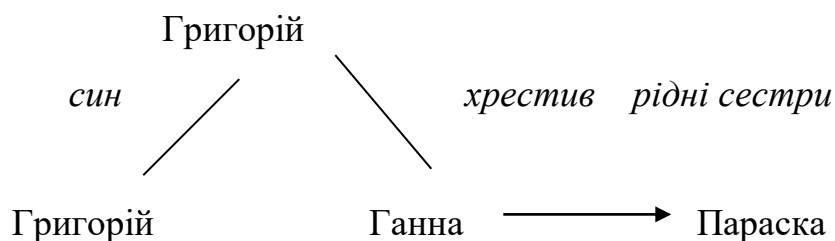
Консисторія провела відповідне розслідування і за метричними книгами виявила, що хлопцеві було дійсно 13,5 років. Крім того, споріднення у свояцтві між подружжям було допустимим, однак між ними був близький, четвертий ступінь духовного споріднення, шлюби в якому не дозволялися. Зрештою, пару розлучили. Жінка отримала право знову вийти заміж, хлопець же мав почекати, поки досягне повноліття, а потім міг одружитися.

Позитивно завершилася справа про одруження жителів слободи Деркачі Харківської округи поміщика майора Григорія Земборського й дочки поміщика Матвія Краснокутського Параски, розпочатої в Білгородській духовній консисторії 9 вересня 1792 р. З'ясувалося, що священник Ілля Труфанов пару «в непозволительном степени к браку состоящих в крестном братстве браком сочетал»⁴⁵¹. Таїнство Вінчання відбулося не Дергачах, а на хуторі Краснокутського. У духовну

⁴⁵⁰ Там само, арк. 18.

⁴⁵¹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2458, арк. 1.

консисторію доніс про це благочинний протоієрей Андрій Прокопович. Як виявилось, батько нареченого хрестив Парасчину сестру Ганну:

Духовний суд вирішив, що «оное родство причитається по восприимничестве жениховым отцом Григорием Земборским невестинной сестры Анны от святого крещения, а как означенной Анне, по женскому ее полу, должна почитаться в силу церковного узаконения, изображенного в Большом Требнику на листу «7» действительною одна восприемница, а не помянутый женихов отец Григорий Зимборский, да и он Земборский воспринимал Параскевину сестру, а не самую ее Параскевию, каковыя побочные лица, по расписанию явствующему в Кормчей книге о кросном родстве, к браку препятствием не показаны, а следовательно брачившийся Григорий с Параскевой свойства никакого между собою не составляют»⁴⁵².

Консисторія ухвалила рішення і про покарання Андрія Прокоповича за те, що повідомив про цей незаконний шлюб лише через 10 днів після вінчання. Однак у зв'язку з тим, що ієрей переконав духовний суд у тому, що доніс «не по страсти»⁴⁵³, а щоб уникнути покарання на той випадок, якби стало відомо владі про шлюб, його було звільнено від покарання.

19 квітня 1802 р. дійсний таємний радник граф Ілля Безбородько звернувся до Слобідсько-Української духовної консисторії зі скаргою на священника Куп'янського повіту Попова, котрий повінчав його селянина Юхима Дюжого з дівкою-втікачкою з с. Насонова Євдокією. Подружжя перебувало в духовній спорідненості⁴⁵⁴. На жаль, справа лише розпочата.

⁴⁵² Там само, арк. 14.

⁴⁵³ Там само, арк. 23.

⁴⁵⁴ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 257, арк. 1.

Отже, духовна спорідненість через хрещення була тим шляхом, через який Церква отримала можливість впливати на людину і на сім'ю. Через нього встановлювався соціальний зв'язок між родиною і Церквою.

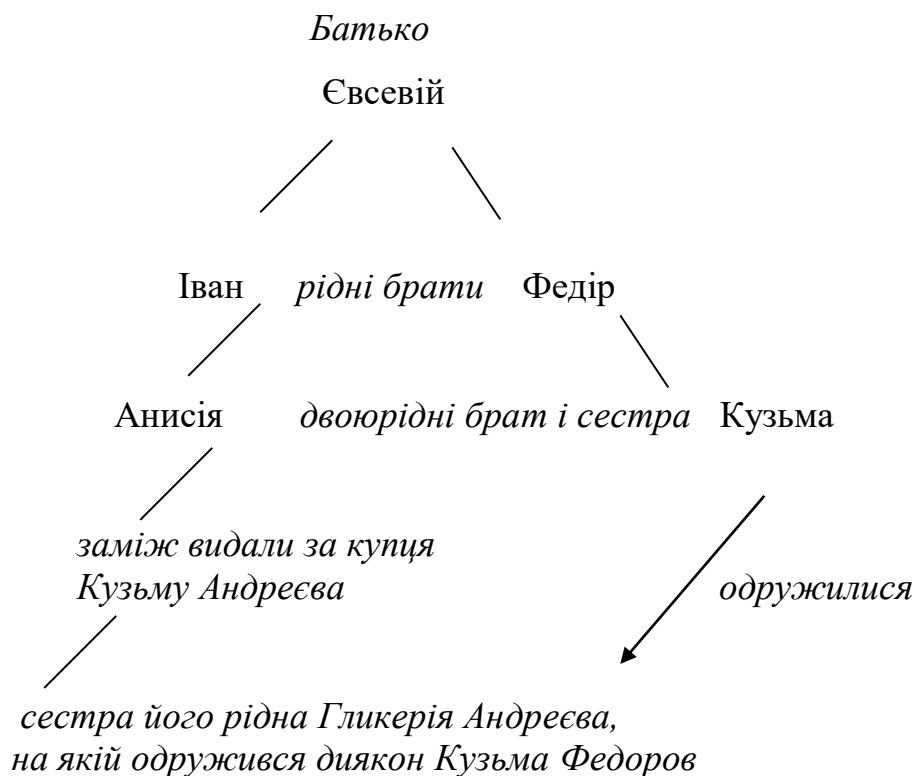
Свояцтво – спорідненість за шлюбом, коли родичі нареченого й нареченої ставали одне одному свояками. Відносини свояцтва прирівнювалися до кровноспоріднених на основі формули про чоловіка і дружину як одну плоть. Розрізнялося свояцтво між одним із подружжя і кровними родичами іншого, між кровними родичами одного і кровними родичами іншого. Обидві фамілії, які вступили у свояцтво, розглядалися як дві бокові лінії у кровній спорідненості. Тим самим родичі дружини ставали родичами чоловіка в тих самих ступенях, у яких вони рідні дружині, але не за кровною спорідненістю, а за свояцтвом. Шлюби за свояцтвом заборонялися до шостого ступеню включно. Певні труднощі у встановленні ступенів свояцтва полягали в тому, що багато родичів могли не підтримувати контактів між собою і не знали про шлюби далеких родичів.

Шлюби в заборонених степенях споріднення дозволяли собі навіть священнослужителі. Так, у 1741 р. у Московській синодальній конторі розглядалася справа диякона Козьми Федорова, котрий одружився зі своєю родичкою Гликерією. Доніс про це священник Різдвяної церкви м. Боровська Михайло Ємельянов.

Диякон Козьма Федоров і Гликерія під присягою запевняли, що не мають споріднення через свояцтво, а ієрей вигадав усе «ложным своим челобитьем»⁴⁵⁵. Однак згодом жінка все ж зізналася, що між ними є далеке споріднення через свояцтво. Зрештою, було виписано схему споріднення:

---

⁴⁵⁵ РГАДА, ф. 1183, оп. 3, д. 128, л. 8.

У 1752 р. священник Барішівської намістії Григорій Трипольський звернувся в Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію з проханням розв'язати його сумніви щодо можливості шлюбу між нареченими Федором і Ганною. Так, старша дочка Петра Васса була заміжня за старшим братом Федора. Федір же хотів одружитися з Петровою дочкою Ганною ⁴⁵⁶. На жаль, рішення духовного суду у справі не збереглося, але, очевидно, парі не дозволили одружитися у зв'язку з спорідненістю через свояцтво, адже двоє братів не могли одружитися з сестрами.

9 серпня 1759 р. священник м. Дергачів звернувся до Білгородської духовної консисторії і просив дозволу видати «венечную память» підпрапорщику Харківського полку Іванові Гужванському з Феодосією, «которая прежде в замужестве была за троюродным его Гужванского брата Петром ⁴⁵⁷ Деденком». Священник додав схему споріднення:

⁴⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 141, арк. 1.

⁴⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 915, арк. 1.

Григорій Бородай

Евдокия

Пелагея

Параскевия

Ирина

Петр

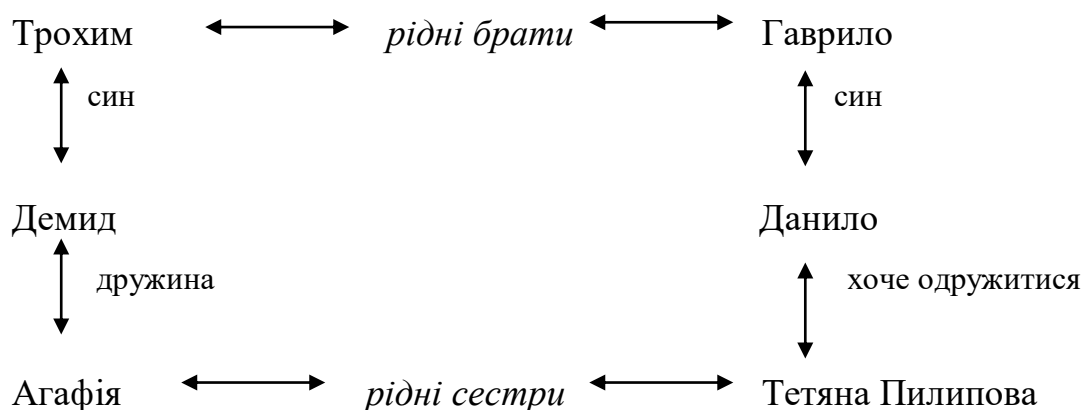
Иван

«хочет понять»

Феодосия

Консисторія, уважно вивчивши ці матеріали, вбачила у схемі шостий ступінь споріднення й заборонила парі одружуватися.

31 січня 1768 р. чернігівський протопіп Григорій Максимович звернувся до духовної консисторії з проханням розтлумачити йому, чи можна вінчати мешканців с. Буровка Данила Гаврилова і Тетяну Пилипову, які мали спорідненість. Іерей пояснював, що «девицы Татьяна сестра Агафия вышла пред ней за брата жениха Данилы Гаврилова»⁴⁵⁸. У консисторії була складена схема споріднення:

На жаль, рішення консисторії у справі відсутнє.

21 липня 1781 р. у Синоді заслуховувалася справа за поданням архієпископа Слов'янського Никифора про розірвання шлюбу між мешканцями м. Старі Санжари Федором Піщанським зі Степанидою, одруженими у свояцтві шостого ступеня. Виявилось, що пара побралася в 1768 р. і в мирі жила до 1773, мала дочку Клеопатру. Потім чоловік почав вести розпусне життя, удома утримував двох наложниць – Федору і Ганну, а свою дружину вигнав із дому, вимагав у неї «розлучного листа», погрожував убити.

⁴⁵⁸ Держархів Чернігівської обл., ф.679, оп.1, спр. 956, арк. 3.

Викликаний до духовного правління Федір Піщанський заперечував перелюб, а наложниць називав служницями. Крім того, він повідомив, що свою дружину з дому не виганяв, не погрожував і не вимагав «розлучного листа», натомість звинувачував її у розпусті і наклепництві.

Степанида, очевидно, відшукуючи законні приводи для розлучення, пригадала, що між нею і чоловіком є споріднення, про яке вона повідомила напередодні вінчання священику Симеонові Прокоповичу: «умершего ее отца беляцкого сотника Павла Кота сестры родной Анны за сыном местечка Беляков Николаевской церкви священником Игнатием Кобищаном, онаго часто у помянаемого мужа ее Федора сестры родная Катерина в замужестве находится»⁴⁵⁹. Симеон Прокопович звернувся до старосанжарського намісника Йосипа Яковлева щодо споріднення між подружжям, котрий «рассматривая то расписание по Великому старому Требнику и уверил, что никакого нет препятствующего к бракосочетанию, дозволил венчать словесно»⁴⁶⁰.

Доки тривало розслідування справи, подружжю було заборонено жити разом. Духовний суд шлюб розірвав, на чоловіка й жінку було накладено єпитимію на один рік, яку вони мусили відбувати за місцем проживання. Перелюб довести не вдалося, тому покарання було призначено за укладений шлюб у спорідненні. Священика Симеона Прокоповича було оштрафовано і на півроку відправлено в монастир.

У Синоді справу було вирішено по-іншому. Шлюб подружжя залишили без розірвання, «тем паче, что некоторые подобные сему от двух родов в шестом степени браки по вышеозначенному в Кормчей книге расписанию разрешаются»⁴⁶¹. У зв'язку з тим, що перелюб чоловіка не було підтверджено показами свідків, у розпусті звинуватили жінку. На неї було накладено єпитимію, дочка Клеопатра в цей час проживала з батьком.

3 червня 1788 р. почався розгляд справи «По прошению Харьковского уезда села Борщевого жительки Анны Мясоедовой о разводе с малолетним ея мужем

---

⁴⁵⁹ РГИА, ф. 796, оп. 62, д. 361, л. 1об.

⁴⁶⁰ Там само, л. 9.

⁴⁶¹ Там само, л. 13.

Григорием Мясоедовым». 20-літня Ганна розповіла, що «выдана она сего 1788 года в феврале месяце отцем ее Ефремом за тамошнего сына жителя казенного обывателя Дмитрия Мясоедова тринадцатилетнего Григория с принуждения, и в родстве, то есть в кумовстве и сватовстве в супружество»⁴⁶².

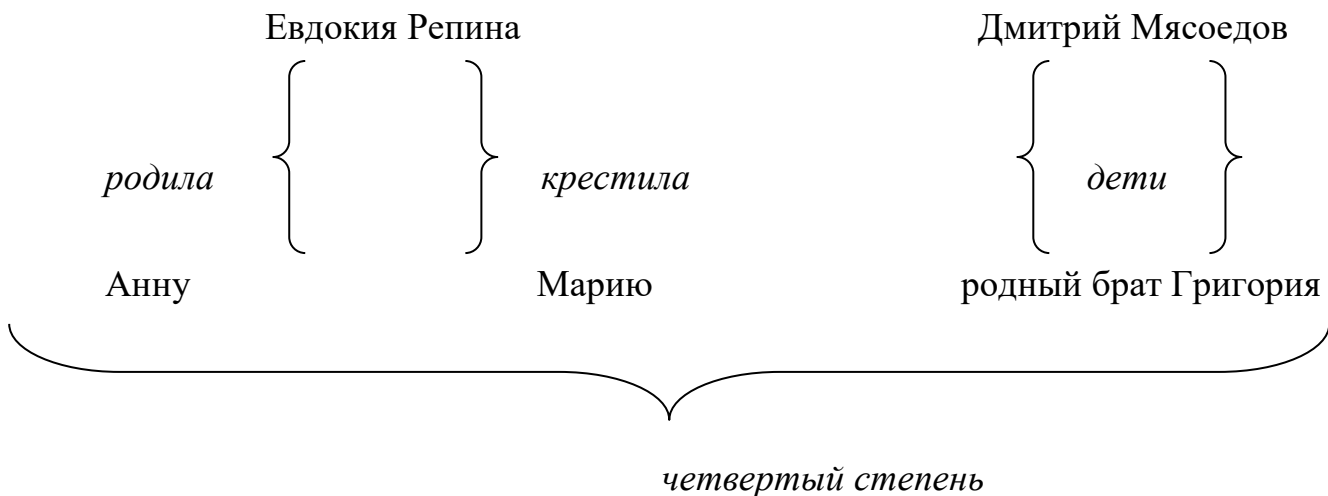
Розслідування справи відбулося в Білгородській духовній консисторії. Священик заперечував обвинувачення і твердив, що під час вінчання все було законно. Схеми споріднення свідчили про наявність восьмого ступеня кривного споріднення і про четвертий ступінь духовного.

Родство плотское

«В Кормчей о браках в главе 51 на листе 536 на обороте напечатано степеней семь бывает»⁴⁶³.

Родство духовное

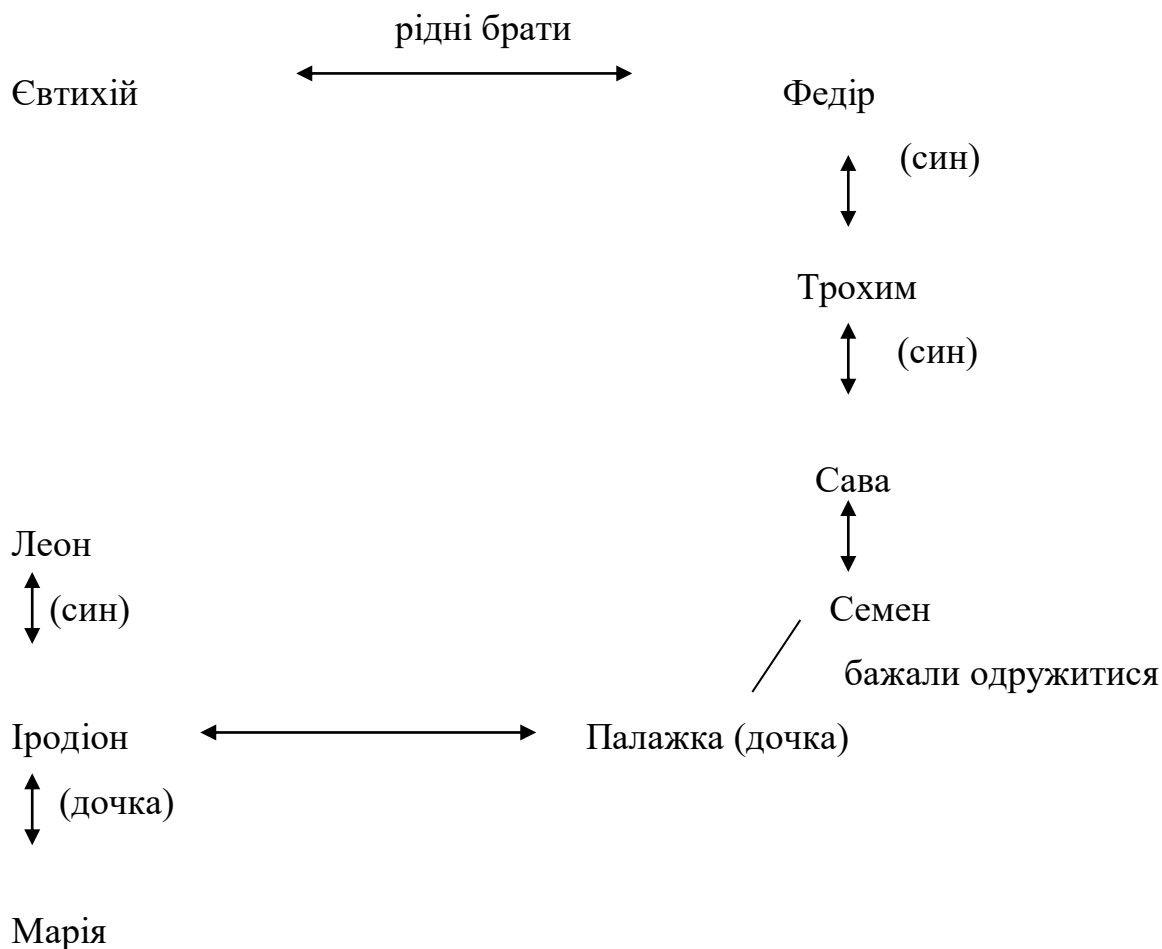
⁴⁶² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1456, арк. 2.

⁴⁶³ Там само

«В Кормчей о родствах святого крещения в главе 51 на листу 542 и 547 на обороте написано: степень четвертой не бывает»⁴⁶⁴.

Згідно з Кормчою книгою, за таких віддалених ступенів споріднення шлюби допускалися. Тож консисторія ухвалила рішення про анулювання шлюбу, Ганні було дозволено вийти заміж удруге, а Григорій отримав право на одруження, коли стане повнолітнім. Священика і його помічників при вінчанні було покарано.

25 жовтня 1790 р у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про неповінчання священиком Федором Єсикорським мешканців с. Хотинівки Семена Отрошенка і Палажки Гарбузенко у зв'язку зі спорідненістю. З'ясувалося, що Семен мав рідного брата Данила, у їхнього діда Євтихія був рідний брат Федір, а в того – син Трохим, який відповідно мав сина Саву. Сава в Леона Гарбузенка (дід Палажки, батько Іродіона, батька дівчини) одружився з дочкою Марією (рідною сестрою Іродіона). Консисторія склала схему:

⁴⁶⁴ Там само.

і виявила, що «сродство сверх позволенного осмого степени содержаемое еще на девятую степень»⁴⁶⁵. Тож наречені отримали дозвіл на одруження.

У грудні 1792 р. до Пирятинського духовного правління рапортував священник Миколаївської церкви села Лазірки Василь Шматовський з проханням з'ясувати, чи законний шлюб Данила Шовкопляса та Єфросинії Сирипчихи, які одружилися ще минулого року. Він доповідав, що підданий секунд-майора Миколи Івановича Боярського 45-річний Данило Шовкопляс, котрий був удівцем, „<...> проживающую временно в Лазорках женщину Евфросинию много и ратно убеждал его Шматовского просьбами с оною его Шовкопляса и венчать”⁴⁶⁶. Вона вже чотири роки проживала у Лазірках, прийшовши з володінь поміщика Теплова після смерті свого чоловіка Сави. Виявилось, що рідна сестра 40-річної Єфросинії Сирипчихи Марфа заміжня за двоюрідним братом Данила Козьмою Шовкоплясом. Василь Шматовський, маючи сумніви у законності даного шлюбу, відмовився вінчати пару.

Тож Данила і Марфу повінчав священник с. Малютинці Андрій Жураковський, який не знав про спорідненість. Василь Шматовський, довідавшись про це через місцевого мешканця Івана Труфона, котрий і сватав пару, повідомив про це у духовне правління. Туди було викликано Данила Шовкопляса, який повідомив, що через свою простоту приховав від священника факт спорідненості зі своєю дружиною⁴⁶⁷. Було зрозуміло, що Шовкопляс говорив неправду, адже він розумів, що мав зі своєю майбутньою дружиною спорідненість, тобто свояцтво, адже його двоюрідний брат одружився з рідною сестрою своєї нареченої. Православна Церква забороняла подібні шлюби між родичами, хоча й не кровними.

Ієрей Андрій Жураковський, викликаний у правління, пригадав, що „годов назад два, когда точно не припомню, а знаю, что в летнее время”⁴⁶⁸, повінчав Марфу і Данила. Однак ієреєві нічого не було відомо про спорідненість між парою. Рішення у справі відсутнє.

⁴⁶⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1476, арк. 3.

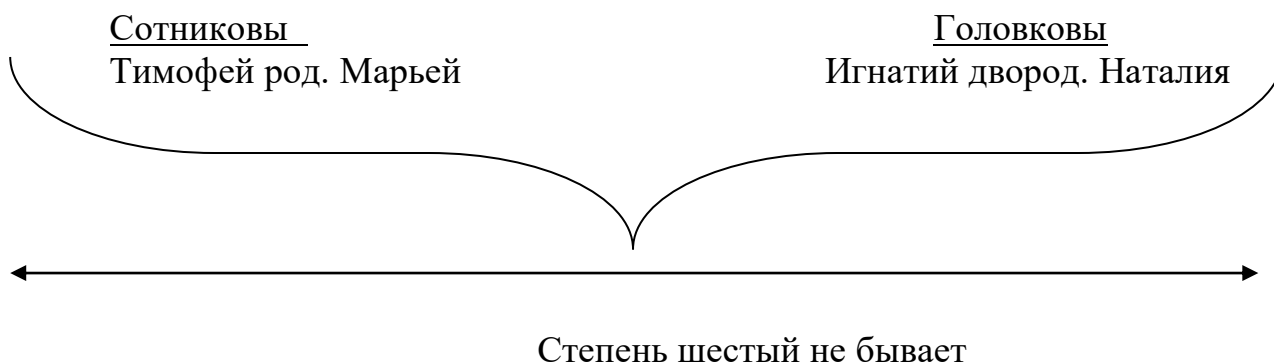
⁴⁶⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1113, арк. 5.

⁴⁶⁷ Там само, арк. 11.

⁴⁶⁸ Там само, арк. 16.

Тож, проаналізувавши справу, можемо впевнено сказати, що порушення священнослужителем Андрієм Жураковський правил вінчання, зокрема ігнорування шлюбного опитування, призвело до укладання шлюбу в заборонених ступенях споріднення. Така позиція ієрея була вигідна мирянам, котрі заздалегідь знали про неможливість шлюбу між ними.

20 червня 1797 р. Київська духовна консисторія почала розгляд справи про незаконний шлюб мешканців с. Вільхівці Катеринопільського повіту на Переяславщині Тимофія Сотника і Наталки Головки, «коей двоюродный брат Игнатий женился прежде на родной сестре означенного Тимофея Марии»⁴⁶⁹. Повінчав пару священник Михайло Бартошевич, який, за підозрами, при здійсненні тайнства вінчання був напідпитку та ще у домі уніатського священника Сильвестра Козловського. За вінчання ієреєві заплатили 3 руб. Місцеві мешканці були обурені таким учинком отця Михайла. Консисторія склала схему споріднення⁴⁷⁰:

Консисторія розпочала слідство у справі, молоді дали підписку, що вони на момент слідства будуть жити окремо. Зрештою, духовний суд виніс наступне рішення: шлюб не розривати, батькам, які знали про споріднення, призначити епитимію, священника Михайла Бартошевича, зважаючи на похилий вік (60 років), оштрафувати і вислати у Видубицький монастир служити священником.

2 лютого 1799 р. міщанка м. Куп'янськ Зиновія Міщенко звернулася в Куп'янське духовне правління з проханням покарати священника, котрий повінчав її

⁴⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 85, спр. 23, арк. 3.

⁴⁷⁰ Там само, арк. 33.

законного чоловіка Петра Міщенка з дружиною її рідного покійного племінника. Жінка писала, що в шлюбі з чоловіком вона прожила 26 років, мала 12-літню дочку Килину. У 1798 р. чоловік Зиновії безпричинно прогнав її від себе, оженився з дружиною покійного Петра Лапенка Софією. Повінчані вони були в с. Нижня Дуванка священником Іоанном Чернявським при свідках – Івані, Федорі й Олексії Балашенкових, Іванові Золотаренку, Анастасії Соляниковій та ін.

Викликаний на духовний суд, священник Іоанн Чернявський сказав: «Прошлого 1798 года мая 20 дня точно я именованный означенного Петра Мищенка в своей приходской Стратилатовской церкви с означенною Софиею Лапенковою, обвинчал <...>. Единственно поданную от свидетелей купянских жителей <...> сказку, кою они утвердили, что точно предреченного Петра Мищенка жена Зиновия умре, и не имеет, он Мищенко, со вдовою женою Софиею никакого родства и других законному сочетанию препятствий»⁴⁷¹. На жаль, справа без рішення духовного суду.

Отже, як правило, шлюби укладалися між мешканцями одного населеного пункту, тому священнослужителям було не важко визначити ступені споріднення між ними. Інша справа була у правильному з'ясуванні віддалених ступенів споріднення. У цьому ієреї, як правило, покладалися на свідчення родичів наречених. Так само і панотець довіряв їм у питаннях про те, яким саме шлюбом вінчалася пара (першим, другим, третім), адже наречені не завжди жили на території парафії. Складні переліки духовних родичів значно ускладнювали пошуки шлюбних партнерів для людей у невеликих поселеннях, тож аби звести до їх мінімуму, Синод намагався скоротити розлогі ступені споріднення для встановлення непрямих родинних стосунків.

Церковна і світська влада з метою уникнення порушень численних правил про заборонені ступені споріднення для одруження змушена була скоротити кількість цих заборон. Рішення духовного суду свідчать про те, що в другій половині XVIII ст. відбулося зменшення заборонених ступенів споріднення, а духовна влада вже

---

⁴⁷¹ Держархів Харківської обл., ф. 574, оп.1, спр. 16, арк. 4-4 зв.

дозволяла шлюби в таких ступенях споріднення, в яких у попередні періоди вважала просто недопустимими.

Парафіяльні священики іноді зловживали своїм становищем і свідомо освячували шлюби, знаючи або здогадуючись про існування між чоловіком і дружиною певних ступенів спорідненості, маючи з цього матеріальний зиск. Якщо хтось не доносив про це духовній владі, то подібні факти так і залишалися не відомими. Сумлінні священнослужителі зверталися до духовного правління, аби роз'яснити і розвіяти сумнів щодо можливості одруження чоловіка і жінки.

3.4. Шлюбний обшук і порядок отримання «венечних памятей»

Бажаючі укласти шлюб повинні були виконати ряд умов і формальностей, встановлених канонічними приписами. Одним із них було те, що наречені мали отримати „венечную память” (на українських землях використовувалося слово «квит», у РПЦ – «знаменныя грамоты», «знамена») – документ, який давав їм право безперешкодно укласти шлюб. Він видавався єпархіальним архієреєм або його довіреною особою – управляючим духовними справами, попівськими старостами або іншими посадовими особами на ім'я парафіяльного священика. Наречені мали заплатити за нього гроші. Священнослужителі, які вінчали без «венечных памятей», сплачували штраф і несли інші покарання, які призначав їм єпархіальний архієрей.

«Венечные памяти» не існували в грецькій Церкві, а утвердились у Православній. Метою їх було контролювати правильність і законність укладання шлюбів. За їх посередністю священик зобов'язувався стежити за мирянами, щоб вони не «женилися ни в кумовстве, ни в сватовстве, ни в роду, ни в племени»⁴⁷².

---

⁴⁷² Перов И. Епархиальные учреждения в русской церкви в XVI и XVII (историко-канонический очерк) / Иван Перов. – Рязань : В губернской типографии, 1882. – С. 27.

Священик мав провести відповідний акт шлюбного обшуку (опитування) – попереднє з'ясування через розпитування наречених, їхніх родичів і поручителів, вивчення письмових документів (зокрема, метричних книг), чи існують перешкоди для вінчання. Парафіяльний священик повинен був оголошувати в Церкві про намір молодих одружитися протягом найближчих трьох недільних і святкових днів після Літургії⁴⁷³. Це робилося з метою оповіщення максимальної кількості людей про майбутній шлюб і виявлення законних перешкод до нього. Якщо наречена належала до іншої парафії, то оголошення відбувалося і в її парафіяльній церкві⁴⁷⁴. Після оголошення той, хто мав відомості про перешкоди до шлюбу молодих або виявляв їх, був зобов'язаний повідомити про це священикові.

Від молодих вимагалось знання головних молитов («Верую во єдинаго», «Отче наш», «Богородице дево») і десяти заповідей. Таким був обов'язковий мінімум церковних знань для парафіян, котрі укладали шлюб.

Свідки (дві-три особи), присутні при здійсненні обряду вінчання, запевняли і поручалися в тому, що між нареченими немає ніякої спорідненості, примусу або інших перешкод для укладання шлюбу⁴⁷⁵. Тим самим вони брали на себе відповідальність за законність майбутнього шлюбу. Таким чином, коли попередньо священик не виявляв перешкод для шлюбу, і свідки це підтверджували, то він вінчав пару. При цьому свідки мали бути «из достоверных людей»⁴⁷⁶, присягати про правдивість своїх свідчень під загрозою штрафу і навіть смертної кари.

Цим самим майбутньому шлюбу надавалася публічність. Цікаво те, що правило про попереднє оголошення було запроваджене 50 главою друкованої Кормчої книги (1646-1653 рр.), яка у своїй першій частині запозичена не з давніх канонічних постанов, а з Требника Петра Могили (1646 р.), а до нього потрапило з ритуалу римської церкви 1651 р. (польське видання 1634 р.)⁴⁷⁷.

⁴⁷³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 157, спр. 21, арк. 5.

⁴⁷⁴ ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3718; Т. VIII. – № 5322; Т. XXI. – № 14356.

⁴⁷⁵ ПСЗРИ. – Т. XXI. – № 14356.

⁴⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 308, арк. 1, 3.

⁴⁷⁷ Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги... – С. 75.

Згідно з висновками церковного історика М.С.Суворова, «венечная память» мала візантійське походження. Дозвіл єпископа на шлюб розглядався як складовий елемент таїнства шлюбу, без якого Божа благодать на наречених не сходила ⁴⁷⁸.

Професор церковного права О.С.Павлов вважав, що постанова про оголошення залишалася мертвою буквою закону у XVII і навіть XVIII ст., оскільки в указі Синоду 1765 р. (з приводу скасування „венечных памятей”) говорилося, що бажаючи укласти шлюб зобов’язані оголосити про свій намір за тиждень, а за правилами Кормчої оголошення повинне здійснюватися у три недільні або святкові дні до вінчання ⁴⁷⁹. Імовірно, церковне оголошення не скрізь і не постійно практикувалося. Усе залежало від парафіяльного священика, його обізнаності у Святих Правилах і сумлінності у виконанні своїх обов’язків.

Очевидно, до початку XVIII ст. не існувало спеціальних книг шлюбного опитування (обшуку). Після скасування «венечных памятей» книгам дошлюбного обшуку стало надаватися значення основного документу, що містив свідчення поручителів про відсутність перешкод між нареченими для укладання шлюбу. У свідоцтві про обшук зазначався вік наречених, згода їх і батьків на шлюб, черговість шлюбу (перший, другий, третій), ступінь кровної і духовної спорідненості, релігійне сповідання. Поручителі розписувалися у книзі шлюбного обшуку під загрозою катування за хибні свідчення. Такі книги збереглися у справах духовних судів ⁴⁸⁰.

Розмір коштів за «венечные памяти» залежав від того, яким був шлюб – першим, другим або третім. В архівних документах Сумської Преображенської церкви кінця XVII ст. збереглися настанови преосвященного Авраамія до церковних старост про розмір плати за «венечные памяти». Зазначено, що стягувати «с отрока, который женится на девке, по четыре алтына, с отрока, который женится на вдове

---

⁴⁷⁸ Суворов Н. Учебник церковного... – С. 376.

⁴⁷⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1995. – С. 424.

⁴⁸⁰ Держархів м. Києва, ф. 313, оп.1, спр. 1, 1 арк.; спр. 3, 78 арк.; Держархів Полтавської обл., ф. 1029, оп. 1, спр. 1, 61 арк.; спр. 2, 47 арк.

второбрачно, или вдовец вторым браком женится на девке, шесть алтын; с вдовца второбрачно, который женится на вдове второбрачно же, восемь алтын две деньги; с отрока или со вдовца второбрачно, который женится на вдове троебрачно, или кто женится третьим браком на девке или на вдове второбрачно, или оба тремя браками, по десяти алтын со свадьбы. Да с тех всех свадеб отвозных на приказ по шести денег с памяти. А с новоявленных памятей, которые даны будут церковным дьячкам и паламарям (пономарям) и просфирницам, пошлин по шести алтын по четыре деньги»⁴⁸¹.

Перші офіційні спроби запровадити збір коштів за вінчання фіксуються у середині XVI ст. і пов'язуються з діяльністю Стоглавого собору. 46-е глава Стоглава повідомляє, що митрополія, архієпископії і єпископії отримують у вигляді вінчального мита «многие денги»⁴⁸². Право на ці кошти мотивувалося давністю традиції, яка ґрунтувалася ще на Священному писанні. Розмір мита встановлювався Стоглавом відповідно до традиції, яка існувала при дідові і батькові Івана Грозного на основі їх грамот Новгороду, Пскову та іншим містам. За цією традицією вінчальне мито з першого шлюбу складало один алтин, з другого – два алтини, з третього – чотири алтини⁴⁸³.

У Стоглаві було визначено порядок збору вінчального мита. Безпосередньо ним займалися священики з числа «старост поповских» і десятицьких. Парафіяльні ієреї мали повідомляти про кількість шлюбів і кошти, отримані за них. Спійманий на брехні священик був зобов'язаний заплатити штраф у розмірі 2 руб. 4 алтини і 1,5 гріш⁴⁸⁴.

Духовенство застосовувало всілякі заходи для попередження шлюбів без вінчання, а тому – і без вінчального квиту. Московський собор 1666-1667 рр. наголошував на тому, що потрібно ретельно стежити за тим, щоб священики не вінчали нікого без «венечных памятей». На цьому ж соборі було ухвалено рішення про запровадження метричних книг при церквах. Тих ієреїв, які приховували кошти,

⁴⁸¹ Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах... – С. 92.

⁴⁸² Стоглав... – С. 218.

⁴⁸³ Там само. – С. 219.

⁴⁸⁴ Стоглав... С. 214.

отримані за «венечные памяти», або стягували надмірно, штрафували і карали. Зокрема, патріарх Московський Адріан в інструкції попівським старостам від 26 грудня 1697 р. розпорядився: на тих, хто приховував кошти, накласти штраф у розмірі 5 руб., а за надмірне стягування – штраф подвоїти, залежно від розміру «венечной памяти»⁴⁸⁵.

Слід зауважити, що в Українській Православній Церкві ще до того, як вона потрапила під владу Московського Патріархату, існував збір із молодят за безперешкодне укладання шлюбу. Стягування цього збору відбувалося в духовних протопопських правліннях перед вінчанням, причому ті, хто укладав шлюб уперше, сплачували 24 коп., удруге – 50 коп., втретє – 60 коп. Священик М.Шпачинський дійшов висновку, що збір коштів за вінчання, окрім основної мети – попередити незаконні шлюби, мав, очевидно, і моральний вплив на молодят: адже другошлюбні і третьошлюбні сплачували більше, ніж першошлюбні⁴⁸⁶. Крім того, таку позицію Церкви можна трактували двояко. По-перше, збір за вінчання других і третіх шлюбів свідчить про те, що вони допускалися і не були рідкістю, незважаючи на канонічні правила – одношлюбність. По-друге, ті, хто не мав достатньо коштів сплатити за другий або третій шлюб, очевидно, жили не вінчаними. Тому існування грошових зборів за вінчання створювало підстави для незаконних шлюбів (зокрема, невінчаних).

26 березня 1732 р. архієпископ Київський Рафаїл Заборович проголосив указ до духовенства, де визначав розмір коштів за «венечные памяти» «<...> с первобрачных по десять алтын, с полубрачных по двенадцать алтын, с второбрачных по полтине, с троебрачных по двадцать алтын»⁴⁸⁷, а також суворо наказав ієреям «ничего себе не утаивать»⁴⁸⁸.

Гроші, які сплачували парафіяни за „венечные памяти”, зазвичай надходили на утримання шпиталів (богаділень) при монастирях. Але часто ці кошти залишалися в розпорядженні духовенства. Указом від 29 січня 1724 р. Петро I зобов’язав

⁴⁸⁵ ПСЗРИ. – Т. III. – № 1612.

⁴⁸⁶ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский... – С. 121.

⁴⁸⁷ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 27, арк. 1.

⁴⁸⁸ Там само.

надсилати в Синод детальні відомості про витрати коштів, отриманих за „венечные памяти” і призначених на підтримку роботи шпиталів ⁴⁸⁹. Так, Чернігівська духовна консисторія звітувала в Синод, що за 1759-1760-ті рр. у Сосницькій протопопії було зібрано 90 руб. 9 коп., і повідомляла про те, на які потреби ці кошти було витрачено ⁴⁹⁰.

Розміри «венечных памятей» встановлювали світське і духовне відомство – Сенат і Синод. Імператриця Анна Іоанівна указом від 24 квітня 1730 р. визначила суми, які стягувалися за „венечные память”, і заборонила духовенству їх перевищувати. Якщо молоді вінчалися вперше, то сплачували 30 коп., вдруге – 50, втретє – 60 ⁴⁹¹.

Після розгляду в Синоді 8 квітня 1731 р. відбулося спільне засідання Сенату і Синоду, де було визначено: 1) гроші за вінчальний квит брати згідно з попередніми указами «уравнительно без всякого излишества», «пошлинных с первобрачных по 4 алтына, с полуторнобрачных по 6 алтын, с двоебрачных по 8 алтын 2 деньги, с полутретьебрачных и с троебрачных по 10 алтын»; «везде, кроме Москвы, за письмо, на бумагу, дрова и отвоз брать по 3 коп. с каждой памяти»; «установленный в 206 г. патриархом Адрианом сбор по 4 коп. с каждой свадьбы отменить» ⁴⁹².

Для того, щоб мати уявлення про те, що ж можна було придбати за ті гроші, які миряни платили за вінчання, наведемо приклади цін на продукти харчування і предмети домашнього вжитку в Лівобережній Україні в 1766-1769 рр. Так, корова коштувала 4 руб., вівця – 27 коп., порося – 4 коп., гусак – 10 коп., курка – 2 коп., пуд рису – 3 руб., пуд масла – 2 руб., відро сиру – 20 коп., відро горілки – 2 руб. 40 коп., кварта вина – 23 коп., пуд солі – 60 коп., стіл – 35 коп., скриня – 10 коп., віз (кінний) – 40-50 коп., чоловіча сорочка – 10 коп., жіноча сорочка – 20 коп., хутрова шапка – 30 коп., чоботи – 40 коп., ковдра – 80 коп., рядно – 20 коп., подушка – 40 коп., шуба

⁴⁸⁹ Полное собрание постановлений и распоряжений... – Т. IV. – № 1196.

⁴⁹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 792, арк. 14 зв.

⁴⁹¹ Полное собрание постановлений и распоряжений... – Т. VII. – № 2317.

⁴⁹² Полное собрание постановлений и распоряжений... – Т. X. – № 1236.

– 1 руб. 20 коп., борона – 10 коп., колесо – 6 коп. та ін.⁴⁹³. Проаналізувавши ціни, можемо зробити висновок про те, що тайнство вінчання коштувало не такі вже й малі кошти, особливо для незаможних верств сільського населення.

Указом імператриці Катерини II від 14 липня 1765 р. „венечные памяти” і плату за них було скасовано⁴⁹⁴. У документі йшлося про те, що „всем в брак вступать желающим, прежде венчания, объявляют о том своем намерении за неделю приходским своим священникам, которым по тому объявлению чинить о тех посягающих на прежнем основании обыск; и буде по таковому обыску вступающими в брак возбраненного правилами родства или другого какого законного препятствия не окажется, то тем приходским священникам и венчать их с одною обыкновенною в метрические книги запискою”⁴⁹⁵. Ці відомості про шлюб священник обов’язково мав надсилати до духовної консисторії. Незважаючи на скасування «венечных памятей», на практиці вони все ж продовжували існувати.

На думку сучасного російського правознавця М.К.Цатурової, функціонування „венечных памятей” як необхідного атрибуту вінчання ускладнювало процедуру укладання шлюбу. У цьому сенсі можна говорити про те, що шлюб схожий на договір між особами за участю церковної влади, а ті, хто укладав шлюб, могли й не мати потрібної суми грошей для купівлі „пам’яті”, або складалися несприятливі обставини для її отримання. Тому скасування „венечных памятей” було важливою подією в житті держави, оскільки ліквідувалася зайва процедура, яка передувала вінчанню і, власне, нічого спільного не мала з інститутом шлюбу⁴⁹⁶.

Парафіяльні священники отримали право вінчати наречених самостійно, не запитуючи дозволу єпархіального архієрея. Однак іноді панотці зловживали цим правом, порушуючи шлюбно-сімейні приписи. Одним із свідчень цього є свідоме вінчання священниками мирян – мешканців не своєї парафії. З цього приводу

---

⁴⁹³ Мордвинцев В.М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. / Вячеслав Михайлович Мордвинцев. – К. : ООО «Международ. фин. агенство», 1998. – С. 27 – 28.

⁴⁹⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений... – Т.VII. – № 2317.

⁴⁹⁵ Там само.

⁴⁹⁶ Цатурова М.К. Русское семейное... – С. 31.

професор О.С.Павлов відзначав: „<...> шлюби, хоч і повінчані, але таємно, без свідків, у чужій парафії, або навіть у іншій єпархії, що вже само по собі вказувало на існування законних перешкод до шлюбу, за яких він не міг бути здійснений усталеним у церкві порядком”⁴⁹⁷.

Отже, «венечные памяти» мали на меті попередити незаконні шлюби, які укладалися з порушенням канонічних правил. Ієрей, перш ніж її видати молодим, ретельно перевіряв на відсутність у них перешкод для укладання шлюбу. Крім того, протопіп і духовні правління ще контролювали свідчення священника і розглядали всі сумнівні справи. Після указу Катерини II 14 липня 1765 р. про скасування «венечных памятей» молодих можна було вінчати без дозволу протопопів⁴⁹⁸.

Скасування квіту за вінчання призвело до певного пом'якшення контролю над шлюбними справами і спричинило певні зловживання. Миряни й ієреї відчули свободу для укладання шлюбів, що викликало свавілля у родинних відносинах і масу незаконних шлюбів. Поміщики, свавільно використовуючи указ про скасування квіту за вінчання, примушували священників вінчати наречених без довідок про споріднення, вік, сімейний стан тощо. Деякі панотці допускали шлюби в незаконних ступенях кровного споріднення чи свояцтва, бо не розумілися в процедурі їх правильного встановлення між майбутнім подружжям. Тому київське духовенство клопоталося про відновлення попереднього порядку – видачу «венечных памятей»⁴⁹⁹.

Очевидно, висока плата за здійснення церковного шлюбу була однією з причин ухилення мирян від вінчання, що сприяло укладанню шлюбів за народними традиціями. Хоча в 1765 в. «венечные памяти» було скасовано, шлюбні обряди залишалися одним із джерел доходів кліру і духовних консисторій. У головні шлюбні сезони – вересні-жовтні, або навесні після Паски, селяни витрачали найбільше коштів, щоб отримати дозвіл на шлюб. Церковний причт за вінчання заробляв більше коштів, ніж за здійснення інших обрядів – хрещення або поховання.

⁴⁹⁷ Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги... – С. 103.

⁴⁹⁸ ПСЗРИ. – Т.ХVII. – № 12433.

⁴⁹⁹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский... – С. 206.

Зі скасуванням «венечних памятей» залишилася процедура шлюбного обшуку, проводити який було обов'язком парафіяльних священиків, котрі мали ретельно стежити за його правильним дотриманням і наданням достовірних відомостей про родинний стан майбутнього подружжя. Свідки молодих повинні були давати підписки, де, під загрозою штрафу, свідчили, що молоді не мали перешкод для законного укладання шлюбу.

Як спосіб запобігти незаконним шлюбом, правило Кормчої книги давало право вінчання шлюбів лише парафіяльними священиками. Це було підтверджено Духовним регламентом Петра I 1721 р. і указом від 1731 р.⁵⁰⁰ Ним заборонялося вінчатися мирянам у чужих парафіях, щоб не виявляти неповагу до своїх ієреїв і не викликати підозру в законності шлюбу. Духовний регламент наказував священикам доповідати про подібні порушення в „духовный коллегіум”⁵⁰¹. Синод же став найвищою інстанцією у вирішенні справ про „сомнительные браки”. Зі скасуванням «венечних памятей» він уповноважив парафіяльних священиків вінчати шлюби своїх парафіян⁵⁰². У 1775 р. у законодавстві Російської імперії було суворо підтверджено правило, що вінчати подружжя обов'язково мав саме парафіяльний священик. Бажаючи укласти шлюб (наречений і наречена) повинні були повідомити про свій намір парафіяльному священикові письмово або усно, а також назвати своє ім'я, прізвище, звання, соціальний стан⁵⁰³. Здійснення таїнства вінчання іншим ієреєм суворо заборонялося.

Парафіяльний ієрей був добре знайомий зі своїми мирянами, мав відомості про їхній сімейний стан, тому зобов'язувався не допустити порушення ними шлюбно-сімейних норм. Особливо це стосувалося питання про кровну і духовну спорідненість, а також свояцтво, адже, як правило, одруження відбувалися між мешканцями одного населеного пункту, які мали традиційно тісні родинні стосунки.

Священики, котрі вінчали не своїх парафіян, не обтяжували себе виявленням законних перешкод для здійснення обряду. Знаючи про законні перешкоди для

---

⁵⁰⁰ ПСЗРИ. – Т.ХVIII. – № 5892.

⁵⁰¹ ПСЗРИ. – Т.VI. – № 3718.

⁵⁰² ПСЗРИ. – Т.ХVII.– № 12433.

⁵⁰³ ПСЗРИ. – Т.ХХ. – № 14356.

цього, такі ієреї не вимагали від наречених „венечних пам'ятей”, що створювало підстави для укладання незаконного шлюбу.

Отже, однією з особливостей церковного шлюбу до 1765 р. було його оформлення за допомогою «венечної пам'яті». Регламентація грошових зборів за обряд вінчання, контроль за їх дотриманням указує на те, що шлюб у XVIII ст. був одним із суттєвих джерел грошових прибутків Руської Православної Церкви. Дана обставина свідчить про матеріальні мотиви поведінки священнослужителів і цілком практичне втілення поглядів Церкви на таїнство шлюбу в повсякденні соціальні практики.

Шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії і приписи РПЦ дозволяли вінчати наречених лише парафіяльному священикові, котрий був добре знайомим зі своїми мирянами, обізнаний з їхнім сімейним станом, тому міг виявляти ті законні перешкоди, які робили шлюб неможливим. Часто про факт незаконного вінчання духовному правлінню ставало відомо через певний час після його здійснення випадково або зумисне зацікавленою особою, найчастіше – парафіяльним священиком – у зв'язку із втратою ним прибутку за вінчання, або з метою помсти і зведення рахунків із винним ієреєм.

Селяни, не маючи змоги через скрутне матеріальне становище сплатити „вивід”, тікали від поміщиків і вінчалися в іншій парафії. Іноді самі ієреї були не достатньо законослухняними, вінчаючи наречених не зі своїх парафій, цим самим ідучи на свідоме порушення настанов РПЦ, найімовірніше, для отримання матеріального зиску за здійснення обряду вінчання. Причому такі факти не були поодинокими, адже те, що зустрічаються прізвища тих же самих ієреїв, які вінчали чужих парафіян, засвідчувало, що вони вільно почувалися й, очевидно, сподівалися на свою безкарність. Освячуючи незаконні шлюби, парафіяльні священики тим самим сприяли їм свідомо чи несвідомо, і створювали для мирян можливість порушувати шлюбно-сімейне законодавство.

На основі проаналізованих архівних справ духовних судів можемо дійти до висновку, що майже завжди вінчання шлюбів чужим (не парафіяльним) священиком відбувалося через наявність між нареченими законних перешкод для укладання

шлюбу. Знаючи про це, вони й вінчалися не у своїй парафіяльній церкві. Тож такі обставини свідчать про побутування цього способу обійти закон і домогтися бажаних результатів. Парафіяльні священники здебільшого вінчали незаконні шлюби і часто порушували встановлену процедуру їх укладання. Іереї вінчали таємно, мешканців не своєї парафії, не проводили належного шлюбного опитування. У таких випадках священників або змушували проводити вінчання, або вони самі, отримуючи відповідну грошову або іншу компенсацію, нехтували існуючими правилами. Хоча й сам факт проведення шлюбного опитування (обшуку) не гарантував уникнення помилок.

3.5. Взаємовідносини подружжя у шлюбі

Народна культура покладає передусім на жінку обов'язок забезпечувати сприятливий психологічний клімат у подружньому житті. Ця важлива риса вимагає неабиякої гнучкості та готовності нехтувати власними інтересами, настроями і потребами. У повсякденному подружньому житті змінює свій сенс почуття кохання, дещо втрачаючи ореол романтичності та чуттєвості, натомість набуваючи значення взаєморозуміння, взаємопідтримки, взаємодопомоги.

Багато рис повсякденних внутрішньосімейних відносин подружжя свідчить про те, що потрібно звільнитися від стереотипу романтично-ідилічних взаємовідносин між чоловіком і жінкою, захоплення міфологізованим минулим із стереотипними оцінками стосовно «високого і привілейованого статусу жіноцтва». Потрібно показувати повсякденне життя у всіх його складностях і суперечностях. Джерела зафіксували такі факти повсякденного життя, які не завжди викликають замилювання в очах сучасників, а ігнорувати їх не можна. Зокрема, побутові сварки, конфлікти, непорозуміння тощо.

За християнським ученням шлюбний союз належить до святих і вічних понять. Укладання шлюбу не було обов'язковим для мирян, але коли шлюб уже відбувся, то

існував не лише для задоволення особистих пристрастей, але й утілював у собі ідею морального обов'язку. Родинні труднощі і негаразди не являли собою привід для його розірвання. Християнська ідея шлюбу полягала в тому, що труднощі подружнього життя не зменшували цінність союзу, а додавали йому сенсу.

Церква суворо стежила за моральністю подружнього життя. Проте воно виявлялося складнішим і різноманітнішим за християнські канони смиренного, спокійного, тихого родинного життя. В одних сім'ях панував мир, взаєморозуміння і підтримка між подружжям, в інших траплялися конфлікти, сварки, що призводило до розлучень. Церква неохоче йшла на розлучення, допускала їх лише у виняткових випадках і розривала шлюб лише тоді, коли було зрозуміло, що спільне життя подружжя неможливе. При таких радикальних кроках з'ясовувався ступінь провини жінки та чоловіка і винних карали.

Духовним консисторіям доводилося мати справи з такими сімейними колізіями, як сварки між подружжям. Разом із тим ця інстанція зобов'язана була стежити за тим, щоб не перебирати на себе т. зв. мирські справи, що відповідало традиції «судового простору» між єпархіальними і світськими судами. Це відповідало поділу влади між церковною і державною, тож духовні суди переадресовували частину позовів світським.

7 серпня 1732 р. Київська духовна консисторія розглядала справу «О временном разводе жителя г. Киева, мещанина Петра Алферовича с женой за грубое обращение с нею». З'ясувалося, що спочатку чоловік став жертвою інтриг черниці Флорівського монастиря Пелагеї, котра «по наущению бабушки своея»⁵⁰⁴ нібито поставила за мету розлучити чоловіка з дружиною. Вона розпускала про нього плітки, погрожувала забрати в нього господарство тощо. Отож Петро Алферович просив у духовної консисторії захисту від черниці.

Консисторія, розслідуючи справу, виявила, що чоловік жорстоко бив свою дружину, тому вона змушена була переховуватися від нього в монастирі. У суді жінка скаржилася на чоловіка, говорячи, що він знущався з неї, виганяв із дому. Зрештою, консисторія ухвалила: «на время до рассмотрения далшого духовного

---

⁵⁰⁴ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 30, арк. 2.

суда децизыею разлучается»⁵⁰⁵. Спільній дитині подружжя було передано частину будинку. Імовірно, у зв'язку з тим, що дружина не виявила бажання примиритися з чоловіком, подружжя розлучили. На Петра Алферовича було накладено єпитимію, а жінці дозволили знову вийти заміж.

24 серпня 1735 р. Київська духовна консисторія почала розгляд справи про розлучення мешканки м. Києва Параски Васильєвої. У 1734 р. вона вийшла заміж за Федора Караванського, «который жил со мною честно только 12 недель, а по дванадцати недель, не ведаю по какой своей злобе родного своего отца <...> утек до Нежина, где родная matka моя взяла меня с Нежина»⁵⁰⁶. Чоловік почав красти, продав без відома дружини двір, забрав усі гроші і втік. Федора Караванського за крадіжку коня зловили й арештували, але йому вдавалося втекти. Повернувшись до дружини, Федір пожив з нею недовго. Параска скаржилася: «до полусмерти меня бил и еще похвалялся, нашедши другим разом до смерти меня убить, а матушке моей нос и уши посрезать»⁵⁰⁷. Справа не завершена, однак жінці треба було чекати п'ять років, щоб потім отримати право знову вийти заміж.

16 липня 1742 р. Київська духовна консисторія почала розгляд справи «Дело по доношению киевской жительки Анны Целюрниковой с прошением расторжения ея брака с мужем ея Афанасием Целюрником по худым его поступкам и за чиненные ей тиранства в пьяном виде». Виявляється, що цирюльник Опанас Ворошило прожив у шлюбі зі своєю дружиною шість років, а потім без причини почав її бити, озлобився і пускав про неї ганебні чутки. Від таких побоїв жінка народила мертву дитину⁵⁰⁸. Одного разу під час нападу шаленства роздяг Ганну, примусив служника її тримати, а сам жорстоко побив. Часто Ворошило зачиняв дружину вдома, знущався, волочив за волосся, топтав ногами, говорив, що не хоче з нею жити. Ганна довго терпіла, а потім наважилася на розлучення з чоловіком. Про це ж консисторію просила і її мати.

---

⁵⁰⁵ Там само, арк. 6.

⁵⁰⁶ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 105-107, арк. 1.

⁵⁰⁷ Там само, арк. 1 зв.

⁵⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 137, спр. 8, арк. 30.

Консисторія почала розслідувати справу. На допитах Опанас Ворошило ситуацію трактував по-своєму: звинувачував дружину в тому, що вона пиячила, не стежила за собою, чіплялася до прислуги, приводила в дім незнайомих людей і чинила перелюб, народила мертву дитину. Чоловік твердив, що бив дружину через таку ганебну її поведінку, і переконував у тому, що це негативний вплив жінчиних родичів. Тож консисторія вирішила провести ретельне слідство: розпитати сусідів, влаштувати очну ставку подружжю. Справа, на жаль, не закінчена.

18 березня 1743 р. Київська духовна консисторія розглянула справу мешканця київського Подолу Опанаса Сумського, який повідомив, що віддав дочку Ірину за Федора Щигловського. Зять же почав красти і піднімати руку на дружину та ще й погрожував, що вб'є⁵⁰⁹. Це підтвердили свідки-сусіди, які бачили, як Федір бив дружину, давив за шию, після чого в неї піна ротом ішла і жінку довелося відливати водою. Консисторія зобов'язала Федора не вдаватися до подібних дій.

У 1755 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія розірвала шлюб мешканців с. Студеники Підгоренків Мотрі і Григорія. Жінка поскаржилася на те, що чоловік почав пити, жорстоко поводиться і «пренебрегает ею»⁵¹⁰.

У березні 1793 р. у Переяславське духовне правління надійшло прохання про розлучення козачки Катерини і козака Вакули Швейків. Ініціатором розлучення виступила Вакулина теща. У скарзі до духовного правління вона писала: „Как зять мой казак Пирятинский Вакула Швейк не только с прежнею женою своею жил непостоянно, так и дочь мою Катерину Карпову Сурмачеву, взяв на себя в замужество сего года после Рождества Христова в прошедшие мясоеды, безвинно провождая жизнь свою не по христианскому обряду, тиранно бил, также и жизнь дочери моей лишит похвалы произносил”⁵¹¹. Вона просила духовне правління розглянути її скаргу і покарати зятя за законом.

Ця скарга залишилася без розгляду і відповіді духовного правління, тому вдруге справу проти Вакули Швейка порушив батько Катерини – козак села

---

⁵⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 138, спр. 31, арк. 1.

⁵¹⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 265, арк. 1.

⁵¹¹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1088, арк. 1.

Семенівка Карпо Шелест. У зверненні до правління від 2 листопада 1793 р. він знову просив розлучити його дочку з зятем. Карпо Шелест наголошував на тому, що Вакула став ще жорстокіший до дружини, дізнавшись, що теща написала на нього скаргу. Тому зять почав знущатися з Катерини і вихвалявся людям тим, що скоро одружиться втретє ⁵¹². На жаль, ця справа залишилася без рішення духовного правління, тому нам не відомо, чим вона закінчилася.

До духовного суду через жорстоке поводження чоловіків зверталися переважно жінки не селянського походження, а міщанки, козачки. Це свідчить про те, що розлучення через жорстокість чоловіка у селянському середовищі траплялися досить рідко. Пояснити це можна кількома причинами: по-перше, специфікою селянського менталітету, адже така причина не вважалася достатньою для розлучення; по-друге, духовна влада неохоче розривала шлюби через жорстоке поводження чоловіка з жінкою, намагаючись вмовити подружжя порозумітися і примиритися. Можемо припустити, що духовні правління не завжди приймали заяви від мирян, які просили розлучення через погане ставлення чоловіка до жінки.

У 1793 р. трагічно закінчився шлюб 60-літнього відставного солдата Кіндрата Єсвеки з Оленою з с. Верьовкіне. Чоловік, повертаючись з ярмарку, напившись там гарячого вина, а прийшовши додому, звинуватив дружину в тому, що вона поклала коровам надто багато сіна. Через це «<...> бранил ее, и однажды ударил кулаком в плечи, так что она упала на землю и нос до крови разбила» ⁵¹³. На крик жінки прийшли сусіди, і чоловік уже при них ударив Олену кулаком по голові і двічі ногами у плечі. Після таких побоїв жінка занедужала і через п'ять днів померла. Крім того, виявилось, що вона хворіла на епілепсію. Сиротами залишилися дві дівчинки – 5-літня пасербиця і 2-літня дочка.

За таке ненавмисне вбивство чоловіка було покарано різками і призначено 5-літню єпитимію, яку він мав покутувати вдома під наглядом свого парафіяльного священика.

---

⁵¹² Там само, арк. 6 зв.

⁵¹³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 48, арк. 2.

Погане поводження чоловіків із жінками провокувало самогубства. Так, в 1794 р. Катеринославська духовна консисторія звинуватила Івана Кричана у вбивстві дружини, а насправді – в доведення її до самогубства. Чоловік сильно побив жінку за «непослушание»⁵¹⁴, а та з відчаю повісилася. На Івана було накладено 5-літню єпитимію, як на «невольного убийцу»⁵¹⁵ (1 рік він мусив перебувати в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі).

З 2 березня по 4 квітня 1797 р. у Катеринославській духовній консисторії розглядалася справа про побиття і знущання над дружиною Надією, матір'ю 4-х дітей відставного прапорщика м. Катеринослава Василя Чаферова. Чоловік підозрював жінку в перелюбі. Вона просила духовний суд розлучити її і дати право знову вийти заміж, щоб прогодувати себе і дітей⁵¹⁶. На жаль, справа без рішення духовного суду.

Жорстоке поводження чоловіків із дружинами траплялося не лише серед простого народу, але й серед привілейованих, заможних верств населення. Так, Білгородська духовна консисторія 4 квітня 1795 р. розглядала справу «О расторжении брака дворянки Анастасии Гладиловой по причине истязания ея мужем». Жінка було вдовою вісім років і проживала з дітьми. У 1794 р. вона вийшла заміж за лейб-гвардії сержанта Івана Гладилова. Через два місяці після одруження чоловік почав бити дружину «безвинно от злостного и свирепого своего нраву»⁵¹⁷. Від тяжких побоїв у неї почалася кровотеча і виникла епілепсія. Анастасія Гладилова боялася за своє життя, тому й просила духовний суд, щоб чоловік був «выслан из <...> дома»⁵¹⁸. Жінка запевняла, що її слова міг підтвердити лікар, а також просила консисторію розірвати шлюб, обіцяючи більше ніколи не виходити заміж. Натомість чоловік переконував духовний суд: «и в мыслях не воображаю, чем бы я был виновен перед нею»⁵¹⁹. Зрештою, духовний суд ухвалив рішення:

⁵¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 93, арк. 5.

⁵¹⁵ Там само, арк. 5.

⁵¹⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 269, арк. 1.

⁵¹⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 3468, арк. 1.

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Там само, арк. 2 зв.

позаяк жінка не надала вагомих причин для розлучення (лікарське свідчення чомусь до уваги не взяли), ухвалило: «увещевать обоих к супружескому сожителству»⁵²⁰. Однак Анастасія і надалі наполягала на розлученні. На жаль, справа не закінчена.

19 жовтня 1796 р. сержант Іван Гладилів подав у Білгородську духовну консисторію зустрічний позов, у якому написав, що його дружина, «забыв правила супружества, будучи наполнена грубостию и своенравием, оставя его, живет особо и вздумала о разводе подать в Белгородскую духовную консисторию прозбу, которая будучи наполнена лжи и неправды недовольно противна правилам Святых Отец»⁵²¹. Чоловік був готовий пробачити дружині її клеми і скарги на нього. Однак Анастасія Гладилова й надалі наполягала на тому, що чоловік їй причиняв «изнурения и побои»⁵²². Консисторія ухвалила рішення про «наклонении их к общежитию»⁵²³. Однак жінка невідомо куди виїхала, тож справа залишилася без вирішення.

Інша справа свідчить про те, що дворянки, подаючи скарги про жорстоке поводженням чоловіка, були добре обізані з законодавством, тому свої «доношения» підкріплювали ще й законними приводами для розлучення. Подібна ситуація трапилася у Тамбовській губернії. У травні 1799 р. дружина титулярного радника Олексія Мясоедова Параскева поскаржилася імператору Павлові I на свого чоловіка. У зверненні жінка зазначала: «Жительство имела я с помянутым мужем моим Тамбовской губернии в городе Козлове, где он был землемером, и в продолжении моего с ним сожития, чрез многие годы оный муж мой, ведя жизнь развратную и прелюбодейную, и причиняя мне разные жестокие и бесчеловечные побои, подвергавшие не редко и самую жизнь мою опасности, принудил наконец в ноябре месяце 1794 года отлучиться от него к матери моей, жительствующей здешней губернии в Новоладожском уезде и донныне жительствую»⁵²⁴.

---

⁵²⁰ Там само, арк. 4.

⁵²¹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 3811, арк. 1.

⁵²² Там само, арк. 1 зв.

⁵²³ Там само, арк. 2.

⁵²⁴ РГИА, ф. 796, оп. 80, д. 403, л. 1.

Жінка наголошувала, що у шлюбі вони прожили близько 20 років, але лише «года с три добропорядочно, начал жить с крепостными своими женами Устиньею и Авдотьей Ивановою прелюбодейно <...>, но помня долг супружеской обязанности, все сие сносила молчаньем»⁵²⁵. Параскева звинувачувала чоловіка в численних зрадах з кріпачками і жорстокому поводженні з нею. Він часто бив дружину, погрожував, приставляючи до горла ніж або шпагу.

Довідавшись про лист дружини, Олексій Мясоєдов подав зустрічний позов у Тамбовську духовну консисторію про розлучення з дружиною, звинувачуючи останню в перелюбі і втечі від нього. Жінка наполягала на тому, щоб справу для розгляду передали в Санкт-Петербурзьку духовну консисторію, пояснюючи це далекою відстанню до Тамбова і своїм слабким здоров'ям. Справа до кінця не доведена, однак очевидним є те, що скаргу на перелюб чоловіка жінка підкріпляла жорстоким ставленням до неї і навіть застосуванням фізичної сили, численними погрозами.

Самогубством завершилися сімейні сварки в родині Івана Кричана зі станиці Лозовенської Слов'яносербського повіту. Розгляд справи в Катеринославській духовній консисторії тривав з 18 вересня 1794 р. до 5 грудня 1796 р.⁵²⁶. Побивши дружину Тетяну, Іван пішов із дому, а коли повернувся, то дружину не застав. Наступного дня її знайшли повішеною в повітці. Чоловікові присудили п'ять років єпитимії і два роки монастиря.

2 березня 1797 р. в Катеринославській духовній консисторії Василя Чаферова було звинувачено в побитті дружини Надії. Подружжя мешкало в Катеринополі⁵²⁷. На жаль, справа залишилася не завершеною.

17 жовтня 1797 р. Білгородська духовна консисторія розглядала справу про сімейний конфлікт 30-літнього Степана Ситника з військової слободи Ольховатка Куп'янського духовного правління. Чоловік просив розлучення зі своєю дружиною Марфою через «чинимых ею, Марфою, ему, Степану, и всему его семейству

---

⁵²⁵ Там само, л. 3.

⁵²⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 93, арк 1.

⁵²⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 269, арк. 1.

гнусных и человечеству противных мерзостей»⁵²⁸. Він звинувачував жінку в перелюбі, хоча доказів надати не міг. Подружжя прожило разом 14 років, з них шість – у злагоді. Потім жінка покинула чоловіка і «таскалась по разным местам»⁵²⁹, народила дитину.

Марфин свекор Филимон Ситник і місцеві мешканці запевнили, що десь вісім років тому Степан прогнав свою дружину «без всякой причины»⁵³⁰, тож вона змушена була піти жити до своєї рідної сестри Параскеви Попової на хутір Березняки. Свідки також не могли підтвердити перелюб жінки. За відсутності Марфи Степан знову одружився з хатньою робітницею Феодосією Воропаєвою.

Консисторія з'ясувала, що Марфа, живучи в сестри, чинила перелюб із солдатами. Зрештою, жінка дала згоду на розлучення. У 1799 р. подружжя розлучили. Марфі Ситник призначили 7-літню епитимію, два з яких вона мусила відбувати в монастирі.

29 січня 1803 р. у Слобідсько-Українській духовну консисторію надійшло дві скарги: 1) від священика слободи Нова Біленька Івана Федорова на таганрозького міщанина Михайла Савельського, котрий чинив незаконні дії з дружиною Оленою Михайловою; 2) від Олени Михайлової з проханням розірвати її шлюб Михайлом Савельським «за отдавание им ее Елену разным людям на прелюбодеяние за деньги»⁵³¹.

Консисторія ухвалила рішення: розірвати шлюб; жінці, зважаючи на її молоді літа (20 років), дозволено було знову вийти заміж. На Михайла Савельського накладено епитимію, яку мав покутувати в монастирі. Чоловік оскаржував рішення, вважаючи його надто суворим, однак скаргу було відхилено. Зрештою, Михайла було відіслано в м. Таганрог для покутування гріха.

22 листопада 1800 р. у Слобідській духовній консисторії розглядалася справа 63-літнього відставного корнета Федора Барабашова і його дружини, колишньої вдови (була вже двічі одружена) Тетяни. Подружжя мало п'ятьох дорослих дітей.

---

⁵²⁸ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4098, арк. 5.

⁵²⁹ Там само, арк. 8.

⁵³⁰ Там само, арк. 33.

⁵³¹ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 3, спр. 42 а, арк. 2.

Жінка скаржилася, що після одруження чоловік зненавидів її, почав пиячити, бити, знущатися – заковував у залізо, зв'язував руки, відрізував волосся, погрожував убити⁵³². Потім, коли приходив до тям, обіцяв, що більше такого робити не буде. Однак усе починалося знову. У духовному суді Федір усе заперечував, звинувачуючи Тетяну в перелюбі. Зрештою, жінка визнала, що вчинила гріхопадіння і тому добровільно пішла в монастир.

Консисторія ухвалила: шлюб між подружжям розірвати, Тетяну відправити в монастир, а Федору заборонити вдруге одружуватися. У монастирі на жінку було накладено 15-літню церковну єпитимію без права здійснювати таїнства, крім смертельного випадку.

Траплялися і майнові конфлікти між подружжям, свідчення про які збереглися в діловодній документації духовних судів. Так, мешканці м. Переяслав Іван і Марія Стефанови у 1746 р. подали скаргу в Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію щодо передання на виховання дитини покійної дочки Катерини – Агрипини, котра проживала зі своїм батьком, священиком м. Яготин Василем Зеленським. Крім того, у скарзі йшлося й про те, щоб повернути не лише онучку, а й доччине майно. Зять же не хотів віддавати дитину на виховання батькам дружини. Марія Стефанова зауважувала, що «оной сиротине дитини должного попечения оного не будет <...>. Покорнейше просим Ваше преосвященство повелеть милостивно в степенях нам ближайших родителям, сироту оную на руки взять, и, что за покойной дочерью нашей имущества выдано, Василию Зеленскому все возвратить»⁵³³. Батьки наголошували на тому, що в зятя ще залишилися гроші, які він мав повернути. До прохання вони приклали реєстр приданого дочки, що прагнули повернути (коня, майно, хату, придбану за їхні гроші та ін.). Також скаржилися на те, що багато витратили на весілля. Справа, на жаль, до кінця не завершена.

16 червня 1798 р. Білгородська духовна консисторія почала розгляд сімейного конфлікту, який розгорівся в Охтирці. З'ясувалося, що Варвара Кондратьєва

---

⁵³² ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 155, арк. 1.

⁵³³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 56, арк. 2.

таємно вночі повінчалася з Тимофієм Надаржанським, котрий невдовзі помер. Жінка народила дочку Олександрю і претендувала на частину землі, яка належала родині Надаржанських. Брат покійного прагнув з'ясувати, чи справді Варвара і Тимофій вінчані? Який священник їх вінчав? Хто були свідки на вінчанні? Брат вважав, що шлюб незаконний, а дитина взагалі не була дочкою Надаржанського, тому їй прав на спадщину вона не мала.

З'ясувалося, що Варвара і Тимофій Надаржанський були повінчані 8 листопада 1787 р. 52-літнім священником Микитою Негребецьким. Дочка Олександра народилася в подружжя 6 травня 1788 р., тож жінка вже була вагітною. Хрещеною матір'ю дитини стала поміщиця Анастасія Надаржанська⁵³⁴. Зрештою, духовна консисторія передала справу в повітовий суд.

Непорозуміння, сварки між подружжям, тещею і зятем, невісткою і свекрухою були схожі на справжні міжособні війни. Юридичні норми не визначали становища невістки в родині чоловіка. У селянській сім'ї вона розглядалася насамперед як додаткові робочі руки. Після смерті голови сім'ї – батька чоловіка, влада в родині переходила до його матері – вдови, якій невістка мала коритися. Навіть тоді, коли молода сім'я була вже відділена і жила окремо, мати-вдова не одразу відмовлялася від своєї влади. Часом доходило до відвертої ворожнечі між свекрухою і невісткою.

11 квітня 1764 р. киянин Давид Колосовський скаржився в Київську духовну консисторію на дружину, з котрою взяв шлюб у 1769 р. Невдовзі після весілля жінка стала його лаяти, ображати свекрів і їм «всякие противности оказывать», говорила, що взагалі з таким чоловіком жити «неприлично»⁵³⁵. Згодом дружина переїхала до матері і звідти намовляла когось побити чоловіка. Таке життя подружжя тривало вже чотири роки. Давид Колосовський просив консисторію «поувещевати словами жену и тещу»⁵³⁶. Духовний суд вирішив: «в доношении изображенное до мирского суда надлежит»⁵³⁷.

---

⁵³⁴ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4325, арк. 2.

⁵³⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 162, спр. 6, арк. 1.

⁵³⁶ Там само, арк. 4.

⁵³⁷ Там само.

Траплялися випадки, коли чоловіки відкрито визнавали, що вимагають розлучення через потребу замінити погану господарку на хорошу. Вказуючи на важливість матеріальної основи шлюбу, вони заявляли, що селянське життя без дружини вести важко, адже вона була і працівницею в полі, і господинею та прибиральницею в будинку, нянькою для дітей. Так, 35-річний титулярний радник Іван Козаченко подав прохання до Харківської духовної консисторії про розлучення з дружиною 28-річною Наталією, яку звинувачував у перелюбі. Одружилися вони в січні 1794 р. і з того часу жінка «ведет жизнь свою крайне в развратном положении, чиня из дома побеги, обращаясь в прелюбодеяние и пьянство, расточила после смерти отца ее имение, делая при том и прочие омерзительные поступки противные закону и долгу христианскому, особливо же нетерпимые доброму и честному супружеству»⁵³⁸. Підтвердити слова чоловіка могли нижній земський суд, місцева поліція, оскільки вони вже неодноразово приводили Наталію додому, а також священник Архангельської церкви, котрий урозумляв її.

Жінка втекла від чоловіка і проживала в м. Валки у турка. Консисторія зобов'язала тамтешнього благочинного священника Павла Васильковського відшукати її і доставити в духовний суд. Це завдання він виконав.

Наталія дала свідчення: у шлюбі з чоловіком прожила 6 років, мали 4 дітей (у живих була лише одна дочка Ольга). Після того, як помер її батько, Іван «начал жить с нею не согласно, наказывая ее и не давая ей ни в чем в доме своем воли, тогда она Наталья из дому его чинила отлучки, обращалась в пьянство и прелюбодеяние с разными людьми»⁵³⁹. Жінка зізналася в перелюбі, однак не визнала звинувачення чоловіка в тому, що розтратила батьківське майно.

Зрештою, консисторія шлюб Івана і Наталії розірвала. Чоловікові було дозволено знову одружитися, а жінці заборонялося виходити заміж. Її відіслали в Хорошіївський Вознесенський жіночий монастир «к пребыванию в оном до кончины жизни ее, но снисходя на добровольное на добровольное в законопреступлениях сознание, наложить на нее церковную епитимию <...> на семь

⁵³⁸ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 145, арк. 1.

⁵³⁹ Там само, арк. 9.

лет»⁵⁴⁰. З них три роки вона мала перебувати в монастирі, а чотири – під наглядом парафіяльного священика. У монастирі ігуменя Феофанія повинна була «внушеннями своїми приводить ея к истинному о преступлениях ея сожалению и чистосердечному пред Богом раскаянию, и при том строго за нею наблюдала»⁵⁴¹. Наталії заборонялося залишати монастир без нагальної потреби, а у вільний від роботи час вона мала займатися рукоділлям. Ігуменя зобов'язувалася кожні півроку рапортувати в консисторію про поведінку жінки. Коли ж вона щиросердно розкається, то можна буде зменшити термін єпитимії.

За одними даними, у січні 1805 р. Наталія втекла з монастиря. Харківський городничий повідомив у консисторію, що вдома в Харкові її немає. За іншими, виявилось, що жінка просила ігуменю відпустити її з монастиря для лікування венеричної хвороби. Прохання виконали і відпустили на лікування в Харкові, де вона мала перебувати під наглядом свого духовного отця. Закінчення ж єпитимії Наталія покутувала у слободі Мерефа Харківського повіту в Преображенській парафії.

Непоодинокими були випадки сімейних сварок між батьками і дітьми. Так, 14 червня 1724 р. Київська духовна консисторія, після розслідування такої справи наказала: «Матвею, тевскому резнику, з женою своєю Агафією жить по-прежнему малженско, а сын Матвиев з женою своєю, а его невестка, другой себе хаты для прожитья шукать, а от сожительства их выступил бы для всегдашних между старыми драчок от его сына и невестки Матвиевой направи и побудок; она же, Агафия, жена Матвиева, отселе повинна жадного напитку не пити во всем житие свое исправляти»⁵⁴².

Духовним консисторія доводилося вирішувати внутрішньосімейні конфлікти. У XVIII ст. ці справи було віднесено до компетенції світських судів, а відтак і переадресовувалися їм. Наприклад, датовану 23 липням 1724 р. скаргу полтавської

---

⁵⁴⁰ Там само, арк. 16 зв.

⁵⁴¹ Там само.

⁵⁴² ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 44 зв.

мешканки Христини, яка повідомляла, що сини лають і не шанують її, Київська духовна консисторія надіслала міській владі ⁵⁴³.

Деякі жінки також зверталися до патріархального наративу для того, щоб підкреслити невідповідність чоловіка ролі справжнього сім'янина. Позивачки наводили приклад ідеального голови родини як годувальника, наголошуючи на невідповідності цьому взірцеві своїх чоловіків. Так, 8 грудня 1780 р. Київська духовна консисторія розпочала розгляд справи «О расторжении брака Введенской киевоподольской церкви прихожанина Иоанна Копыленка и Евфросинии Нехлебовны». У справі, яка, очевидно, збереглася не повністю, відсутні мотиви розлучення. Однак, судячи з наявних відомостей, можемо свідчити, що чоловік не відрізнявся осілістю і статечністю. Зрештою, духовний суд ухвалив рішення: «брак уничтожить», а Івана Копиленка заслати «на три года в монастырские черные работы» ⁵⁴⁴.

Траплялося, що міжособистісні конфлікти переростили в замах на життя одного з подружжя. Зокрема, незавершеною залишилася справа, розпочата в Київській духовній консисторії 1 травня 1762 р., про сімейні сварки в сім'ї вахмістра Олексія Лисицина. З дружиною Анастасією вони прожили у шлюбі 20 років, народили десятеро дітей. Потім жінка почала пиячити і красти. Олексій Лисицин часто в службових справах відлучався з дому. Жінка ж закинула господарство, влізла в борги, діти без догляду померли. Чоловік скаржився, що дружина його «разорила и истощила» ⁵⁴⁵. Вмовляння не допомогли. Дійшло навіть до того, що Анастасія спробувала вбити чоловіка, коли той спав. Одного ж разу вона намірилася його зарізати, але тільки проколола руку, потім ошпарила окропом. До всіх цих обвинувачень Олексій додав, що жінка навіть «такое в нынешнем 762 году за пьянством вовсе четьредесятниц не говела и исповеди по христианскому закону не имела и Таинам Христовым не приобщалась» ⁵⁴⁶. Справа залишилася незакінченою.

⁵⁴³ Там само, арк. 34.

⁵⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 174, спр. 50, арк. 4.

⁵⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 157, спр. 47, арк. 1зв.

⁵⁴⁶ Там само, арк. 3.

Незавершеною залишилася справа, яка в 1765 р. розглядалася в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії. Новомиргородський купець Матвій Юр'єв просив розлучити його з дружиною. Причиною для цього чоловік називав те, що жінка чинила перелюб, прижила блудно дитину, а в 1763 р. спробувала його отруїти, діставши трунку в гусара Григорія Поповича ⁵⁴⁷.

Денис і Марія Гуртові одружилися в 1768 р. Вони були підданими Київського Братського училищного монастиря. Згодом чоловіка було забрано на російсько-турецьку війну. Тим часом його дружина чинила перелюб і народила трьох дітей, з яких живим залишився один син Петро. Маріїн батько намовив її покинути Даниса Гуртового, прихопивши 40 руб. і речі. Жінка намагалася отруїти чоловіка. Це змусило його в травні 1776 р. подати прохання в Київську духовну консисторію про розлучення. Однак духовний суд вирішив: зобов'язати подружжя дати одне одному обіцянку жити у згоді.

Для примирення подружжя РПЦ іноді використовувала розписки, спрямовані на те, щоб впливати на совість порушника шлюбно-сімейних норм, дисциплінувати його, викликати сором, що зрештою мало призвести до виправлення і усвідомлення потреби жити подружнім життям. Так, 22 липня 1776 р. швець Денис Гуртовий дав таку розписку: «Я, ниже подписавшийся, даю сию в духовном киевоподольском правлении подписку в том, что иск от мене о разводе с женою моею Мариєю в знесенной уничтожаю, и, ее, жену мою, в сожительство к себе добровольно принимаю и мстить ей никаким образом не буду, но содержать ее как подлежит жену в любви и искреннем согласии, а не раздорно имею, в чем и росписуюсь» ⁵⁴⁸ (через неграмотність замість нього підписався Тимофій Заремба).

Дружина Дениса Гуртового того ж самого дня підписала наступний текст: «Я, ниже подписавшаяся, даю сию в духовном киевоподольском правлении добровольную подписку в том, что я впредь от мужа моего Дениса никуда бегать и без воли его отлучатся не буду, но почитая его как мужа моего, в добром с ним согласии жить имею, и зла ему мыслить не стану, но должную ему любовь, и

⁵⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 529, арк. 1.

⁵⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 171, спр. 65, арк. 3.

верность и послушание по смерть являют буду. А если бы паки я побег или какое зло против мужа учинила, то без суда подвергаю себе всему тому, что он, муж мой, в поданном на меня чего года мая 3 дня иску представил»⁵⁴⁹ (у зв'язку з її неграмотністю текст підписав дячок Іван).

Звичай вимагав дотримання певних морально-етичних умов для укладання повторного шлюбу, серед них було дотримання траурного терміну – один рік (за іншими джерелами – півроку) після смерті чоловіка або дружини. На українських землях Литовський статут зазначав, що коли жінка, посмілившись вийти заміж раніше ніж за шість місяців скорботи, втрачала записане їй від чоловіка віно і мала заплатити штраф розміром 20 руб. грошей. На практиці ж траплялися сімейні колізії, пов'язані з недотримання траурного терміну.

Відносини між чоловіком і дружиною в народному, передусім селянському житті, будувалися на діловій основі: це був союз двох працівників із чітким поділом праці й обов'язків. Чоловік зобов'язувався годувати дружину і дітей, тож на ньому лежала відповідальність за польові роботи й інші заробітки, які забезпечували харчування родини. Дружина мала вести домашнє господарство, а також допомагати чоловікові в польових роботах. Тому життя без жінки було тяжким, що штовхало чоловіків на повторне одруження.

Так, 16 листопада 1724 р. Лазар Константинович повінчався з іншою на третій день після смерті своєї дружини. Київська духовна консисторія, дізнавшись про це, оштрафувала вдівця на 20 злотих і відмовила йому в благоговінні⁵⁵⁰.

Київська духовна консисторія 24 серпня 1725 р. прийняла ухвалу щодо ще однієї пари, яка повінчалася на третій день після смерті дружини чоловіка. При цьому покарано було й ієрея Дем'яна та його помічників за цей шлюб: їх велено «на цепь взять» і стягнути штраф⁵⁵¹.

У фонді «Фортеця святої Єлизавети» за 1762 р. містяться рапорти командирів рот і команд Ніжинського полку Київського гарнізону про дозвіл на одруження

---

⁵⁴⁹ Там само, арк. 4.

⁵⁵⁰ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 41.

⁵⁵¹ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 37.

військових нижчих чинів. З одного з них довідуємося, що капітан, удівець Кирило Даниленко вирішив побратися з росіянкою Парасковією. Його дружина померла 6 березня 1762 р.⁵⁵². Тож минув лише місяць після її смерті, а чоловік вирішив створити нову сім'ю.

27 червня 1762 р. солдат Опанас Сєдов просив дозволити йому одружитися з удовою, «бывший муж ея солдат Иванов сего 762 году в январе месяце умре и похоронен при церкви святого равноапостольного князя Владимира»⁵⁵³. Відтак після смерті її чоловіка не минуло й півроку. Дружина Сєдова Анастасія померла в 1760 р.

Проаналізовані справи свідчать про те, що недотримання шлюбного терміну переважало в солдат, котрі, не вели осілий спосіб життя. До того ж, вони глибоко не переймалися почуттями і переживаннями, адже суворі умови життя вимагали прагматичного підходу.

Траплялися випадки, коли заручені відмовлялися від шлюбу. Однак, ображена сторона вимагала компенсації за моральні і матеріальні збитки, адже зачіпалася «честь роду». Так, чернігівський війт Федір Лопата скаржився гетьману на пана Бугаєвського за невиконання ним обіцянки віддати дочку заміж за його сина. Ображений війт зазначав: «нас препроводивши до таковых трудов и до безмерного кошту и до неизглагонного встыду, не тилко на украине, але и в слободы и по за Днепрью, своим злонравством обесчестил дом мой и сына моего, в чом прошу велможности вашей справедливости»⁵⁵⁴.

У 1722 р. Феодосія Скоробагата зобов'язалася виплатити 500 золотих Василю Віленському за відмову від шлюбу з ним⁵⁵⁵, адже чоловік уже зазнав збитків, почавши підготовку до весілля.

---

⁵⁵² ІР НБУВ, ф. ІХ, спр. 1648-1657, арк. 5.

⁵⁵³ Там само, арк. 2 зв.

⁵⁵⁴ Лазаревский А. Черты быта и нравов XVII-XVIII вв. / А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернігів, 1872. – Книга II. – С. 90.

⁵⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

Матеріали духовних судів зберегли і курйозні випадки, пов'язані з тим, що зміна релігії призводила до конфліктів у шлюбно-сімейному житті, які виливалися в розлучення. Так, у 1796 р. у Білгородську духовну консисторію звернувся копіїст «выкрещенный из евреев»⁵⁵⁶ Яків, котрий просив дозволу на повторний шлюб з першою дружиною Катериною. Подружжя прожило 10 років, мало трьох дітей (двох синів і одну дочку). У 1795 р. Яків прийняв християнство й одружився вдруге за християнським законом із мешканкою м. Суми Дарією Каталушенковою, котра не знала, що чоловік уже мав шлюб.

Згодом Катерина теж прийняла християнство. Тому Яків просив духовний суд розлучитися з другою дружиною і знову за християнськими законами одружитися з першою. Його прохання було задоволено, тож чоловік уклав шлюб двічі з однією і тією ж жінкою.

В архівних документах зберігаються справи, що свідчать про пильність і обережність священнослужителів щодо мирян у питаннях правильності одруження. Вони зверталися до правління, щоб розвіяти їхній сумнів і дати дозвіл на здійснення таїнства вінчання або повідомити про незаконний шлюб, аби зняти з себе відповідальність за нього. Зокрема, у 1759 р. ієрей Києво-Подільської Введенської церкви доповідав у Київську духовну консисторію про незаконний шлюб шапошника Лук'яна Артеменка з Ганною Крамаркою, «которой первобрачный муж Стефан <...> за границей в Польской области обретається»⁵⁵⁷. Консисторія ухвалила рішення провести слідство у справі.

20 жовтня 1776 р. ієрей містечка Городавасилькова Ілля Ольшанський доповідав до Пирятинського духовного правління, що відмовився вдруге вінчати місцевого мешканця Романа Шаповала через те, що його перша дружина проживала за кордоном⁵⁵⁸. Чоловік навіть пропонував заплатити священику за вінчання 4 руб., однак той не згодився, мотивуючи це тим, що хоча Романова дружина вже шість років, як зникла, і не відомо, де конкретно перебувала.

---

⁵⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 3730, арк. 2.

⁵⁵⁷ ІР НБУВ, ф. II, спр. 431, арк. 1.

⁵⁵⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 510, арк. 1.

Духовне правління, розглянувши всі подробиці справи, надіслало відповідь „честному иерею Городавасилькова”: „<...> чрез шесть год ему Шаповаленку без жены проживать есть не безбедно для того Его Шаповаленка с желаемой вдовой законным браком сочетать по правилам святых отец и указа правления не отказывать”⁵⁵⁹.

Траплялося, що миряни, маючи перешкоди для вінчання, прагнули змусити священника порушити правила, застосовуючи підкуп і обман. Коли такі випадки ставали відомими духовній консисторії, вона починала розслідувати справу. Так, 1 травня 1793 р. до Пирятинського духовного правління зі скаргою звернувся губернський регістратор Буйловський. Він звинувачував парафіяльного священника села Дейманівка Самійла Бутовського у відмові вінчати його з дівчиною Євдокією і в пов'язаній з цим тяганині⁵⁶⁰.

Священик Самійло Бутовський у духовному правлінні дав такі пояснення: „Указом с оного правления велено по словесной жалобе губернского регистратора Ивана Буйловского обвенчать его с девицею корнета Осипа Шебедея Евдокиєю без всякой долгой волокиты. Но как оной Буйловский обжаловал меня духовному правлению несправедливо в нижеследующих обстоятельствах. Я оному Буйловскому в венчании никакой волокиты не делал <...> он Буйловский немолод человек и нездешнего уезда уроженец, но зашелец и не имеет законного свидетельства что он неженат и позволяется ему жениться, а без того я приступить его венчать сомнителен”⁵⁶¹. Рішення церковного суду у справі відсутнє. Однак пильність і обережність священника в даній справі очевидна.

Поняття «добра дружина», зафіксоване в церковних пам'ятках, відбивало християнські уявлення про місце і роль жінки в сім'ї та суспільстві і утверджувало їх, стаючи, таким чином, засобом виховання богобоязні, законослухняності, консервації ієрархічної структури родини та й самої станової держави. Образ «злої дружини» в концепції православних теологів не був абстракцією, а швидше

⁵⁵⁹ Там само, арк. 2.

⁵⁶⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1150, арк. 1.

⁵⁶¹ Там само, арк. 2-2 зв.

поставав як реакція на події і явища цілком реальні і повсякденні. «Зла дружина» в сім'ї – це незалежна господиня, яка мала певні права й авторитет. До таких жінок особливо негативно ставилася Церква. Засуджуючи «злу жінку» як непослушну Богові, немовчазну, непокірну чоловікові і закону, вона не могла не визнати того, що такі незалежні жінки не лише не були рідкістю, а й траплялися частіше, ніж «добрі», і що насправді було чимало соціально активних жінок, непокірних чоловікові та владі.

Упродовж XVIII ст. сім'я залишалася патріархальною. Головою її був чоловік, якому жінка мала бути вірною, слухняною і покірною. Жінкою завжди хтось опікувався: до заміжжя про неї турбувалися батьки або найближчі родичі, уклавши шлюб, вона переходила під опіку чоловіка. Таке безправне, на перший погляд, соціальне становище жінки узаконювалося на українських землях спеціальними настановами Литовських статутів, які застерігали, що дівчина, вийшовши заміж без дозволу батьків або опікунів, втрачала право на придане.

Історичні факти свідчать, що не завжди суспільство ставилося з належною повагою до жінок. Не ідеалізуючи становища жінки, зазначимо, що нерідко вона терпіла утиски, ставала об'єктом людських пересудів, жертвою кримінальних злочинів. У народно-побутовому середовищі мали місце такі аморальні явища, як жадоба до наживи, заздрість, жорстокість тощо.

Отже, побутові сварки, спроби вбивства одного з подружжя давали підстави для розлучення, хоча Церква, неохоче йшла на такий радикальний крок. У більшості випадків духовна влада намагалася примирити подружжя, застосовувала напучування, переконувала в нерозривності шлюбних зв'язків, змушувала давати розписки. Окремі ієреї проявляли свою пильність у питаннях правильності вінчання і зверталися до духовного правління, щоб розвіяти сумнів і отримати дозвіл на вінчання, а також присікти незаконні шлюби, за які в майбутньому їм довелось б відповідати, звичайно, в тому разі, коли про такі випадки ставало відомо духовному начальству.

Чоловічі і жіночі наративи свідчать про те, що розуміння понять «сім'янин» і «сім'янинка» було різним, іноді суперечливим, що призводило до непорозумінь і

конфліктних ситуацій. Хоча деякі чоловіки з привілейованих станів апелювали до почуттів і емоцій, здебільшого їхні аргументи ґрунтувалися на патріархальній владі. Головним аргументом у жіночій критиці патріархального порядку було зловживання чоловічою владою в родині.

***

Отже, аналізуючи основні умови і формування сім'ї мирян у XVIII ст., можна назвати такі основні особливості: відносно низький шлюбний вік наречених; відсутність істотної різниці між подружжям (крім Білгородської єпархії); наявність сільської екзогамії; нерідкі порушення соціальних обмежень шлюбного кола (укладання шлюбів у заборонених ступенях споріднення і свояцтва); співіснування майнових і особистісних мотивів при укладанні шлюбу; обов'язковий характер батьківського благословення при укладанні шлюбу; скасування «венечних пам'ятей», що призвело до втрати прибутків Церкви; здійснення вінчання лише парафіяльним священиком; збереження процедури оголошення про намір укласти шлюб. Указані особливості пояснюються соціально-економічними умовами, демографічною ситуацією і політикою влади. Офіційне шлюбне право зберігало провідну роль, але цілком не визначало селянські погляди у шлюбно-сімейній сфері життя соціуму, на які істотно впливало звичаєве право.

Багато рис повсякденних внутрішньосімейних відносин подружжя свідчать про те, що потрібно звільнитися від стереотипу романтично-ідилічних взаємовідносин між чоловіком і жінкою. Джерела зафіксували такі факти повсякденного життя, які не завжди викликають замилювання в очах сучасників, а ігнорувати їх не можна.

Суворо регламентуючи усе життя жінки, традиційна культура не виштовхувала порушниць соціального спокою поза межі соціуму, а визначала для них особливе місце та статус на соціальному марґінесі, залишаючи їм право повернутися до звичного життя. Побутові ситуації, сварки, спроби вбивства давали підстави для розлучення, хоча Церква, неохоче йшла на такий радикальний крок. У більшості

випадків духовна влада намагалася примирити подружжя, застосовування напучування, переконувала в нерозривності шлюбних зв'язків, розписки.

Чоловічі і жіночі наративи свідчать про те, що розуміння понять «сім'янин» і «сім'янинка» було різним, іноді суперечливим, що призводило до непорозумінь і конфліктних ситуацій. Хоч деякі чоловіки з привілейованих станів апелювали до почуттів і емоцій, проте здебільшого їхні аргументи ґрунтувалися на патріархальній владі. Головним доказом у жіночій критиці патріархального порядку було зловживання чоловічою владою в родині.

РОЗДІЛ 4

ПРИПИНЕННЯ І РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ У ПОВСЯКДЕННИХ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ

4.1. Припинення і визнання шлюбу недійсним, основні приводи і порядок розлучення. Застосування єпитимій

Базовим елементом шлюбу, згідно з церковним ученням, є християнська любов, яка передбачає духовне, а не фізичне начало. Вважаючи, що сім'я створюється завдяки християнській любові до однієї людини, Церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі уклали шлюб, поєднувалися на все життя. Свідченням цього є слова Ісуса Христа: „Тож, що Бог спарував, – людина нехай не розлучує!”⁵⁶². Як відображення нескінченної любові між Христом і Церквою, сакраментальний шлюб може існувати лише як нерозривний зв'язок між одним чоловіком і однією жінкою. Оскільки шлюб є образом цілковитого поєднання Христа з Церквою, він не може бути інакшим, ніж тривалим і нерозривним. Тому природно, що припинявся шлюб лише зі смертю подружжя. „Шлюб на пробу” і „тимчасовий шлюб” не творять справжнього подружжя, це обман⁵⁶³.

З цієї точки зору Православна Церква неохоче йшла на розлучення подружжя і робила все для того, щоб цього не допустити. За підтримки держави вона формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи позитивність шлюбу, і забороняла розлучення. Будь-які спроби розірвати шлюб розглядалися

⁵⁶² Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К. : United Bible Societies, 1993. – С. 27, 58. 58.

⁵⁶³ Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Йозеф Гьофнер, кардинал ; [пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів : Свічадо, 2002. – С. 106.

священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї. О.Надеждин зазначав, що «<...> справжній подружній союз можливий лише між одним чоловіком і однією дружиною. Кожний повинен мати свою дружину, і кожна одного свого чоловіка»⁵⁶⁴.

Незважаючи на таку позицію Церкви, шлюботорозлучне право виникло в Київській Русі відразу після прийняття християнства (988-989 рр.). Тоді допускалися лише дві причини припинення шлюбу: смерть одного з подружжя і перелюб. З плином часу кількість приводів для розлучення подружжя зростає.

У повсякденному житті розлучення подружніх пар були не рідкісним явищем, свідченням чого є справи духовних судів, порушені у зв'язку з заявою чоловіка або дружини з проханням про розірвання шлюбу. Слід урахувати той фактор, що шлюботорозлучні справи несуть на собі відбиток соціального статусу позивача і відповідача. Різниця була не лише в освіті, а й у можливостях: привілейовані стани мали змогу найняти собі повіреного для представлення своїх інтересів у суді, подання справи так, щоб не можна було причепитися, за необхідності – і фабрикації свідчень. Неосвічені, позбавлені допомоги юристів, непривілейовані стани, переважно сільські мешканці, не мали змоги користуватися такою допомогою, тому ведення їх справ зволікалося на місяці, а то й на роки. Найчастіше вони не надавали потрібних документів, поклалися на не передбачені законом підстави для розлучення, не приводили надійних свідків. Прохання про розлучення часто являли собою записані усні свідчення неграмотних людей, тому вони мало відповідали юридичним стандартам і рідко призводили до успіху. У таких проханнях, насичених особистими і делікатними подробицями, детальними описами зради, найчастіше була відсутня вказівка визначеного законом приводу для розлучення. Багато з цих справ не фіксували повну інформацію, позивачі, як правило, поклалися на свої наївні уявлення про моральність і справедливість.

Простолюдини іноді недооцінювали можливостей консисторії для перевірки фактів. Наприклад, коли позивачі просили про розлучення через уроджені

---

⁵⁶⁴ Надеждин А.Н. Права и значение женщины в христианстве / А. Н. Надеждин. – СПб. : Печатано в типографии духовного журнала «Странник», 1873. – С. 171.

сексуальні вади, деякі з них не здогадувалися, що консисторія вимагатиме результатів медичного обстеження, яке й може виявити неправду. Найчастіше ті, хто бажав розлучитися, давали хибні свідчення про тривалу відсутність одного з подружжя, що передбачало не лише відсутність протягом п'яти років, але й доказ того, що чоловіка або жінку неможливо було знайти. Проте у таких випадках консисторія проводила розшук, що передбачав дізнання односельчан про місцезнаходження зниклого, надсилала запити в інші духовні консисторії і державні служби.

Чіткий і ясний наратив позивачів з еліти забезпечував швидкий і успішний процес. Прохання відзначалися лаконічністю і відповідністю букві закону. Метою було не стільки переконати суд, а показати те, що справа відповідає всім юридичним вимогам. До цього належать бюрократичні тонкощі (документи, формуляри), вибір законного приводу для розлучення, явка в суд і надання потрібних свідчень, вчасне подання в суд повної і юридично правильної документації.

Така стратегія найчастіше застосовувалася тоді, коли розлучення відбувалося за взаємною згодою сторін. З огляду на неприйняття Церквою розлучень лише за допомогою домовленості можна було уникнути тривалих судових засідань і тяганини.

Згідно з нормами звичаєвого права шлюб розглядався як цивільна угода, яку можна було вільно укладати і розривати. У документах XVIII ст. розірвання шлюбу називалося по-різному: «розвод», «розлученьє», «розпуст», «розпущеньє з малженства», «розстаньє», «розлука». До введення церковної форми шлюбу розлучення здійснювалося після внесення відповідної суми старості через цивільний (земський, гродський) суд. Така практика не збігалася із вказівками канонічних і світських законів. За Литовським статутом, розлучення повністю було віднесене до компетенції духовного суду. Світським, цивільним судам належало займатися тільки майновими справами подружжя після рішення духовного суду.

На практиці при розірвання шлюбів подружжя керувалися не так канонічними і світськими правилами й указами, як традицією, заснованою на звичаєвому праві. Всупереч церковним і світським законам розлучення могло здійснюватися і без

участі духовної влади. Акт розірвання шлюбу набував юридичної сили тоді, коли подружжя в присутності свідків видавало одне одному так звані «розлучні листи», які потім вносилися в актові книги. Таким чином, розлучення відбувалося без участі церковної влади, проте під наглядом світських властей.

Шлюб припинявся у зв'язку зі смертю одного з подружжя, що в умовах високого рівня смертності тогочасного населення не було рідкістю. Той, хто залишався в живих, набував статусу вдівця.

Шлюб визнавався недійсним тоді, коли подружжя уклало його з порушенням шлюбно-сімейного законодавства (новий шлюб при існуванні попереднього, законного; порушення шлюбного віку; укладання четвертого шлюбу; шлюб, укладений у заборонених ступенях споріднення і свояцтва)⁵⁶⁵.

Розривався шлюб через причини, визначені духовними і світськими законами. Резолюцією на пропозиції Синоду від 12 квітня 1722 р. Петро I чітко визначив обставини, які слугували достатнім приводом для розлучення. Під заголовком „вини разводов брачных” імператор назвав такі пункти: „1. Причины прелюбодеяства и челобитье о том брачных друг на друга. 2. Рассуждение о побегах их и о самовольных друг от друга отлучках. 3. О посягнувших женах во отсутствие мужей за других и о возвращении их прежним мужьям. 4. Также же и о мужах в подобных тому винах являющихся”⁵⁶⁶.

Особливо негативно ставилися РПЦ до розлучень подружжя. У цьому питанні зіткнулися два протилежні погляди на шлюб, адже козацькі суди в Гетьманщині безперешкодно розривали законні шлюби за вчинки, які не стосувалися сфери подружніх обов'язків, наприклад, за крадіжку чи за нешанобливе ставлення зятя до тестя⁵⁶⁷. РПЦ встановила чіткі приводи для розлучення подружжя: перелюб, відсутність одного з подружжя більше, ніж п'ять років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатошлюбність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини та

---

⁵⁶⁵ Цатурова М.К. Русское семейное право... – С. 90.

⁵⁶⁶ ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3963.

⁵⁶⁷ Левицкий О. Черты семейного быта... – С. 115.

інші. Тому приводи для розірвання шлюбів козацького звичаєвого права і настанов РПЦ не збігалися, що на практиці призводило до конфліктів, які ламали людські долі.

Аналізуючи приводи для розлучення подружжя і визнання шлюбу недійсним, слід зробити висновки: сімейне право ґрунтувалося на християнському вченні про нерозірваність подружнього союзу, освяченого Церквою; законодавство, наслідуючи візантійське, традиційно суворо ставилося до можливості розірвання шлюбу. Церква неохоче йшла на розлучення подружжя, вважаючи союз чоловіка і жінки священним; ідея про вічність подружнього союзу втілювалася в обмежених законом приводах для розлучення. Чинні в законодавстві підстави для розірвання шлюбу не підлягали широкому тлумаченню, кількість їх була невеликою, вони не відображали всіх нюансів повсякденного життя. Потрібно розрізняти припинення шлюбу, визнання його недійсним і розірвання (розлучення). В історіографії іноді визнання шлюбу недійсним і приводи для розлучення подружжя збігаються (наприклад, багатоженство та ін.). Великодержавна політика уряду Російської держави призводила до нівелювання національних шлюбних традицій українців, зокрема і в шлюбнорозлучній сфері життя суспільства.

Визнання шлюбу недійсним призводило до його ліквідації. Невинному дозволялося знову укласти шлюб, винна ж сторона несла покарання повернення до законних чоловіків і жінок, заслання в монастир, тілесні покарання тощо. Покаранню підлягали і поміщики: за співучасть в укладанні протизаконного шлюбу вони зобов'язувалися заплатити штраф. Найчастіше несли покарання за незаконні шлюби парафіяльні ієреї: їх позбавляли священства.

Протягом часу підстави для визнання шлюбу недійсним не змінювалися. Нові законоположення повторювали старі і закликали до суворого виконання чинних правил.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що визнання шлюбу недійсним виникало в особливих випадках: шлюб визнавався недійсним не тоді, коли порушувалася одна з умов його укладання, а коли порушувалися суворо визначені умови існування шлюбу, відсутність яких перетворювало подружнє життя на фарс.

Основним законодавчим документом у питаннях розірвання шлюбу була, як і раніше, Кормча книга. Церква продовжувалася керуватися записаними в ній нормами права аж до кінця XVIII ст. Постанови Синоду також зводилися до повторення вже відомих канонів Кормчої книги або до тлумачення чинних норм права в тих випадках, коли текст Кормчої був написаний незрозуміло для напівграмотних священнослужителів.

16 серпня 1720 р. Петро I запровадив новий привід для розірвання шлюбу – заслання⁵⁶⁸. Пожиттєве заслання одного з подружжя давало свободу від шлюбних зобов'язань іншій, як правило, дружині. Таке нововведення, не записане в Кормчу книгу, було різким втручанням світської влади в церковні справи.

1 січня 1805 р. було проголошено указ Синоду про неприпустимість прийняття рішень про розлучення єпархіальними органами влади. З того часу справи мали надходити на обов'язкове затвердження Синоду⁵⁶⁹. Даний закон істотно обмежив повноваження духовних консисторій в шлюбно-сімейних справах.

Однією з прерогатив Церкви було здійснення судочинства, наслідком якого виявлялося застосування покарань – відлучення (від причастя, благословення та ін.), анафеми, публічного покаяння (єпитимії), грошових стягнень, ув'язнення. Церковні покарання існували в усіх християнських конфесіях. Вони були встановлені ще правилами вселенської церкви.

У XVIII ст. церковний суд відрізнявся від судів інших типів певними особливостями. Судові органи, як правило, діяли на основі кодексів своєї епохи. Духовний (церковний) суд, на відміну від світського, керувався правилами, що виникли давно, зокрема, в період вселенських соборів. Тому склалася ситуація, коли між виникненням правила і його практичним впровадженням у життя минуло багато століть. Така консервативність церковного суду ускладнювала процедуру ведення слідства у справі.

Єпитимія – це церковне покарання за гріхи у вигляді церковної заборони або наказу виконати визначену кількість молитов, поклонів, здійснити паломництво, яке

---

⁵⁶⁸ ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3628.

⁵⁶⁹ ПСЗРИ. – Т. XXVIII. – № 21585.

священнослужитель-сповідник накладав на каяника відповідно до тяжкості скоєних ним гріхів⁵⁷⁰. Церковні покарання, що практикувалися у XVIII ст., виражалися у формі церковного каяття; відлучення від святих таїнств; саджання в холодне приміщення на ланцюг, а також тілесних покарань. Дві останні форми здавна використовувалися українцями. Отже, церковні покарання, по суті, виражалися у формі заборон, які на певний час позбавляли мирян благ, що дарувалися Церквою.

Тяжкі злочини проти церковних приписів підлягали відкритому церковному суду і призводили до відлучення від Церкви. Покарання поділялися на три види: 1) позбавлення грішника причастя (євхаристії) на певний час; 2) позбавлення не лише участі у святих таїнствах, а й у церковних молитвах; 3) повне відлучення від суспільства і віруючих⁵⁷¹. Як правило, єпитимійнику призначався піст, молитва і милостиня. Причому, крім молитви у звичному сенсі слова, розумілися справи благочестиві і богошанобливі («богопочтения»); під постом – не тільки власне пост, але й самоумертвіння й самовідданість, під милостинею – справи милосердя духовного й тілесного.

Єпитимію грішник міг відбувати: 1) у монастирі під керівництвом начальства; 2) у монастирському смиренні, тобто виконувати важкі монастирські роботи; 3) у вигляді ув'язнення в монастир і постійного в ньому перебування протягом певного часу; 4) у призначенні єпитимії під наглядом і керівництвом парафіяльного ієрея.

Засудженим на відбування єпитимії священнослужителям заборонялося здійснювати церковну службу. Від тілесного покарання духовні особи не звільнялися. Найбільшою карою для духовенства вважалося закування на ланцюг у холодну. За тяжкі злочини їх чекало позбавлення сану і покарання за світськими законами. 14 вересня 1765 р. було заборонено позбавляти священника сану без синодального указу, а за архієреями залишено право лише тимчасової заборони служіння⁵⁷².

⁵⁷⁰ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряєва. – Львів : Свічадо, 2001. – С. 52 – 53.

⁵⁷¹ Энциклопедический словарь / [сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон] : [в 86 т.]. – СПб. : Типография И.А. Эфрона, 1893. – Т. XI. – С. 274.

⁵⁷² ПСЗРИ. – Т. XVII. – № 12471.

Єпитимія призначалася різна, залежно від ступеня гріха мирянина, віку, соціального становища, міри визнання своєї провини і щирого розкаяння. Коли грішник щиро каявся, обіцяв більше не повторювати проступки і провина його була не великою, то єпитимія іноді не накладалася. Священик, котрий накладав єпитимію, мав бути обережним і переконаним у тому, що вона не призведе до розпачу, лінощів або розчарування мирянина в Церкві. Єпитимія не повинна була перевищувати можливості людини. Православне канонічне право визначало покуту не як покарання або каральний захід за гріх, а як «лікування духовне». Ступінь і тривалість покути обумовлювалася вагою гріховних злочинів і залежала від розсуду духівника.

У XVIII ст. у РПЦ суворі покути, передбачені прадавніми канонами (довгочасне відлучення від причастя, навіть наказ молитися не в храмі, а на паперті тощо), майже не вживалися. У православ'ї була прийнята така вказівка правил Святих Отців щодо строків відлучення: єретикам і розкольникам – доки не повернуться в лоно Церкви; кровозмісникам – від 12 до 20 років; перелюбникам – від 7 до 15 років; тим, хто укладе шлюб у спорідненні, – від 7 до 15 років; блудникам – від 3 до 9 років; убивцям – від 5 до 20 років; за статеві збочення – від 7 до 15 років; клятвoporушникам – від 6 до 10 років; чаклунам – від 5 до 20 років. Зазначені терміти могли бути зменшені з огляду на ступінь розкаяння грішника.

Метою церковних єпитимій було перевиховання порушника церковних норм і громадського спокою, очищення його сумління, пробудження щирого каяття і недопущення подібної девіантної поведінки в майбутньому. Тож можемо сказати, що у певному значенні завданням єпитимій полягало у тому, щоб вилікувати людину від гріха. Православні священнослужителі наполягали на тому, що єпитимія не мала значення покарання, а повинна була впливати виключно «врачевством духовним», яке грішники добровільно брали на себе. Покарання впливало передусім на совість грішника. У 3 правилі Постанов святого помісного собору Неокесарійського зазначалося: «Час покаяння, встановлений для тих, що впадають у

багатошлюбність, відомий; втім, навернення та віра їхня скорочують час»⁵⁷³. Цим православне вчення відрізнялося від католицького, в якому призначені штрафи розглядалися саме як морально-виправний захід і покарання за гріхи.

У XVIII ст. церковні покарання у РПЦ, порівняно з попередніми історичними періодами, значно змінилися. Церква, усвідомлюючи потреби часу, стала дещо пом'якшувати свої суворі дисциплінарні заходи, які застосовувалися в Середні віки. VI вселенський собор у 102 правилі дав загальні вказівки пастиреві церкви – співвідносити розмір заборон (єпитимій) зі ступенем провини і з індивідуальними особливостями винного. Турбота пастиря мала полягати в тому, щоб „овцу заблудшую возвратить, а не гнать по стремнинам отчаяния, и уязвленную змием исцелить”⁵⁷⁴.

Духовний суд був закладом не стільки каральним, скільки виправним. Тому покарання, призначене грішнику, могло бути скасованим, коли він усвідомив і спокутував свою провину. Легкі проступки, такі як нечисті думки і бажання, грішник мав викласти священику у сповіді. Правдиве сповідання всіх смертних гріхів сприймалося як головна умова можливого прощення з боку Церкви. Звичайно, робилися деякі скидки на недосконалість людської пам'яті. Однак вважалося, що примирення з Богом не може бути неповним, а зумисне приховування хоча б одного смертного гріха робить усю сповідь недосконалою, позбавляючи її статусу таїнства. Богослови стверджували, що така сповідь, по суті, призводить до нового гріха, тому для віруючого краще померти без подібного покаяння⁵⁷⁵.

Єпитимії виконували дві основні функції: репресивну – покарати винного і превентивну – попередити здійснення аналогічного злочину грішником та іншими віруючими.

⁵⁷³ Книга правил святих апостолів... – С. 109.

⁵⁷⁴ Демидов В.А. Церковно-судебная практика по делам брачным / В. А. Демидов // Харьковский сборник. – 1895. – Вып. 9. – С. 101.

⁵⁷⁵ Душин О.Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII-XVI вв. / Олег Эрнестович Душин. – СПб. : Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2005. – С. 59.

У 1780 р. Святійший Синод указом від 21 березня підтвердив обережне застосування єпитимій, приписавши „в рассуждение налагаемого преступникам запрещения причащения святых тайн поступать осмотрительно так, чтоб и кающегося не обременить и не привести в отчаяние и в имеющем холодность к закону не умножить оную <...> что ж надлежит до умаления времени, то и в оном искренно раскаивающемся от церкви снисхождение оказывать нужно”⁵⁷⁶.

Практика застосування церковним покарань у XVIII ст. не обмежилася лише пом'якшенням єпитимій. Зважаючи на соціально-економічні обставини, винний у порушенні шлюбно-сімейних норм не міг довго перебувати в монастирі, спокутуючи свій гріх. Тривала відірваність грішника, особливо селянина, від господарства негативно позначалася на продуктивності праці, крім того, він не мав змоги сплачувати податки, його господарство руйнувалося, що не збігалося з інтересами держави. Тому єпархіальна влада іноді заміняла єпитимії тілесними покараннями.

Жінки-спокутниці, які мали малолітніх дітей, не могли тривалий час бути відірваними від дому. Тому духовна влада їм пом'якшувала покарання: скорочувала або взагалі скасовувала термін заслання в монастир, компенсуючи це тим, що вони більше часу мали перебувати під наглядом свого парафіяльного священика.

Парафії або монастирі щорічно звітували про наявність єпитимійників до духовної консисторії. Як правило, в рапорті називали грішника, провину, за яку його покарали, термін єпитимії.

Грішники по-різному ставилися до церковних покарань: одні відбували їх смиренно і терпляче, хтось чинив опір – тікав із монастиря або просив скоротити термін, хтось не відразу змирявся з необхідністю дотримуватися складних приписів, запроваджених Церквою для порушників норм подружнього життя. Така ситуація не була дивною, адже єпитимійник переставав бути рядовим мирянином, він зобов'язувався виконати велику кількість поклонів, стояти в церкві, окремо від інших мирян, відлучався від церковних таїнств, йому заборонялося бути присутнім

---

⁵⁷⁶ Демидов В.А. Церковно-судебная практика... – С. 102.

на літургії. Це мало викликати у грішника сором і каяття за порушення громадського спокою.

Смиренне перебування грішників у монастирі часом винагороджувалося: їм могли скоротити термін перебування або відпустити на певний час додому (зокрема, для збирання врожаю). Слід зауважити, що вплив громади на порушника суспільного спокою теж був великим. Вона прагнула перевиховати, переконати грішника у скоєному злочині і навіть пробачити порушення за умови його покаяння.

Траплялося, що духовний суд призначав покаяння вдома через цілком прагматичні економічні обставини – сплату податків.

Таким чином, головною причиною консервативності Церкви у шлюбно-сімейних справах було прагнення зберегти родину будь-якими засобами. Ідея про вічність подружнього союзу породжувала різко негативне ставлення до розлучення як способу вирішення конфліктних ситуацій між чоловіком і дружиною. Політика церковної влади полягала у прагненні за будь-яку ціну зберегти сім'ю. Тому законними вважалися лише небагато загальноприйнятих приводів для розлучення. Збільшити кількість приводів для розлучення означало знехтувати ідеєю про непорушність шлюбу.

Розлучення охопили не лише еліту суспільства, а й селянство, яке являло собою бастион традиційної сімейності та благочестя. Однак шлюбнорозлучний процес відобразив значний розрив між соціальними станами: привілейовані, обізнані з законодавством і юридичними тонкощами, мали змогу організувати швидке розлучення або, принаймні, прискорити його; непривілейованим було важко розібратися у плутанині церковного правосуддя, що уповільнювало процес розлучення.

Шлюбнорозлучні процеси породили багато юридичних казусів, які призводили до відхилення прохань і відчуження мирян від Церкви. Такі явища паралізували церковну адміністрацію і підірвали її авторитет серед віруючих. Шлюбнорозлучні справи були своєрідними діалогами, в яких стикалися різні точки зору на сімейні відносини. Якщо у представників еліти було більше можливостей для того, щоб

представити справу в суд відповідно до букви закону, то непривілейовані стани у своїх почасті відвертих і деталізованих свідченнях покладалися більше на народну логіку, ніж на закон.

У XVIII ст. у РПЦ простежувалося певне пом'якшення церковних єпитимій. Їх метою було не стільки покарання грішника, скільки виховання його, пробудження в ньому сорому за скоєне і потреби в щиросердному каятті. Єпитимії виявлялися передусім у формі заборон на здійснення певних церковних приписів. Єпитимія була одним із засобів запобігання від скоєння гріхів і нищення негативних учинків і пристрастей. Духовні святині мали й практичну вигоду від єпитимійників, адже виконання тяжкої фізичної праці за монастирськими мурами призводило до вирішення певних господарських і побутових проблем. Єпитимійник виділявся з громади, на певний час був відлучений від церковних таїнств, яких удостоювалися інші миряни. Очевидно, єпитимія призводила до того, що громадський осуд за певний протизаконний вчинок, який виявлявся в порушенні громадського спокою і порядку, змушував грішника покутувати свою провину і знову стати таким, як усі.

4.2. Порушення подружньої вірності

Професор церковної історії О.Павлов зауважував: «<...> православна церква ніколи суворо не наполягала на ідеї нерозривності шлюбу, по суті здійсненої у всій її повноті, і завжди припускала, у крайньому разі, один привід до розлучення, а саме перелюб, на тій підставі, що вказаний у самому Євангелії»⁵⁷⁷. У Євангелії від Матфея описано, як прийшли до Христа фарисеї і запитали: «<...> Чи дозволено дружину свою пускати з причини всякої?»⁵⁷⁸ – на що отримали відповідь: «<...> Хто

⁵⁷⁷ Павлов А.С. Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 6. – С. 269 – 270.

⁵⁷⁸ Біблія або Книги Святого Письма... – С. 27.

дружину відпустить свою не з причини перелюбу, і одружиться з іншою, той чинить перелюб. І хто одружиться з розведеною, той чинить перелюб»⁵⁷⁹.

Укладачі дидактичних збірників і церковні ідеологи приблизно з XII ст. розрізняли блуд і перелюб, адже за них винним призначали різне покарання. Блуд – це дошлюбні статеві відносини, зв'язок неодружених. Перелюб – подружні зради, порушення обіцянки вірності чоловіком або дружиною чи обома (тобто 7 Заповіді). Іноді слова «блуд» і «перелюб» уживалися як синоніми, але повністю ними не стали.

Звичаєве право жорстоко карало за перелюб і блуд. У судових і законодавчих актах періоду Київської Русі та пізніших часів зустрічаються приклади суворого осуду цих явищ. Блуд вважався найтяжчим гріхом. Блудника чи блудницю не причащали (лише перед смертю), з ними не можна було їсти й пити за одним столом, убитого блудника не відспівували і не поминали. Такі грішники не могли розраховувати на царство Боже. Особливо засуджувався блуд священнослужителів.

Перелюб вважався великим злочином, на перелюбників чекала смертна кара. Відомий історик О.М.Лазаревський у рецензії на монографію Д.П.Міллера «Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке» наводить приклади смертної кари за перелюб: у 1699 р. у Полтаві свекор та невістка за цей гріх були «стяты», тобто страчені⁵⁸⁰.

Згідно з Литовськими статутами, перелюб вважався кримінальним злочином, тож на перелюбників накладали смертну кару. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. зазначалося, що «когда бы муж застал кого с женою на самом прелюбодеянии, тогда поймав оных и объявив то окрестным соседям или служителям и работникам своим домовым, имеет пойманных представить в надлежащий суд <...> таких прелюбодеев обоих смертию казнить отсечением головы, а хотя бы и сам муж // прелюбодея на прелюбодеянии с женою своею застав убил, за то ни смертной казни. Ни платежу за голову и никакому наказанию не подлежит»⁵⁸¹ (глава 23, артикул 2, пункт 1).

---

⁵⁷⁹ Там само.

⁵⁸⁰ Лазаревский А. Замечания на исторические монографии... – С. 36.

⁵⁸¹ Права, за якими судиться... – С. 413.

Удова або дівчина, згідно з «Правами...», за блуд каралася публічно різками або батогами (глава 23, артикул 2, пункт 4).

У Військовому уставі імператора Петра I 1716 р. перелюбом визнавалося „статеве злягання одруженої особи зі сторонньою, – байдуже, – здійснене воно дружиною чи чоловіком”⁵⁸². Перелюб, за резолюцією імператора на докладні пункти Святійшого Синоду, було офіційно визнано причиною розлучення.

Петро I прагнув урівняти в правах чоловіка і жінку, тому ухвалив, що перелюб чоловіка так само визнавався приводом для розлучення, як і жінки. Обов’язковою умовою для розлучення з цього приводу була наявність показань 2-3 свідків і народження позашлюбних дітей. Чистосердечне визнання вини до уваги духовною владою не бралось. У 169 артикулі Військового уставу було визначено: «ежели муж женатой с женою замуженю телесно смешается и прелюбодеяние учинят, оные (зач. смерти достойны и имеют без рассмотрения особо казнены быть) оба наказаны да будут по делу и вине смотря»⁵⁸³. Тож карою за перелюб була страта. Однак зауважимо, що на практиці вона рідко застосовувалася.

Після епохи Петра I сімейне право Російської держави щодо тлумачення перелюбу відрізнялося від візантійського двома рисами: рівністю для чоловіка і дружини в розлученні з приводу перелюбу; винному в перелюбі, як чоловікові, так і жінці, назавжди заборонялося укладати новий шлюб після відбування церковної єпитимії⁵⁸⁴. Однак, за словами М.Руднева, згідно з Кормчою книгою, дружині, винній у перелюбі, більше не дозволялося укладати шлюб, а на винного чоловіка поширювався „поблажливий погляд”⁵⁸⁵. Лише з другої половини XVIII ст. у джерелах уже наявні докази засудження на безшлюбність за подружню невірність і чоловіків.

⁵⁸² Цит за: Руднев М. Церковное судопроизводство... – С. 409.

⁵⁸³ Военные уставы Петра Великого / [под ред. проф. Н. Л. Рубинштейна]. – М. : Тип. Б-ки им. Ленина, 1946. – С. 78.

⁵⁸⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права... – С. 431 – 432.

⁵⁸⁵ Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака по причине супружеской неверности / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 11. – С. 677.

Ще однією особливістю церковної практики другої половини XVIII ст. було те, що винному в перелюбі після відбування покарання дозволялося знову відновити шлюб, коли невинна сторона подружжя була згодна на це, без обмеження будь-яким терміном давності.

Розслідуючи справи про перелюб, духовна влада активно взаємодіяла зі світською. Дуже часто порушення справи про перелюб ініціювалося світською владою, в першу чергу, поліцією. Спочатку світські установи проводили розслідування цих справ, після чого передавали їх до духовного суду. Це пояснювалося тим, що світські установи розглядали подібні факти у зв'язку з іншими діями, які були в їх юрисдикції. Іноді церковний суд не мав можливості самостійно проводити розслідування справ про перелюб, тому духовні правління і консисторії зверталися за допомогою до світських установ у збиранні свідчень, розшуку осіб, примушуванні підозрюваних з'явитися до духовного правління тощо.

Отже, у Російській державі спостерігалось пом'якшення поглядів на перелюб як привід для розлучення подружжя. У допетровські часи перелюб був безумовним приводом для розлучення, більше того, ображений чоловік зобов'язаний був розлучитися з жінкою-перелюбницею. Пробачивши зраду, він теж підлягав покаранню. У післяпетровський період після відбування винним у перелюбі церковного покарання шлюб міг відновитися, якщо ображена сторона не заперечувала.

Ініціатором справ про розлучення через подружню невірність виступали ображені чоловік або дружина. Без цієї умови виявлений перелюб, звичайно, піддавався церковному покаранню, але шлюбний союз не розривався. Виняток становили лише процеси через багатощлюбність. Вони ініціювалися, окрім прохання одного з подружжя, самою духовною владою внаслідок донесення приватних осіб, парафіяльних священиків, за представленнями духовно-адміністративних закладів та повідомленнями цивільних «присутственных» місць.

Зазвичай на перелюбника накладалася єпитимія на 15 років, на кровозмісника при близькому ступені споріднення – на 20, при віддаленому – на 12; блудники мусили каятися від 3 до 9 років. На блудників накладалася найменша єпитимія,

зважаючи на те, що це був зв'язок неодружених осіб або одного з них. Церква більш поблажливо ставилася до блуду, ніж до перелюбу, зважаючи на слабкість людської природи.

Документи духовних судів свідчать, що у справах про блуд часто фігурували духовні особи або ті, хто присвятив себе служінню Богу (священно- і церковнослужителі, семінаристи, черниці та ін.), що взагалі було неприпустимим. Так, мешканка м. Сміла Ганна Осипова вступила у блуд із семінаристом Києво-Печерської лаври Смілянським. Її чоловік уже 6 років перебував на Запорозькій Січі, а жінка, гостюючи в подруги-шинкарки, згрішила, від чого й народила дівчинку Мотрю⁵⁸⁶.

У вересні 1761 р. у Переяслав-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про «внебрачное сожительство монахини Коробеевского монастыря Евпраксии и жителя г. Киева, сына войскового товарища Андрея Богдановского»⁵⁸⁷. Пара почала зустрічатися у вересні 1760 р. Дівчині було 18 років, чоловікові – 29. Коли в монастирі дізналися про зв'язок, почали переконувати закоханих розлучитися. Андрія навіть примусили написати розписку, де він обіцяв «с Евпраксией плотского совокупления не буду иметь»⁵⁸⁸. Дівчину перевели в інший монастир, але вона звідти втекла. Закохані подалися на інший берег Дніпра, де жили разом, народили дитину і планували повінчатися. Однак консисторія ухвалила: за таке гріховне життя Євпраксію позбавити чернецтва і накласти єпитимію на сім років.

У березні 1770 р. полковий стародубський осавул Павло Лобневич доповідав у Чернігівську духовну консисторію, що священник с. Клинки Тарас Богдановський «пришел в непорядочное состояние, забыв страх Божий и его праведный суд, по смерти жены Феодосии принял себе в дом девицу, дочь жителя села Светлова Кондрата Коваля Ксению, а оной умершей своей жены родную племянницу, живя с

---

⁵⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 147, спр. 67, арк. 1.

⁵⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 362, арк. 1-2.

⁵⁸⁸ Там само, арк. 7.

ней блудно, от чего и оная Ксения забеременела»⁵⁸⁹. У духовному правлінні жінка визнала свою провину. Однак Тарас Богдановський заперечував співжиття з нею і своє батьківство. Зрештою панотця змусили дати розписку в тому, що надалі він вестиме праведне життя під загрозою штрафу і притягнення до відповідальності за законом.

Часто до блуду призводили обіцянки чоловіка одружитися зі звабленою дівчиною. У випадках відмови виконання обіцянки або вагітності дівчат єдиним способом уникнення знеславлення було одруження.

Відставний капрал Прокіп Попов, обіцяючи одружитися з Агафією Лопушанською, почав жити з жінкою в його домі. Вона завагітніла. Київська духовна консисторія ухвалила: розлучити пару, жінку відправити на покуту у Флорівський монастир, а Прокопа лишити вдома⁵⁹⁰.

У квітні 1777 р. мешканка м. Чорнух Устина Яковенко подала скаргу такого змісту: „Казачий сын прихода Покровской Чорнуской церкви, молодик Савва Ващенко еще в прошлом 1794 году договорил было понячь себе меня в жену. Между сим договором <...> насильственно растлил меня девства, а затем обнадежил меня клятвою бракосочетания <...>”⁵⁹¹. Не зважаючи на те, що Устина народила хлопчика, Сава не збирався одружуватися з нею.

Через два роки хлопець засватав дочку козака Тимофія Руденка. Устина звернулася зі скаргою до духовного правління, щоб воно заборонило Саві одружуватися з новою нареченою, а покарало за законом⁵⁹². Причому ображена жінка повідомляла, що може довести свою претензію до колишнього жениха. До скарги Устини Яковенко було додано лист від полкового судді Григорія Ковалевського, у якому він просив підтримати сироту. Пирятинське духовне правління, зваживши на всі обставини справи, винесло рішення – заборонити Саві Ващенкові одружуватися з іншою дівчиною⁵⁹³.

⁵⁸⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1020, арк. 1.

⁵⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 156, спр. 58, арк. 1.

⁵⁹¹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 557, арк. 1.

⁵⁹² Там само, арк. 1 зв.

⁵⁹³ Там само, арк. 3.

Ще одна скарга від знеславленої жінки надійшла до Білгородської духовної консисторії у 1790 р. Парубок Михайло, обіцяючи одружитися з дівкою Мелашкою, схилив її до блуду. Дівчина завагітніла, народила дочку Ольгу, а чоловік одружуватися відмовився. Обом духовний суд призначив єпитимію на 7 років, по закінченні якої Мелашці дозволили вийти заміж. Михайло ж не виявляв щирості у відбуванні єпитимії, тож йому погрожували монастирем. Потім чоловік нібито опам'ятався ⁵⁹⁴.

У 1795 р. вагітну 25-літню Лукерію Горяїнову зі станиці Шебелинка Слов'яносербського повіту покарали нагайками і наклали єпитимію на три з половиною роки за блуд. Жінка жила невінчаною з 65-літнім козаком Гаврилом Морильовим, котрий відзначався поганою поведінкою. До того ж чоловік спалив будинок козака Гната Довженкова через ревності до Горяїнової. На час розгляду справи він уже помер ⁵⁹⁵.

Вінчанням закінчилася справа про блуд поміщицької покоївки. У 1792 р. 30-річного реєстратора, писаря майора Дуніна Олександра Дегтярьова зі слободи Нова Водолага Костянтиноградської округи Катеринославської єпархії було звинувачено в перелюбі. Виявилось, що чоловік у шлюбі перебував уже 10 років, і мав трирічного сина Дмитра, але зустрівши 16-літню Катерину, поміщицьку покоївку, дочку відставного капрала Івана Красванова, почав чинити з нею перелюб. Дівчина, намовлена коханцем, утекла з ним. Пару таємно повінчав у с. Каменецькому Богодухівської округи священник Григорій Котляревський, незважаючи на те, що Катерина знала про законну дружину Дегтярьова.

Свою першу дружину Наталію Ропченкову Олександр шантажував, розповідаючи про те, що «она непостоянна и сделала кровосмешение с родным своим братом Иваном» ⁵⁹⁶, а в духовному суді пояснював, що вона сама втекла, тож йому довелося знову одружитися. Наталія звинувачувала чоловіка в перелюбі і

---

⁵⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 2009, оп.1, спр. 4449, арк. 4.

⁵⁹⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф.106, оп. 1, спр. 49, арк. 1.

⁵⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2529, арк. 3.

знуцанні над нею ⁵⁹⁷. Консисторія ухвалила розлучити Катерину й Олександра та зобов'язала розписками не жити разом, і не вважати себе чоловіком і дружиною.

Джерела XVIII ст. свідчать про побутування такого явища, як кровозмішення, що було великим гріхом і суворо засуджувалося Церквою. У повсякденних практиках соціуму були численні приклади інтимних відносин свекра і невістки, дівера й ятрівки, брата й сестри тощо.

У «Правах...» 1743 р. кровозмішення поділялося на два види: у близькому і далекому ступенях споріднення (глава 23, артикул 7, пункт 1-2). У пункті 1 зазначалося: «Где бы явилось, что сродственные мужеск пол с женским в ближайшем степени, которым по правилам церковным и по правам в супружество вступать для сродства не возможно, ведая о том сродстве, телесно блуднически смесилиса, таковых обоих по прямим доказательствам, смертию казнить отсечением головы» ⁵⁹⁸. Коли ж кровозмішувалися далекі родичі, то кара диференціювалася: убогим за першим разом призначали тілесне покарання, за другим – кару подвоювали, третім – чекало повне безчестя. Багатих після першого кровозмішування арештовували і накладали штраф, за другим разом це покарання подвоювали, за третім – їх чекало повне безчестя.

Через тривалу відсутність одного з подружжя спільне проживання покинутої сторони з його родичами часто призводило до спокуси появи близьких, інтимних стосунків, які були заборонені й трактувалися як кровозмішення. Руська Православна Церква жорстоко карала за цей гріх. Як правило, донесення про це надходили від самих кровозмісників або одного з них, а також близьких родичів, сусідів, священнослужителів тощо.

Так, у лютому 1761 р. в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії було прийнято до розгляду справу, яка залишилася без рішення, про позашлюбне життя гусара Гусарського Хорватського полку Григорія Отставного з дружиною

---

⁵⁹⁷ Там само, арк. 8.

⁵⁹⁸ Права, за якими судиться малоросійський народ... – С. 415 – 416.

померлого брата Явдохю ⁵⁹⁹. Донесення до консисторії подав парафіяльний священник Петро Булич.

Не відомо, чим закінчилася справа про перелюб Явдохи Андріяненко й Андрія Бабенка із с. Помокель Переяславської протопопії у 1767 р. Парафіяльний священник Стефан Соханський повідомляв, що мешканець села козак Іван Симоненко «пришедши в дом его объявил ему священнику, что он Симоненко казака Андрея Бабенка молодика с племянницею его Бабенка родною Евдокиею, казака Корнея Андреяненка женою, в дворе ж его Андреяненка, состоящем хлеве застал на самом ими чинимом блудодейном деле» ⁶⁰⁰.

У квітні 1775 р. у Переяслав-Бориспільській духовній консисторії розглядали справу про народження позашлюбної дитини в козачки с. Мельників Золотоніської протопопії Мотрі Цесаренко. Стало відомо, що дитину вона народила за відсутності свого чоловіка, котрий уже півтора роки був на Запорозькій Січі, від Федора, одруженого чоловікового брата ⁶⁰¹. Мотря визнала свою провину. Справа не закінчена.

У квітні 1778 р. Синод наклав єпитимію на мешканців с. Гупалівка Самарського духовного правління 40-літнього Матвія Басараба і дружину його шурина 20-літню Ірину Перепелицю за кровозмішення. Вони проживали в одному будинку «и в минувшем месяце мае, по небытности шурина его Басараба, а ее Перепеличковны мужа, в доме, он Матвей и означенная женка Ирина Перепеличковна, будучи пьяны, легли в хате спать, и по согласию сделали кровосмешение, а потом и еще в разные времена дважды то же чинили» ⁶⁰². Про перелюбників повідомив у духовний суд місцевий мешканець Данило Адин. У Катеринославській провінційній канцелярії чоловіка і жінку було покарано нагайками, а потім на обох накладено 5-річну церковну єпитимію, яку вони мусили виконувати вдома під наглядом парафіяльного священника.

⁵⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 364, арк. 1.

⁶⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 610, арк. 1.

⁶⁰¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1094, арк. 1.

⁶⁰² РГИА, ф. 796, оп. 59, д. 157, л. 1об.

У 1780 р. кровозмішення й перелюб учинили мешканці м. Яготина Баришівської протопопії Радивон Розум і Ганна Калита. Поки Василь Калита був у поході, його жінка чинила перелюб з чоловіком його покійної сестри Радивоном⁶⁰³, у результаті чого народилася дитина. Отже, даний випадок можемо кваліфікувати як перелюб і кровозмішення.

Нерідкими були й інтимні зв'язки невістки зі свекром, які трактувалися як перелюб і кровозмішування. Очевидно, тісні родинні стосунки і спільне співжиття провокувало такі гріхи, а відсутність законного чоловіка ще й посилювала спокусу.

Так, в архіві Курської духовної консисторії збереглася скарга мешканки с. Покровське Карпівського повіту Агафії Трухачевої. Жінка доносила архієпископові на свого свекра, котрий «бьет ее и насильственно чинит с нею от жены своей сквернодейственное прелюбодеяние»⁶⁰⁴. Про це вона вже неодноразово розповідала парафіяльному священникові й односельцям. Свекор визнавав свою провину і дав листа з обіцянкою так більше не робити, але знову продовжував чинити перелюб із невісткою. Духовний суд призначив чоловіку покарання батогами і довічне заслання в Харківський Преображенський монастир на тяжкі роботи, а також відлучив від святих тайн, окрім смертного випадку, і позбавив права відвідувати церкву. Агафію Трухачеву було відпущено додому і не покарано, оскільки вона чесно розповіла про насильство свекра.

Дві справи у Пирятинському духовному правлінні було порушено проти жителя містечка Яблунів Максима Тихолаза. Чоловіка звинуватили в незаконному інтимному зв'язку з дружиною його сина Дениса. Спочатку цю справу було порушено в Золотоніському нижньому земському суді, а потім передано до Пирятинського духовного правління „для надлежащего по законам духовным осуждения”⁶⁰⁵.

---

⁶⁰³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1375, арк. 1.

⁶⁰⁴ Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах... – С. 63.

⁶⁰⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 796, арк. 1.

Звали невістку Парасковія Носова. Зі справи довідуємося, що у 19-річному віці вона вийшла заміж за сина козака Яблунівської сотні Максима Тихолаза Дениса ⁶⁰⁶.

У рапорті до духовного правління парафіяльний священник Петро Білозерський писав: „<...> минушого 1782 года мая числа в отлучку ее мужа со свекрухой в ярмарку в город Лубны тот ее свекор <...> ночным временем сделал насильно с нею прелюбодеяние” ⁶⁰⁷. При розгляді справи в духовному правлінні Максим Тихолаз цілковито визнав свою провину. Його було звинувачено у кровозмішанні і накладено єпитимію: згідно з Кормчою книгою, відбувати 3 роки церковного покаяння у Густинському чоловічому монастирі, а потім перебувати під наглядом парафіяльного священника Петра Білозерського і каятися у провині ще 10 років.

Однак у жовтні 1787 р. ієрей скаржився, що Максим Тихолаз, відбувши покарання у монастирі, для виконання церковного покаяння за місцем проживання не з'являвся. Потім із Київської духовної декастерії стало відомо, що у Густинському чоловічому монастирі засуджений не відбув увесь термін єпитимії, а втік додому. Духовне правління суворо ухвалило: Максим Тихолаз має повністю відбути церковне покарання ⁶⁰⁸.

У серпні 1790 р. розглядалася справа про кровозмішування і перелюб: 29-літня Уляна з с. Бабаївка Охтирської округи вчинила перелюб зі своїм свекром Григорієм Яковлевим. Жінка зізналася, що «свекор ее Григорий Яковлев напреть сего склонял ее неоднократно к прелюбодеянию; но она на то не соглашалась, а в январе месяце того года пришедши к ней в избу и принеся горячего вина потчевал ее сам пил и напившись пьяные сделали прелюбодеяние и от того времени обременела» ⁶⁰⁹. Уляна завагітніла, народила мертву дитину, яку закопала, не сказавши нікому. Дитину знайшли родичі жінки. Під час слідства свекор помер у в'язниці. На Уляну наклали єпитимію на 12 років (із них 6 вона мусила перебувати в монастирі) ⁶¹⁰.

⁶⁰⁶ Там само, арк. 2.

⁶⁰⁷ Там само, арк. 2.

⁶⁰⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1085, арк. 3.

⁶⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1916, арк. 2.

⁶¹⁰ Там само, арк. 6 зв., 8.

1793 р. у Пирятинському духовному правлінні була порушена справа проти жителя села Харківці Микити Ляшенка, якого звинуватили у перелюбі з невісткою Софією ⁶¹¹.

Скаргу про цей інтимний зв'язок подав син Микити унтер-офіцер Василь Ляшенко, котрий, повернувшись із військової служби, довідався про зв'язок батька зі своєю дружиною. Причому Софія народила від свекра дитину. Зі справи довідуємося, що з часу свого повернення Василь не жив із дружиною, а бачив її лише раз, коли вона приходила до нього і просила дати листа про розлучення, який би дозволив повторно укласти шлюб. Очевидно, це була спроба самовільно розірвати шлюб без втручання духовного суду.

Іноді такі випадки траплялися не через злий умисел однієї сторони, а просто через відсутність ясного усвідомлення чоловіком або дружиною непорушності шлюбного союзу, через наївне переконання, що достатньо лише обопільної згоди подружжя для того, щоб безперешкодно укласти новий шлюб. Це були пережитки давніх уявлень про шлюб, який вважався не церковним таїнством, а звичайною угодою між подружжям, яку можна вільно укладати і розривати.

Тож Василь написав скаргу до духовного правління і тим самим надав справі публічного характеру. Він просив духовне правління розлучити його з дружиною і „<...> по молодым летам моим вступить с другою” у шлюб ⁶¹².

Після розгляду справи в Пирятинському духовному правлінні на Софію і Микиту Ляшенка було накладено покарання – церковну єпитимію. Чоловік відбував її у Лубенському Преображенському чоловічому монастирі два роки, де повинен був у вільний від молитов час фізично працювати, „<...> и о важности преступления внушаемо ему было о принесении пред Богом чистосердечного раскаяния” ⁶¹³. Софія відбувала покарання в Золотоніському Благовіщенському жіночому монастирі також два роки. Потім мала перебувати під наглядом свого духовного отця – парафіяльного священника. Клопотання Василя Ляшенка про

---

⁶¹¹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1153, арк. 1.

⁶¹² Там само, арк. 3.

⁶¹³ Там само, арк. 1.

повторний шлюб було задоволене: йому було дозволено знову одружитися. Софія була приречена на довічну безшлюбність через свій безсоромний учинок, і вона дала підписку, якою зобов'язувалася ніколи більше не виходити заміж ⁶¹⁴. Зі справи довідуємося, що Микита Ляшенко чесно відбув дворічне покарання у Лубенському Преображенському монастирі, де щиросердно розкався і сповідався.

У серпні 1794 р. Катеринославська духовна консисторія почала розглядати справу за звинуваченням мешканця м. Водолаги Артема Кузьміна в перелюбі. 21-річна дівчина Анна Кулик від нього завагітніла і народила сина Івана. Крім того, пару було звинувачено в крадіжці грошей у козачки Дарії Московчиної. Духовний суд призначив Артему єпитимію на сім із половиною років (з яких півроку він мусив покутувати в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі) ⁶¹⁵.

Типовим явищем соціуму XVIII ст. був перелюб між удівцями. Обставини самотнього життя спокушали чоловіків і жінок до близьких стосунків. Коли ж інтимні зносини виникали між удівцями, то ставлення громади і Церкви до них було поблажливим, ніж до одружених. Однак коли вдівцем був один із перелюбників, на грішників чекала очищувальна єпитимія. Так, мешканці слободи Нова Водолага Білгородської духовної консисторії – писар Григорій Маяцький і вдова крамаря Агафія Степанова протягом двох років чинили перелюб. Григорій мав законну дружину Марію, котра у 1747 р. поскаржилася на чоловіка до духовного правління. Він визнав перелюб і зізнався, що Агафія народила від нього двох дітей.

Рішенням духовної консисторії коханців було покарано «плетьми», оскільки «оба винились в прелюбодееянии» ⁶¹⁶. Григорія й Агафію заслали на покаєння в монастир. Там чоловік виявив слухняність, тому й раніше звільнений від покути.

У лютому 1761 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії прийнято до розгляду справу за поданням від протопопа Гусарського Хорватського полку про позашлюбне життя гусара Пантелія Чернявки і вдови Уляни Цуркан ⁶¹⁷. Виявилось, що Улянин чоловік помер під час походу, а Пантелія покинула дружина

⁶¹⁴ Там само, арк. 23.

⁶¹⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 84, арк. 16.

⁶¹⁶ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 707, арк. 4.

⁶¹⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 363, арк. 1.

Анастасія. Жінка була вагітна від коханця. Духовний суд прийняв рішення: дозволити одружитися Уляні і Пантелію.

У 1789 р. по сім років єпитимії за блуд (два з них у монастирі, а п'ять удома) одержали відставний козак 27-річний удівець із м. Чугуєва Данило Іванов, батько двох дітей, і 26-річна дружина козака Ганна Крижанівська, мати двох дітей. Чоловік був покараний ще й за те, що пиячив і здійснив крадіжку на 20 руб.⁶¹⁸. Він покутував провину в Білгородському чоловічому Миколаївському монастирі, де доручено «искуснейшему из иеромонахов, кой бы мог его Данила наставитъ Закону Божьему, и привести к чистосердечному раскаянию о содеянном им беззаконии, и утвердить к добродетельной жизни»⁶¹⁹. Після монастиря нагляд над колишніми коханцями доручено «приходским их духовным отцам с тем, чтобы и они старались их наставляют Закону Божьему и приведеть к истинному о чинении своего грехопадения раскаянию»⁶²⁰.

Ображені чоловіки, котрі звинувачували своїх дружин у перелюбі, просили розлучення в духовного правління. При цьому вони обов'язково, щоб переконати суд у гріхопадінні жінок, наводили покази свідків. Так, 25 квітня 1773 р. козак Чернігівської сотні Гаврило Багриновський «пришедши на караул объявил им (вартовим козакам. – Прим. І.П.), что с женою его Мариєю слуга войсковых товарищей Лизогубов Иван Голова живет блудно, которого слугу они городничие, пришедши в двор его Багриновского, с караульными застали на прелюбодеянии с оною Багриновскою»⁶²¹.

У духовному суді жінка не зізнавалася в перелюбі, а звинувачувала чоловіка в наклепі, не зважаючи на те, що були свідки вчиненого. Іван Голова підтвердив свій гріх, за що був покараний батогами. Гаврило наполягав на тому, що жінка давно його зраджує.

---

⁶¹⁸ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1666, арк. 1.

⁶¹⁹ Там само, арк. 6.

⁶²⁰ Там само.

⁶²¹ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 250, арк. 14.

Суд ухвалив рішення про розлучення подружжя. Гаврилові дозволили знову одружитися, а Марію заслали в жіночий монастир на покутування вічної єпитимії⁶²².

Зазвичай жінка, звинувачуючи чоловіка в розпусному житті, підтверджувала свої слова свідченнями про його пиятику і зневажливе до неї ставлення. Зокрема, у 1785 р. Анастасія Тимофєєва скаржилася в Чернігівську духовну консисторію на свого чоловіка, ніжинського провінційного секретаря Сидора. Жінка вказувала на його перелюб і зневажливе ставлення. Спочатку скарга надійшла від Анастасіїної матері – вдови Євдокії⁶²³. Теща і дружина звинувачувала Сидора в розпусному житті, пиятиці і численних зрадах, свідченням яких є те, що кріпачки від нього народили двох дітей. Причому були свідки його гріховного життя.

Анастасія втекла з Ніжина, адже чоловік знущався над нею – бив і ображав. Зрештою, духовний суд ухвалив рішення про розлучення пари. Жінка отримала право знову вийти заміж (незабаром вона це зробила, одружившись із суддею Андрієм Дубовкіним), а на чоловіка було накладено довічну єпитимію. Однак він незабаром утік від покарання і перебував у розшуку⁶²⁴.

Як уже було зазначено вище, Церква особливо негативно карала за перелюб духовних осіб, які своєю поведінкою мали демонструвати парафіянам приклади добропорядності. За таке гріхопадіння їх очікувало позбавлення сану. У 1779 р. диякона Івана Рокитянського у Катеринославському духовному правлінні було позбавлено посади через перелюб із дружиною священника Палажкою⁶²⁵. Крім того, його було звинувачено в пиятиці.

У 1787 р. Чернігівська духовна консисторія розжалувала в дяки священника Вознесенської церкви м. Березна Ніжинського повіту Чернігівського намісництва Григорія Грибовича за перелюб. Із справи довідуємося подробиці. Ієрей чинив перелюб із козачкою Килиною Пострик. Духовне правління зважило на те, що чоловік мав дружину і дітей, яких потрібно було забезпечувати матеріально, тож

⁶²² Там само, арк. 17.

⁶²³ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1365, арк. 15.

⁶²⁴ Там само, арк. 26.

⁶²⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 104, оп. 1, спр. 38, арк. 30 зв.

дозволило йому служити дяком у церкві. Певний час Григорій Грибович мав перебувати в монастирі, а коли щиросердно спокутує провину, то тоді йому дозволено буде «священнослужить, но определить к другому приходу по рассмотрению его преосвященства»⁶²⁶.

Не зважаючи на те, що підозри не підтвердилися, духовний суд рекомендував священику помиритися з онуком, вести моральне життя, не відвідувати шинок під загрозою штрафу.

Священик Данило Варвинський 23 травня 1792 р. рапортом повідомив Костянтиноградське духовне правління про перелюб пономаря Івана Кудрявцева. Ще в серпні 1791 р. сусіди помітили, що до нього частенько заходить дружина козака Андрія Каменева Степанида. Данило Варвинський, завітавши в дім пономаря, застав перелюбників «на гарячому». Рапортуючи в духовний суд про його перелюб, ієрей ще й навів додатковий аргумент не на користь Івана: «<...> по долгу своему не рачителен, в церкви Божьей при служении часто не бывал и за не рачением его в мирских требах делалась остановка»⁶²⁷.

Дружина Кудрявцева вже неодноразово скаржилася на чоловіка, звинувачуючи його пиятиці, частій відсутності вдома без причини, крадіжці грошей і перелюбі з дружинами козака Карпа Гранкіна Мариною, Пилипа Чубиніна Парасковією, вдовою Марфою Підшиваловою. Очевидно, священику Данилові Варвинському набридла така поведінка пономаря, тож він поскаржився в духовне правління. Рішення у справі, на жаль, невідоме.

У 1793 р. костянтиноградський купець Іван Скаткін поскаржився в Катеринославську духовну консисторію на перелюб священика Захара Осиповського з його робітницею Устиною, «чем нанес дому моему порок»⁶²⁸. Як виявилось, будучи напідпитку, ієрей уночі вдерся до будинку купця і почав схиляти до перелюбу Устину, навіть пропонував їй гроші.

---

⁶²⁶ ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 11, арк. 1 зв.

⁶²⁷ Держархів Дніпропетровської обл, ф. 106, оп. 1, спр. 8, арк. 5 зв.

⁶²⁸ Держархів Дніпропетровської обл, ф. 106, оп.1, спр. 33, арк. 1.

На основі виявлених архівних документів можемо зробити висновок, що до фактів перелюбу духовних осіб включалися додаткові аргументи, зокрема пиятика, крадіжки, невиконання посадових обов'язків тощо. Однак нерідко панотці не повідомляли в єпархіальні органи влади про перелюб своїх колег, проявляючи солідарність із ними. Утім, коли з'являлися додаткові аргументи не на їх користь і коли ще й тиснули миряни, обурені такою поведінкою, тоді священики змушені були повідомляти про це духовний суд.

Часто приводом для звинувачення чоловіка в перелюбі були його відносини з кріпачками – типове явище поміщицького життя. Невідомо, чим завершилися ускладнені стосунки 25-літньої Ірини Корочанської з чоловіком, купцем із м. Куп'янськ Василем. У 1798 р. у проханні до Білгородської духовної консисторії вона заявила, що хоче розлучитися з чоловіком через «чинимое якобы им с крестьянкою его девкою Марьею прелюбодеяние»⁶²⁹. Справа завершилася тим, що консисторія наклала резолюцію: «без всякого производства, навсегда оставя, предать вечному забвению»⁶³⁰. Очевидно, справа закінчилася примиренням сторін.

У травні 1799 р. дружина титулярного радника Олексія Мясоедова Парасковія подала клопотання в Синод про розлучення через численні зради чоловіка, його безсоромне і розгульне життя. У проханні вона зазначала: «<...> жительство имела я с помянутым мужем моим Тамбовской губернии в городе Козлове, где он был землемером, и в продолжении моего с ним сожития, чрез долгие годы оный муж мой, ведя жизнь развратную и прелюбодейную, и причиняя мне разные жестокие и бесчеловечные побои, подвергавшие не редко и самую жизнь мою опасности, принудил наконец в ноябре месяце 1794 года отлучится от него к матери моей, жительствующей здешней губернии в Новоладожском уезде и донныне жительствоую»⁶³¹. Санкт-Петербурзька духовна консисторія звернулася до тамбовської консисторії. З'ясувалося, що Олексій Мясоедов туди подав паралельне клопотання про розлучення його з дружиною, мотивуючи тим, що вона давно

---

⁶²⁹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4226, арк. 1.

⁶³⁰ Там само, арк. 3.

⁶³¹ РГИА, ф. 796, оп. 80, д. 403, л. 1.

добровільно його покинула і живе в матері, а також звинувачував жінку в перелюбі. Причому він навіть мав можливість надати свідків зради. Натомість Параска просила через своє слабе здоров'я і віддаленість тамбовської консисторії справу розглядати у Санкт-Петербурзькій консисторії.

У клопотанні жінка зазначала, що у шлюбі з Олексієм жила вже більше 20 років і «<...> года с три добропорядочно, начал жить с крепостными своими женами Устиньей и Авдотьей Ивановою прелюбодейно, <...> не помня супружеской обязанности»⁶³². Парасковія наводила пікантні приклади численних зрад її чоловіка з кріпачками і жорсткості щодо них. Також повідомляла, що Олексій її часто бив, приставляв ножа до горла, погрожував, щоб вона нікому нічого не говорила і не чинили перешкод його розгульному життю. Справа без рішення.

Дана справа є типовою для характеристика поміщиків-кріпосників XVIII ст., які нерідко знаходили розраду і втіху у товаристві своїх кріпосних дівчат. Однак далеко не всі дружини наважувалися подавати розлучення через це, хоча у даний історичний період у середовищі дворянства уже спостерігалася певна розкутість у бажанні розірвати шлюб.

Природно, що у XVIII ст., коли Російська держава у вела безперервні війни, саме військові, які були відірвані від власних домівок і тривалий час проводили у воєнних походах, піддавалися спокусі перелюбу. Найчастіше фігурантами у справах про перелюб виступали покинуті жінки, вдови, шинкарки, покритки.

У березні 1744 р. канцелярія Головної артилерії повідомляла в Синод про перелюб цейхвартера Семена Нестерова з дружиною артилерійського токаря Конона Максимова Теклею⁶³³. Виявилось, що у 1732 р. жінка вийшла заміж. За відсутності чоловіка в Архангельську вчинила перелюб із Семеном Несторовим, народила дитину, котра померла через два тижні після хрещення. На жаль, рішення у справі відсутнє. Дана справа є типовою для тогочасного періоду, адже за відсутності законних чоловіків солдатки часто вступали в інтимні стосунки з солдатами або офіцерами.

---

⁶³² Там само, л. 3.

⁶³³ РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 169, л. 6-7.

У 1789 р. 49-річний мешканець м. Чугуїв Василь Танський, батько 6 дітей, і 38-річна дружина солдата Казмина Салмонида, мати 3 дітей, чинили перелюб. Причому чоловік перебував у шлюбі вже 28 років. Обом Білгородська духовна консисторія присудила по 7 років єпитимії, яку слід було покутувати під наглядом парафіяльного священика. Проте пара продовжувала займатися перелюбом. Іерей нічого не міг удіяти. Василева дружина Уляна скаржилася на чоловіка, що він став нестерпний, почав бити дітей і її «с намерением лишить ее жизни»⁶³⁴. Слова жінки підтверджували сусіди. Консисторія ухвалила рішення про те, щоб подружжя жило нарізно. Салмониду було заслано навечно в Білгородський жіночий Різдвяний монастир. Звідти ігуменя Німфодора звітувала в духовну консисторію, що жінка перебувала в монастирі «неотлучно», без відома консисторії її нікуди не могли відпустити⁶³⁵. Справа, на жаль, не закінчена.

У грудні 1796 р. у Київській духовній консисторії розглядалася справа про поведінку дружини прапорщика Павла Ломиковського Марії. Після одруження вона, з невідомих причин, проживала у Києві в свого родича Михайла Біляка. Чоловік запідозрив дружину в перелюбі з ним. Михайло і Марія під час допиту все заперечували⁶³⁶. Справу не закінчено .

Генерал-майор Бобир із м. Змієва просив розлучити унтер-офіцера Осипа Вишневського з дружиною Параскою, яка чинила перелюб. У 1789 р. її чоловік пішов у похід, а жінка залишилася сама на господарстві. Вахмістр Маслов, котрий був у Змієві, розповів Осипу про поведінку його дружини. Виявилось, що «имеющееся хозяйственное его имущество, состоящее ему до трех сот рублей все расточила; и дошла до такого состояния, что лишилась ума, сделалась явною блудницею»⁶³⁷. Справа без рішення.

5 грудня 1797 р. відставний вахмістр із с. Івота Кролевецького повіту Олексій Булітко просив розлучити його з дружиною, котру звинувачував у перелюбі. Чоловік зазначав, що одружився у 1779 р. з дочкою козака Феодосією, проживши з

⁶³⁴ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1660, арк. 17.

⁶³⁵ Там само, арк. 2.

⁶³⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 190, спр. 116, арк. 1-2, 8.

⁶³⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4616, арк. 1.

нею один рік, був мобілізований на службу у Стародубський карабінерний полк, а потім перейшов у Київський кінно-єгерський.

Через 10 років повернувся додому, де батьки повідомили йому, що після його від'їзду Феодосія певний час жила порядно, а потім почала вести розпусне життя. Уже 10 років про жінку нічого не було відомо і взагалі ніхто не знав, чи жива вона. Тому чоловік вирішив знову одружитися.

Через деякий час Олексій випадково довідався, що його дружина живе у м. Шостка з солдатом Філатом Михайловським і працює на пороховому заводі. Від цього зв'язку Феодосія народила двох дітей, одне з яких померло. Крім того, жінка заразилася венеричною хворобою. Свідки – місцеві мешканці підтвердили, що коли Олексія забрали на службу, жінка два роки жила зі свекром і свекрухою, а потім утекла на пороховий завод, де вже 10 років жила зі солдатом Михайловським.

Кролевецьке духовне правління розпочало розслідування справи. Вести її доручило священику Стефанові Косинському, який і виїхав у Шостку для пошуків Феодосії. Розшукавши втікачку, ієрей доставив жінку в духовний суд, де вона дала свідчення. Як виявилось, жінці було 33 роки; за своєю згодою вона вийшла заміж за Олексія Булітка, з котрим прожила півтора роки. Подружжя мало сина, який помер піврічним. Після мобілізації чоловіка до армії свекор і свекруха почали знущатися над невісткою і вигнали з дому. Феодосія, залишивши своє майно у брата, пішла в найми.

Улаштувавшись на роботу на пороховий завод у м. Шостка, вона почала чинити перелюб з солдатом порохівником Філатом. Крім нього, ні з ким жадних зв'язків не мала. Визнаючи свій гріх, жінка була готова повернутися до чоловіка і жити з ним праведним життям. Однак Олексій не пробачив дружину і наполягав на розлученні.

У духовному суді Філат Михайловський розповів, що йому 35 років, неодружений, родом із Володимирської губернії. Чоловік зізнався, що «падение телесное имел с нею по немощи человеческой случайно и от меня ли двое детей нею рождено или от кого другого, где оные находятся и сколько лет я не известен <...> во время совершения моего с предь показанною прелюбодейницею его Феодосиею во святые посты ежегодно приносил я приходскому священнику Алексею

Коробутову истинное исповедание и покаяние, и нетокмо понес от него возложенную епитимию публично»⁶³⁸.

Зрештою, духовний суд ухвалив рішення: накласти на Філата і Феодосію епитимію на 15 років, з них жінці 5 років у монастирі. Олексію було дано розлучення і «во избежание греховного поползновения позволить вступить с другим беспрепятственным лицом в законный на основании указов брак с подпискою дабы уже он Булитка точно не оставляя жены своей жил с нею в всегдашнем и неразлучном союзе под тягчайшим гражданским наказанием»⁶³⁹.

Тож із даної справи можемо зробити висновок, що хоча чоловік формально і вів благочестиве життя – відвідував церкву, постився, сповідувався і причащався, але в реальності був грішником, чинячи перелюб, що йшло врозріз із християнськими канонами.

17 листопада 1800 р. у Слобідській духовній консисторії розглядалася справа мешканки слободи Юнаківка Сумського повіту Палажки Ткаченко. Доки її чоловік Яків Єременков був у армії, вона служила в різних людей, переходила з місця на місце. Зрештою на постоялому дворі жінка під ім'ям Агафія здійснила перелюб із відставним солдатом Кузьмою Попригіним.

Перелюбників мали тілесно покарати, однак «в рассуждение их простолюдства и незнания срогости законов, и что Попригин вдов, а Ткаченкова у себя мужа за отдачею в рекруты не имеет, <...> вменить им в наказание тюремное заключение не малое время содержание, предать их на рассмотрение духовной власти о наложение им за блудодеяние церковного покаяния»⁶⁴⁰. За гріховний учинок консисторія винним призначила покуту: Палажці 7 років епитимії (з них 3 роки в монастирі), а Кузьму відправили на місце постійного проживання⁶⁴¹.

Дана справа важлива тим, що вона є прикладом дисциплінування соціуму завдяки світським імперським законам про врахування соціального статусу грішників, зокрема їх простолюдство і необізнаність з юридичними нормами. Вона

---

⁶³⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 712, оп. 1, спр. 283, арк. 15-15 зв.

⁶³⁹ Там само, арк. 22 зв.

⁶⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 156, арк. 1, 6.

⁶⁴¹ Там само, арк. 5 зв.-6.

ілюструє пом'якшення покарання – заміну тілесного покарання церковним поканням.

Тривала відсутність чоловіка, покидання ним дружини, провокували перелюб жінок. Результатом цього було народження позашлюбних дітей і знеславлення.

Іноді причиною перелюбу була відсутність певного мотиву, а просто схильність жінок до пиятики, непостійного місця проживання, розпусти. Дружини навіть наважувалися на злочин, щоб позбутися законних чоловіків.

Іноді справи про перелюб одного з подружжя порушувалися через багато років після його скоєння. Як правило, це траплялося тому, що ображена сторона прагнула повторно укласти шлюб, а факт перелюбу був ще одним суттєвим доказом для розірвання попереднього.

Траплялося, що справи про порушення подружньої вірності випадково ставали відомими через багато років після його скоєння. Якби не банальний випадок, то про них нічого б не знали. Люди, звинувачені в перелюбі, так би й не спокутували свою провину, що йшло врозріз із офіційною позицією Церкви.

Отже, архівні документи духовних судів свідчать, що розлучення через порушення подружньої вірності було нерідким явищем у повсякденних практиках соціуму. Церква на це реагувала, призначаючи грішникам суворі епитимії. Слід зауважити, що канонічне право блудників карало не так суворо, як перелюбників, зважаючи на слабкість людської природи.

У православному церковному праві існувала традиція, за якої невірність чоловіка і дружити трактувалися по-різному. Порушення подружньої вірності за звичаєвим правом, Литовськими статутами і Магдебургським правом вважалося особливо тяжким кримінальним злочином і каралося смертю. Православна Церква визнавала перелюб найголовнішою причиною для розірвання шлюбу. Більше того, ображений чоловік мав не просто право розлучитися з дружиною-перелюбницею, а зобов'язаний був це зробити.

Духовна влада досить обережно підходила до вирішення такого делікатного питання, як розлучення з причин перелюбу, бажаючи примирити чоловіка і дружину шляхом впливу на них моральними і релігійними засобами, адже головним було

збереження родини. Справи про розлучення через перелюб порушували чоловіки і жінки. У деяких випадках факт подружньої зради виявлявся через багато років після його скоєння і був додатковим аргументом для того, щоб отримати право на повторне одруження. Коли шлюб укладався не через емоційні почуття, а лише з матеріальних розрахунків, то це провокувало подружні зради вже від самого початку подружнього життя чоловіка і дружини.

У післяпетровські часи чоловіків і жінок було зрівняно в правах для отримання розлучення. У другій половині XVIII ст. перелюб становив собою привід, через який шлюб міг бути не обов'язково розірваним: шлюбний союз і надалі тривав у разі примирення подружжя після того, як винна сторона відбуде єпитимію.

4.3. Двоєженство і двоємужжя. Тривала відсутність, заслання або ув'язнення одного з подружжя

В архівних документах духовних правлінь і консисторій збереглося чимало справ, у яких ідеться про багатошлюбність – двоєженство і двоємужжя. Ці неопубліковані джерела містять важливу інформацію про конфліктні моменти життя людей, які виявлялися в судових колізіях. На основі цих документів маємо змогу зробити висновки про законслухняність або незаконслухняність, релігійність, особливості суспільної поведінки, щоденне життя людей XVIII ст.

На початку розгляду такого приводу для розлучення, як багатошлюбність, слід відразу наголосити на його тісному зв'язку з іншим приводом – тривалою відсутністю одного з подружжя. Часто траплялося, що тривала відсутність одного з подружжя призводила до того, що покинута сторона отримувала законне право на укладання шлюбу. Однак коли зникла половина подружжя раптово з'являлася, то іншу звинувачували в багатошлюбності.

У дослідженні зупинимося на аналізі справ, збережених в архівних фондах, у яких ідеться про багатошлюбність із об'єктивних чи суб'єктивних причин.

Перш ніж перейти до характеристики справ про багатозлюбність, слід з'ясувати канонічний бік цього явища. Судові рішення, що виносилися в таких справах, ґрунтувалися на правилах святого Василя Великого і VI вселенського собору. Згідно з церковними приписами, християнський шлюб є пожиттєвим союзом одного чоловіка й однієї жінки. Відтак інший шлюб при існуванні першого, законно не розірваного, автоматично скасовувався. Причому не мало значення, чи такий шлюб укладений навмисно, чи через помилку священика, і навіть освячений церковним вінчанням, він нічим не відрізнявся від звичайного перелюбу. Чоловік чи дружина, ухилившись від існуючого, законного шлюбу й уклавши другий, підлягали, за 87 правилом Трулльського собору 691 року, семирічній єпитимії за перелюб. Та особа, котра уклала шлюб із тією, що вже перебувала у шлюбі, здійснювала блуд ⁶⁴².

Ступінь злісного наміру в діях одного з подружжя впливав лише на міру покарання. Якщо дружини, покинуті чоловіками, вступали в новий шлюб, не переконавшись, а лише припускаючи те, що їхні законні чоловіки померли, не позбавлялися „вини через необережність” („вины небрежной”) ⁶⁴³, тому також підлягали церковному покаранню. Лише в тих випадках, коли ймовірність смерті чоловіка зростала через відсутність його досить тривалий період або перебування в іншій країні, або на війні, закони допускали поблажливість в оцінці багатозлюбності або пробачали її ⁶⁴⁴.

Тож другий шлюб при існуванні першого залишався незаконним навіть у тому випадку, коли б перший, законний шлюб припинився внаслідок смерті одного з подружжя. Якщо б навіть одне з подружжя, втягнуте в багатозлюбність без своєї вини, стало домагатися визнання такого шлюбу дійсним (після законного припинення першого шлюбу), то з канонічної точки зору такий зв'язок не гідний називатися християнським шлюбним союзом. Проте другий недійсний шлюб не міг звільнити подружжя від виконання подружніх обов'язків щодо першого шлюбу,

⁶⁴² Кормчая книга. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.]. – Правило Василя Великого № 46.

⁶⁴³ Там само. – Правило Василя Великого № 31.

⁶⁴⁴ Там само. – Правило Василя Великого. № 36.

тому чоловік, знайшовши свою першу дружину міг, за 93 правилом Трулльського собору, жити з нею знову, якщо забажає. Питання про дітей, народжених у другому, незаконному шлюбі, розглядалися у світському суді.

Звичаєве право суворо карало за багатошлюбність. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. призначалася «казнь тем, которые оставя своих супругов, с другими браком сочетаются»⁶⁴⁵ (глава 23, артикул 6, пункт 1).

30 березня 1716 р. Петро I у 171 і 172 артикулі Військового статуту ухвалив: „кто при живой жене на другой сочетается браком, и таким образом будет иметь две жены, тот подвергается суду по церковным правилам. А ежели супруг, или хотя супруга к тому обмануты, в супружество вступит с тем, кто же женат, оный от всякого наказания уволен, и в прежней чести и достоинстве содержим будет”⁶⁴⁶. За двоєженство імператор встановлював найвищу міру покарання – страту через відсічення голови⁶⁴⁷.

Згідно з церковними правилами, покинута особа мала право укласти новий шлюб через п'ять років після втечі другої половини подружжя. Цей термін вважався достатнім для того, що ймовірність повернення зниклої половини подружжя буде мінімальною.

Як уже зазначалося вище, серед українців довго панував погляд про те, що укладання і розірвання шлюбу є особистою справою пари, до якої органи влади не мають жодного відношення. Тоді, коли подружжя бажало розлучення, запрошувалися свідки, як правило, близькі родичі, і в їхній присутності чоловік та жінка публічно оголошували про свій намір жити нарізно. Потім вони вирішували долю дітей, полюбовно домовившись між собою. Подібний погляд на розлучення побутував навіть у XVIII ст., хоча РПЦ боролася проти цього.

Двоємужжя і двоєженство мало місце в різні історичні періоди. У XVIII ст. їх основна причина полягала в недосконалості шлюбно-сімейного законодавства і соціально-економічних умовах. Однією з серйозних проблем юридичної практики

---

⁶⁴⁵ Права, за якими судиться... – С. 415.

⁶⁴⁶ ПСЗРИ. – Т.V. – № 3006.

⁶⁴⁷ Военные уставы Петра Великого... – С. 78.

того періоду було вирішення питання: який шлюб розривався при двоєженстві? Традиційно дійсним визнавався перший шлюб, а другий – незаконним. Однак у 1723 р. Синод звернув увагу на причину таких учинків: чи винна покинута половина подружжя у втечі іншої. Коли провина покинутого була доведена, то Синод вважав, що перший шлюб слід розірвати, а другий залишити законним.

У збережених справах архівних фондів міститься чимало справ, в яких приводом до розлучення подружжя є одруження особи при існуванні першого законного, не розірваного шлюбу. Двошлюбність була широко поширена. Дружини роками жили в розлуці з чоловіками. Різне місце проживання, в принципі, заборонене законом, призводило до того, що подружжя не мало яких-небудь звісток одне про одного. Роздільне проживання здебільшого не було навмисним, а пояснювалося особливостями служби чоловіків: військовими походами, дипломатичними місіями, під час яких не брали дружин із собою. Жінки наважувалася укласти новий шлюб, вважаючи чоловіків померлими. Складніше було з представниками панівного класу, прив'язаними до своїх земельних наділів, але й тоді знаходився вихід: часто з обов'язку служби, живучи в іншій місцевості, чоловіки укладали нові шлюби. А оскільки служба могла тривати все життя і забезпечуватися державною платнею, то багатьом вдавалося уникнути покарання. Але якщо дружина довідувалася про місцезнаходження чоловіка, то наполягала на розгляді справи в суді, після чого другий шлюб анулювався.

У Російській державі, очевидно, причиною, яка перешкоджала утвердженню одношлюбності, було кріпосне право. Найчастіше такі шлюби виникали серед залежного населення – кріпаків, холопів, кабальних. Це пояснюється їхніми побутовими, життєвими умовами, переходами з одного місця на інше в пошуках кращої долі. У другій половині XVIII ст., а особливо до остаточного запровадження імператрицею Катериною II кріпосного права, переходи селян були частими. Щоб заробити якісь гроші, вони йшли в найми, шукали тимчасових підробітків тощо. Ініціаторами вінчання були і поміщики, яким належали селяни. Правда, бувало, що шлюб укладався за бажанням самих наречених. Найчастіше сподівалися, що чоловік

не повернеться, а в протилежному випадку починався судовий розгляд, який завершувався скасуванням другого, незаконного, шлюбу.

Багатошлюбність поширювалась і серед козацького стану. Особливо незаможне населення приваблював південний регіон, де була козацька вольниця – Січ, а також засновувалися й розбудовувалися нові міста, велося інтенсивне будівництво, існувала потреба в робочих руках. Тимчасові заробітчани, обжившись у новому регіоні, не поспішали повертатися до рідних домівок. Там вони будували будинки, створювали нові сім'ї, народжували дітей, тобто назавжди поривали з минулим. З'ясувати такі обставини заздалегідь, особливо, якщо особи, які повторно брали шлюб, приховували їх, священно- і церковнослужителям було важко.

Слід додати, що у XVIII ст. Російська імперія вела багато воєн, розширюючи свої географічні кордони і сфери впливу. Для цього потрібна була численна армія. Основний рекрутський набір припав саме на українське населення, де ще жили традиції вільного козацтва. Мобілізація чоловіків до армії призводила до їхньої тривалої відірваності від домівок та родин. Покинута напризволяще жінка з дітьми потребувала в господарстві чоловічих сильних рук, тому й змушена була повторно виходити заміж.

Тож соціально-економічні, військові і політичні чинники призводили до поширення такого явища, як багатоженство. Причому цей процес набув масовості і значною мірою пояснювався об'єктивними обставинами життя. Крім того, незаконні шлюби завжди благословляв парафіяльний священник, і найбільша відповідальність за протизаконні дії лягала на нього. Законодавець зобов'язував парафіяльних ієреїв перевіряти, чи дотримані всі умови, необхідні для укладання шлюбу. Однак панотці належним чином не виконували своїх обов'язків.

Світська і духовна влади всіляко боролися з двоєженством і двоємужжям. Указом імператриці Катерини II у 1790 р. священно- і церковнослужителям «повелено жен, коих мужья безвестно отлучились, отнюдь собою не венчать; а буди где таковыя окажутся, о том немедленно в оную духовную дикастерию доносить, и

ожидать о том резолюций в чем и прописками священно- и церковнослужители обязаны»⁶⁴⁸.

Слід зауважити, що боротися і попереджати багатощлюбність потрібно було не лише з канонічної точки зору, щоб відновити справедливий законний шлюб, але й щоб дисциплінувати соціум, не допустити цієї спокуси для інших мирян.

Двоємужниць і двоєженців повертали до першого законного чоловіка або дружини, якщо покинута особа була ні в чому не винною і не заперечувала, тобто погоджувалася на відновлення подружнього життя. Винні ж підлягали, за церковними правилами, семирічній епитимії. Утім на практиці траплялося, що епитимія замінювалася тілесним покаранням, адже селяни, зайняті виконанням тяжкої чорної роботи, не мали можливості виконувати тривалу церковну спокуту, і бути відірваними від господарства. Чоловіків били батогами, а жінок, зважаючи на їхню слабку стать, – різками.

Особи, котрі одружилися з тими, хто вже перебував у законному подружньому житті і приховував цей факт, переважно отримували право на укладання нового шлюбу з вільною особою. Однак у Білгородській єпархії і їх, як грішників, піддавали очищувальній епитимії⁶⁴⁹.

Справи про припинення шлюбу, укладеного при житті законного чоловіка або дружини, розпочинались після прохання одного з подружжя або духовною владою. Тож приводами до початку розгляду справ були донесення від ображеної (покинутої) особи, членів причту, в парафії яких виявилися двоєженці, заяви церковно-адміністративних органів.

Під категорію «двоєженців» потрапляли чоловіки, які одружилися, вважаючи, що перша дружина померла, або ті, котрі втекли від дружин, приховавши свій шлюб і створили іншу сім'ю. Фонди духовних судів містять чимало справ про цей привід для розлучення подружжя. Виявивши і проаналізувавши їх, маємо змогу скласти враження про причини і наслідки двоєженства в повсякденних практиках соціуму XVIII ст.

---

⁶⁴⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 5, спр. 34, арк. 3.

⁶⁴⁹ Лебедев А. О брачных разводах по архивным... – С. 7 – 8.

Багато справ було розпочато через донесення дружини, родичів або сусідів, які дізналися про двоєженство чоловіка. Так, не закінченою залишилася справа про двоєженство мешканця слободи Колодязної Йосипа Ковалю, порушена в Білгородській духовній консисторії у 1727 р. Виявилося, що він удруге вступив у шлюб у 1726 р. Про це суд повідомила Йосипова перша дружина Наталія, яка спочатку втекла від чоловіка, а повернувшись, застала його вже одруженим ⁶⁵⁰. Ковалю заарештували. Мав відбутися суд.

Траплялися випадки, коли й самі служителі Церкви, які мали демонструвати приклад добропорядності своїм парафіянам, порушували правила Святих Отців, чим виявляли свою людську слабкість. Так, у травні 1744 р. у Синоді розглядалася справа про незаконне одруження дяка погосту Дібрівок Великолуцького повіту Псковської губернії Луки Черепніна. Перебуваючи 27 років у законному шлюбі і маючи дорослих дітей, він утік із двором дівчиною Анною, а до того чинив із нею блуд ⁶⁵¹. Остаточного рішення у справі немає.

У 1746 р. у Переяслав-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про складні сімейні стосунки мешканця м. Гельмязів Григорія Степаненка. Будучи ще підлітком, він подався на правий берег Дніпра вчитися на ткача. У 1742 р. одружився з Марією, яка, проживши у шлюбі з Григорієм 12 тижнів, утекла. Чоловік відшукав її в селі під м. Чигирином. У подружжя народився син. Проте жінка, за словами Григорія, «весьма к нему неприязненна» ⁶⁵². Тож він залишив Марію і повернувся до Гельмязів, де одружився з Ганною. Згодом у них народилося двоє дітей.

У консисторії, розглянувши справу і ретельно проаналізувавши всі подробиці сімейного життя Григорія, ухвалили рішення про розлучення його з Ганною.

15 червня 1760 р. мешканця с. Москалівка Костянтинівської сотні Лубенського полку Григорія Кравця у Київській духовній консисторії було звинувачено у двоєженстві. У 1759 р. чоловік одружився з Іриною Николихою, а потім не відомо з

---

⁶⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 274, арк. 1.

⁶⁵¹ РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 267, л. 1.

⁶⁵² ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 88, арк. 2.

яких причин покинув дім. Його теща Уляна, пішовши в Київ на прощу, несподівано побачила там Григорія, одруженого з місцевою мешканкою Мотроною. Жінка повідомила, що її зять уже має другу сім'ю і, звернувшись до митрополита Арсенія Могиллянського, просила примусити Григорія жити з її дочкою, його першою дружиною ⁶⁵³.

На суді чоловік виправдовувався, що «прожив три недели, он оставя жену свою Ирину по тому резону, что якобы он Григорий с нею Ириною за молодость ея лет в сожитии бать крайне не в состоянии, принужден был тайным образом с нею расстаться» ⁶⁵⁴. Залишивши сім'ю, мандрував різними місцями, зрештою оселився в кравця Никифора в Києві, котрий і засватав за нього свою племінницю Мотрону.

Друга теща Григорія сказала, що зять не повідомив їй і дочці про те, що вже мав сім'ю. Крім того, в подружньому житті чоловік поводився погано, бив дружину. Однак справа залишилася невирішеною.

У 1761 р. у Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію надійшло повідомлення від Євдокії Конвісарки про двоєженство її чоловіка Захара і висвячення його в сан священика. Як свідчать подробиці справи, чоловік залишив дружину п'ять років тому, сказавши, що йде в монастир, де прийме чернецтво. Однак коли одного разу Євдокія була на прощі, то випадково побачила Захара, який служив священиком під ім'ям Йосип у с. Хоружовому на Лубенщині ⁶⁵⁵. Викритий двоєженець погрожував жінці, аби вона не надавала цьому розголосу. На жаль, розгляд справи в консисторійному суді не завершено.

У 1764 р. селянин Кирило Антипов, котрий прийшов на Переяславщину з с. Бовикиного Хотунської волості Московської губернії, виявив бажання одружитися з послушницею Золотоніського монастиря Євдокією. Однак з'ясувалося, що в нього є законна дружина. Стало відомо це від селянина, колишнього Кирилового односельця Ісає Іванова. Священик Василь Петранович, котрий вінчав пару, заявив, що «оной Антипов сказал ему священнику, что у него еще не было и теперь не

---

⁶⁵³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 155, спр. 20, арк. 73 зв.

⁶⁵⁴ Там само, арк. 30.

⁶⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 361, арк. 4.

имеется жены», крім того, «яго его (Кирила Антипова. – Прим. І.П.) он священник и не спрашивал»⁶⁵⁶.

На духовному суді Кирило визнав, що мав першу дружину, але виправдовувався тим, що одружився 15-літнім, був сиротою. Через півтора роки подружнього життя пішов на заробітки в Москву, повернувшись додому, жінку не застав, бо вона втекла. Чоловік ходив на заробітки по різних містах, зрештою довідався, що його дружина жила в Москві, де чинила перелюб і пиячила, а згодом була вбита.

Вподобавши собі послушницю Золотоніського жіночого монастиря Євдокію, Кирило просив настоятельку одружитися з нею. Ігуменя заявила, що потрібно отримати благословення в батька нареченої Матвія Олефіренка⁶⁵⁷. Отримавши його і заплативши квит пара повинчалася. Переяслав-Бориспільська духовна консисторія ухвалила рішення: Кирило мав піти в монастир.

18 січня 1782 р. Київська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоєженство столяра київського арсеналу Івана Познякова. Його перша дружина Феодосія повідомила про це в 1780 р. На допиті чоловік свідчив, що після весілля перша дружина прожила з ним три місяці, а потім утекла до матері. У 1770 р. Іван переїхав до Києва, де зустрів Параску, мешканку с. Пирогово. Чоловік приховавши свій сімейний стан, одружився з нею. Свій учинок Іван пояснив тим, що під час вінчання священник не запитував про родинне становище, а поручитель столяр Дмитро Степанов дав неправдиві свідчення. Подружжя народило шестеро дітей, з яких п'ятеро померло. Перша Іванова дружина запевняла, що не кидала його і не тікала до матері, бо у них були діти (померли малолітніми). Чоловік, навпаки, запевняв, що Феодосія «без малейшей причины, единственно по своей развратности, пожив с ним только до трьох месяцев, находилась в побегах лет с двенадцать»⁶⁵⁸. Він розшукував дружину, повертав, але вона знову тікала. На момент розгляду

---

⁶⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 468, арк. 8, 11.

⁶⁵⁷ Там само, арк. 10 зв.

⁶⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 176, спр. 5, арк. 23.

справи Феодосія знову перебувала в бігах. На жаль, справа повністю не збереглася, і ми не знаємо, чим вона закінчилася.

У жовтні 1789 р. у Білгородській духовній консисторії заслуховувалася справа про двоєженство відставного капітана Авраама Гуляєва. Його дружина Килина повідомила, що побралися вони у 1788 р., при цьому чоловік запевняв її, що неодружений. Поручителі – секунд-майор київського гарнізону Токарев і прапорщик Чумпалов «дали от себя письменное свидетельство в том, что у него законной жены не имеется, а он же точно холост»⁶⁵⁹. Після весілля Гуляєв поїхав у свій маєток у Котельву Харківського намісництва. Про нього нічого не було чути три місяці. Згодом з'ясувалося, що Авраам мав законну дружину Явдоху, яка мешкала в Богодухові. На розгляд справи в духовному суді жінка не з'явилася, пояснюючи це хворобою і відсутністю коней для поїздки. У грудні 1789 р. на допиті вона зізналася, що справді десь 30 років тому була повінчана з Авраамом в Орловському намісництві в с. Лавровому. Справа не завершена.

23 червня 1792 р. Білгородська духовна консисторія розпочала розгляд справи про двоєженство Михайла Погоріленка з с. Чутово Костянтиноградського повіту. Він запевнив, що його дружина Євтимія втекла, тож просив дозволити одружитися вдруге. Проте виявилось, що втікачем був сам Михайло. Чоловіка повінчав з Ганною в с. Лихачівка священник Григорій Малкевський⁶⁶⁰. Однак на духовному суді ієрей наполягав на тому, що «не только никогда не венчал от жены его Ефимии на другой жителя села Чутовой Стефана Пуштима Анны, но и никого из них не знает, и ничего об них не слышал»⁶⁶¹.

8 липня 1797 р. Білгородська духовна консисторія почала розгляд справи про двоєженство жителя м. Лебедин Тимофія Ткаченка. 18 років тому він одружився з Настею, в подружжя народилося дві дочки й син. Невдовзі жінка скаржилася, що

⁶⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1587, арк. 1.

⁶⁶⁰ Григорій Малкевський вже не вперше порушував шлюбно-сімейні приписи. Зокрема, 14 березня 1790 р. в Білгородській духовній консисторії його було звинувачено в примусовому шлюбі і покарано відправкою в монастир, де він мусив читати псалми.

⁶⁶¹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2486, арк. 6.

Тимофій «1794 года в Великий пост, как начал муж ея Ткаченко без всякой ее пред ним винности бить, и ухваляться убить до смерти»⁶⁶². Тому Настя втекла від нього і рік служила в поміщика. Тимофій тим часом одружився вдруге з Феодосією, вважаючи, що перша дружина померла. Однак з'явилася Настя, котра просила духовний суд «за венчание на другой жене, а ее за прогнание и бой с оным мужем о поступлении по законам рассмотрения»⁶⁶³.

Тимофій запевняв у тому, що лише один раз ударив її по щоці за неохайність у веденні господарства. Зрештою, суд зобов'язав чоловіка повернутися до першої дружини. На нього і Настю було накладено 7-літню єпитимію за перелюб, яку вони мали покутувати вдома. Феодосія ж отримала право знову вийти заміж.

Ще одним приводом для двоєженства чоловіка була хвороба дружини, яка в рідкісних випадках призводила до розлучення, адже, згідно з церковними канонами, подружжя мало разом переносити всі нещастя. Однак на практиці не завжди чоловіки виявляли готовність жити з хворою дружиною. Так, у 1751 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про двоєженство мешканця с. Хіляниці Чернігівського полку Якова Дмитрієва. У м. Сосниця він навчався гончарного ремесла, потім повернувся додому і почав працювати майстром із виготовлення горщиків. Почувши, що в козака Андрія Глобитченка є дочка на виданні Тетяна, Яків домовився з майбутнім тестем і 18-літнім одружився в 1741 р. У шлюбі подружжя прожило два роки, народило дитину. Згодом Андрій помітив у жінки «<...> падучую черную болезнь и отошел в Киев по обещанию его для поклонения святым местам, пристал к жителю киевскому гончару Федору Щербине за работника»⁶⁶⁴.

Чоловік чесно зізнався, що має законну дружину, хвору на епілепсію. У Федора Щербини він прожив близько 20 тижнів. Майстер запропонував Андрієві одружитися з його племінницею, вдовою Марією Плясуною. Вінчав пару священник Павло Лобок у 1744 р. Глобитченко приховав від панотця те, що вже був

⁶⁶² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4018, арк. 1.

⁶⁶³ Там само, арк. 58.

⁶⁶⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 662, арк. 9 зв.

одружений. Три роки подружжя прожило разом, потім Андрій повернувся до Тетяни. На духовному суді Марія запевняла, що не знала про те, що в чоловіка була перша законна дружина ⁶⁶⁵. На жаль, остаточне рішення консисторії у справі не збереглося.

Полон, участь у військових кампаніях, походах, рекрутчина були мотивами тривалої відсутності чоловіка вдома. Такі обставини призводили до того, що він заводив нову сім'ю або покинута дружина, втративши надію на його повернення, пробувала вийти заміж удруге. Так, у 1753 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про двоєженця Івана Кравця, котрого із «мнимою своєю женою» було доставлено для покарання ⁶⁶⁶. З'ясувалося, що чоловік народився в м. Боброво у козацькій сім'ї, служив у Полтавському полку, мав дружину Марію. Потім потрапив у полон до татар, звідти через два роки втік, оселився у м. Єреміївка. Кравець 11 років не бачив своєї дружини, тому й вирішив одружитися вдруге. Консисторія ухвалила рішення: на Івана і його другу дружину накласти єпитимію, а Марії дозволити видати «венечную пам'ять» і знову вийти заміж ⁶⁶⁷.

Бувало, що й жінки потрапляли в полон, а чоловіки, вважаючи їх померлими, створювали нову родину. 1 лютого 1755 р. у Синоді розглядалася справа за поданням Марії Сердюкової з проханням відшукати її чоловіка сотника Глинської сотні Лубенського полку Антона Крижанівського. Виявилось, що жінка вийшла заміж 24 роки тому, 8 років прожили у шлюбі в м. Городище Миргородського полку. У 1738 р. під час татарського нападу Марія потрапила в полон, де й перебувала 16 років ⁶⁶⁸. Випадково зустрівши односельця, купця Правдивцева, жінка просила переказати чоловікові, щоб той викупив її. Однак земляк повідомив, що Антон мешкав у м. Ромни, де мав іншу дружину і 5 дітей.

Згодом Марію Сердюкову визволили з полону, але вона була вже немічною і хворою. Тому жінка просила духовну владу дозволити доживати віку в монастирі. Її

---

⁶⁶⁵ Там само, арк. 15.

⁶⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 194, арк. 4.

⁶⁶⁷ Там само, арк. 19.

⁶⁶⁸ РГИА, ф. 796, оп. 36, д. 40, л. 1.

бажання було задоволено: Марія стала черницею Київського Вознесенського Флорівського жіночого монастиря.

27 жовтня 1791 р. у Катеринославській духовній консисторії було порушено справу проти 47-річного солдата Степана Чинарева, якого звинуватили у двошлюбності. У духовній консисторії він засвідчив, що родом був із Орловського намісництва Росії, де „женися по приказанию господскому одиннадцать или двенадцать лет имеючи от роду на девице того же села Ломовец крестьянина Павла Гончарова дочери Матроне, имевшей от роду пятнадцать лет”⁶⁶⁹. У 1770 р. чоловіка забрали в рекрути у ростовський карабінерний полк. Він служив у містечку Новомиргороді, де вдруге одружився з удовою Агафією Мартиновською. Причому Семен сказав, що вже має дружину, але чи жива вона, не знає, „но как новомиргородские священники венчать по просьбе их не согласились, то подговорен он нею Агафиею ехать для обвенчания в Польшу”⁶⁷⁰.

Пара прожила у шлюбі сім років, у них народилася одна нежива дівчинка. Катеринославською духовною консисторією було взято свідчення у поручителів Степана й Агафії, котрі підтвердили факт шлюбу у польському селі Листопадовому. Рішення консисторії було таким: повернутися Чинареву до першої дружини Мотрони, а шлюб із Агафією розірвати, накласти на обох спитимію „как на прелюбодеев”⁶⁷¹.

Потреба заробити кошти, промисли, робота в наймах, перехід у слободи також були причинами відсутності чоловіка. Оселившись на новому місці, завівши господарство, він не поспішав повертатися додому, а там створював родину. У 1761 р. Переяслав-Бориспільська духовна консисторія розглядала справу про двошлюбність мешканця с. Хоцок Переяславської протопопії Потапа Доценка. П'ять років тому чоловік пішов на заробітки, там і одружився вдруге. Другій дружині він не зізнався, що має родину. Консисторія присудила Потапові 7-літню спитимію, з якої один рік він мав перебувати в монастирі, а потім повернутися до

---

⁶⁶⁹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1, спр. 355, арк. 6.

⁶⁷⁰ Там само, арк. 6 зв.

⁶⁷¹ Там само, арк. 9, 21 зв.

першої дружини і жити з нею нерозлучно. Друга його дружина отримала право вдруге вийти заміж⁶⁷².

У 1765 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про двоєженство міщанина Новомиргородського шанця Агафона Максимовича. Чоловік, будучи вдівцем, одружився вдруге з мешканкою Гадяцького полку Ганною Михайловою. Після трьох років подружнього життя пара переїхала в м. Золотоношу, де прожила два роки. Потім, за свідченням жінки, «пошли в Польскую область в город Канев и проживали тамо два года; а по прожитии годов двоих в вышепоказанном городе Каневе он Агафон меня оставил, пошел сам»⁶⁷³.

Агафон подався на Волощину, і до 1765 р. про нього не було жодних відомостей. Тому жінка вдруге вийшла заміж за Федора Маляра. Згодом вона прочула, що її перший чоловік проживає в м. Богуславі, а в шанці Новомиргородському знову одружився.

Викликаний на духовний суд, Агафон заявив, що певний час жив у м. Бендери, де торгував, потім мандрував українськими землями. Одружився з Феодорою, через рік у подружжя народилася дитина. Сім'я оселилася в Новій Сербії, у Новомиргородському шанці, де через 4 роки Феодора померла. Агафон утретє одружився з Дарією і жив з нею на час порушення справи. Учинок Максимовича консисторія визнала як перелюб і наклала 15 років єпитимії: «четыре да плачется, на пятый лет до послушает Божественные писания, четыре да припадает, и два лета к молитвам приобщается»⁶⁷⁴. Однак Агафон утік зі своєю третьою дружиною Дарією.

3 травня 1782 р. із Єлисаветградського духовного правління до Слов'янської і Херсонської духовної консисторії було надіслано «доношение» у зв'язку з повторним одруженням Івана Барбари з Агрипиною Старчихою у слободі майорії Михалчиній. Було допитано поручителів Юхима Ковпака (у документі – Колпак) і Лук'яна Бандурку, присутніх при одруженні Івана, та священника Герасима

⁶⁷² ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 360, арк. 59.

⁶⁷³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 528, арк. 3.

⁶⁷⁴ Там само, арк. 7.

Стефанова, який обвінчав пару ⁶⁷⁵. Усі вони заявили, що не знали про перший, законний шлюб Барбари.

Під час допиту в Єлисаветградському духовному правлінні виявилось, що Іванові Барбарі було вже 70 років. Походив він із містечка Вороньки Лубенського полку. Після смерті першої дружини Агафії чоловік одружився з Тетяною, прожив з нею 9 років, дітей не мав. Потім відпросився у своєї поміщиці на заробітки в слободу Петриківка. Там Іван познайомився з Юхимом Ковпаком, який намовив його взяти шлюб з удовою Агафією. 10 вересня 1781 р. Барбара свідчив: „<...> оный Колпак ходил к петраковскому священнику Герасиму Стефанову и просил оного священника о перевенчании его Барбары с помянутою Агрипиною. При нем и ручился Барбара в том, что жены в себя в живых не имеет. Он священник Герасим его Барбару на другой день пьяного в пятницу с показанною оною Агрипиною Старчихою и перевенчали. Как скоро после венчания в дом ее Старчихи он Барбара пришел, то вдруг за прострочку данного от помещицы его билета взят он в смотрительное правление, не имея с нею Агрипиною телесного совокупления” ⁶⁷⁶.

У духовному правлінні священник Герасим Стефанов наполягав на тому, що законно обвінчав Івана Барбару, адже було двоє поручителів – старожили Петриківки, шановані, авторитетні люди – Юхим Ковпак і Лук’ян Бандурка. Вони запевнили, що вже давно знали нареченого і, переконали священника, що Іванова перша дружина померла. Крім того панотець запевняв, що Барбара під час вінчання був тверезим ⁶⁷⁷.

Доки велося слідство, Івана Барбару було повернуто до майорихи Ганни Михалчиної, яка підпискою зобов’язувалася нікуди його не відпускати. Після розгляду справи у Слов’янській духовній консисторії винесли рішення: шлюб Івана Барбари й Агрипини розірвати, повернути його до законної дружини Тетяни. Накласти на нього на три з половиною роки церковну єпитимію, яку він мав виконувати при парафіяльній церкві під наглядом священника. А панотцеві Герасиму

⁶⁷⁵ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1 а, спр. 17, арк. 1.

⁶⁷⁶ Там само, арк. 3 зв.-4.

⁶⁷⁷ Там само, арк. 9.

Стефанову заборонити священнодійство на три роки ⁶⁷⁸. Агрипині, яка нічого не знала про перший, законний шлюб Івана Барбари, не призначили єпитимію.

Іноді до двоєженства призводило нещасливе подружнє життя, яке було наслідком насильного шлюбу. Зокрема, саме так пояснював свої вчинки мешканець м. Гельмязова Переяславського полку Антон Полторацький. Чоловік зазначав, що перша дружина Варвара, з якою він одружився в 1776 р. через примус батьків, утекла. Тож Антон повінчався вдруге з Параскою ⁶⁷⁹. Коли про цей незаконний шлюб стало відомо в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії, чоловік злякався покарання і втік із міста. Консисторія покарала священника, котрий вінчав двоєженця.

Отже, чоловічі наративи свідчать, що основними мотивами для двоєженства були: заробітчанство, участь у військових кампаніях, незгоди в подружньому житті, розпуста дружин, рідше – хвороба дружини, свавілля поміщика і насильні шлюби.

Поряд із двоєженством у Російській державі було поширене і двоємужжя. Жінок, котрі виходили заміж при живому законному чоловікові, називали двоємужницями. Причини двоємужжя, як і двоєженства, крилися в соціально-економічних обставинах життя. Як уже було зазначено вище, рекрутчина, служба в армії, полон призводили до тривалої відсутності чоловіків. Жінки, так і не дочекавшись їхнього повернення, вважаючи загиблими, знову виходили заміж. Коли ж законні глави сімей поверталися, дружин звинувачували у двоємужжі.

Так, у квітні 1744 р. Воєнна колегія доносила в Синод про двоємужжя дружини солдата Бутверського піхотного полку Опанаса Рикова Марії Алегр'євої ⁶⁸⁰. Жінка мешкала у вотчині князя Микити Федоровича Волконського в селі Нова Слобідка. Священикові вона сказала, що її перший чоловік помер, той і повінчав жінку з селянином Федором Степановим.

На допиті в духовному суді Марія сказала, що Опанас, вирушаючи в похід, сказав: коли його довго не буде, то вона може вийти заміж удруге. Опанаса не було

---

⁶⁷⁸ Там само, арк. 38.

⁶⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1161 а, арк. 53.

⁶⁸⁰ РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 252, л. 1.

три роки, тому Маріїна мати вмовила дочку одружитися з іншим. Вона просила священника і дяка, щоб ті написали «отпускное письмо дабы ей итить замуж»⁶⁸¹. Ієрей Давид повінчав пару без «венечной памяти». Однак невдовзі додому повернувся Опанас.

Коли справу було передано до духовного суду, з'ясувалося, що Давид уже помер, а дяк запевняв, що до «опускного письма» «руки не приложил», а видав його на прохання свого тестя священника⁶⁸². При оголошенні рішення суд урахував і те, що ієрей «<...> обвенчал без венечной памяти, а о смерти его Рыкова он поп не спрашивал и следствия о том никакого не имел, и того ради по силе Святых Правил помянутого крестьянина Федора Степанова с женою Мариею Алегрьевою разлучить. И определено ей Марии жить с мужем помянутым солдатом Афанасием Рыковым»⁶⁸³.

Таким чином, духовні особи – ієрей і дяк були винні у цьому незаконному шлюбі, адже благословляли його з порушеннями правил: не минуло п'яти років з часу зникнення першого чоловіка Марії, а лише три; вінчали без «венечной памяти»; використовували розлучні листи.

5 березня 1753 р. Київська духовна консисторія заслуховувала донесення від полтавського протопопа Євстафія Могилянського, подане від ієрея Покровської церкви с. Мачухи Іоанна Андрієва. У ньому йшлося про те, що у 1734 р. «<...> во время нападения татарского житель <...> Андрей Дяченко взят татарами в полон»⁶⁸⁴. У нього залишилася дружина Олена. Через 7 років у 1744 р. жінка вдруге вийшла заміж за односельця Стефана Баклицького. Прожили у шлюбі 9 років, народили трьох дітей. Несподівано з полону повернувся Андрій і «желает с оною своею женою Еленою жить по-прежнему, о чем и просил он священника»⁶⁸⁵. Жінка не хотіла жити з першим чоловіком, адже від другого шлюбу вже мала трьох дітей. Рішення консисторії було таким: у зв'язку з тим, що згідно з Кормчою книгою, вже

⁶⁸¹ Там само, л. 4.

⁶⁸² Там само, л. 7 об.

⁶⁸³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 152, спр. 25, арк. 3.

⁶⁸⁴ Там само, арк. 3-3 зв.

⁶⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 195, арк. 1.

минуло 5 років із часу відсутності законного чоловіка і невідомо було те, чи живий він, жінці дозволили жити з другим чоловіком. Андрієві ж можна було знову одружитися з вільною жінкою.

У 1754 р. Михайла Лукашевича з Переяслава забрали на службу. Доки він воював у армії, його дружина Любов зійшлася з іншим чоловіком ⁶⁸⁶. У 1763 р. Лукашевич звернувся до Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії з проханням повернути йому дружину. Жінка не бажала з ним жити, мотивуючи це тим, що чоловік її бив. Михайло пообіцяв не чіпати Любов, аби тільки вона погодилася з ним жити. На жаль, справа не закінчена.

18 липня 1767 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія почала розглядати справу (не закінчена) про двоємужжя Зиновії Мандич. У 1753 р. жінка вийшла заміж, народила двох дітей. Згодом її чоловіка було забрано в армію (під час Пруської кампанії). Зиновія його не діждалася і вдруге одружилася та народила дітей. У справі виявилось багато не з'ясованих моментів: дискусія виникла навколо того, чи була вінчана в другому шлюбі жінка, адже ніхто не міг пригадати, де, ким і коли вінчана ⁶⁸⁷.

Мешканка м. Мглин заміжня Агрипина Сущик, удруге вийшла заміж. Справа про її двоємужжя розглядалася в Чернігівській духовній консисторії з березня 1776 по 1784 рр. і розгорнулася аж на 121 аркуш. Ішлося про те, що «обвенчание жителя Мглинского Василия Сущика во время бытия его чрез пять лет с погонщиком жены его Агрипины с другим мужем, молодчиком Степаном Пивоварским» ⁶⁸⁸. З'ясувалося, що місцевий мешканець Онуфрій Ляхов запевнив жінку, що її чоловік, котрий утік, точно помер, адже він сам його поховав. Тож Агрипина знову вийти заміж. Справа залишилася не закінчено, тому ми не знаємо, чим вона завершилася.

17 березня 1781 р. Київська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про незаконний шлюб солдата четвертого батальйону Опанаса Смирнова з

---

⁶⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 400, арк. 2 зв.

⁶⁸⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1120, арк. 103.

⁶⁸⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 512, арк. 28.

Василиною, у котрої «оказался в живых первобрачный ея муж»⁶⁸⁹. З Опанасом жінка була вінчана 1 травня 1764 р., при цьому він був упевнений, що одружується «на вдове во второй брак входящей, убитого в Пруссии, Новгородского пехотного полку, солдата Петра Котоваженка, Василисе, Михайловой дочери»⁶⁹⁰. Певний час чоловік був відсутнім, а потім з'явився. Рішенням консисторії шлюб Опанаса і Василини розірвали, на жінку було накладено дворічну єпитимію. Опанас, котрий нічого не знав про існування першого чоловіка у Василини, але певний час жив із нею неодруженим, було накладено також дворічну єпитимію, після чого йому дозволялося одружитися з вільною жінкою.

У 1784 р. у Київській духовній консисторії розглядалася справа про повернення до фузелера Потапа Курносова дружини Парасковії, яка за його відсутності вийшла заміж за гренадера Брянського піхотного полку Фрола Злобіна. Потап повідомив, що 1769 р. залишив свою дружину в м. Старий Оскол. У консисторії заявила Параска, що 10 років чоловік не повідомляв їй про себе нічого, навіть не написав жодного листа. Тож жінка вийшла заміж за Злобіна, якого після двох років подружнього життя було забрано в солдати Брянського піхотного полку.

Параска відмовлялася повертатися до першого чоловіка, мотивуючи це тим, що він перебував у в'язниці за крадіжку. Крім того, жінка вказала, що перший її чоловік Курносов «девицею к бракосочетанию в монастыре увез ее насильно, и венчана она с ним в келии монахов»⁶⁹¹. Однак довести це Параска не могла. Вона назвала свідків – сержантів Кирила і Козьму Баштанова (перший не підтвердив слова жінки, а другий був відсутнім). Консисторія ухвалила рішення: шлюб «гренадера Фрола Злобина с нею Парасковьею, яко незаконный расторгнуть, утвердить первый с Потапом Курносовым»⁶⁹². Потапа вже було звільнено з в'язниці. Фрол і Параска дали підписку, що не будуть жити разом і називати одне одного чоловіком і дружиною. Обоє «дерзнувших в незаконный брак вступить, и живших

⁶⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 175, спр. 25, арк. 1.

⁶⁹⁰ Там само, арк. 9.

⁶⁹¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1784, спр. 133, арк. 39 зв.

⁶⁹² Там само, арк. 40.

протизаконно чрез воемь лет подлежит подвергнуць по силе Правила Великого Василя «77» семилетней епитимии»⁶⁹³.

20 липня 1797 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоємужжя Євдокії Крупосій, мешканки слободи Неплюївка Недригайлівського повіту. Скаргу подав її чоловік Федір Плашов, котрого в 1779 р. через тиждень після весілля забрали в армію. Чоловік брав участь у турецьких походах, а в 1796 р. він повернувся додому і дізнався, що Євдокія в 1793 р. вийшла заміж за Василя Соколова і народила двох дітей⁶⁹⁴. Свій учинок жінка пояснювала тим, що довго не мала відомостей від чоловіка і вважала його померлим. Консисторія розлучила Євдокію з другим чоловіком і присудила повернутися до Федора⁶⁹⁵.

Свавілля поміщика, зацікавленого у збільшенні кріпосних душ, призводило до примушування жінок виходити заміж за відсутності їхніх чоловіків. У травні 1744 р. Військова колегія доповідала в Синод про чолобитну солдата ярославського піхотного полку Михайла Бабинкова, який просив повернути законну дружину, котра за його відсутності вийшла заміж за іншого. На службу чоловіка взяли у 1739 р., «<...> а после ево осталась у него в доме прежнего его помещика Осипа Иванова сына Назарова жена его Домна Трофимова дочь, о которой он уведомился чрез мать свою Устинью Васильеву дочь, что оной помещик Названов бил ее плетью. Насильно отдал замуж за крепостного своего крестьянина, а как оного крестьянина зовут того не знает и просил, чтоб помянутую жену его Домну Трофимову дочь отдать ему по-прежнему»⁶⁹⁶. Про подальший розгляд справи говорити не доводиться, бо відсутній хід її вирішення і вирок. Документ ілюструє те, як поміщики розпоряджалися життям своїх кріпаків, втручаючись у їхні шлюбно-сімейні відносини, зокрема, насильно одружуючи.

7 квітня 1768 р. у Синоді слухали клопотання генерал-фельдмаршала, сенатора і кавалера графа Кирила Розумовського стосовно кріпосної колезького радника

⁶⁹³ Там само.

⁶⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4105, арк. 1.

⁶⁹⁵ Там само, арк. 5.

⁶⁹⁶ РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 299, л. 1.

Михайла Досадіна – Мотрони Федорової, яка вийшла заміж при живому чоловікові. З'ясувалося, що «<...> крепостная ж его советника женка Матрена Федорова дочь, оставя мужа своего крепостного <...> в города Устюга Железнопольского уезду из селища Смыкова бежала и в замужестве смоленского пехотного полку за цирюльником Андреем Каменщиковым находится, и просил потому об отдаче показанной жены по прежнему мужу ее реченному крепостному человеку его, взяв у оного цирюльника <...>»⁶⁹⁷. Мотрона підтвердила те, що дійсно близько 17 років тому вона була видана заміж за дворового Павла Сидорова, з котрим прожила менше року. Однак через претензії і нападки на неї з боку прикажчика Артема Фука нова жінка втекла. У бігах вона перебувала 10 років, а потім вийшла заміж за цирульника смоленського піхотного полку Андрія Каменщикова, не маючи ні найменшого уявлення про те, живий її чоловік чи ні. Причому на момент розгляду справи виявилось, що дійсно її першого чоловіка в селі не було⁶⁹⁸. Другому чоловікові сказала Мотрона, що вона є колишньою дружиною матроса. Таким чином, справу порушував поміщик, зацікавлений у поверненні кріпачки, однак певної законної причини для цього не мав, бо не було відоме місцеперебування першого чоловіка Мотрони і те, чи живий він взагалі. Тож за відсутності Павла Сидорова Мотронине повернення до нього було неможливим.

Заробітчанство, відхід на промисли сприяли відірваності чоловіків від дому, а самотні жінки пробували влаштувати своє життя. 1 липня 1745 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа (не закінчена) про незаконне повінчання священником с. Кучинівка Микитою дружини мешканця містечка Синявки Феодосії Ігнатенко з Василем Клименком. Прохання до консисторії подав ображений чоловік Єрмолай Ігнатенко. Він зазначав, що «в прошлом 1734 году за ведомом жены своей Феодосии Ивановой дочери Дячиной ради крайнего своего убожества я в прокормлении себя и жены своей с малолетними детьми отошел был на время в город Бахмут в заработок. Оную жену свою Феодосию дома с малолетними детьми

---

⁶⁹⁷ РГИА, ф. 796, оп. 49, д. 29, л. 1.

⁶⁹⁸ Там само, л. 11об.

оставил в местечку Синявке в дворе казака Никифора Петренка»⁶⁹⁹. Чоловік працював у Бахмачі на соляному заводі до 1745 р., однак постійно надсилав гостинці дружині і рідному братові.

26 жовтня 1745 р. Єрмолай повернувся додому, але дома не застав Феодосію і дітей. Виявилося, що Феодосія на початку жовтня (тобто напередодні його повернення) вийшла заміж за «тамошнього кучиновского жителя, прозываемого Клименка»⁷⁰⁰. Пару повінчав священник Микита, не провівши відповідного шлюбного обшуку.

У грудні 1766 р. козак села Яцини Данило Киренко скаржився в Пирятинське духовне правління на дружину Меланію, котра через його відсутність повторно взяла шлюб. У „покорнейшем доношении” до духовного правління Данило писав: „Будет тому назад годов с шесть, как я нижайший по своей надобности в дорогу пошел за крайнею своею нуждою, промедлился годов шесть. Когда я пришел с оной дороги сего 1766 года декабря 12 в дом и не застал в доме жены моей и известился я нижайший, что оная жена моя вышла в замужество за есаула Григория Кравца. <...> Ако мне без жены в доме крайнее разорение состоит. <...> Прошу жену мою в оного Кравца как надлежит приказом отобрать и мне отдать”⁷⁰¹.

До духовного правління було викликано ієрея Вознесенської церкви Григорія Козловського, котрий вінчав Меланію і Григорія. Він заявив, що пошлюбив пару за церковними правилами, адже перший чоловік жінки був відсутній протягом шести років.

Зі слів Меланії, записаних у грудні 1766 р. в духовному правлінні, відомо: „Следует тому осмий год, как она Мелания с Даниилом Киренком, казаком яциновским, законным браком сочеталась. С которым мужем она Мелания безотлучно полтора года жительство имела и прижила была с ним дитя мужеского пола именем Ивана. По прошествии полтора года оной ее мужа Данила сподговорил

⁶⁹⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 641, арк. 1.

⁷⁰⁰ Там само, арк. 1 зв.

⁷⁰¹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 132, арк. 2.

родной ее Мелании дядько Наум Головин, казак городской Пирятинского, пойти ради заработок”⁷⁰².

Після втечі Данила Меланія перейшла жити до свого дядька Наума Головиного в Пирятин. При розслідуванні справи з'ясувалося, що через два роки після свого зникнення чоловіка через свого брата Тимоша передав дружині 30 коп.

З часом Меланія почала вести розпусне життя. Від козака Івана Плахоренка народила дівчинку, котра невдовзі померла. Перейшовши працювати до поміщика Михайла Огроновича від осавула Григорія Кравця, жінка народила мертву дитину, а у січні 1766 року вийшла за нього заміж. Свій учинок Меланія пояснювала тим, що дочка поміщика Уляна Огронович дозволила їй це зробити, мотивуючи тим, що її чоловік уже ніколи не повернеться⁷⁰³. Справа не доведена до кінця або збереглася частково, тому рішення духовного суду в ній відсутнє.

У цій справі спостерігається явне порушення законодавства того часу, бо, згідно з нормами Кормчої книги, дозволялося повторно взяти шлюб через відсутність одного із подружжя лише через п'ять років. Меланія вийшла заміж через шість років після втечі Данила, однак через два роки після його зникнення була звістка – чоловік передав через брата гроші. Виходить, що священник, котрий повінчав жінку з Григорієм Кравцем, порушив законодавство.

27 вересня 1793 р. з Єлисаветградського духовного правління до Катеринославської духовної консисторії надійшов рапорт. Козак Аникій Куракін повідомив, що в грудні 1788 р. пішов із станиці Покровської у Херсонський повіт до поміщика на заробітки, „а жену свою Агафию оставил в станице Покровской, которая по отлучении его вышла в замужество за запорожского казака Ивана Веретенникова, а потому просил об отдаче ему по-прежнему жены его Агафии”⁷⁰⁴.

При розгляді справи було з'ясовано, що священник Йосип Міханшин, котрий вінчав подружжя, 5 лютого 1793 р. помер. Сам ініціатор порушення справи Аникій Куракін на виклик до консисторії не з'явився. Потім було взято покази у 20-річної

---

⁷⁰² Там само, арк. 5.

⁷⁰³ Там само, арк. 5 зв.

⁷⁰⁴ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1 а, спр. 43, арк. 1.

Агафії Петрової і 25-річного Івана Веретеникова. Жінка розповіла, що матір'ю у 14-річному віці була видана заміж за сина вдівця Василя Куракіна – Аникія. Через рік подружнього життя він пішов на заробітки і не з'являвся 5 років. Потім Агафія вдруге вийшла заміж за козака Івана Веретеникова ⁷⁰⁵, з яким прижила двох дітей, котрі ще маленькими померли. Веретеников наполягав на тому, ніби Агафія запевнила його, що її першого чоловіка вже немає в живих. На жаль, у даній справі немає рішення духовної консисторії. Однак, вивчаючи аналогічні справи, можна передбачити вирок: повернути Агафію до першого, законного чоловіка Аникія після відбуття ними обома єпитимії.

Іноді причиною двоємужжя був обман, втеча жінок від законних чоловіків, котрі, приховавши свій справжній родинний стан, знову виходили заміж. Часто на такий відчайдушний крок їх штовхали сварки в сім'ї. З 6 березня 1768 р. по 17 серпня 1769 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про двоємужжя кріпачки Євдокії Євтихії поміщика, колезького асесора Івана Миклашевського і кріпака Семена Жарова в с. Смоляжі. Подружжя перебувало під арештом. Жінка, «оставя первого своего мужа в живых (кой и ныне жив находится) вышла за другого мужа холостого» ⁷⁰⁶. На допиті в духовному суді 26-літній Семен запевняв, що Євдокія назвалася вдовою. У шлюбі подружжя прожило вже чотири роки. Консисторія ухвалила рішення розлучити Євдокію і Семена. На жінку було накладено 3-річну єпитимію, яку вона мала в Чернігівському П'ятницькому жіночому монастирі. Семен, одружуючись з Євдокією, не знав про її законного чоловіка, однак пізніше вона зізналася в цьому. Тому було ухвалено «послать его на покаяние в Домницкий монастырь на полгода, где ему порученное послушание исправлять, в церковь Божию ходитъ, по постам исповедоваться и приобщаться Божественных тайн» ⁷⁰⁷.

У червні 1789 р. священник Барабаш у рапорті до Пирятинського духовного правління просив допитати і покарати ієрея Миколаївської церкви села Лазірки

⁷⁰⁵ Там само, арк. 2-2 зв.

⁷⁰⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 955, арк. 1.

⁷⁰⁷ Там само, арк. 6.

Іоанна Дацевича, котрий повінчав 30 серпня 1788 р. дружину козака Гаврила Свердла Тетяну Плехову з сотенного містечка Гоголів Остерського повіту Київського полку, яка втекла від нього з селянином Федором ⁷⁰⁸. Зі справи довідуємося, що Тетяна покинула свого чоловіка в 1776 р. Викликаний до духовного правління Іоанн Дацевич заявив, що не вінчав пару, однак „<...> слыхал, что брат его священник лазорский Матвей Дацевич в отлучку его по домово́й економии жену Параскеву, бежавшую Черниговского наместничества Борзнянского уезда села Смоляжи за подданного лазорского Ефрема Буквина прошлого 1788 года августа 30 обвенчал” ⁷⁰⁹. Потім справжній чоловік Захар відібрав її і повернув додому.

До духовного правління було доставлено Матвія Дацевича, котрий заявив, що ніколи не вінчав Тетяну і Федора, проте зізнався в тому, що „<...> обвенчал жену Параскеву жителя Черниговского наместничества Борзнянского уезда села Смоляжи за подданного его сиятельства графа Кирилла Григорьевича Разумовского с жителем лазорским Ефремом Буквиным еще прошлого 1788 года августа 30<...>” ⁷¹⁰.

Таким чином, порушуючи одну справу в духовному правлінні, священник Барабаш навіть не сподівався на те, що виявиться зовсім інша. Ієрей Іоанн Дацевич, очевидно, щоб зняти з себе провину і спрямувати справу в інше русло, доніс на свого рідного брата Матвія, котрий незаконно повінчав зовсім іншу пару молодих. Як бачимо, духовенство інколи само йшло на підступні вчинки і доносило на своїх рідних, щоб убезпечити себе від підозр і обвинувачень. У справі немає рішення духовного суду, і тому не відомо, чим вона закінчилася.

У 1790 р. до Катеринославської духовної консисторії звернувся військовий поселенець с. Грузького Новомиргородського повіту Ларіон Каракоза зі скаргою на священника Іоанна Данилова. Він пояснив, що його сестра Уляна 11 років тому одружилася із Стефаном Литвином, який через п'ять років сімейного життя пішов з

⁷⁰⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1015, арк. 1.

⁷⁰⁹ Там само, арк. 3.

⁷¹⁰ Там само, арк. 5.

дому і не повернувся. Через шість років жінка вдруге вийшла заміж „по позволенію священника грузчанского Иоанна Данилова за другого мужа, донского поселенца Павла Самохваленка”⁷¹¹. Ларіон Каракоза заплатив священнику за вінчання 4 руб. Після чотирьох місяців подружнього життя несподівано повернувся перший Улянин чоловік – Стефан Литвин. Брат скаржився до духовної консисторії, що „первый муж ее, а мой зять, отогнал второбрачного мужа и через то, что сестра моя посягла в замужество вторично выйти, с нею не живет из-за вступления во вторичный брак”⁷¹². Ларіон Каракоза просив духовне правління з'ясувати, який шлюб його сестри є законним, і встановити, чи є винним священник Іоанн Данилов, котрий дав дозвіл на друге вінчання Уляни.

Після детального ознайомлення зі справою до Катеринославської духовної консисторії було викликано для пояснень священника Іоанна Данилова. Він пояснив, що, справді, повінчав Уляну з Павлом Самохваленком, але після того, як Ларіон Каракоза і п'ять свідків підтвердили те, що Стефан Литвин утопився. Дячки підтвердили, що Данилов повінчав пару „по учинении обыска”⁷¹³, тобто після попереднього з'ясування через розпитування молодого та нареченої, їхніх родичів і поручителів, вивчення письмових документів на предмет перешкод щодо вінчання.

Після розгляду справи консисторія оголосила таке рішення: шлюб Самохваленка й Уляни розірвати, останній повернутися до першого, законного чоловіка Стефана Литвинова; Самохваленку дозволити взяти повторний шлюб із вільною жінкою; на Уляну і Литвинова накласти епитимію; „священника Данилова яко главного виновника за венчание одного противозаконного брака, не сохранении закона о венчании, и не записание в метрические книги, оштрафовать запрещением служения на полгода”⁷¹⁴.

Насильні шлюби, укладені без згоди нареченої, призводили до конфліктів у внутрішньосімейних взаєминах. Це змушувало жінку тікати від чоловіка і знову виходити заміж за іншого, бажаного чоловіка.

---

⁷¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1 а, спр. 37, арк. 1.

⁷¹² Там само, арк. 1 зв.

⁷¹³ Там само, арк. 42.

⁷¹⁴ Там само, арк. 42 зв.

Траплялися й унікальні випадки, коли нову сім'ю створювали одночасно двоєженець і двоємужниця.

Отже, на основі опрацьованих архівних документів слід виділити такі найголовніші причини двоєженства і двоємужжя, які, в принципі, збігалися: військова служба (рекрутські набори); заробітчанство, бажання переселитися, обжитися на незаселених слободах; незгоди в подружньому житті. Потрібно зважати на те, що жінки, котрі мали дітей, не могли піти з дому (хоча були й винятки), тому й корилися лихій долі.

Тривала відірваність чоловіків і жінок від рідних домівок і одне від одного сприяла тому, що волею-неволею вони втрачали зв'язок між собою. Зазвичай, обжившись на новому місці, чоловік чи дружина називали себе неодруженими і пробували створити нову сім'ю. Спроби самовільно розірвати законний шлюб не завжди були наслідком наміру подружжя. До цього їх іноді підштовхували відсутність усвідомлення нерозривності шлюбного союзу, наївне переконання, що достатньо обопільної згоди чоловіка і дружини, щоб безперешкодно укласти новий шлюб. Звичайно, парафіяльні священники відмовляли таким парам у повторному вінчанні, коли знали про існування першого шлюбу. Після виявлення багатошлюбності особи, за церковними правилами, відновлювався перший шлюб, якщо інша половина подружжя була згодна, в іншому разі винний був приречений на довічну безшлюбність.

Іноді священнослужителі трактували багатошлюбність як перелюб, тобто ці два приводи для розлучення були взаємопов'язаними. Ієреї благословляли незаконні шлюби, укладені при існуванні першого, законного, покладаючись на свідчення зацікавлених осіб (родичів, поміщиків), які навмисно вводили його в оману, коли це було вигідно або вони самі не сподівалися на повернення законного чоловіка чи дружини, свідомо порушуючи церковні приписи і маючи зиск із вінчання. У багатьох випадках панотці освячували подібні незаконні шлюби, але при цьому жодної провини їхньої не було, адже, за церковними приписами, після 5-річної відсутності одного з подружжя шлюб покинутої половини подружжя дозволявся.

Однак коли поверталися чоловік або жінка, то перший шлюб відновлювався, якщо ображена сторона погоджувалася відновити подружнє життя.

Географічно багатощлюбність була поширена в південноукраїнському регіоні. Причини цього явища крилися у специфіці регіону періоду його інтенсивного заселення і колонізації, мобільності населення, масових втечах, широкій присутності військового елемента та інших, що призводило до швидкої зміни характеру сімейних відносин. Часті переходи людей з одного населеного пункту в інший, тяжке соціально-економічне становище, військові поселенці, які часто змінювали місце своєї дислокації, незнання реального, сімейного стану своїх мирян парафіяльними священиками через їхні часті міграції тощо. Такі обставини давали великі шанси для незаконних подружніх стосунків, які могли розкритися лише в разі появи першого чоловіка чи дружини або ж свідків справжнього сімейного стану одного з подружжя. Це призводило до ігнорування православним населенням такої перешкоди для укладання нового шлюбу, як існування попереднього, законного, тобто до двошлюбності.

Головна ж провина за двоєженство і двоємужжя лежала на священнослужителях, які вінчали пари чи то з матеріальної вигоди, чи з незнання реального сімейного стану осіб, котрі заявили про бажання укласти шлюб. Вони розуміли, що мали всі шанси бути непокараними, тому іноді й ризикували, навіть не маючи достатніх підтверджень відсутності перешкод для вінчання. Тож парафіяльні ієреї освячували шлюби, які потім визнавалися незаконними, і самі несли покарання від духовних судів. Часто про існування незаконного шлюбу ставало відомо через багато років після його укладання, випадково або через подання скарги рідними чи близькими подружжя.

Одним із найпоширеніших приводів для розлучення подружжя була втеча або тривала відсутність одного з них. Втеча чоловіка від дружини, від виконання сімейних обов'язків – порівняно пізні явище. У часи Київської Русі глава родини був зобов'язаний жити з хворою жінкою і не мав жодного права її покидати.

Згідно з Кормчою книгою, тривала відсутність лише тоді призводила до розлучення, коли від зниклої сторони не було ніяких відомостей протягом п'яти

років. Причому безвісна відсутність як привід для розірвання шлюбу мала свої особливості: коли було відомо про місцеперебування одного з подружжя, хоч і відсутнього багато років, то розлучення не відбувалося. Незважаючи на це, звичаєве право вбачало у проживанні одного з подружжя окремо достатнім приводом для розлучення, які б не були для цього причини.

Процедура розлучення через тривалу відсутність одного з подружжя була складною. Після подання «прошення» до духовного суду факт відсутності мали підтвердити сусіди і родичі, а також і те, чи не провокувала покинута половина подружжя втечі іншої. Така процедура називалася «повальный обыск». Зібрані документи ретельно вивчалися і лише після цього ухвалювалося рішення про розлучення. Аморальна поведінка чоловіка чи жінки піддавалася епитимії, в особливих випадках їх відправляли в монастир.

Судові слідчі документи духовних судів XVIII ст. зафіксували численні факти втечі чоловіків і жінок із дому, що призводило до деморалізації шлюбно-сімейних відносин. Причини цього явища були різними. Чоловіків забирали в рекрути, але це не можна назвати втечею. Утім коли, відірвавшись від законної родини, вони створювали нову сім'ю, то це розцінювалося як втеча. Ще однією причиною кидання родини було заробітчанство, звідки чоловіки часто не поверталися додому. До втечі призводило також і пияцтво чоловіка, а також його аморальна поведінка. За таких умов покидання одного з подружжя розглядалося як вихід із скрутних ситуацій. Однак коли втікач раптово з'являвся, в родині виникали труднощі.

Із проаналізованих документів духовних судів зрозуміло, що основною причиною втечі і тривалої відсутності чоловіків удома був аморальний спосіб життя – пияцтво, крадіжки, знуцання над дружиною. Таким чином, утеча була способом порятунку й уникнення відповідальності за порушення громадського способу і руйнування сім'ї. Так, 9 липня 1728 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про можливість другого заміжжя Меланії Глущенко з с. Пересінного Харківського полку. Просив за жінку її двоюрідний брат Василь Середа. Перший Меланіїн чоловік після одруження став красти, а потім утік. У м.

Корочі його ввіймали на крадіжці, за що його й було повішено дев'ять років тому ⁷¹⁵. Справа, на жаль, не містить рішення консисторії.

У 1755 р. у складну життєву ситуацію потрапила сім'я Мотрони Піндюренко із с. Студеників. Її чоловік Степан пиячив, гуляв, занедбав господарство, зрештою, покинув дружину, пішов жити до батьків, а потім і взагалі зник. Жінка вже дев'ять років жила сама ⁷¹⁶. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія дозволила їй знову одружитися.

У 1761 р. у тій же консисторії заслуховувалася справа про розлучення мешканки с. Богданового Переяславської протопопії Євдокії Воропай. Жінка вийшла заміж у 1752 р. за кравця Олексія Кондратенка. З чоловіком прожила близько трьох тижнів ⁷¹⁷, а потім він почав пити, тікав від неї, невдовзі збожеволів, а насамкінець зовсім утік із села. Справа збереглася без рішення духовного суду.

У 1777 р. Устина Гончаренко подала прохання в Катеринославське духовне правління: «Прошлого 1767 года выдана я отцом моим Малой Водолаги жителем Андреем Запорозченко за маловодолажского жителя Семена Гончаренка в замужество в девках, который пожил со мной три года с половиною с одного пьянства меня бросил и неведомо куда пошел и где именно находится неизвестно и дабы по молодым моим летам в грех не впасть духовного правления покорно прошу мне в замужество выйти законного мужа» ⁷¹⁸.

Священик Федір Михайловський, якому було доручено розслідувати справу, опитав родичів, сусідів. Вони підтвердили, що Семен пиячив і крав, а потім три роки тому зник із слободи. Ніхто не знав про місце його перебування. Те ж саме підтвердив і парафіяльний священик Малих Водолаг Павло Терлецький.

Зрештою, духовним судом було ухвалено рішення: «За безвестным побегом мужа ее Семена дабы по молодым летам в грех не вошла за иного свободного мужа выйти ей дозволить» ⁷¹⁹.

⁷¹⁵ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 308, арк. 1.

⁷¹⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 265, арк. 1.

⁷¹⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 359, арк. 2.

⁷¹⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 104, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

⁷¹⁹ Там само, арк. 9.

29 квітня 1792 р. Білгородська духовна консисторія почала розглядати справу про друге заміжжя 33-літньої мешканки м. Харків Анастасії Маркової. Під час російсько-турецької війни у м. Бендери вона потрапила в полон до росіян, а згодом змінила віру з православної на мусульманську. Поміщик, майор Іван Турчанінов видав її заміж за «неизвестного человека именем Ивана, а по прозванию Балаткина»⁷²⁰. Він почав красти, потрапив до в'язниці. Чоловіка не було сім чи вісім років, поширювалися чутки про його смерть. Анастасія Маркова наймитувала, вела порядне життя, прагнула вийти заміж за солдата харківської штабної роти Марка Капітанова. Консисторія ухвалила рішення про розлучення жінки і дозволила їй вийти заміж за Марка. При цьому у разі повернення Анастасіїного першого чоловіка його мали вислати навечно в чоловічий монастир.

28 грудня 1795 р. Київська духовна консисторія почала розгляд справи про розлучення мешканців с. Султанівка – вдовців Тетяни і Василя Полетієвих. Після одруження чоловік почав бити дружину, розорив родину, врешті-решт у сусідів набрав овечих шкур і в 1789 р. напередодні свята Пречистої втік із села. Жінка просила духовний суд розлучити її з чоловіком. 16 односельців дали гарну характеристику Тетяні, підтвердивши, що її чоловік «вел жизнь в пьянстве и беспорядочную, а она, Татьяна Музыковна, как в совокупном сожитии, так и после побега (чоловіка. – Прим. І.П.) вела себя честно»⁷²¹. Консисторія дозволила 23-літній жінці утретє вийти заміж.

Розпусне життя чоловіків, перелюбництво, схильність до авантюризму і мандрівного способу життя ставали підставми до розлучення. Така поведінка призводила до деморалізації подружнього життя, а втеча чоловіка з дому з метою уникнення покарання призводила до розірвання шлюбу. Так, 9 лютого 1789 р. Тетяна Радкевич із с. Березина скаржилася, що її чоловік Яків чинив перелюб, а в 1777 р. «безвестно отлучился»⁷²². Підтвердили це Радкевичів свояк Симон Ладибогданович і сусіди-старожили: голова Павло Стефановський, купець Опанас

---

⁷²⁰ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 3448, арк. 1.

⁷²¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 232, спр. 32, арк. 4.

⁷²² ЦДІАК України, ф. 2011, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

Борисенко і ротман Марко Страховський. Жодних звісток про Якова вже не було багато років. Консисторія дозволила жінці знову вийти заміж.

Однієї з основних причин покидання родини чоловіком було заробітчанство, що в тогочасних умовах було важливим джерелом її забезпечення. Чоловіки відходили на заробітки і часто не поверталися додому, створюючи нову сім'ю. 28 серпня 1781 р. до розгляду в Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію звернулася мешканка м. Золотоноші Катерина Голенко. Жінка повідомила, що вийшла заміж у 1760 р. за Федора Голенка. У шлюбі подружжя прожило чотири роки, потім чоловік її покинув, сказавши, що «пошел по промыслу купеческому в безвестные места»⁷²³. Катерина залишилася з дітьми (дочкою і сином). Справа незавершена.

3 вересня 1787 р. мешканка м. Березного Євдокія Соляникова просила Чернігівську духовну консисторію дозволити їй вийти заміж удруге через втечу чоловіка Тимофія. Жінка повідомила, що у 1780 р. чоловік пішов на заробітки в м. Черкаси і не повернувся, «и что об нем не известно жив ли или умре, со исправлением в рассуждении ей лет нестарых, о позволении вступить ей вторично в брак»⁷²⁴. Родичі Тимофія – військовий товариш Василь Речицький, сотенний хорунжий Хома Соляник і старожил значковий товариш Іван Звягільський підтвердили, що він «отлучился в 1780-му году весеннего времени от жены своей Евдокии за промыслом для искупления в Черкаску рыбы, и с той своей отлучки <...> к жене своей Евдокии не возвращался»⁷²⁵. Консисторія ухвалила рішення дозволити жінці вийти заміж.

Не завершеною залишилася справа про втечу чоловіка від Євдокії Трофимової з с. Лихачівки Слов'яносербського повіту. Цю справу Катеринославська духовна консисторія почала розглядати 11 січня 1798 р. Жінка дев'ять років перебувала у шлюбі, але разом із чоловіком вони прожили півроку, бо поміщик забрав його за

---

⁷²³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1568, арк. 1.

⁷²⁴ Держархів Чернігівської обл., ф.679, оп.1, спр. 1419, арк. 1.

⁷²⁵ Там само, арк. 8.

погонича, а він утік ⁷²⁶. Євдокія, зважаючи на молоді літа, хотіла створити нову родину.

31 травня 1799 р. Ганна Березовська звернулася в Київську духовну дикастерію з проханням дозволити вийти заміж через відсутність її законного чоловіка Михайла. Жінка повідомила, що він вісім років тому «отлучился из дому в Новороссийскую губернию за промыслом» ⁷²⁷. Справа, на жаль, без рішення.

Улітку 1799 р. рішенням духовного суду було дозволено вдруге вийти заміж мешканці слободи Перекопи Ганні Ляшенко. Вона одружилася в 1779 р. з Григорієм Ляшенком. Разом подружжя прожило півтора роки. Чоловік 20 років тому пішов на заробітки в Крим і не повернувся. Казенний обиватель Петро Ткаченко повідомив, що Григорій помер на рибному заводі біля кримських соляних озер. Ганну засватав Антон Гривізірський, але священник Андрій Смородський не хотів вінчати шлюб, зважаючи на відсутність достовірних даних про смерть першого чоловіка ⁷²⁸. Білгородська духовна консисторія дозволила жінці вдруге вийти заміж.

Мобілізація у військо, рекрутчина ставали ще однією причиною відсутності чоловіків удома і роз'єднаності сімей. Їхні дружини, не дочекавшись, прагнули знову влаштувати своє життя, вийшовши заміж. Саме ця обставина і зумовлювала їх звертатися до духовних судів. Так, мешканка м. Києва Килина Геращенко в 1780 р. звернулася у Києво-Печерське духовне правління з проханням дозволити їй удруге вийти заміж за Гната Дейнеченка. Жінка пояснила, що її першого чоловіка Степана Дороженка шість років тому було забрано «в армию погонщиком» ⁷²⁹. З того часу ніяких відомостей від нього не було. Зрештою, Килина отримала право на друге заміжжя.

4 червня 1791 р. до Пирятинського духовного правління надійшов рапорт від священника Михайлівської церкви села Повстино Олексія Вигилянського: „Жителя Повстинского Павла Зелененка зять, Леонтий Голоденко, взятый в прошлом 1784 году в рекруты, слышно, яко бы умре. Во свидетельстве о том оставшаяся онаго

⁷²⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 292, арк. 1.

⁷²⁷ ЦДІАКУ країни, ф. 127, оп. 87, спр. 34, арк. 2.

⁷²⁸ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4619, арк. 1.

⁷²⁹ Держархів м. Києва, ф. 314, оп. 1, спр. 135, арк. 1.

Голоденка жена Елизавета, прописанного Павла Зелененка дочь, имеет, которое достаточно для правильного о смерти ее мужа, доказательство”⁷³⁰. Тому ієрей просив дозволити жінці знову вийти заміж.

Уже 5 червня 1791 р. духовне правління надало відповідь: „Что прописанный Голоденко умре и не будет никакого в том по обвенчанию сумнительства, то прописанную в оном рапорте Голоденкову жену Елизавету по учинении таковой в правлении обвенчать”⁷³¹.

Багато обставин цієї справи залишилися не з'ясованими. По-перше, не відомо, які в Єлизавети Зелененко були докази, що підтверджували смерть її чоловіка, і чому про них замовчується у справі. По-друге, насторожує швидка відповідь духовного правління на запит священника Олексія Вигилянського – наступного дня після подання прохання, що не простежується в подібних випадках.

Слідча діловодна документація духовних судів містить велику кількість справ, порушених у зв'язку з тривалою відсутністю чоловіка і спричинене цим бажання жінки створити нову сім'ю. На жаль, не всі вони зберегли конкретну причину відсутності чоловіка: або справи збереглися не повністю, або позивачки її не вказали, зважаючи на те, що чоловіків не було вже давно і вони самі не пам'ятали, чому ті їх покинули, або ж воліли не називати справжню причину відсутності чоловіків. Проте цінність і важливість цих джерел не викликає сумнівів, адже свідчить про поширеність утеч чоловіків із дому. Зокрема, 1 листопада 1723 р. у «Реестре дел Киевской духовной консистории» зроблено запис про мешканку м. Києва Агафію Литовку, чоловіка якої давно вже не було вдома. Утім ухвалили рішення: після повернення покарати його різками і зобов'язати вести сімейне життя⁷³².

---

⁷³⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1084, арк. 1.

⁷³¹ Там само, арк. 2.

⁷³² ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 10 зв.

У тому ж самому документі зафіксована справа про дівчину, чоловік якої втік відразу після весілля. Про нього нічого не було чути вже вісім років ⁷³³. Консисторія дозволила дівчині знову вийти заміж.

У квітні 1774 р. ієрей села Гільці Іоанн Борзаковський звернувся до Пирятинського духовного правління з проханням дати дозвіл на шлюб його парафіянина, вдівцю Артемієві Посвітнику з Феодосією Колошко, яку 7 років тому покинув чоловік ⁷³⁴. Свої сумніви у правильності такого рішення священник пояснював тим, що поручителі Феодосії відмовилися присягати в тім, що її перший чоловік ніколи не повернеться. Тому Іоанн Борзаковський запропонував Артемові одружитися з іншою вдовою. Однак він „<...> не слухаясь того жил с нею Феодосией невенчаный беззаконно более года и теперь живет с нею Феодосией, объявляя, что он с прописанною Феодосией Колошко в Нежинском полку протопопии Борзенской в селе Курень тамошним священником уже оподлено обвенчан. Сего 1774 году прихода моего с походу пришедший казак Исая Мовчан объявил, что прописанной Феодосии первый муж Иван Колошко подлинно жив и находится за Днепром и женат” ⁷³⁵.

Така новина, звичайно, поставила під сумнів законність шлюбу Артема Посвітника і Феодосії Колошко. Хоча дивує те, що молоді заявили, буцімто вже одружені, і про це писав у своєму рапорті сам ієрей Іоанн Борзаковський. Виникає питання чому він просив духовне правління дати вказівки, що робити в такій ситуації і чи можна вінчати пару. Можливо, Артем і Феодосія сказали неправду про те, що нібито повінчалися, щоб приховати факт співжиття в невінчаному шлюбі, а потім про це стало відомо священнику Іоннові Борзаковському. Тому пара і просила їх повінчати. Остаточне рішення духовного суду у справі, на жаль, відсутнє.

Очевидно, перший чоловік Феодосії Колошко Іван був живий і було відомо про його місцезнаходження. Підтвердженням цього є відмова свідків присягати про те, що він ніколи не повернеться. Зайшлий козак Ісай Мовчан повідомив, що Іван

---

⁷³³ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 26 зв.

⁷³⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 386, арк. 1.

⁷³⁵ Там само, арк. 1 зв.

мешкає за Дніпром. Артем і Феодосія, імовірно, знали про беззаконність свого майбутнього шлюбу і тому, за їх словами, повінчалися в іншому населеному пункті, де тамтешній священик не був обізнаним з їхнім справжнім сімейним становищем.

15 листопада 1792 р. київська міщанка Єфросинія Давидова звернулася до Київської духовної консисторії з проханням про дозвіл вийти заміж знову через втечу її чоловіка Івана Климова, «а в каком по роду людей состояния, того де так как по прозвании своем, равномерно и чей он точно сын не изъяснил <...> по совершении брака не жил он с нею и полгода, а оставя ее, не подававшю ему никакой к тому причины неизвестно куда из Киева отлучился, и где находится никакого слуха ни от кого ни они и никто не получили, просила, уважив молодые лета, коих ей от роду 24 <...> дозволить ей, как невинному лицу, в облегчении несчастной судьбы ея, выйти за другого мужа в замужество»⁷³⁶.

Благочинному священикові м. Києва Якову Білявському було доручено вести розслідування справи. Власник заводу Юхим Тишков, де працював Іван Климов, розповів, що чоловік не пив, був порядним і чесним, а після одруження різко змінився. Міщани Павло Крамар, Гаврило Зубченко і Мирон Демиденко підтвердили його відсутність і запевнили, що весь цей час Єфросинія поводитися порядно.

З словами поручика Данила Сварського, купець Клягін повідомив, що бачив Івана Климова в м. Єлисаветград, де він мав дружину і дітей. Потім і київський міщанин Федір Петриченко під присягою запевнив, що сім років тому зустрів Івана в Єлисаветграді, і він передав Єфросинії 4 руб. Чоловік змінив ім'я і працював у чинбаря⁷³⁷. Потім з'ясувалося, що Іван Климов ще в 1783 р. був одружений з удовою Євдокією Пушкаренко.

Зрештою, духовна консисторія розірвала шлюб, і Єфросинія Давидова отримала право знову вийти заміж. На Івана Климова заочно було накладено єпитимію.

У 1804 р. селянка Тетяна Бібікова подала прохання в Куп'янське духовне правління дозволити їй вийти заміж через утечу чоловіка Євстафія. Підписав листа

---

⁷³⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 186, спр. 71, арк. 1.

⁷³⁷ Там само, арк. 41.

парафіяльний священник Яків Веселовський. Зважаючи на молоді роки жінки, їй було дозволено вийти заміж, однак суворо попереджено, «дабы она, если означенный ее первый муж, бывший из бегов и явится, чтоб не вступала с ним в сожитие, объявила о нем»⁷³⁸.

Християнський дискурс сприяв формуванню високоморального ідеалу жінки. Проте в повсякденних практиках втечі жінок від чоловіків були нерідким явищем. У Правилах Василя Великого, які ввійшли в Кормчу книгу, зауважено: «Та, которая оставила своего мужа и без причины удалилась от него, должна быть под епитимиями, и тем более, если выйдет за другого мужа; ибо тогда она осуждается, как прелюбодейца. А муж, оставленный ею, достоин снисхождения и по этому не подвергается и епитимии, если возьмет другую жену»⁷³⁹. Причини втеч жінок були схожими на чоловічі: найми, заробітчанство, свавілля чоловіка в родині, сварки, побутові конфлікти, розпусне життя та ін.

Однією з основних причин втечі жінок було розпусне життя, перелюб. Боячись покарання і громадського осуду, вони тікали, нерідко пристаючи до солдат, які в них квартирували. Так, у «Реестре дел Киевской духовной консистории за 1723-1724 гг.» 17 червня 1723 р. записано, що «челобитчику Чарторьевскому дано благословение поняти жену иншую, понеже первая увошла з москалями – уже годов дванадцать нет ея»⁷⁴⁰.

У жовтні 1772 р. до Пирятинського духовного правління надійшло прохання від жителя с. Богданівка козака Семена Воткала з проханням удруге одружитися після втечі дружини Єфимії Бондарівни. Побралися вони ще 1761 р. Позивач скаржився, що подружнє життя у них не складалося, дружина почала „прелюбодействовать”, а потім утекла, і протягом одинадцяти років від неї ніяких відомостей не було. Рішенням духовного правління Семенові Воткалу було дозволено взяти другий шлюб⁷⁴¹. Як бачимо, у даній справі виявляються дві причини для розірвання шлюбу – перелюб і тривала відсутність дружини. Очевидно, для позивача перелюб був

⁷³⁸ Держархів Харківської обл., ф. 574, оп. 1, спр. 50, арк. 2.

⁷³⁹ Правила святих отец... – С. 279.

⁷⁴⁰ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 2.

⁷⁴¹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 329, арк. 1.

додатковим аргументом для більшого переконання суду в тому, що він має законне право на повторне одруження.

У 1781 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія розглядала справу про можливість другого шлюбу мешканця с. Лецьки Сави Ткаченка. Його дружина Агрипина, з котрою він одружився в 1773 р., через два тижні після весілля почала зникати з дому, а в 1777 р. зовсім утекла ⁷⁴². Сава її знайшов і повернув, але вона знову покинула сім'ю. За вісім років такого життя жінка незаконно народила двох дітей. Консисторія розлучила подружжя, чоловікові було дозволено знову одружитися. Агрипину заслали на вісім років у монастир на чорну роботу і заборонили заходити до церкви.

27-літній мешканець м. Золочева Василь Васильченко 13 липня 1793 р. звернувся до Білгородської духовної консисторії з проханням розлучити його з дружиною Уляною. Вони побралися в 1783 р., прожили один рік. Потім дружина почала поводитися «непорядчно, ибо она обращалась в пьянственной страсти и прелюбодеянии, и неоднократно чинила побегі» ⁷⁴³. У 1784 р. Уляна втекла з дому. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя, і чоловік отримав право знову одружитися. Уляну заочно засудили заслати в монастир.

У справі наявні письмові свідчення парафіяльного священника села Піски Павла Миколаєва, поміщика, ротмістра Семена Савицького, військового товариша Андрія Кондратенка та інших мешканців села. Вони підтвердили слова секунд-майора Дмитра Піщанського і засвідчили, що справді його дружина Уляна Юркевич уже шість років відсутня і з того часу про неї немає жодних відомостей ⁷⁴⁴. Із Санкт-Петербурга надійшла відповідь: чоловік мав звернутися зі своїм проханням про повторне одруження до архімандрита Києво-Печерської лаври ⁷⁴⁵.

Побутові сварки, конфлікти, непорозуміння, насильні шлюби, пиятика жінок і, як наслідок, утеча була причиною того, що чоловіки прагнули знову одружитися.

---

⁷⁴² ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1570, арк. 7.

⁷⁴³ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2564, арк. 1.

⁷⁴⁴ Там само, арк. 2.

⁷⁴⁵ Там само, арк. 3.

Рекрутчина, мобілізація чоловіків у військо ставала причиною їхньої відірваності від сім'ї. Роками про них не надходило жодних звісток. Покинуті жінки з дітьми, не дочекавшись чоловіка, наважувалися на повторний шлюб. Однак коли законний чоловік повертався, виникала проблема: як бути далі? Щоб уникнути покарання за двоємужжя або перелюб, жінки вдавалися до втеч. Так, 31 жовтня 1745 р. у Синоді розглядалася справа за поданням поручика Чернігівського піхотного полку Івана Шамардина про втечу від нього дружини Євдокії. Пара одружилася в 1737 р., невдовзі чоловіка було мобілізовано до армії⁷⁴⁶. Повернувшись додому, він не застав дружину. На жаль, рішення у справі відсутнє.

Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія в 1758 р. дозволила гусару Гусарського Хорватського полку Іванові Дубосару взяти другий шлюб. Чоловік мотивував це тим, щоб «никакого не последовало без жены грехопадения», бо «без законной жены обойтись крайне невозможно»⁷⁴⁷. Як з'ясувалося, його дружина Єфросинія втекла від нього шість років тому з гусаром Андрієм Карапачовим. Духовний суд наклав на неї епитимію за перелюб.

30 січня 1787 р. до Білгородської духовної консисторії звернувся мешканець м. Куп'янськ гусар Іван Ревуцький. Він одружився двадцять років тому з Ганною Чердаковою. Через півроку жінка його покинула. Поки протягом 1771-1787 рр. І.Ревуцький перебував на службі в гусарському легкокінному полку, вона народила двох дітей – Бориса і Параскеву, які невдовзі померли. Гусар просив розлучити його з такою дружиною і дозволити одружитися вдруге. У Куп'янському духовному правлінні свідки – батько Ганни Потап, рідний брат Федір і сестра Феодосія підтвердили непорядну поведінку жінки⁷⁴⁸. Зрештою, духовна консисторія розірвала шлюб і дозволила чоловікові знову одружитися, а на Ганну заочно було накладено 7-літню епитимію.

Певна кількість справ збереглася в матеріалах духовних судів, в яких відсутня конкретна причина втечі дружини. Чоловіки прагнули знову оженитися і зверталися

---

⁷⁴⁶ РГИА, ф. 796, оп. 26, д. 379, л. 1.

⁷⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1775, арк. 2, 7 зв.

⁷⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1078, арк. 9.

до духовних судів. Так, у «Реестре дел Киевской духовной консистории за 1723-1724 гг.» під записом від 27 січня 1724 р. повідомляється, що Іванові Клименку у випадку, коли він знайде дружину, яка втекла від нього, слід прийняти її і жити «без жадного возбранения»⁷⁴⁹.

У 1743 р. підданий Києво-Печерської лаври Василь Олексієнко вирішив одружитися із вдовою Агафією Тараненко. Виявилось, що його перша дружина Анастасія Шиленко, з якою був повінчаний в 1722 р., втекла з дому. П'ять років чоловік даремно розшукував її. Подружжя мало чотирьох дітей (трьох синів і одну дочку). Справа, на жаль, без рішення.

Міщанин м. Києва Федір Вітава звернувся в 1752 р. до Тимофія Щербацького, митрополита Київського, Галицького і Малої Русі з «всенижайшим доношением» дозволити йому через втечу дружили знову оженитися. Чоловік повідомив, що одружився в 1737 р. з киевоподільською мешканкою Параскою Хрещатицькою. Сім років пара прожили подружнім життям, однак жінка «прошлого 1743 года как с Киева неведомо куда отлучилась, то и по сие время в Киеве не бывала, и где обретается мы не знаем»⁷⁵⁰. Про це під присягою підтвердили міщани Йосип Гамалія, Федір Грабовський і Андрій Сова. Зрештою, Київська духовна консисторія дозволила чоловікові одружитися вдруге, а його перший шлюб було анульовано.

26 вересня 1769 р. у Чернігівській духовній консисторії почала розглядатися справа «О разрешении жителю с. Перелюба Петренку Антону вступить в повторный брак». Чоловік повідомив, що його дружина Ганна Коваленко, «на которой он Петренко прошлого 1761 года января месяца последних чисел было женился и жил в супружестве только чрез шесть месяцев без всякой причины, оставя его, Петренка неведомо куда от него ушла»⁷⁵¹. Дружина сказала йому, що йде до матері, а насправді втекла. Сусіди Федір Іваненко, Кость Надточієнко і Матвій Мадленко підтвердили відсутність Ганни. Зважаючи на такі обставини, духовна консисторія дозволила Петренкові одружитися вдруге.

---

⁷⁴⁹ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 13.

⁷⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 147, спр. 53, арк. 2.

⁷⁵¹ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 208, арк. 1.

У січні 1777 р. козак села Дейманівка Яким Якименко звернувся „покорнейшим доношением” до Пирятинського духовного правління: „В прошлом 1769 году по законному чиноположению понял я себе в законное супружество жителя Городийского владения бунчукового товарища Петра Свечки Федора Поповича дочь Марию, которая в доме отца моего со мною жила полтора года. Потом за приездом дяди ее из Самары по бытности в гостях у матери ее Евдокии там ночью поры, забравши потребное, неведомо где надлежаще обретается. В живых ли или каким случаем во укрывательстве может быть, или в замужестве уже находится с уже семь год выполнилось, знать я не могу” ⁷⁵².

Рідня Марії, за словами Якіма, не знала, де вона перебувала, тому покинутий чоловік просив викликати для свідчень у духовне правління тещу та її синів, щоб вони підтвердили втечу жінки та відсутність її протягом семи років. Це б дозволило Якимові йому знову одружитися ⁷⁵³.

22 листопада 1788 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про розлучення 35-літнього Трохима Катасонова з с. Бочкового Вовчанської округи з дружиною Мелашкою, котра втекла від нього. Побралися вони п'ятнадцять років тому, після півроку подружнього життя жінка, за словами Трохима «по незнаемым мне причинам неизвестно куда бежала, которую неоднократно сыскивал, точию нигде сыскать не мог» ⁷⁵⁴. Чоловік її розшукував, але марно. Консисторія розпочала ретельне розслідування справи: опитала священника, батьків, сусідів. Однак остаточне рішення в ній відсутнє.

21 лютого 1790 р. поміщик, поручик Олексій Троїцький у зверненні до імператриці Катерини II писав: „Уезда Пирятинского моего села Повстина подданного моего Дорофея Мельника жена, Феодосия, уже проходит тому годов десять, как оставя мужа своего, по таковому долговременному его ожиданию, не возвращается к нему и поныне: и по многим об ней от меня, и мужа ей проискаю, ничего неизведанно где она находится, и в живых или умерла неизвестно. К сему

⁷⁵² Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 560, арк. 1-1 зв.

⁷⁵³ Там само, арк. 1 зв.

⁷⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1458, арк. 1.

как упомянутый ее муж находится еще в молодых летах, и чрез одиночество его не вдается ему в непотребную жизнь, то и желает иметь у себя жену”⁷⁵⁵.

У даній справі ініціатором повторного одруження виступав поміщик, поручик Олексій Троїцький, зацікавлений у збільшенні своїх кріпосних душ.

Отже, тривала відсутність чоловіка або жінки була приводом для розлучення подружжя й укладання нового шлюбу, зважаючи на мобільність і рухливість тогочасного суспільства.

На початку XVIII ст. з’явився ще один привід для розірвання шлюбу – вічне заслання одного з подружжя. У 1720 р. було проголошено указ Петра I: „<...> которые сосланы в вечную каторжную работу тех женам, которые захотят итти за мужем или постричься или в своих приданных деревнях жить, и в том дать им свободу понеже мужья отлучены вечно, подобно якобы умре”⁷⁵⁶. До цього указу ні Кормча книга, ні законодавство не передбачали розлучення на підставі заслання. Так, дружинам засланих чоловіків надавався вибір – слідувати за ними або залишатися вдома, зберігаючи шлюб. Пізніше дружинам каторжан надавалася свобода: їм дозволялося знову виходити заміж або приймати чернечий постриг. Надалі Синод карав за будь-які спроби розширити коло дій цієї причини. І найчастіше на прохання дружин, чиї чоловіки були позбавлені дворянства і розжалувані з офіцерів у рядові, давалася відповідь: стан військовослужбовця не є безчестя.

Новий указ про заслання як привід для розлучення, по суті, втрутився в до цього автономну сферу церковної влади, адже лише Церква могла запроваджувати приводи для розлучення. Руська Православна Церква не допускала нововведень у питаннях розлучення, вважаючи себе зв’язаною постановами вселенських і помісних соборів константинопольської Церкви. Однак у цьому разі постав випадок унікальний: ініціатором запровадження нового приводу для розлучення була світська влада, а не Церква.

---

⁷⁵⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1061, арк. 1.

⁷⁵⁶ ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3628.

У 1753 р. Єлизавета Петрівна прирівняла вічне заслання до одного з видів припинення шлюбу: „<...> токмо женам и детям осужденных в вечную работу или ссылку и заточение <...> давать свободу, кто из них похочет жить в своих приданных деревнях; буде же из таковых жен пожелает которая итти замуж, таковым Синод позволения Синода давать свободу, а для пропитания их и детей их давать из недвижимого и движимого мужей их имения указную часть”⁷⁵⁷. Катерина II прирівняла заслання до припинення шлюбу у зв'язку зі смертю одного з подружжя. По суті, ці укази видозмінили значення вічного заслання: будучи спочатку приводом для розлучення, воно перетворилося на вид припинення шлюбу через смерть одного з подружжя. Загалом вічне заслання суперечило канонічному праву і християнській ідеї про єдність сім'ї, яка передбачала спільне несення чоловіком і жінкою труднощів і негараздів. Крім того, законодавство не врахувало тієї обставини, що заслання могло бути заміненим іншим видом покарання.

Привід для розлучення у зв'язку з засланням почав швидко практикуватися. Причому в процесуальному сенсі такі справи не вимагали ретельного розслідування. У 1767 р. Синод ухвалив спеціальний указ, згідно з яким право розлучати подружжя через заслання було надано єпархіальним архієреям, «не представляя <...> Синоду, но только за известие о том, чьей именно жене и за кого к выходу в замужество дозволение дано будет, немедленно <...> рапортовать»⁷⁵⁸.

Так, 21 травня 1777 р. київський митрополит Гавриїл доповідав у Синоді, що дружині засланою в Оренбург дячка Романа Кочуровського було дозволено вдруге вийти заміж за вдівця Трохима Чернявенка⁷⁵⁹. 17 січня 1779 р. архієпископ Слов'янський і Херсонський Никифор повідомляв про друге заміжжя мешканки м. Китайгород Тетяни Довбишенко з Федором Ладункою⁷⁶⁰. Її першого чоловіка Миколу було заслано за крадіжку. У жовтні 1781 р. Никифор дозволив 40-літній Агафії Савиній повторно вийти заміж у зв'язку з засланням її чоловіка, однодвірця слободи Верхнього Бишкина Тимофія Савина. Він, прагнучи ухилитися від

⁷⁵⁷ ПСЗРИ. – ТХVII. – № 10086.

⁷⁵⁸ ПСЗРИ. – Т.ХVIII. – № 12934.

⁷⁵⁹ РГИА, ф. 796, оп. 58, д. 215, л. 2.

⁷⁶⁰ РГИА, ф. 796, оп. 48, д. 343, л. 56.

рекрутського набору, випив отруту і став непридатним для служби. За це чоловіка було заслано в Сибір на Нерчинські рудники. Агафію ж бажав узяти за дружину 45-літній відставний капрал Андрій Мартинов ⁷⁶¹. Уже згаданий архієпископ Никифор у 1780 р. дозволив мешканці с. Бричок Полтавського повіту Ірині Козуб вийти заміж за місцевого козака Івана Стеценка. Виявилось, що жінка залишилася сама з малолітніми дітьми у зв'язку з засланням чоловіка Федосія Коломійця через розбій і грабунки ⁷⁶². У 1786 р. київський митрополит Самуїл дозволив 28-літньому мешканцю хутора Васильківського Городиського повіту Михайлу Герасименку одружитися з 27-літньою Ганною, дружиною купця Трохима Малухи, засланого за крадіжки ⁷⁶³. 13 січня 1788 р. єпископ Новгородський і Глухівський Іларіон дозволив Агафії Лазаревій вийти заміж за Саву Малашенка ⁷⁶⁴. Перший чоловік жінки військовий товариш Микола Троїцький за вбивство був засланий навечно. Той же Іларіон дозволив мешканці с. Ядути Горпині Каллінковій вийти заміж за Дмитра Булаху ⁷⁶⁵. Її першого чоловіка Германа Шевченка було заслано в 1785 р. за вбивство.

У повсякденних практиках соціуму заслання чоловіка або дружини не завжди призводило до ліквідації шлюбу, що свідчить про небажання Церкви збільшити кількість приводів для розлучення. Так, 19 вересня 1782 р. у Херсонську духовну консисторію з Єлисаветградського духовного правління надійшло «доношение» від 35-літньої Марії Денисової. Жінка пояснювала, що «муж ее <...> капитан <...> поселенец Василий Булашенко <...> назад тому лет с восемь, за престкпление его сослан <...> в вечную работу» ⁷⁶⁶. 21-літньою вона одружилася з Василем. У шлюбі подружжя прожило чотирнадцять років, у них народилося троє дітей (син і дві дочки). Потім чоловіка через грабунок було засуджено на вічне заслання. Марія Денисова не мала свого двору і коштів для існування. Ця обставина та молодий вік

⁷⁶¹ РГИА, ф. 796, оп. 62, д. 522, л. 1.

⁷⁶² РГИА, ф. 796, оп. 48, д. 343, л. 133.

⁷⁶³ Там само, л. 201-201 об.

⁷⁶⁴ Там само, л. 217 об.-218.

⁷⁶⁵ Там само, л. 249-249 об.

⁷⁶⁶ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1 а, спр. 25, арк. 1.

змусили її просити дозволити знову вийти заміж. Однак жінці було відмовлено в можливості створити нову сім'ю.

У більшості випадків після заслання чоловіка або дружини покинута половина отримувала право повторно укласти шлюб. 17 травня 1755 р. у Синоді заслуховувалася справа за поданням єпископа Переяславського Іоанна про дозвіл дружині навічно засланою за крадіжки козака Басанської сотні Гната Солошенка Харитині Махно знову вийти заміж ⁷⁶⁷. Жінка дістала можливість створити нову сім'ю.

26 квітня 1765 р. у Синоді заслуховувалася справа за поданням єпископа Чернігівського Кирила про право на повторне одруження мешканці м. Чернігова Марії Ладонковій. Її першого чоловіка значкового товариша Івана Пушкаревського за крадіжки було засуджено до заслання. Однак він утік із в'язниці. Про нього не було ніяких відомостей з 1759 р. ⁷⁶⁸ Прохання жінки було задоволене.

У квітні 1767 р. переяславський єпископ Гервасій у Синоді доповідав про дозвіл мешканцю с. Шабельники Золотоніської протопопії Федору Мельниченку укласти новий шлюб у зв'язку із засланням його першої дружини Ганни Марченко. З'ясувалося, що одружені вони були в лютому 1764 р., у шлюбі прожили близько чотирнадцять тижнів. Потім чоловік «отлучился по хозяйству в поле, то же она его жена, тайно пошедши к реке, и родивши дитя, в оную речку за раз и бросила. За то же взята под секвестр и допрошена» ⁷⁶⁹.

У Піщанському духовному правлінні Ганна зізналася в тому, що ще до заміжжя була вагітною. Боячись сорому і громадського засудження, вона наважилася на дітозгубництво. За це жінку було засуджено на вічне заслання. Чоловікові дозволили знову одружитися.

Подібна справа розглядалася в Синоді 20 квітня 1777 р. Архієпископ Слов'янський Євгеній доповідав про дозвіл пікінеру Дніпровського пікінерського

---

⁷⁶⁷ РГИА, ф. 796, оп. 36, д. 195, л. 1-1 об.

⁷⁶⁸ РГИА, ф. 796, оп. 46, д. 118, л. 1 об.

⁷⁶⁹ РГИА, ф. 796, оп. 48, д. 194, л. 1.

полку Науму Куталу одружитися у зв'язку з засланням першої дружини Агафії ⁷⁷⁰. Доки чоловік був у поході, жінка народила і вбила дитину. За це її було покарано батогом і заслано навечно в Олександрівську фортецю. Синод задовольнив прохання чоловіка.

Однодворець с. Шебелинка Федір Тітов 1784 р. клопотався у Катеринославському духовному правлінні про можливість одруження із Ксенією Щетиніною, чоловіка котрої, Євдокима, було заслано на каторжні роботи в Херсон ⁷⁷¹. Його прохання було задоволено.

У 1787 р. Білгородська духовна консисторія розірвала шлюб князя Кантемира за вбивство селянина. Його було заслано навечно в Ревельську фортецю, а також було ухвалено, що «брак же его с дочерью бригадира Хрущова не может быть действительным <...> оный уничтожен быть должен» ⁷⁷².

14 березня 1791 р. Білгородська духовна консисторія розпочала розгляд справи за позовом 24-літнього мешканця с. Каменецького Богодухівського округу Пантелеймона Маркова. Чоловік вісім років тому одружився з Горпиною Басовою з с. Пічина Охтирського округу. Пара щасливо прожила близько чотирьох років, потім жінка «умыслила было его, мышьяком опоивши, умертвить» ⁷⁷³. За такий злочин Горпину було заслано в Сибір. Тому Пантелеймон Марков просив дозволу консисторії знову одружитися. Однак та ухвалила таке рішення: «Как показанного однодворца жена на вечно послана на поселение, то от вступления в другой брак ему отказать» ⁷⁷⁴.

У вересні 1798 р. поміщиця Катерина Богданович звернулася до Пирятинського городництва з проханням дозволити знову одружитися її селянці Агафії ⁷⁷⁵. Звідти справу було передано до духовного правління. З повідомлення Богданович довідуємося, що мешканця села Зарудня Данила Тищенка, чоловіка Агафії, було

⁷⁷⁰ РГИА, ф. 796, оп. 58, д. 174, л. 1.

⁷⁷¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 104, оп. 1, спр. 61, арк. 1.

⁷⁷² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1212, арк. 1.

⁷⁷³ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2114, арк. 1.

⁷⁷⁴ Та само, арк. 7.

⁷⁷⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1348, арк. 1.

звинувачено в різних кримінальних злочинах, покарано батогами і заслано в 1785 р.⁷⁷⁶. Жінка, будучи ще молодою, прагнула знову вийти заміж і влаштувати своє життя, про що й клопоталася поміщиця. Рішення духовного суду у справі відсутнє.

Отже, на початку XVIII ст. виник ще один привід для розлучення подружжя – заслання, який належав до категорії рідкісних. Ініціатива його запровадження надходила від держави, а не Синоду, що свідчить про її втручання у регулювання шлюбно-сімейних відносин мирян. Це спричинялося об'єктивними обставинами – державною політикою певної гуманізації, послабленням покарань, що призвело до зменшення кількості смертних вироків, яке замінили засланням.

Таким чином, проаналізувавши випадки тривалої відсутності одного з подружжя як привід до розлучення, ми можемо зробити такі висновки: згідно з церковними приписами, подавати заяву про можливість знову укласти шлюб можна було через п'ять років після зникнення особи; тривала відсутність одного з подружжя (чоловіка чи дружини) була одним із основним приводів для розлучення і повторного одруження особи; тривала відсутність чоловіка або жінки пояснювалася розпусним життям, перелюбом, сварками, відходом на заробітки, військовою службою чоловіка тощо; не слід виключати і того, що чоловік і жінка могли проживати разом, не просячи дозволу на вінчання від духовної влади. Для того, щоб анулювати перший шлюб і отримати право на повторне одруження, в духовне правління потрібно було надати покази свідків або родичів, котрі б підтвердили факт відсутності особи протягом певного часу; підтвердження від парафіяльного священика; докази того, що покинута особа ніяк не провокувала іншу на втечу, а за відсутності одного з подружжя інша вела добропорядне життя.

4.4. Прийняття чернецтва. Хвороба одного з подружжя

Одним із приводів для припинення шлюбу було прийняття чернецтва одним із подружжя. Цей привід для розлучення містився в Кормчій книзі (прийнятому від

---

⁷⁷⁶ Там само, арк. 1.

константинопольської Церкви збірнику церковних і світських законів, що являли собою керівництво з управління та судочинства): «Аще же составляюща браку, или муж един или едина жена внидет в монастырь да разрешится брак»⁷⁷⁷.

В історіографії існували різні точки зору на питання про те, що являє собою чернецтво: це спосіб припинення шлюбу чи один із приводів для розлучення? Відомо ж бо, що слова «да разрешится брак», записані в Кормчій, можна тлумачити по-різному. Складність питання полягає в тому, що дозвіл на розлучення і на прийняття чернецтва завжди давала духовна влада. Крім того, прохання про розлучення та постриг мали бути ретельно з'ясовані для виявлення можливих сумнівних шлюбів.

Це і так заплутане питання ускладнювалося ще й тим, що держава (спочатку Петро I, а потім і Анна Іоанівна) істотно змінила ставлення до чернецтва як суспільного стану. У результаті секуляризації відбулося скорочення кількості монастирів. У додатках до Духовного регламенту говорилося: «Не принимать мужа жену имущаго. Обычай есть муж с женой взаимное согласие творят, чтобы муж в монахи постригся, а жена бы свободна была пойти на инаго. Сей развод слову Божию противный»⁷⁷⁸.

З одного боку, приймалися заходи, спрямовані на скорочення кількості монастирів. З другого, Синод мав надзвичайно суворо стежити за чолобитними про постриг. При цьому право давати дозволи на постриг, як і право розлучати подружжя, належало виключно до компетенції Синоду.

За Духовним регламентом Петра I було введено спеціальні умови для тих, хто перебував у шлюбі і мав намір прийняти чернецтво: досягнення 50 або 60 віку, згода половини подружжя, котре залишалося в миру, наявність дорослих і не залежних матеріально від батьків дітей. Тому для тих, хто не перебував у шлюбі, були простіші умови прийняття постригу.

Проти чернецтва рішуче виступав російський мислитель М.В.Ломоносов, котрий зауважив, що воно в молодих літах є нічим іншим, як «чорним вбранням

---

⁷⁷⁷ Кормчая книга. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.]. – Гл. 42.

⁷⁷⁸ ПСЗРИ. – Т.V. – № 4022.

прикрите блудодіяння і содомство, що наносить шкоду розмноженню людського роду, не згадуючи вже про наявні дітозгубництва»⁷⁷⁹. Учений пропонував заборонити приймати чернечий постриг чоловікам до 50 років, а жінкам до 45.

Церква загалом негативно ставилася до прийняття чернецтва від живих чоловіків і дружин, завжди вбачаючи в таких учинках примус. Незважаючи на це, випадки постриження від живих дружин і чоловіків, а також через хворобу одного з подружжя існувало.

В архівах можна віднайти достатню кількість справ про прийняття чернецтва як дружин, так і чоловіків, а також прохання дозволити покинутій половині подружжя (як правило, чоловіку) знову одружитися.

Зазвичай ініціатива розлучення надходила від чоловіка, а дружина виступала в шлюбборозлучних процесах як пригнічена сторона. За законом розлучена жінка залишала дім чоловіка зі своїм посагом. На практиці їй було важко відвоювати свої права. Чоловік мав багато способів не віддавати їй придане, найчастіше застосовував побої. Він знущався з дружини і змушував прийняти чернечий постриг. М.І.Костомаров вважав, що примус до прийняття чернецтва і побої дружини були поширеними рисами тогочасного життя ⁷⁸⁰.

Тут доречно згадати перший шлюб царя Петра I, який виявився невдалим. Свою дружину він насильно постриг у черниці.

У 1721-1722 рр. князь А.В.Долгоруков змусив свою дружину Анастасію, уроджену Шереметьєву, піти в монастир, написавши листа, де вона зізнавалася в тому, що витратила своє придане на лікування. Крім того, жінка нібито відмовилася від позовів у суд на чоловіка під загрозою штрафу в розмірі 300 руб. Але як тільки А.Шереметьєвій вдалося вирватися з чоловікового дому і втекти до батьків, вона опротестувала свій лист і вимагала повернення приданого ⁷⁸¹.

Слід зауважити, що кожний випадок незаконного постриження в чернецтво став можливим завдяки участі в ньому священнослужителя. Саме священники

---

⁷⁷⁹ Письмо М.В.Ломоносова... – С. 569.

⁷⁸⁰ Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни... – С. 150.

⁷⁸¹ Полное собрание постановлений и распоряжений... – Т. 1. (1762-1772). – № 195.

заохочували протиправні дії чоловіків щодо своїх дружин, порушуючи синодські укази, які суворо забороняли самовільний постриг осіб. Причини цього були різними: незнання законів, які надходили з великим запізненням, а іноді і зовсім не потрапляли у віддалені епархії; примус з боку зацікавлених у постригу осіб; матеріальна винагорода за надання послуг.

Рішенням Білгородської духовної консисторії у 1722 р. було визнано перелюбниками обивателів Максима Пархомова і Дарію Колтовську. Виявилося, що чоловік насильно постриг у черниці свою законну дружину Ірину, після чого взяв шлюб із Дарією⁷⁸².

Звичайним мотивом для прийняття чернечого постригу була хвороба. Церква негативно ставилася до даної причини як можливості піти в монастир, тож винятки робилося лише для літніх людей. Знаючи про цю обставину, Синод обмежив права священнослужителів: «<...> разлучающихся мужа или жену от брачного союза за болезнями отнюдь без синодского рассуждения не разводит и не постригать, токмо исследовав о том обстоятельно и опасно, и освидетельствовав болезни докторами присылать доношения с письменным свидетельством в Синод и ожидать синодальной резолюции»⁷⁸³.

28 липня 1781 р. у Синоді розглядалася справа про повернення до 41-річного елисаветградського міщанина Івана Уляницького 48-літньої дружини Марфи, уродженки м. Решетилівка Полтавського полку, котра самовільно прийняла чернецтво за кордоном. Подружжя прожило у шлюбі 25 років, дітей не мало. Жінка почала переконувати чоловіка, щоб він відпустив її в монастир «в монашество по старости ее лет, и слабости здоровьям»⁷⁸⁴. Він погодився, але за умови, що доки не отримають дозволу в духовної влади, Марфа мусила там просто жити, а не приймати чернечого постригу. Жінка ж утекла від чоловіка у Польщу, де й стала черницею.

---

⁷⁸² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 43, арк. 1.

⁷⁸³ ПСЗРИ. – Т. V. – № 4022.

⁷⁸⁴ РГИА, ф. 796, оп. 62, д. 376, л. 1.

Духовна влада, довідавшись про подробиці справи, розпочала її розслідування. Виявилось, що причиною прийняття Марфою чернецтва була жорстока поведінка чоловіка і його численні зради. Жінка звернулася спочатку до священика Іоанна Якимова, а потім до протопопа Павла Базилевича. Він задовольнив її бажання і дозволив стати черницею жіночого монастиря. Крім того, Іван Уляницький дав Марфі розлучного листа, на якому поставив свій підпис отець Якимович. Через деякий час ігуменя відправила жінку збирати милостиню на Єлисаветградщину. Там їй було доставлено в духовне правління, де звинувачено в самовільному прийнятті чернечого постригу.

Як з'ясувалося, коли Марфа покинула Івана, він почав відкрито вести розпусне життя. За перелюб із заміжньою Вассою йому було призначено 7-літню єпитимію. Протопопові Базилевичу за те, що дозволив Іванові Уляницькому відпустити Марфу в монастир, не звернувшись до єпархіальної влади, було винесено догану й оштрафовано. Священика І.Якимова за те, що поставив підпис під розлучним листом, оштрафовано поклонами в церкві. Марфу було позбавлено чернецтва і повернуто до чоловіка, йому призначено єпитимію за перелюб.

2 травня 1782 р. Київська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про добровільне розлучення Іллі Будникова з дружиною Марією. Подружжя одружилось в Польщі, народило одного сина і шістьох дочок. Син став ченцем Київського Братського училищного монастиря. Маючи похилий вік, чоловік і жінка «желают последние дни жизни их посвятить на услуги монастырские в монастырях, просили по согласному их усерднейшему желанию от сожительства их разрешить и определить в монастырь на послушание»⁷⁸⁵. Двом же своїм малолітнім дочкам подружжя просило дозволити жити послушницями в дівочому монастирі з матір'ю.

Так сталося, що Ілля Будников 3 листопада 1782 р. помер, а Марії було дозволено стати черницею Київського Йорданського жіночого монастиря. Зважаючи на своє слабке здоров'я, вона просила пришвидшити отримання нею постригу.

Траплялися і справи, коли дружини шукали управу на чоловіків, які прийняли рішення про постриг. Так, у 1724 р. мешканка с. Гнилова Курського повіту Агафія

⁷⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 176, спр. 46, арк. 1 зв.

Шахова скаржилася архімандриту Курського Знаменського монастиря на свого чоловіка Харитона. Жінка зазначила, що «в прошлом году, тому ныне лет с пятнадцать, как я была вдовою, оный муж мой взял меня за себя неволею и жил со мною недель с десять и с двора меня сбил и, неубояся Бога, силою своею побрал мои пожитки, две иконы, одну окладную, денег четыре рубля, а прочее распродал, а именно – избу да овин и скот, четыре лошади, корову рыжую с теленком, десять овец, пять свиней и проч. (перечисляются одежда, обувь, посуда, хозяйственные орудия). И разоряя меня и детей моих без остатку, постригся в монахи в оном Знаменском монастыре. И имя ему наречено Сила»⁷⁸⁶.

Харитон Шахов позбавив родину житла і майна, його жінка з дітьми наймитувала, не мала й коштів для сплати подушного податку. Агафія просила розшукати чоловіка, повернути майно і житло, щоб не дати померти їй і дітям.

26 червня 1773 р. у Московській синодальній конторі почався розгляд справи за поданням брянського поміщика, відставного ротмістра Федора Бахтіна про незаконне проживання прапорщика Василя Єрасова з Ганною Михайловою. Як з'ясувалося, Єрасов мав законну дружину, яка за його відсутності вдруге вийшла заміж за Бахтіна. Василь втік у Польщу, де прийняв чернецтво і переховувався за монастирськими стінами від покарання за перелюб. На момент розгляду справи виявилось, що чоловік уже помер. Його ж першій дружині указом із синодальної контори від 12 липня 1773 р. «сожитие иметь дозволить»⁷⁸⁷.

З 1788 по 1793 рр. у Новгород-Сіверській духовній консисторії розглядалася справа «О разрешении жене священника с. Погары, мещанке Ясницкой, оставленной мужем, вступить во второй брак». Параска Ясницька повідомила, що її чоловік Максим Барановський «прошлого 1784 года в октябре месяце, браком сочетающийся со мною в городе Погаре, <...> добровольно изъяснил, что он на испытании божьими судьбами моего девства не нарушил, о чем по его <...> и я о своей стороны заверяю; и как он считает меня оставленною, толко по имени, а не по брачному ложу, своею женою, и не живя со мною в бракосочетании уже другой год,

⁷⁸⁶ Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах... – С. 118.

⁷⁸⁷ РГАДА, ф. 1183, оп. 1, т. 19, д. 513, л. 3.

просит сам духовное правление <...> его от жизни союзной светской отречении, а мне законного мужа вольна бракосочетание»⁷⁸⁸. Чоловік вирішив покінчити зі світським життям і постригтися в ченці. Консисторія задовольнила його бажання, а Параска Ясницька отримала право знову вийти заміж.

Нерідко вдови, які залишалися самотніми і немічними, доживали свого віку черницями за монастирськими стінами. Про це яскраво свідчать документи фонду «Московская синодальная контора». Фонд містить багато відомостей про прийняття чернецтва вдовами. Зокрема, 6 вересня 1738 р. у контору подала чолобитну вдова Васса, дружина покійного драгуна Ризького полку Мокрушина. Жінка повідомила, що її чоловік помер три роки тому, а вона хоче присвятити себе служінню Церкві⁷⁸⁹. Бажання жінки було задоволено, і вона стала черницею Новодівочого монастиря.

25 лютого 1741 р. удова писаря Воронежського піхотного полку Олексія Свешникова Євдокія подала в Московську синодальну контору прохання про дозвіл прийняти чернечий постриг. Жінка зауважила, що «в прошлом 1738 году волею Божею умре, тому будет три года, а после смерти его я нижеименованная осталась бездетна и пропитания никакого не имею. Понеже у меня именованной сродников никого нет и я ныне в престарелости уже, со рождения своего имею себе лет пятьдесят два года»⁷⁹⁰. Євдокії дозволили стати черницею Хотківського дівочого монастиря.

27 лютого 1741 р. у Московську синодальну контору подала прохання 60-літня служниця генерала Івана Борятинського вдова Тетяна Володимерова. Її чоловік Потап помер у 1737 р.⁷⁹¹ Заміж жінка більше не вийшла. Тож їй дозволили прийняти чернецтво і перебувати в Олексіївському дівочому монастирі.

Документи засвідчують: коли особа приймала рішення про чернецтво, то керувалася не скільки ідеалами самозречення, самопожертви і служіння Церкві й Богу, а цілком прагматичними, земними міркуваннями. Зокрема, жінки, які хотіли стати черницями, як правило, були вже похилого віку або вдовами, не мали дітей,

⁷⁸⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 712, оп. 1, спр. 107, арк. 1.

⁷⁸⁹ РГАДА, ф. 1183, оп. 3, д. 18, л. 5.

⁷⁹⁰ РГАДА, ф. 1183, оп. 3, д. 95, л. 1.

⁷⁹¹ РГАДА, ф. 1183, оп. 3, д. 115, л. 3.

які б могли їх утримувати, часто бідували. Тому перебування в монастирі було досить зручним способом забезпечити собі безбідне майбутнє. Чоловіки ж, траплялося, постригалися в чернецтво з метою приховування злочинного або гріховного минулого. Наприклад, чернечий постриг приймали двоєженці, які хотіли уникнути єпитимії.

Отже, прийняття чернецтва було проблемою для Церкви. У цьому питанні вона зіткнулася із суперечностями. З одного боку, вона заохочувала чернецтво як ознаку особливої наближеності до Бога, самозречення і самопожертви, а з другого – оберігала ідею святості і нерозривності шлюбних зв'язків.

Прийняття чернецтва було формою ліквідації шлюбу, однак воно вимагало дотримання багатьох формальностей: чоловік або дружина, які залишалися в миру, не могли більше одружуватися або мали отримати на це особливий дозвіл Синоду. Крім того, покинута сторона подружжя залишалася без вдовиного забезпечення, оскільки той, хто приймав чернецтво, забирав із собою нерухомість. Цим відрізнялося російське право від канонічних приписів, які передбачали наділяти покинуту половину подружжя частиною з власності того, хто приймав постриг. Очевидно, саме тому історики права вважали, що прийняття чернечого постригу було одним із приводів для розлучення, адже чоловік або дружина, котрі залишалися в миру, часто укладали нові шлюби.

Прийняття чернецтва при живих дружинах і чоловіках розглядалося як зазіхання на святість шлюбних зв'язків. До вже існуючих умов прийняття чернецтва були додані нові: постриг дозволявся лише після досягнення 50-60 років і в тому випадку, коли діти від шлюбу були повнолітніми і не потребували турботи батьків або, принаймні, одного з них ⁷⁹². Дозвіл на прийняття чернецтва давав лише Синод. Петро I та інші монархи негативно ставилися до чернечого постригу, особливо молодих людей, котрі мали служити на благо і розвиток держави, а не ховатися за монастирськими мурами.

Хвороба як привід для розлучення подружжя бере початок у греко-римському законодавстві, де проказа одного з подружжям була законною підставою для

---

⁷⁹² Петренко І.М. Чернецтво як привід для розлучення... – С. 107.

припинення шлюбу. У Руській Православній Церкві будь-яка хвороба була приводом для розлучення, однак в обмежених рамках.

Згідно з Кормчою книгою, прохання про розлучення через хворобу чоловіка або дружини можна було подавати через три роки після одруження, причому лише в тому випадку, коли один із подружжя мав недугу до шлюбу, а не набув її під час подружнього життя. Хворого повинні були обстежити лікарі та підтвердити хворобу, і тільки потім подружжя мало право на розлучення. Та половина подружжя, хвороба якого ставала причиною розлучення, не отримувала права на повторне одруження.

Хвороби, які змушували чоловіка і жінку розлучатися, були різними: це насамперед епілепсія, сліпота, дерматологічні, венеричні захворювання, а також каліцтво. Однак, зважаючи на те, що головною метою шлюбу було народження дітей, найпоширенішою підставою для розірвання шлюбу через хворобу була нездатність одного з подружжя до шлюбного співжиття, зокрема, імпотенція чоловіка, хвороби і вади статевих органів як чоловіка, так і жінки.

Шлюби розривалися через психічні хвороби жінок і чоловіків, які призводили до безумства і, як наслідок, до неможливості повноцінно жити подружнім життям.

20 червня 1732 р. у Київській духовній консисторії було взято до розгляду питання про розлучення мешканця Лубенського повіту Леонтія з дружиною, яка «бесом мучитися стала»⁷⁹³.

24 січня 1796 р. селянин поміщика Івана Шидловського Василь Комарицький просив Білгородську духовну консисторію розлучення з дружиною Єфросинією через її хворобу. Побралися вони в 1784 р., три роки прожили добре, а потім жінка «впала в беспрестанное пьянство и после в прелюбодеяние, что он терпеливо сносил до истекшего 1795 года, надеясь, что время и советы ея исправят. Но прошлого 1795 года в июне месяце в пьянстве ея поражена сильно параличем, от чего ума лишилась»⁷⁹⁴. Консисторія відмовила позивачеві в розлученні, а зобов'язала жити з хворою дружиною.

---

⁷⁹³ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 24.

⁷⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 3726, арк. 1.

Різноманітні інфекційні захворювання жінок, епілепсія, які призводили до каліцтва і відсутності повноцінного життя, змушували чоловіків звертатися до духовних судів і просити розлучення. Зокрема, 18 квітня 1726 р. у Білгородській духовній консисторії була порушена справа про розлучення Мар'ї Бекетової. Жінка звернулася з проханням до єпископа Єпифанія про розірвання її шлюбу з чоловіком Микитою Бекетовим через те, що в неї відгнила права нога «и по всему телу великая болезнь»⁷⁹⁵, і просила дозволити її чоловіку знову оженитися. Проте єпископ, вважаючи шлюб нерозривним союзом подружжя, виніс вердикт: «Что посещением Божиим болит, то благодарно терпеть, а мужу на иной жене жениться невозможно, покамест жива будет болящая жена, понеже Сам Господь запрещает тако творити»⁷⁹⁶.

2 вересня 1733 р. мешканець м. Яблунева Петро Щелкунов подав прохання про розлучення із сліпою дружиною Ксенією. Вони прожили у шлюбі двадцять вісім років, народили двох дітей, котрі померли. Близько семи років тому Ксенія осліпла, на її правій нозі «пальцы червь отточил, и в летнее время ежегодно в той нозе бывають черви»⁷⁹⁷. Три роки подружжя вже не жило разом, Ксенія мешкала у своїх рідних братів, і в 1731 р. дала Петрові «отпускное письмо», аби йому можна було «жениться на иной жене»⁷⁹⁸. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя, Петро Щелкунов зобов'язувався допомагати колишній дружині.

8 лютого 1770 р. Деркуське духовне правління звітувало преосвященному Тихону Воронежському, що у слободі Барановій дружина Григорія Шевченка Ксенія через свою хворобу (на ногах мала великі рани й одна нога зовсім не рухалася) більше не хотіла з ним жити. Тому при свідках вона дала чоловікові «розлучний лист», яким дозволила знову одружитися, зважаючи на його молодий вік. Цього листа було надано в духовний суд⁷⁹⁹. Утім, він відхилив прохання жінки.

⁷⁹⁵ Лебедев А.С. О брачных разводах по архивным... – С. 4.

⁷⁹⁶ Там само.

⁷⁹⁷ Там само. – С. 4.

⁷⁹⁸ Там само. – С. 5.

⁷⁹⁹ Лебедев А.С. О брачных разводах по архивным... – С. 30.

У жовтні 1773 р. до Пирятинського духовного правління звернувся мешканець с. Білоусівки Антон Посух і просив дати йому розлучення та право на повторний шлюб у зв'язку з хворобою дружини ⁸⁰⁰.

У поданні він написав, що зі своєю дружиною Марією обвінчався ще 1759 р., тобто чотирнадцять років тому, а прожив у шлюбі півтора року. Причиною стало те, що „<...>на ней явилась черная болезнь, с которой болезни впадши об землю едва жива остается, кроме ж – бежит невестимо куда, и что оная болезнь не только прекращается но час от часу и больше расширяется” ⁸⁰¹. Через таку хворобу Марія переїхала жити до батька.

Тривалий час Антон Посух залишався самотнім, а 1773 р. вирішив знову одружитися. Духовне правління доручило провести розслідування ієрею Свято-Георгіївської церкви с. Бондарі Опанасові Михайловському. Він узяв свідчення в батька Марії Івана Васковського, котрий визнав, що Антон Посух справді вже 12 років з його дочкою не проживав „по причине трагической ее болезни падучей” ⁸⁰². Таким чином, було підтверджено, що перша дружина Посуха, судячи з симптомів хвороби, недужала на епілепсію. Унаслідок проведеного розслідування Пирятинське духовне правління задовольнило клопотання позивача. 9 грудня 1773 р. воно ухвалило рішення про розлучення Марії Васковської й Антона Посуха та дозволило чоловікові „<...> с другою женою браком сочетаться <...>” ⁸⁰³.

11 січня 1774 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про розлучення мешканців с. Козлова Григорія Матвієнка та Марії Бояриної. Подружжя прожило у шлюбі шість років, однак лише один із них – щасливо. Чоловік скаржився, що дружина «упала в всеягчайшую болезнь, через которую одна нога всохла, а другая скоротилась, и руками действовать не может» ⁸⁰⁴. Однак консисторія ухвалила рішення не розлучати подружжя. Григорій

---

⁸⁰⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 364, арк. 1.

⁸⁰¹ Там само, арк. 1.

⁸⁰² Там само, арк. 4.

⁸⁰³ Там само, арк. 5.

⁸⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1035, арк. 10.

Матвієнко мусив жити з Марією до смерті. У справі є повідомлення, що жінка від хвороби померла 11 березня 1774 р.

Справа про розлучення у зв'язку з недугою дружини була порушена чоловіком – жителем с. Бубни Тимофієм Крамаренком. 30 червня 1777 р. він подав позов до Пирятинського духовного правління про розірвання шлюбу з Катериною Шокотковною. За свідченнями чоловіка, їхнє подружнє життя тривало два дні. Одразу після весілля жінка вирішила перевезти частину майна від батьків до оселі чоловіка. Приїхавши до батьківської домівки, Катерина піднімала важкі речі, зокрема, вантажила на підводу мішки з житом, унаслідок чого надірвалася ⁸⁰⁵. Відтоді подружжя жило окремо.

Під час розслідування справи Катерина Шокотковна повідомила слідству нові факти. Жінка сказала, що чоловік, довідавшись про хворобу, сильно побив її ⁸⁰⁶, після чого вона категорично відмовилася з ним жити. Літні жінки, оглянувши потерпілу, з'ясували, що Катерина вже не здатна до подружнього життя і не може мати дітей. Цей факт доповнювався взаємним бажанням сторін розлучитися. Однак рішення у цій справі так і не було ухвалено.

17 серпня 1792 р. Білгородська духовна консисторія отримала прохання від мешканця слободи Руська Лозова Харківської округи від Євтея Шарапова, в якому чоловік просив дозволу вдруге одружитися через хворобу своєї дружини Марії. Чоловік повідомив, що жінка, поживши у шлюбі два роки, «впала в венерическую болезнь и великое гноище» ⁸⁰⁷. Вона повернулася до батьків і жила в них уже шістнадцять років. 5 березня 1791 р. Марія написала «розлучного листа», яким звільнила чоловіка від подружніх обов'язків і, за словами Євтея, «дозволила мне жениться и потому, что, зная мое убожество и одиночество, чтоб дом мой не разорился и более того не пришел я в убожество, почему я того села Лозового к растриженому священнику Антону, кой в том селе служил дьяконом, спрашивая можно-ли мне жениться по данному от жены письму, или ехать в Белгород к

---

⁸⁰⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 559, арк. 2.

⁸⁰⁶ Там само, арк. 2 зв.

⁸⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2528, арк. 14.

Вашему Преосвященству (єпископу Білгородському і Курському Феоктисту. – Прим. І.П.), которой мне сказал, что ехать незачем»⁸⁰⁸. Євтей заплатив ієреєві 16 руб. та ще й дав два мішки пшениці і жита, «доведа» його «до крайнього разорения и убожества»⁸⁰⁹.

Шарапов доглядав за своїм старим батьком і на час розгляду справи проживав у монастирі. Він просився додому на місяць, щоб зібрати врожай, а також клопотався про можливість укладання другого шлюбу. Однак рішення в даній справі нам не відоме.

Позивачами до духовного суду виступали й жінки, котрі як привід для розлучення висували хвороби чоловіків, ідентичні захворюванням жінок, – психічні, інфекційні, каліцтва тощо.

20 травня 1724 р. у «Реестре дел Киевской духовной консистории за 1723-1724 гг.» зроблено запис про мешканку м. Бердянськ Анастасію, «которой мужа бес от 14 лет мучит»⁸¹⁰. Консисторія вирішила «отказать за иного пойти, но жить с ним по смерть его неразлучно»⁸¹¹.

24 серпня 1724 р. Київська духовна консисторія почала розгляд справи: «По доношению челобитному Агафии Мироновны, жительки городской, на мужа своего, который за злодейство потерял нос свой, просячи з оным разлучения, теды приговорил ей суд консисторский взяти из городской ратуши свидетельство заручного сотника и прочиих тамошних мещан, что ежели он таков и явити оное в консисторию и в тое время будет рассуждение»⁸¹².

В іншій справі позивачем виступала дочка полкового хорунжого Євдокія Зайковська, яка в жовтні 1793 р. просила Пирятинське духовне правління розірвати її шлюб з поручиком Федором Бедновим⁸¹³. Розслідування обставин дозволило дійти до висновку, що насправді це був не шлюб, а лише заручини, які до XVIII ст.

⁸⁰⁸ Там само, арк. 14-14 зв.

⁸⁰⁹ Там само, арк. 14 зв.

⁸¹⁰ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 22 зв.

⁸¹¹ Там само.

⁸¹² ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 37.

⁸¹³ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1154, арк. 1.

прирівнювалися до вінчання. Пізніше, з 1775 р. обряд заручин почав здійснюватися одночасно з вінчанням. Однак ця справа засвідчує, що Церква й надалі продовжувала здійснювати заручини окремо від вінчання.

Дівчина пояснювала причину її розлучення з чоловіком тим, що він зловживав алкоголем, „а через п'янство его приключилась ему падучая черная болезнь”, тобто епілепсія. Окрім того, вони вже п'ять років заручені, а наречений не прагне „совершить с нею брак”⁸¹⁴. Згідно з нормами Кормчої книги, побратися слід було протягом чотирьох років після заручин.

Розслідування тривало п'ять місяців, було проведено допит свідків та винуватців. Федір Беднов заперечував свою алкогольну залежність та епілепсію, а у зволіканні з одруженням звинувачував дружину. Власник квартири, де проживав Беднов, розповів про його погану звичку зловживати алкоголем і напади епілепсії⁸¹⁵. Цей факт підтвердили і кілька свідків. Київська духовна дикастерія, враховуючи всі обставини справи, анулювала заручини, тож клопотання позивачки було відхилене.

Розглядаючи хвороби як привід для отримання розлучення, слід зауважити, що найголовнішою з них була фізична неспроможність до статевого життя. Позивачами у таких випадках виступали і жінки, і чоловіки. Проаналізуємо чоловічі наративи, в яких ідеться про розлучення з дружинами через їх неспроможність до статевого життя або народження дітей.

20 вересня 1723 р. у «Реестре дел Киевской духовной консистории за 1723-1724 гг.» записано, що «жена Карпа неспособная к совокуплению плотскому, разлучается от мужа и мужу инную можна поняти»⁸¹⁶.

27 квітня 1724 р. до Київської духовної консисторії звернулася мешканка с. Мала Бугаївка Єфимія Степаниха. Жінка просила розлучити її сина Івана з Ганною Сидорівною через «неспособность до малженского ложа»⁸¹⁷ її невістки, щоб було «волно ему где Бог пошлет лучше жениться, а она может в монастырь или где

---

⁸¹⁴ Там само, арк. 1.

⁸¹⁵ Там само, арк. 4.

⁸¹⁶ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 2 зв.

⁸¹⁷ ІР НБУВ, ф. 232, спр. 2, арк. 51.

похочить жити или служить»⁸¹⁸. Консисторія ухвалила рішення: незважаючи на те, що подружжя живе разом лише півтора роки, а дружина не здатна до подружнього життя, шлюб розірвати, чоловікові дозволити одружитися вдруге, а жінці рекомендувати піти в монастир.

1 червня 1793 р. до Білгородської духовної консисторії надійшло прохання від поміщика, капітана Івана Ковалевського із с. Соснівка Золочівського повіту. У ньому він повідомив, що дружина його 22-літнього селянина Якова Овчаренка Єфросинія є «от природы в тайном уде уродом»⁸¹⁹. Поміщик звелів старим жінкам оглянути її і ті «нашли и ему, капитану, объявили, что у нее, Ефросинии, где быть должно тайному уду, находится самомалейший для испущения урины проход, а протчее все место зарослое твердою костью или хрящем»⁸²⁰. Це і було підставою для порушення справи про розлучення. Під час іншого, компетентнішого обстеження лікарем Яновським з'ясувалося, що в подружжя все гаразд і що жінка «имеет как костей, так и тела детородного уда натуральное положение, и никаких наростов костяных, ни хрящевых, не оказалось, равно и у мужа ее Якова Овчаренка детородный уд натуральный, и видно, что он Овчаренко и жена его по незнанию не имели плотского совокупления»⁸²¹. Тому духовний суд шлюб не розірвав.

20 січня 1797 р. у Київській духовній консисторії було розпочато справу за «нижайшим прошением» мешканця с. Михайлівка Богодухівської округи Богуславського повіту Федора Оробця. Він писав: «Назад тому уже третий год, я нижайший, сына своего родного Григория оженил селения Синицы на дочери тамошнего жителя Якова Жиденка Александре, с которою сын мой Григорий, терпя чрез три года несогласие в неимении у нее настоящего плотского содеяния»⁸²². Свекор просив розлучити сина з невісткою і дозволити одружитися вдруге. Жінку оглянув лікар Орловський і підтвердив її нездатність до подружнього життя. Справа, на жаль, без рішення.

⁸¹⁸ Там само.

⁸¹⁹ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4819, арк. 1.

⁸²⁰ Там само.

⁸²¹ Там само, арк. 6.

⁸²² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 7, арк. 1.

Із проханням про розлучення 8 липня 1797 р. звернувся до Білгородської духовної консисторії мешканець Тростянця Яків Вчорашній. З 24-літньою дружиною Оленою Прутиковою він побрався у лютому 1794 р., але вже чотири роки «не имеет с оною женою своею супружеского пребывания по той причине, что она жена его, не имея способных к сожитию по-человечеству не только детородных частей, но и на грудях знаков, отличающих женский пол от мужескаго, а по сему в таком противоестественном расположении она Елена, будучи неспособна к рождению детей бесполезно налагает узы брачного союза на него, находясь сама не в состоянии быть ему женой»⁸²³. Про свої вади жінка нікому не розповідала. Оленина мати підтвердила слова зятя. Лікар, оглянувши жінку, виніс вердикт: тазова кістка й кістка на вході до матки утворили дуже вузьку щілину, яка робить неможливим статевий акт.

Консисторія ухвалила рішення про розлучення пари, Олена повернулася жити до батьків, їй було заборонено знову виходити заміж. Крім того, за приховані вади на неї було накладено штраф.

В архівних матеріалах духовних судів збереглося й чимало справ, де жінки прагнули розлучитися зі своїми чоловіками через їхню хворобу, яка призвела до нездатності виконувати подружні обов'язки (імпотенцію), вади статевих органів тощо.

З 14 червня 1727 р. в архіві Білгородської духовної консисторії збереглася справа, де мешканка с. Покровське Усердського повіту Мотря Губина скаржилася протопопу Микиті Нестерову, що після одруження у квітні 1725 р. з Григорієм не мала «сопряжения <...> понеже де, у его, Григория, естества нет»⁸²⁴. Він підтвердив слова дружини: «по святой и непорочной евангельской заповеди, ей-же-ей в правду, женился я в прошлом 1725 году, а от роду лет мне было шестнадцать, и сопряжения у меня с женою соею Матреною плотского не было и по сие время нет, того ради, что у меня естество малое, и потому я, Григорий, обещаю дать ей,

⁸²³ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4082, арк. 1.

⁸²⁴ Лебедев А.С. О брачных разводах по архивным... – С. 5.

Матрене, свободу»⁸²⁵. Архієрей визнав, що для розлучення замало свідчень Губіна, тому його треба було вислати в Білгород, де провести лікарське обстеження.

24 січня 1758 р. Київська духовна консисторія почала розглядати справу про статеве безсилля Степана Дяченка, котрий перебував у шлюбі з Ганною п'ятнадцять років. Жінка запевняла, що «с ним законного совокуплення за паралежною на нем имеющуюся болезнию не имела»⁸²⁶. Не проживши й півроку, чоловік утік. Потім повертався і знову тікав. Зрештою, оселився в с. Бузові в Польщі. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя і наказала «впредь ей, Анне, его, Стефана Дяченка, ни под каким видом своим мужем, так же и ему, Стефану, ей, Анны, своею женою не именовать и в письмах не писать»⁸²⁷.

10 жовтня 1776 р. жителька села Короваї Марина Гноева просила дати їй розлучення через недугу її чоловіка⁸²⁸. У заяві вона писала: „Седьмой год как вышла я в замужество за подданного полка бунчукового товарища Петра Свечки Гришку Гноевого, и с того времени, с ним, мужем моим плотского сношения не имела по невозможности его в том”⁸²⁹. Вона просила дозволити їй розірвати шлюб, щоб не впасти у гріховне життя. Однак з невідомих причин медичне обстеження Григорія Гноевого не було проведене, а тому справа залишилася без рішення.

23 серпня 1779 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоємужжя однодворки Мар'яни Барабашової. За життя першого чоловіка Семена жінка вдруге вийшла заміж. З'ясувалося, що подружжя повінчалось вісім років тому. Однак «во время сочетания от злых людей он, Семен, испорчен, а кем, он того не знает, то, по таковой причине живучи, он, с нею, Марьяною, через восемь лет плотского совокупления не имел, и затем по прошению тестя и тещи его, а оной Марьяны родный родителей, разводное письмо по простоте своей, почитая оное за непротивное законам, от себя дал, ныне ж он, Семен, пришел в первобытное свое здоровье и с означенною женою его Марьяною жить по-

⁸²⁵ Там само. – С. 6.

⁸²⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 153, спр. 6, арк. 36.

⁸²⁷ Там само, арк. 60-60 зв.

⁸²⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 513, арк. 1.

⁸²⁹ Там само, арк. 1.

прежнему желает, и плотское совокупление иметь с нею в состоянии»⁸³⁰. На жаль, справа до кінця не доведена, тому не знаємо, чим вона закінчилася.

Коли факт нездатності одного з подружжя до статевого життя підтверджувався, то шлюб розривали, причому ту особу, через яку відбулося розлучення, не прирікали на довічну безшлюбність (таке практикувалося в Московській єпархії). У 1786 р. у Білгородській духовній консисторії розглядалася справа проти Захарія Бобрицького. Заяву подав його тесть, мешканець с. Могриці Миропільського округу Яків Коваленко. Він скаржився на свого зятя, котрий після двох з половиною років одруження «за оказавшеюся неспособностью, по болезни, с женою своею, его, Якова, дочерью Евфросиниею, плотского совокупления не имел»⁸³¹. Після відповідного медичного обстеження подружжя розлучили. Єфросинія знову вийшла заміж.

Однак у 1797 р. Захарій Бобрицький знову надіслав прохання в Миропольське духовне правління, у якому пояснив, що вже вилікувався і хотів би знову одружитися. Чоловік подав свідоцтво лікаря, яке підтверджувало його слова. Консисторія ухвалила рішення: «Как означенный Бобрицкий никакой ныне не имеет болезни, препятствующей к супружескому сожитию, жена его первая уже в замужество, то дозволить ему, Бобрицкому, по молодым его летам, которых он имеет тридцать один, вступить в законный брак с другим лицом»⁸³².

Мешканка села Кейбалівка Євдокія Онанченко 3 серпня 1779 р. подала позов до Пирятинського духовного правління про розлучення з чоловіком Василем. Причиною було те, „что оной муж <...> с ней никакого совокупления не имеет”⁸³³. Жінка навіть розповіла таку інтимну деталь, що на весіллі Василь попросив товариша, щоб той її „от девства растлил” через свою нездатність. Рішення у справі відсутнє.

5 травня 1787 р. Київська духовна консисторія прийняла до розгляду справу, в якій 16-літня Ксенія Перебийніс просила розлучити з Матвієм Минкевичем «по

⁸³⁰ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1025, арк. 1.

⁸³¹ Лебедев А.С. О брачных разводах по архивным... – С. 6.

⁸³² Там само. – С. 7.

⁸³³ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 665, арк. 1.

причине скорченного в него тайного уда»⁸³⁴. Побралися вони в 1785 р. Жінка запевняла, що під час шлюбної ночі чоловік «растлил мое девство пальцем»⁸³⁵. Матвій наполягав на тому, що це йому було пороблено під час весілля, тому, соромлячись свого безсилля, він почав пити. Теща вигнала зятя. Матвій хотів найняти квартиру і забрати туди Ксенію. Однак теща її не пустила і запевняла, що навіть тоді, коли чоловік вилікується, не віддасть йому дочки. Вона заборонила зятеві бачитися з Ксенією.

Лікар, котрий проводив обстеження, підтвердив статеве безсилля Матвія. Проте чоловік знайшов лікаря Розлача, котрий може нібито чимось допомогти. У відчаї Матвій запропонував здійснити статевий акт у присутності лікаря: «куда призвал бы и <...> жену, и там для лучшего uznания состоятельства моего учинить то совокупление при бытности его, Розлача»⁸³⁶. Лікар відмовився, мотивуючи це браком часу і далекою відстанню до квартири Матвія.

Мати Ксенії запропонувала інший варіант: вона зібрала на квартирі лікарів, трьох жінок і чоловіків. У їх присутності Матвій мав продемонструвати свою готовність до статевого акту і, таким чином, у комірчині «приступил к законному с женою моею совокуплению, и, узнав дарованным мне от Бога естеством, что жена моя не оказалась уже при девстве»⁸³⁷. Присутні почали насміхатися з чоловіка, він зрозумів, що потрапив у пастку. Тому теща заборонила йому бачитися з Ксенією.

Лікар Масловський, котрий провів ще одне обстеження чоловіка, констатував, що у чоловіка «паралезная болезнь»⁸³⁸, яка є невиліковною. Минкевич благав не вірити лікарям, звинувачував свою тещу в розпусному житті, яка й дочку свою вчить такому. За церковними приписами, розлучати пару дозволялося через три роки після початку подружнього життя. Цей час минув, а чоловік так і не вилікувався, тому подружжя розлучили. У справі є відомості, що Матвій Минкевич помер від венеричної хвороби.

⁸³⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 181, спр. 30, арк. 1.

⁸³⁵ Там само, арк. 1.

⁸³⁶ Там само, арк. 10-10 зв.

⁸³⁷ Там само, арк. 11.

⁸³⁸ Там само, арк. 11зв.

3 серпня 1791 р. до Київської духовної консисторії звернулася 19-літня кийвська міщанка Дарина Гризлова з проханням розлучити її з 23-літнім чоловіком Дмитром Лавріненком «по причине его неспособности к сожитию»⁸³⁹. Одружилися вони 8 липня 1789 р. Проте жінка заявляла: «Когда во время свадьбы дошло до обыкновенного супружеского совокупления, то оной мой муж по употреблении всемерных средств, не возмогши возыметь со мною естественным порядком сношения, лишил меня девства своим перстом и приказал мне под строгим наказанием о том молчать, что я и исполнила»⁸⁴⁰.

Чоловік запевняв, що «от своего рождения и пока не был с нею обвенчан чувствовал в себе способность к супружескому сожитию, чего для и к тому браку приступил, но по обвенчании, того же дня, когда оное и совершено, во время вечера, когда он Лавриненко вошел в ту комору, где была нынешняя ево жена, по телу сделалась величайшая во внутренности ево колька, далее обморок, по которому он не мог никого пред собою видеть, и, будучи в бесчувствии, упал тамо на землю, и в сем случае отлит был водою»⁸⁴¹.

Через півтора роки подружнього життя Дмитро зізнався про свою хворобу родичам, пробував лікуватися. Однак лікарі винесли вердикт: хвороба вроджена. Чоловік став бити дружину, виганяв із дому. Дарина зауважувала, що не може чекати три роки, а прагне жити повноцінним життям і знову вийти заміж. Кілька жінок, які оглядали Дмитра, запевняли, що це не хвороба, а зурочення під час весілля. У чаклунстві чоловік звинувачував свою дружину, адже знайшов, зашиті у його подушці людські кістки. Не стерпівши знущань, Дарина пішла жити до своїх родичів. На жаль, справа залишилася незакінченою.

19 січня 1793 р. дружина солдата Кирила Морозова Агафія Коновалова звернулася з проханням розлучити її з чоловіком через його нездатність до статевого життя. Вони побралися в 1792 р. на Правобережжі. Агафія свідчила: «<...> хотя мы обое православной греческой веры, однак венчаны тамо униатским попом, и после

⁸³⁹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 185, спр. 47, арк. 1.

⁸⁴⁰ Там само.

⁸⁴¹ Там само, арк. 5.

такой женитьбы означенной муж мой оказался тогда ж и понеже совсем несостоятелен к обыкновенному совокуплению, хотя каждую ночь томит меня напрасно, и изнуряет частыми побоями и разными наругательствами»⁸⁴².

Кирило Морозов, довідавшись про те, що його дружина подала позов про розлучення, написав зустрічне «доношение» в Київську духовну консисторію: «До вступления моего с нею в законный брак, совершенно не понимал, что оной составляет, и томя ее (дружину. – Прим. І.П.) иногда погрешал, делая ей побои. Ныне рассуждаю, что нахожу себя: 1) совсем к совокуплению неспособным; 2) по бедности своей хождения по суду иметь до конечного определения не могу, что все и побудило меня оставить жену мою навсегда свободной»⁸⁴³. Справа, на жаль, без остаточного рішення.

Дружина Гната Даценка з с. Рудки Домнікія Гроздівна у січні 1799 р. наполягала на розірванні шлюбу після кількох місяців подружнього життя. У заяві вона писала: „1798 года во второй день обвенчана я в церкви села Рудьки тамошним священником Гавриилом Смирницким с крестьянином господина моего пирятинского, помещика, поручика Григория Боярского жителем села Рудьки Игнатом Даценком первым браком. И с самого того дня по ныне помянутый муж мой Даценко не разделял со мною супружеского ложа <...>. Чрез обман матери его вступил со мною в брак <...> чтобы я была их работницею”⁸⁴⁴. Однак Пирятинське духовне правління, посилаючись на норми Кормчої книги, відмовило у цьому проханні, пояснюючи тим, що відповідний позов можна було подавати лише через 3 роки після початку подружнього життя, а їхній шлюб тривав лише один рік⁸⁴⁵.

15 березня 1798 р. у Білгородську духовну консисторію звернулася мешканка слободи Пушкарної графа М.П.Шереметьєва Охтирського повіту Ганна Коткова. Жінка писала: «Прошлого 797 года в последних числах февраля вышла я в замужество той же слободы за подданного Илью Григорьева, сына Котка, которой затем оказался, что он тайного уда вовсе не имеет, и потому к супружескому

⁸⁴² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 187, спр. 7, арк. 1-1 зв.

⁸⁴³ Там само, арк. 4.

⁸⁴⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1395, арк. 1-1 зв.

⁸⁴⁵ Там само, арк. 2.

сожитию и к деторождению неспособен»⁸⁴⁶. Чоловіків батько не знав про хворобу сина. Сам же Ілля запевняв, що «соитие имел, но редко»⁸⁴⁷, якимось захворів, пролежав сім тижнів і потім у нього виникла ця статеві хвороба, яка призвела до безсилля.

Місцеві мешканці Білгородської округи слободи Підмонастирської – Микита Ковалевський, Кирило Бондаренко, Герасим і Максим Литвиненки, Василь Школенко, оглянувши Іллю, під присягою засвідчили, що «тайный уд хотя и имеется, но к плотскому сожитию неспособен, по его крайней малости, и якобы втянут внутрь, и как примечательно от рождения плотского совокупления не имел, и впредь иметь нет надежды»⁸⁴⁸. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя, незважаючи на те, що після їхнього одруження не минуло трьох років.

До цієї ж справи повернулися у 1800 р. Ганна Коткова знову звернулася до Слобідсько-Української духовної консисторії з проханням розлучити її з Іллею «по неспособности его к супружескому сожителству». Котков запевняв, що «что он 1797 года последних чисел февраля месяца, вступя в законный брак с Анною Радионовою дочерью Цыруликовою, имел плотское совокупление хотя не редко, а после сего по выздоровлении от приключившейся уму того ж года болезни, кою одержим был недель до семи, не имел сожития по причине повреждения тайного уда, да и впредь к таковому сожитию надежды мало предвидит»⁸⁴⁹. Після відповідного медичного обстеження лікарем Микитою Пузиревським підтвердився факт статевого безсилля чоловіка. Проте консисторія ухвалила рішення: коли мине три роки, дозволити Ганні вийти заміж удруге, а Іллі перебувати в довічній безшлюбності.

Мешканка с. Мала Рача Радомишльського повіту 24-літня Марфа Радченко 31 травня 1799 р. подала в Київську духовну консисторію заяву, де просила розлучити її з чоловіком-карликом 25-літнім Кирилом Радченком. Вийшовши заміж в 1794 р., жінка «и по сие время живя супружеского телесного совокупления не имела по

⁸⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 4351, арк. 5.

⁸⁴⁷ Там само, арк. 14.

⁸⁴⁸ Там само, арк. 18.

⁸⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 574, арк. 6.

неимению в его Радченка должного члена», тому терпіла «немилые <...> беды да и по человечеству терпеть больше не в силах»⁸⁵⁰. Також жінка додала, що «иметь же ея у себя Радченко желает единственно для вспомошествования в работах и панщины»⁸⁵¹.

Лікарська експертиза підтвердила безсилля чоловіка і його вроджену нездатність до статевого життя. Цього й можна було очікувати, зважаючи на те, що Радченко був карлик. Консисторія ухвалила рішення про розірвання шлюбу, і Марфа отримала дозвіл знову вийти заміж.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, доходимо до висновків, що хвороба одного з подружжя, згідно з церковними канонами, призводила до розлучення лише після трьох років подружнього життя і в тому випадку, коли вона була набута до одруження. Причому винному в розлученні заборонялося знову укладати шлюб. Однак архівні документи духовних судів свідчать, що ці правила порушувалися.

Церква неохоче йшла на розлучення через хворобу одного з подружжя, тому цей привід рідко брався до уваги. Свідченням цього є невелика кількість справ, збережених в архівних фондах, де чоловік або жінка домоглися розлучення через хворобу.

Публічно заявляти про хвороби було справою делікатною, тому подружжя могло полюбовно домовитися між собою і жити окремо, не сповіщаючи про це офіційну владу. З проханням про повторне одруження через хворобу (імпотенцію) чоловіка зверталися переважно жінки, мотивуючи це неможливістю мати дітей, і просили духовний суд знову одружитися з метою їх народження. Складність розслідування таких справ полягала в їх делікатності, а довести хворобу було непросто. Такі випадки потребували проведення відповідного медичного обстеження. Лише з другої половини XVIII ст. його систематично стали використовувати для підтвердження хвороби, що, звичайно, призвело до більш реальної можливості отримати розлучення.

---

⁸⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 394, спр. 37, арк. 2.

⁸⁵¹ Там само, арк. 26 зв.

4.5. Побутування самовільних розлучень. Четверті шлюби

У XVIII ст. побутував такий спосіб розлучення подружжя, як написання «розлучних листів» («разводных писем»). Вони не були законною підставою для розірвання шлюбу, але широко застосовувалися в реальному житті. «Розлучний лист» становив собою письмовий документ, в якому чоловік і дружина домовлялися розірвати подружнє життя, визначали долю спільних дітей, ділили майно тощо. Юридично це не було законне розлучення, і подружжя перебувало в шлюбі, тобто, коли один із них укладав новий шлюб, то він був не дійсним. «Розлучні листи» допомагали обійти закон, який визначав обмежену кількість приводів для розлучення, позаяк повсякденне життя було різноманітнішим, ніж мертва буква закону. Крім того, законний процес розлучення вимагав тривалої і дорогої процедури, що не могли собі дозволити незаможні верстви населення.

Особливо негативно ставилася Руська Православна Церква до самовільних розлучень подружжя. Вона встановила жорсткі причини для розірвання шлюбу, як-от перелюб, відсутність одного з подружжя більше, ніж п'ять років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатощлюбність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини та інші. Тому причини для розірвання шлюбів звичаєвого права, яке віками виробило свій погляд на шлюб як на вільну угоду, яку чоловік та жінка за своєю власною ініціативою укладають і розривають, і церковні приписи не збігалися. На практиці це спричиняло до конфліктів, які ламали людські долі.

Подружжя вдавалося до «розлучних листів» у таких найбільш поширених випадках: по-перше, за обоюсторонньої згоди чоловіка і дружини, але за відсутності законних причин для розірвання шлюбу; по-друге, коли ініціатором розлучення був один із подружжя, котрий одноосібно розривав шлюб, не узгоджуючи своє рішення з дружиною або чоловіком. Законних причин для розлучення у цьому разі також не

було. Істотна різниця між названими варіантами розірвання шлюбу за «розлучним листом» полягала в тому, що в першому випадку подружжя нехтувало авторитетом церковної влади і законом, а в другому – зачіпалися інтереси Церкви і покинутої половини подружжя.

У 1715 р. ніжинський хорунжий Іван Величковський одружився з дочкою новгород-сіверського протопопа Єфимією Заруцькою. Шлюб виявився невдалим, тож чоловік звернувся до київського митрополита Варлаама з проханням дати йому розлучення. У цей період „<...> церковні давні погляди на суть шлюбу були ще живими в малоруському суспільстві, але вище духовенство не могло вже більше поблажливо ставилося до них, а зобов'язане було узгоджуватися у цій справі з поглядами центрального уряду, який наполягав на безумовному виконанні шлюбних церковних постанов”⁸⁵². Тому Варлаам надіслав прохання Івана Величковського до Синоду. Там, розглянувши справу, дозволили йому розлучитися, але заборонили одружуватися вдруге. Синод кваліфікував одруження при живій дружині перелюбом. Обурений таким рішенням, Іван Величковський 1724 р. одружився, всупереч настановам Синоду, з Анною Новицькою. Київський митрополит визнав цей шлюб недійсним і на подружжя було накладено церковну єпитимію. Однак Величковський не підкорився рішенням Синоду і не подався разом із дружиною відбувати покарання у монастир. Тоді подружжя було відлучено від Церкви. І лише після того, як у 1731 р. померла перша дружина Івана Величковського, йому вдалося виклопотати у Синоду зняття церковного покарання і дозволу доживати віку із законною дружиною Анною.

Яскравим прикладом неможливості отримати розлучення до смерті є подружнє життя бунчукового товариша Івана Миклашевського. Миклашевські належали до знатних родів Гетьманщини, вони були переважно вихідцями з поляків, за вірну службу гетьману Богданові Хмельницькому отримали землі і посади. У грудні 1724 р. молодший син стародубського полковника Михайла Миклашевського – Іван одружився з Євдокією, в подружжя народився син Павло. Наступного року прийшов наказ із Санкт-Петербурга й Івана забрали у Гілянський похід, що тривав майже два

---

⁸⁵² ІР НБУВ, ф. 81, спр. 10, арк. 2.

роки. За його відсутності Євдокія у Стародубі чинила блуд. Про це Іван Миклашевський свідчив: „свалявшись с некоторым моим же служителем, прижила блудно двое детей, из которых одно без моей в Малой России бытности, а другое за возвращением моим из похода, взятая уже за тем пороком маткою ее в дом свой, там родила; чрез что до крайнего я пришел разорения и обесславления”⁸⁵³. Жити з дружиною Іван більше не хотів і тому просив чернігівського архієрея Іродіона Жураковського дати розлучення та дозвіл повторно взяти шлюб. У справі Івана Миклашевського про розлучення брав участь Феофан Прокопович. Однак так до кінця свого життя він і не дочекався розлучення. Помер Іван Миклашевський у 1740 р., а його вдова повторно вийшла заміж за Стародубського полкового писаря Степана Петрункевича.

Такі приклади неможливості отримання законного розлучення і повторного одруження провокували мирян вдаватися до самовільних розлучень без санкції церковної влади.

Нерідким явищем було написання «розлучних листів» безпосередньо священнослужителями. Їх поведінку можна пояснити різними обставинами. По-перше, часто панотці отримували за це матеріальну винагороду. По-друге, священників обирали на цю посаду парафіяни, у зв'язку з чим вони перебували в певній залежності від мирян, які могли їх переобрати, або впливати на них, іноді вдаватися до погроз. Парафіяльний ієрей не завжди мав можливість звернутися за допомогою до архієпископа, оскільки той перебував далеко, а панотець стикався з парафіянами щоденно. Крім того, парафіяльні священники часто позитивно ставилися до «розлучних листів», не бачачи в них нічого протиправного. Укази Синоду, в яких гостро заперечувалися і переслідувалися «розлучні листи», у віддалені єпархії потрапляли з великим запізненням або й не надходили зовсім, через що ієреї порушували закони, самі того не відаючи.

У 1730 р. указом імператриці Анни Іоанівни Синод засудив самовільні розлучення, пригрозивши ієреям у разі невиконання «тяжким штрафом, лишенням

---

⁸⁵³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии... – С. 251.

священства»⁸⁵⁴. При імператриці Катерині II указом від 8 червня 1767 р. парафіяльним священикам було заборонено видавати «розлучні листи»⁸⁵⁵. Синод докладав максимальні зусилля для боротьби з самовільними розлученнями. Розірвані шлюби через розлучні листи визнавалися недійсними, навіть коли подружжя десятки років проживало окремо.

Однак, незважаючи на боротьбу Синоду з розлучними листами, на практиці вони продовжували побутувати. Руська Православна Церква жорстоко карала як мирян, так і священнослужителів за їх застосування. Наприклад, у 1732 р. Синод звелів побити батогами подружжя Костилевих за «самовольно совершеное ими разлучение от сожительства друг с другом»⁸⁵⁶. Крім того, Синод зобов'язав їх знову жити разом, чоловіка ж було заслано на каторжні роботи за місцем служби на півроку.

Суворо карали і священнослужителів, «приложивших руки к написанию разводных писем»⁸⁵⁷. Так, одного панотця було позбавлено сану, пострижено бороду, заслано в Кирилів монастир у число «низких рабочих»⁸⁵⁸.

Самовільні і добровільні розлучення були поширені не тільки на тих територіях, в яких переважало православне населення, але й на Правобережжі, що належало до Польщі. Архівні рукописні джерела свідчать про те, що «розлучні листи» існували і в католицтві. Так, у Книзі гродській м. Летичева за 1713 р. зберігся «розлучний лист» дружини чоловікові, написаний польською мовою⁸⁵⁹.

У Гетьманщині розлучення серед простого люду ще довго відбувалися за старими звичаями. А коли такі факти ставали відомі владі, то на винного чекала єпитимія в монастирі. У 1743 р. козак Миргородського полку Ничипір Донець, колишній запорожець, добровільно розлучився з жінкою, „по правиламъ святых отецъ”, бо вони не ладнали у подружньому житті. „Розлука була справлена так само,

⁸⁵⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений... – Т.7 (1730-1732). – № 2400; ПСЗРИ. – Т. VII. – № 5655.

⁸⁵⁵ ПСЗРИ. – Т. XVIII. – № 12935.

⁸⁵⁶ Там само. – № 2608.

⁸⁵⁷ Там само. – № 2606.

⁸⁵⁸ Там само.

⁸⁵⁹ ІР НБУВ, ф. II, спр. 21723-21727, арк. 4-5.

як се робилось споконвіку по цілій Україні; скликали родичів, ті обмірковували справу, і з їх дозволу й поради Донець, з жінкою дали один одному „розводные листы”, а в них між іншим написали, що обоє вони мають право поновити шлюб з іншими особами”⁸⁶⁰. При цьому були присутні родичі й парафіяльний священик Данило. Вважаючи себе вільним, Донець знову, вже вчетверте, одружився у Самарі з Євдокією. Причому це було не просто співжиття, а законно вінчаний шлюб, який і освятив, найімовірніше, той же священик Данило. Потім хтось доніс про це київському митрополитові, а той визнав розлучення і новий шлюб Ничипора Донця недійсним. Його розлучили з новою дружиною і відправили до Козелецького монастиря на покаяння терміном на два роки. Однак цікавою подробицею цієї справи було те, що акт розлучення Донця відбувся в присутності сільського парафіяльного священика, який потім і вінчав його вчетверте. Такий факт свідчить про те, що сільське духовенство в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. сприймало народний погляд на шлюб як вільну угоду між чоловіком і жінкою.

О.І.Левицький наголошував на тому, що розлучення в Гетьманщині було особистою справою подружжя. Він зауважив, що „сільське духовенство <...> по давньому поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають”⁸⁶¹. Зрозуміло, що подібна практика не вписувалася в ту державну політику уряду і Синоду Російської імперії, спрямовану на уніфікацію шлюбно-сімейної сфери життя суспільства за загальноросійськими зразками. Така ситуація призводила до конфліктів і непорозумінь між владою і населенням у родинній сфері життя.

Починаючи з 60-х рр. XVIII ст., церковна організація значно зміцніла, жорсткіше контролювала розлучення, особливо переслідуючи самовільні. Синод почав перешкоджати розлученням, прагнучи поставити їх у суворі рамки духовних законів, зробити розлучення прерогативою формального духовного суду при архієпископі. Однак цей процес впроваджувався повільно, про що свідчать

⁸⁶⁰ Фотинский О. К характеристике семейных... – С. 5.

⁸⁶¹ Орленко Л. (ймовірно, псевдонім О.Левицького). Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. / Л. Орленко // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 23.

неодноразові заборони священикам давати «розлучні листи» і зроблене в 1767 р. визнання Синодом того, що «в епархиях обыватели многие от живых жен, а жены от живых мужей в брак вступают <...> и распускные письма священно- и церковнослужители им пишут, а другие, безрассудно утверждая оные быть правильными, таковые браки венчают»⁸⁶².

В.І.Семевський зауважував, що у другій половині XVIII ст. в деяких місцевостях священики своєю владою розривали шлюби, якщо чоловік з дружиною жили «несогласно». Так, в архіві однієї слободи Челябінського повіту зберігся указ до священиків Тобольської дикастерії, згідно з яким їм заборонялося розривати шлюби за бажанням подружжя і видавати їм за своїм підписом «разводные письма»⁸⁶³. Це вкотре підтверджує факт того, що «розлучні листи» були поширені не лише на українських землях, але й по всій Російській державі.

Зустрічаються приклади написання «розлучних листів» за відсутності духовної особи, а при свідках, як правило, місцевих мешканцях. Так, А.Лебедев, досліджуючи архівні документи Харківської і Курської духовних консисторії у протоколі від 20 травня 1730 р. Харківської духовної консисторії, віднайшов відомості, що мешканця м. Мерефа Прокопа Деденка в 1712 р. було забрано в полон, де він пробув 22 роки. Дружина ж його Олена вдовою залишалася вісім років, а потім вийшла заміж за іншого чоловіка, з яким прожила 11 років і прижила дітей. Прокіп, повернувшись із полону, дізнався про те, що його колишня дружина вже мала чоловіка і дітей, тому не хотів їх розлучати. Деденко взяв у неї лише 5 руб. для укладання нового шлюбу й отримав «розлучного листа» для доказу того, що він є вільним. Цього листа Олена дала йому при свідках – отамані та інших⁸⁶⁴.

30 квітня 1764 р. священик Покровської церкви слободи Миколаївка рапортував у Харківське духовне правління про те, що мешканець с. Нижнього Бурлука Слобідського Ізюмського полку Іван Біда засватав Марію Григор'єву. Він просив повінчати пару після того, як духовне правління видасть «венечную память».

---

⁸⁶² ПСЗРИ. – Т.ХVIII. – № 12935.

⁸⁶³ Семевский В.И. Домашний быт и нравы... – С. 77.

⁸⁶⁴ Лебедев А. О брачных разводах по архивным... – С. 29.

Однак «по справке оказалось, что у Беды имеется жена Устинья, которая, по взятии его, Беды, еще в 1756 г. в службу, вышла замуж за другого, а, по сбежании онаго безвестно, и за третьяго, с которым и ныне в супружестве находится, и по нежеланию ея с означенным ея первым мужем Бедою жить, дала ему, за руками свидетелей, о свободном ему в супружество вступления письмо»⁸⁶⁵. Остаточне рішення у справі відсутнє.

Траплялися випадки, коли самовільні розлучення подружжя підкріплялися й іншими приводами, в такому випадку духовні суди іноді дозволяли розірвати шлюб. Так, 2 вересня 1733 р. мешканець м. Яблунева Петро Щелкунов подав прохання про розлучення його зі сліпою дружиною Ксенією. Вони прожили у шлюбі 28 років, народили двох дітей, але ті померли. Близько семи років тому Ксенія осліпла, на її правій нозі «пальцы червь отточил, и в летнее время ежегодно в той нозе бывають черви»⁸⁶⁶. Три роки подружжя вже не жило разом, Ксенія мешкала у своїх рідних братів, а в 1731 р. дала Петрові «отпускное письмо, чтобы мне жениться на иной жене»⁸⁶⁷. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя, а Петро Щелкунов зобов'язувався допомагати колишній дружині.

Утім не завжди в подібних випадках дозволяли розлучення. 8 лютого 1770 р. Деркуське духовне правління звітувало преосвященному Тихону Воронежському, що у слободі Барановій дружина Григорія Шевченка Ксенія через свою хворобу (на ногах мала великі рани й одна нога зовсім не рухалася) більше не хотіла з ним жити. Тому при свідках вона дала «розлучний лист», яким дозволила чоловікові знову одружитися, зважаючи на його молодий вік. Цього листа було представлено в духовний суд. Резолюція преосвященного була такою: «1770 года, марта 18 дня, послать к протопопу указ с прописанием того, что по силе апостольского правила, развесть не можно, и чтоб он увещевал обоих о долготерпении и благодарении Богу

---

⁸⁶⁵ Там само.

⁸⁶⁶ Там само. – С. 4.

⁸⁶⁷ Там само. – С. 5.

за его отеческое посещение и милосердное наказание <...> когда жена страдает, то мужу ее оставлять ее и не должно, и не можно»⁸⁶⁸.

У 1797 р. мешканка с. Михайлівка Килина Прокопова звернулася в Катеринославську духовну консисторію з проханням примусити її колишнього чоловіка осавула Максима Прокопова виділяти кошти на утримання їх спільної дитини. Як виявилось, подружжя здійснило самовільне розлучення, адже жінка була хвора на венеричну хворобу і цингу⁸⁶⁹. Чоловік після цього одружився вдруге. Очевидно, неможливість отримати розлучення в духовному суді змусила подружжя просто самовільно розійтись.

23 серпня 1779 р. Білгородська духовна консисторія взяла до розгляду справу про двоємужжя однодворки Мар'яни Барабашової. За життя першого чоловіка Семена вона вдруге вийшла заміж. З'ясувалося, що подружжя повінчалось вісім років тому. Однак «во время сочетания от злых людей он, Семен, испорчен, а кем, он того не знает, то, по таковой причине живучи, он, с нею, Марьяною, через восемь лет плотского совокупления не имел, и затем по прошению тестя и тещи его, а оной Марьяны родный родителей, разводное письмо по простоте своей, почитая оное за непротивное законам, от себя дал, ныне ж он, Семен, пришел в первобытное свое здоровье и с означенною женою его Марьяною жить по-прежнему желает, и плотское совокупление иметь с нею в состоянии»⁸⁷⁰. На жаль, справа до кінця не доведена.

Продовження цієї справи знаходимо у статті А.Лебедева, написаній на основі документів Харківської і Курської духовних консисторій. Духовний суд покарав подружжя за «розлучний лист». Так, «Барабашев был наказан плетьюми и жена его Марьяна для сожития отдана ему с распискою»⁸⁷¹.

17 серпня 1792 р. Білгородська духовна консисторія отримала прохання від мешканця слободи Руська Лозова Харківської округи від Євтея Шарапова, в якому чоловік просив удруге одружитися через хворобу дружини Марії. Чоловік

---

⁸⁶⁸ Лебедев А. О брачных разводах по архивным... – С. 30.

⁸⁶⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 106, оп. 1, спр. 258, арк. 5.

⁸⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1025, арк. 1.

⁸⁷¹ Лебедев А. О брачных разводах по архивным... – С. 30.

повідомив, що дружина, поживши у шлюбі два роки, його жінка «впала в венерическую болезнь и великое гноище»⁸⁷². Вона повернулася до батьків і жила в них уже 16 років. 5 березня 1791 р. жінка написала листа, яким звільнила Євтея від подружніх обов'язків. Марія зазначала: «по скорбности моей не могу его задевать, а позволяю ему где он себе сыщет, жениться, а я его никакой просьбы не должна просить, в чем при нижеподписавшихся свидетелях сие письмо дала»⁸⁷³. Тож дружина звільнила чоловіка від подружніх обов'язків і, за свідченням Євтея, «дозволила мне жениться и потому, что, зная мое убожество и одиночество, чтоб дом мой не разорился и более того не пришел я в убожество, почему я того села Лозового к растриженому священнику Антону, кой в том селе служил дьяконом, спрашивая можно-ли мне жениться по данному от жены письму, или ехать в Белгород к Вашему Преосвященству (епископу Білгородському і Курському Феоктисту. – Прим. І.П.), которой мне сказал, что ехать незачем»⁸⁷⁴. Євтей Шарапов заплатив ієреєві 16 руб. та ще й дав 2 мішки пшениці і жита та, за його словами, «чрез что довел меня до крайнего разорения и убожества»⁸⁷⁵.

Чоловік доглядав за своїм старим батьком і на час розгляду справи проживав у монастирі, тож просив відпустити його на місяць додому для збору врожаю. Також Євтей Шарапов просив дозволу на другий шлюб. Однак рішення в даній справі нам не відоме.

У ситуаціях, коли питання про повторний шлюб не стояло, дворяни зазвичай не ускладнювали собі життя бюрократичною тяганиною, офіційне розлучення замінюючи фактичним: роз'їжджалися і мирно ділили статки (маєтки, кріпаків, гроші тощо), після чого жінка отримувала свободу. Однак за такої відносної свободи чоловіки зобов'язані були піклуватися про своїх дружин, зокрема, утримувати їх матеріально.

Зусиллями світської влади і Церкви було досягнуто те, що офіційне розлучення стало можливим лише з санкції духовного суду і при суворому дотриманні вимог до

---

⁸⁷² ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 2528, арк. 14.

⁸⁷³ Там само, арк. 15.

⁸⁷⁴ Там само, арк. 14-14 зв.

⁸⁷⁵ Там само, арк. 14 зв.

причин та процедури розлучення. Це стало результатом боротьби держави за контроль над шлюбно-сімейною сферою, переслідування і покарання священиків за самовільні розлучення, без участі духовної влади. Тому свобода розлучень на початку ХІХ ст. була майже викорінена. Проте у віддалених селах, у провінції, продовжувати діяти старі традиції, які допускали свободу розлучень і їх самовільне здійснення. У цьому процесі міг брати участь парафіяльний священик, який це дозволяв, або подружжя самовільно розходилося без участі ієрея, котрий, у принципі, не завжди мав можливість це проконтролювати.

Самовільні розлучення найбільше побутували серед селян. Це було пов'язано з такими обставинами: поглядом на шлюб, як такий, що легко укладається і легко припиняється через домовленість подружжя між собою, а не через офіційні причини, встановлені законом; дорожнечою і жорстокістю процедури шлюбнорозлучного процесу. Тому виходом були самовільні розлучення, які нелегально санкціонувалися общиною і громадською думкою.

Таким чином, церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням, за якими шлюб тлумачився як звичайна угода, яку можна добровільно укласти і розірвати. Руська Православна Церква найбільшій канонічній регламентації піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини, що суперечило старим українським звичаєвим традиціям. Реальне, повсякденне життя не вміщувалося в норми діючого церковного права про розлучення. Воно було більш різноманітним і багатогранним за жорсткі, звужені норми офіційного права. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення «розлучних листів», які являли собою форму припинення шлюбу, але не мали юридичної сили. Ініціатори укладання «розлучних листів», котрі були обмежені рамками існуючих приводів для розлучення, знаходили протизаконний шлях. Церкві доводилося вести боротьбу як із збільшенням кількості розлучень, так і з порушниками законів, котрі ігнорували канонічне право. Ця боротьба поступово переросла в перманентне протистояння.

Слід зазначити, що миряни вдавалися до самовільних розлучень через позицію священнослужителів, які нерідко давали «розлучні листи», маючи з того

матеріальну вигоду. Виявлені архівні документи дають підстави зробити висновок, що найчастіше подружжя вдавалося до самовільних розлучень у зв'язку з хворобою одного з подружжя, адже домашнє господарство потребувало повноцінної праці чоловічих і жіночих робочих рук.

Особи, які уклали шлюб після самовільного розлучення, несли такі ж покарання, як при перелюбі. Другий шлюб визнавався недійсним, і винуватець повертався до колишньої дружини. Крім того, він платив штраф на користь митрополита.

Церква забороняла укладати шлюб більше, ніж тричі. Четвертий шлюб визнавався недійсним. «Заповіді» митрополита Георгія не дозволяли вінчати четверті шлюби. У першій половині XII ст. в «Церковном уставе» Всеволода практично вирішувалися питання, пов'язані з четвероженцями⁸⁷⁶. Це явище поширювалося у зв'язку з соціально-побутовими умовами мирян.

Услід за Кормчою обмеження кількості шлюбів було повторене Стоглавом. У цій нормі зовсім не враховувалися причини розірвання або припинення попередніх трьох шлюбів, а також вік жінки й чоловіки. Третій шлюб також не схвалювався, накладав на винуватця церковну покуту: протягом 5 років їм було заборонено святе причастя⁸⁷⁷.

На українських землях були поширені четверті шлюби. Про це свідчить Перший Статут Великого князівства Литовського 1529 р. У розділі, де йшлося про дітей, зазначалося: «Также постановляем: если бы кто-либо имел детей от первой жены, а потом, когда жена умрет и он возьмет другую и от нее тоже будет иметь детей, то дети как от первой жены, так и от второй, и от третьей, и от четвертой, сколько бы их ни было, должны получить равную во всех его имениях часть, как в наследуемом по отцовской линии, так и в выслуженном и купленном»⁸⁷⁸ (розділ 4, пункт 14).

---

⁸⁷⁶ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси / Борис Александрович Романов. – М.-Л. : Наука, Ленинг. Отд-ние, 1966. – С. 193.

⁸⁷⁷ Азаревич Д. Русский брак... – С. 128.

⁸⁷⁸ Статут Великого княжества Литовского 1529 года... – С. 157.

На законодавчому рівні четвертий шлюб остаточно був заборонений указами царів Олексія Михайловича і Федора Олексійовича. Однак це не заважало священикам вінчати і п'яті шлюби, причому з молитвами, що взагалі було заборонено в аналогічних випадках. А саме під час вінчання вдівцю або вдовиці, які укладали другий шлюб, вінець клали не на голову, а на праве плече, а при укладанні третього шлюбу – на ліве плече. Коли ж удівець вступав у другий чи третій шлюб із удовою, то вінчання для них узагалі не проводилося, а замість того читалася тільки молитва.

На українських землях четверті шлюби побутували, про це свідчать джерела. Зокрема, в «Собрании малороссийских прав 1807 г.» зазначається: «Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного, и как с первым так и с последним дети родить, которые в имениях родителей своих без сомнения наследовать будут»⁸⁷⁹.

Проти обмеження одруження до трьох разів виступив М.В.Ломоносов, котрий, розмірковуючи про розмноження народу, зауважив, що для уникнення недозволених плотських змішувань слід би дозволити, за прикладом інших християнських народів, четвертий, а можливо, і п'ятий шлюб⁸⁸⁰.

Вплив Церкви сприяв розвитку в народі негативного погляду на другий шлюб. Побутувало прислів'я: «Перша жінка від Бога, друга – від людей, а третя – від дідька». Вважалося, що негоже укладати шлюб з удівцем.

Священики могли одружуватися лише раз. Словацький мандрівник протестант Даніел Крман, котрий подорожував Гетьманщиною у 1708-1709 рр., у мемуарах зазначав: «<...> священикам дозволяється подружжя; але не вдруге, бо ж святий Павло учить, що єпископ повинен бути чоловіком однієї жінки»⁸⁸¹.

---

⁸⁷⁹ Собрание малороссийских прав... – С. 24.

⁸⁸⁰ Письмо М.В.Ломоносова... – С. 568.

⁸⁸¹ Крман Даніел. Подорожній щоденник... – С. 46.

У 1729 р. київський митрополит доповідав у Синод, що на українських землях багато порушень церковних шлюбно-сімейних законів, зокрема, побутують четверті шлюби⁸⁸².

8 січня 1725 р. у Білгородській духовній консисторії прийняли до розгляду справу про обвинувачення в четвертому шлюбі мешканки м. Бахмута Зиновії Чумакової. 20 років тому жінка вийшла заміж за Івана Ляшенка з с. Опішня, який через 11 років подружнього життя помер. Чотири роки вдова одружилася з дячком Василем, з яким переїхала жити до Харкова. Другий чоловік помер під час епідемії чуми⁸⁸³. У м. Бахмут жінка втретє вийшла заміж за Василя Волошина, однак чоловік помер, не проживши у шлюбі й року. У серпні 1724 р. Зиновія одружилася вчетверте з однодворцем Андрієм Чумаком. Як виявилось, що й він жонатий вчетверте. Тож подружжя розлучили, обох відправили в монастир «для исправления такового безбрачия»⁸⁸⁴.

У фонді «Синод» Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського зберігається датована 12 серпня 1726 р. справа «Сообщение зеньковского жителя Лазаря Зарновского консисторскому писарю Ладинскому опровержением доноса на него якобы его четвертой женитьбе». Чоловік заперечував четвертий шлюб, із болем зазначаючи: «Душевная сердцу и телесная мне и Ирине моей учинилася болезненная конфузия»⁸⁸⁵. Насправді Лазар одружився вперше в Ніжині, вдруге – в Комишині, а втретє – з Іриною в м. Зіньків у 1726.

О.І.Левицький повідомив, що значковий товариш Ніжинського полку Іван Дудченко «четвертым браком сопряжился самовольно»⁸⁸⁶.

У червні 1733 р. мешканку м. Радьківки Євдокію Гречку в Білгородській духовній консисторії було звинувачено в укладанні четвертого шлюбу. З'ясувалося, що першим її чоловіком був розбійник, котрий продав Євдокію грекові Лазарю⁸⁸⁷.

⁸⁸² ІР НБУВ, ф. 81, спр. 10, арк. 2.

⁸⁸³ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 165, арк. 1 зв.

⁸⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 101, арк. 1.

⁸⁸⁵ ІР НБУВ, ф. XIII, спр. 6277 а, арк. 1.

⁸⁸⁶ ІР НБУВ, ф. 81, спр. 10, арк. 2.

⁸⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 426, арк. 1.

Третій її чоловік уже мав законну дружину, тому Євдокія від нього втекла. Жінка встигла народити трьох дітей. Спочатку в суді порушувалося питання про призначення штрафу Євдокії, зважаючи не ті перипетії, які випали й її долю. Однак справа, на жаль, без рішення.

У 1746 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа в обвинуваченні мешканця с. Комарівка Андрія Кислого в одруженні вчетверте. Його сусідка повідомила, що чоловік уклав четвертий шлюб з удовою⁸⁸⁸. Однак факт цей не підтвердився.

У 1763 р. з покової канцелярії в Охтирське духовне правління надійшла «промеморія» про те, що четвероженця Семена Суценка у с. Кирикові немає. Чоловік, одружившись вчетверте з Оленою Сухопеченою, втік від відповідальності⁸⁸⁹. Його розшукували.

23 січня 1768 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про розірвання четвертого шлюбу селянина, мешканця с. Здрагова поміщиці Наталії Полуботкової Якова Волошина. Чоловік «имел по закону три жены, по умертвению их одной за одно, а как за последней остался вдов <...> женился на четвертой»⁸⁹⁰. Уже 8 років Яків був одружений вчетверте, мав дітей.

Поміщиця скаржилася на священика Герасима Політкова, який повінчав Якова четвертим шлюбом. Розголосу справі надав інший ієрей, котрий відмовився вінчати Волошина. Поміщиця Полуботкова виявляла занепокоєння тим, що через це кріпак може від неї втекти, тому просила консисторію розглянути справу.

У 1800 р. мешканець с. Основи, кріпак поміщика Федора Квітки Семен Чухненко, який «женат был на подданной онаго господина Квитки девки Агафии Кирилловой, коя померла назад тому седьмой год, и того ж года сочетался вторично браком слободы Артемовки с вдовой Прасковьей Иосифовой дочери Кочковне, с коею, поживши один год, бежал <...> в донские станицы»⁸⁹¹. Тож чоловік звернувся до Слобідсько-Української духовної консисторії з проханням дозволити

⁸⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 89, арк. 2.

⁸⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 1975, оп.1, спр. 20, арк. 1.

⁸⁹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 958, арк. 1.

⁸⁹¹ ЦДІАК України, ф. 2012, оп. 1, спр. 582, арк. 1.

йому одружитися втретє. Однак «открылось, что он Чухненко еще до побега второй своей жены Кочковны, знаючись издавну жил с приживающею в селе Гуляйполе за службою мужа у матери из Новой Водолаги гусаркою Екатериною Белецкою, и венчан на ней по уверении его Чухненка Курской епархии Белгородского уезда близ слободы Томаровки в деревне Глинки приходским священником именем и прозванием ему неизвестным, которую гусарку, муж ея гусар Дмитрий Белицкий, будучи отпущен из полку в домовый отпуск на время, отнял и отдал своим сродственникам на содержание. Чухненко опять после того работницу свою четырнадцатилетнюю девицу растливши, живет с нею четвертый уже год, и прижил дочь Фотинию незаконно»⁸⁹². Отже, чоловік уже був одружений тричі і хотів побратися вчетверте.

У духовному суді Параска Чухненко причиною втечі називала те, що чоловік знущався з неї, бив і сам прогнав. Проте жінка виявила згоду повернутися до Семена. Зрештою, консисторія винесла рішення: накласти на Чухненка 7-літню єпитимію, і «во уважении, что он есть крестьянин господский, и потому обязан господскими повинностями»⁸⁹³, у монастирі мав перебувати лише три роки; робітниці, яка з ним чинила блуд, переїхати жити в інше село; Параску Чухненко залишити без покарання, хоча й вона вдруге вийшла заміж, але вже тоді, коли її чоловік був одружений третім шлюбом із Катериною Білецькою.

Таким чином, церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням, за якими шлюб тлумачився як звичайна угода, яку можна добровільно укласти і розірвати. Церква найбільшій канонічній регламентації піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини, що суперечило старим українським звичаєвим традиціям. Реальне, повсякденне життя не вміщувалося в норми діючого церковного права про розлучення. Воно було більш суперечливим за жорсткі норми офіційного права. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення «розлучних листів», які являли собою форму припинення шлюбу.

---

⁸⁹² Там само, арк. 6 зв.-7.

⁸⁹³ Там само, арк. 22 зв.

Побутування в повсякденних практиках соціуму четвертих шлюбів, незважаючи на переслідування їх РПЦ, свідчить про те, що реалії життя не завжди відповідали канонічним настановам. В умовах масової (всеохоплюючої) шлюбності їх поширення є цілком закономірним явищем. Проаналізовані справи свідчать про те, що недотримання шлюбного терміну переважало в солдат, котрі не вели осілий спосіб життя. До того ж, вони глибоко не переймалися почуттями і переживаннями, адже суворі умови життя вимагали прагматичного підходу.

***

Таким чином, розлучення у XVIII ст. охопили не лише еліту суспільства, а й селянство, яке являло собою bastion традиційної сімейності і благочестя. Розлучалися пари не лише привілейовані, але й непривілейовані стани. Однак шлюборозлучний процес відобразив значний розрив між цими станами: перші, обізнані з законодавством і юридичними тонкощами, мали змогу організувати швидке розлучення або принаймні прискорити його. Натомість простолюду було важко розібратися у плутанині церковного правосуддя, що й затягувало процес розлучення.

Шлюборозлучні справи були своєрідними діалогами, в яких стикалися різні точки зору. Якщо у представників еліти було більше можливостей для того, щоб представити справу в суд відповідно до букви закону, то непривілейовані стани у своїх почасті відвертих і деталізованих свідченнях покладалися більше на народну логіку, ніж на закон.

Особливістю прохань позивачів непривілейованих станів було те, що у них іноді були відсутні передбачені законом, легітимні приводи для розлучення. Замість них вони винаходили свої, які вважали справедливими і заснованими на здоровому глузді. Зокрема, венерична хвороба, епілепсія, фізичні недоліки могли бути причинами для розлучення, хоч і суперечили канонічному праву.

Головну причину консервативності Церкви у шлюбно-сімейних справах становило прагнення зберегти шлюб будь-якими засобами. Ідея про вічність

подружнього союзу породжувала різко негативне ставлення до розлучення як способу вирішення конфліктних ситуацій між подружжям. Політика церковної влади полягала в прагненні за будь-яку ціну зберегти подружній союз. Тому законною вважалася лише невелика кількість загальноприйнятих приводів для розлучення.

ВИСНОВКИ

- Окремі аспекти шлюбно-сімейних відносини висвітлювалися в працях дореволюційних, радянських і сучасних учених. Заслугою дореволюційної історіографії є зібрання великої кількості фактичного матеріалу з історії шлюбно-сімейних відносин. За радянського етапу розвитку історіографії джерела дореволюційної шлюбно-сімейної культури не виступали предметом вивчення, сімейне право перебувало під ідеологічним впливом держави. Шлюб, сім'я, внутрішньосімейні взаємини перебували переважно в колі студій етнографів і фольклористів. У зв'язку з антропологічним поворотом у сучасній історичній науці і появою нового напрямку досліджень – соціальної історії та повсякденності шлюбно-сімейні відносини постали перед істориками як своєрідне перехрестя соціальних, економічних, політичних і демографічних процесів та почали розглядатися як «процес». Історіографічний аналіз показав, що незважаючи на накопичений значний досвід у вивченні проблеми повсякденності, комплексного дослідження шлюбно-сімейних відносин у православної повсякденній культурі Росії XVIII ст. до цього часу не проводилось, а по дослідженням її окремих елементів і фрагментів неможливо реконструювати і створити цілісну картину історії шлюбу і сім'ї.

- Зміст та кількість використаних у процесі роботи джерел зробили можливим у повному обсязі реалізувати поставлену у дослідженні мету та виконати заплановані завдання. Джерельна база дисертаційної роботи побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел візантійського, давньоруського, литовського, польського, українського, російського права. Основним джерелом при написанні дослідження став комплекс архівних документів єпархіального і синодального рівня, зокрема, фонди духовних консисторій, правлінь, Синоду. Одним із головних підсумків дисертаційного дослідження є виявлення масивного комплексу документів з історії шлюбно-сімейних відносин соціуму Росії XVIII ст.

- Шлюбно-сімейні відносини більше, ніж будь-яка інші, пов'язані зі звичаєвим правом. Звичаєво-правові норми і традиції співіснували з чинним церковним і світським законодавством, а інколи і всупереч йому. Відносини розвивалися шляхом

взаємоузгодження і взаємопоступок між цими двома поглядами на шлюбно-сімейні відносини. З X до кінця XVII ст. монополюючим регулятором шлюбу була Церква, що дає підстави називати цей період «православним шлюбним порядком». Його складовими було засудження дошлюбної сексуальної поведінки, вінчання як форма укладання шлюбу, моногамний шлюб, складна процедура розлучення. З початку XVIII ст. у регулювання шлюбно-сімейних відносин втрутилася держава. Шлюбне законодавство перейшло в руки світської влади (у зв'язку з утворенням Синоду), постанови якої стали обов'язковими і для Церкви. З указів початку XVIII ст. і до поч. XX ст. укладання шлюбу регулювалося церковними і світськими нормами права. Початок цьому процесу поклав цар Петро I, який заборонив неустойки, скасував «рядні записи» і церковні заручини, встановив шлюбний вік та ін.

З початку XVIII ст. основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, котрі втручалися і коригували канонічне право з огляду на державні інтереси. Світською владою було видано низку указів, які регламентували шлюбно-сімейну сферу (скорочено розлогі ступені споріднення, дозволені для одруження, запроваджено новий привід для розлучення – заслання і нову умову для одруження – згоду на шлюб військовослужбовців мали давати їхні командирів та ін.). Крім того, було значно обмежено повноваження церковного суду в шлюбно-сімейній сфері, адже у його компетенції залишилися шлюборозлучні справи і незаконні шлюби (указ Петра I від 12 квітня 1722 р.).

- Універсальною тріадою, яка управляла людиною, становили сім'я, парафія і сільська община. Шлюбно-сімейні відносини знаходилися під контролем сільської общини і значною мірою залежали від громадської думки. Незважаючи на зусилля держави і Церкви, християнство так і не змогло до кінця перебудувати світогляд і менталітет народу. Сім'я залишилася тим ретранслятором, який зберігав і передавав духовні й побутові традиції. Дохристиянські цінності не вдалося повністю знищити навіть каральними санкціями. Сформувалася своєрідна цілісна система, в якій християнські норми і цінності поєднувалися з язичницькими обрядовими діями. Сутність християнського віровчення була маловідомою і не надто цікавою

селянству. Головним у повсякденній релігійній поведінці виступало дотримання звичаїв, які, на думку селян, не завжди суперечили нормам православ'я.

- Визнання мирянами обов'язкового церковного шлюбу приймалося нелегко. Шлюб і надалі вважався законним не внаслідок таїнства вінчання, а внаслідок змовин (угоди між батьками наречених) і традиційного ритуалу – «весілля». Ситуація мало змінилася і після відповідного указу імператриці Єлизавети Петрівни 1744 р. Церковний шлюб досить повільно приникав у свідомість і повсякденні практики соціуму. Невінчані (громадянські) шлюби являли собою пережиток звичаєвого народного права. На практиці такі шлюби виявлялися тільки тоді, коли справа доходила до суду. Пояснити це можна тим, що Церква була безсилою у боротьбі з такими явищами, тому часто воліла їх не помічати.

- Запровадивши шлюбну присягу законодавець намагався поєднати волевиявлення тих, хто укладав шлюб, і авторитетну волю батьків. Указами від 1722 р. батькам під загрозою великого штрафу заборонялося примушувати дітей одружуватися. Згоду на шлюби селян мали давати поміщики, а військовим – командири. До офіційних чинів церковного вінчання були внесені питання про згоду наречених на шлюб. Незважаючи на всі заходи щодо обмеження сваволі батьків, незгода батьків на шлюб дітей призводила до його ліквідації. Однак відносини батьків і дітей, які до цього будувалися на безумовному підкорення дітей волі батьків, дещо похитнулися. Це мало позитивне і негативне значення: воля дітей поступово ставилася вище волі батьків, але водночас було нанесено удар по віковій традиції покірності дітей волі батьків.

Коригування світською владою шлюбно-сімейних відносин призвело до того, що існував канонічний і цивільний шлюбний вік: у 1774 р. встановлений указом Синоду (13 років для дівчини і 15 – для хлопця) і світською владою (указ 1714 р. шлюбний вік для дітей дворян: 17 років для дівчини і 20 – для хлопця; 1721 р. – 25 років для гардемарин). Слід констатувати, що на вік укладання шлюбу впливали два основні фактори – традиції і соціально-економічні умови. Непропорційні шлюби (між малолітнім чоловіком і старшою за нього жінкою) були поширені серед мешканців Білгородської єпархії. Причинами так званих «дитячих шлюбів» були, з

одного боку, економічні міркування, зокрема потреба в додаткових робочих руках невістки у господарстві чоловіка; з другого, завдяки наявності в сім'ї зайвої подружньої пари селяни сподівалися отримати більше землі при общинному переділі. Тож існуюча система переділів общинної землі заохочувала ранні шлюби, оскільки обсяг земельних ділянок залежав від кількості подружніх пар в домогосподарстві.

Однією з особливостей церковного шлюбу до 1765 р. було його оформлення за допомогою «венечной памяти». Регламентація грошових зборів за обряд вінчання, контроль за їх дотриманням вказує на те, що шлюб був одним із суттєвих джерел грошових прибутків Церкви. Дана обставина свідчить про матеріальні мотиви поведінки священнослужителів, і цілком практичне втілення поглядів Церкви на таїнство шлюбу в повсякденні соціальні практики. Скасування квіту за вінчання призвело до певного пом'якшення контролю над шлюбними справами і спричинило зловживання. Миряни й ієреї відчували свободу для укладання шлюбів, що викликало свавілля у родинних відносинах і масу незаконних шлюбів. Поміщики, свавільно використовуючи указ про скасування квіту за вінчання, примушували священників вінчати наречених без довідок про споріднення, вік, сімейний стан тощо.

Приписи РПЦ дозволяли вінчати наречених лише парафіяльному священникові, котрий був добре обізнаний зі своїми мирянами, знав їхній реальний сімейний стан, тому міг виявляти ті законні перешкоди, що робили шлюб неможливим. Часто про факт незаконного вінчання ставало відомо через певний час після його здійснення випадково або в результаті доносу зацікавленої особи, найчастіше – парафіяльного священника у зв'язку зі втратою ним прибутку за вінчання, або з метою помсти і зведення рахунків, іноді – через випадкове з'ясування таких обставин.

Ієреї почасти були не достатньо законослухняними, вінчаючи наречених не зі своїх парафій, цим самим ідучи на свідоме порушення настанов Церкви, імовірно, з метою отримання матеріального зиску. Причому такі факти не були поодинокими, адже те, що зустрічаються прізвища тих же самих панотців, які вінчали чужих парафіян, засвідчувало, що вони неодноразово зловживали своїми обов'язками, сподіваючись на безкарність. Освячуючи незаконні шлюби, парафіяльні священники

тим самим сприяли їм, і створювали для мирян можливість порушувати шлюбно-сімейне законодавство.

Опрацьовані справи справ духовних судів, дають підстави зробити висновок, що майже завжди вінчання шлюбів чужим (не парафіяльним) священиком відбувалося через наявність між нареченими законних перешкод для укладання шлюбу. Тож такі обставини свідчать про побутування цього способу обійти закон.

Однією з головних умов укладання шлюбу була відсутність між нареченими споріднення. Коли йшлося про близькі ступені, то визначити їх було не складно. Як правило, близькі родичі і свояки не одружувалися між собою. Однак шлюби укладалися між людьми, котрі мали віддалені ступені споріднення, визначити які було важко. Тому священик покладався на свідчення родичів наречених. Так само ієрей апелював до них у питаннях, яким саме шлюбом вінчалася пара (першим, другим, третім), адже наречені не завжди жили на території парафії. Складні переліки духовних родичів значно ускладнювали пошуки шлюбних партнерів для людей у невеликих поселеннях, тож аби звести їх до мінімуму, Синод намагався скоротити розлогі ступені споріднення для встановлення непрямих родинних стосунків.

- Багато рис повсякденних внутрішньосімейних відносин подружжя свідчить про те, що потрібно звільнитися від стереотипу романтично-ідилічних взаємовідносин між чоловіком і жінкою, захоплення міфологізованим минулим із стереотипними оцінками стосовно «високого статусу жіноцтва». Джерела зафіксували такі факти повсякденного життя, які не завжди викликають замилювання в очах сучасників, а ігнорувати їх не можна. Ідеться про побутові сварки, конфлікти, непорозуміння, злочини тощо. Вони давали підстави для розлучення, хоча Церква неохоче йшла на такий радикальний крок. У більшості випадків духовна влада намагалася примирити подружжя, застосовуючи напучування, переконувала в нерозривності шлюбних зв'язків. Виняткове право чоловіка застосовувати фізичні покарання щодо дружини, а також деякі риси повсякденного етикету, є свідченням дискримінації жінки.

- Головною причиною консервативності Церкви у шлюбно-сімейних справах було прагнення зберегти шлюб будь-якими засобами. Ідея про вічність подружнього союзу породжувала різко негативне ставлення до розлучення як способу вирішення конфлікту. Тому законними вважалися небагато приводів для розлучення. Збільшити їх кількість означало б нехтувати ідеєю про непорушність шлюбу. Якщо на початку XVIII ст. для отримання розлучення подружжю достатньо було подати заяву своєму парафіяльному священикові й отримати від нього так званий «розлучний лист», то пізніше процес розірвання шлюбу контролювався духовною владою і підлягав церковному суду.

Розлучення охопили не лише еліту суспільства, а й селянство, яке являло собою бастион традиційної сімейності та благочестя. Однак шлюборозлучний процес відобразив значний розрив між цими станами: привілейовані особи, обізнані з законодавством і юридичними тонкощами, мали змогу організувати швидке розлучення, або хоча б принаймні прискорити його. Простолюду, які своїх відвертих і деталізованих свідченнях покладалися більше на народну логіку, ніж на закон, було важко розібратися в плутанині церковного правосуддя, що й затягувало процес розлучення. Шлюборозлучні процеси породили багато юридичних казусів, що призводило до відхиленні прохань і відчужуючи мирян від Церкви. Такі явища паралізували церковну адміністрацію і підривали її авторитет серед віруючих.

У XVIII ст. у РПЦ спостерігалось деяке пом'якшення церковних єпитимій. Їх метою було не стільки покарати грішника, скільки виправити його, пробудити в ньому сором за скоєне і потребу в щиросердному каятті. Духовні святині мали й практичну користь від єпитимійників, адже виконання тяжкої фізичної праці за монастирськими мурами призводило до вирішення певних господарських і побутових проблем.

Церква визнавала перелюб найголовнішою причиною для розірвання шлюбу. Більше того, ображений чоловік не просто мав право розлучитися з дружиною-перелюбницею, а зобов'язаний був це зробити. У післяпетровські часи чоловіків і жінок було зрівняно в правах для отримання розлучення через перелюб. У другій половині XVIII ст. перелюб становив собою привід, через який шлюб міг бути не

обов'язково розірваним: шлюбний союз і надалі тривав у разі примирення подружжя після того, як винна сторона відбуде єпитимію.

Архівні документи духовних судів свідчать, що розлучення через порушення подружньої вірності було частим явищем у повсякденних практиках соціуму. Церква на це реагувала, призначаючи грішникам суворі єпитимії. Канонічне право карало блудників не так суворо, як перелюбників, зважаючи на слабкість людської природи. Духовна влада досить обережно підходила до вирішення такого делікатного питання, як розлучення з причин перелюбу, бажаючи примирити чоловіка і дружину шляхом впливу на них моральними і релігійними засобами, адже головним було збереження родини. У деяких випадках факт подружньої зради виявлявся через багато років після його скоєння і був додатковим аргументом для того, щоб отримати право на повторне одруження.

Одним із головних приводів для розлучення подружжя було укладення шлюбу при існуванні першого, не розірваного, тобто двоєженство і двоємужжя. На основі опрацьованих архівних документів слід виділити такі найголовніші причини цього явища: військова служба чоловіків (рекрутські набори); заробітчанство, бажання переселитися, обжитися на незаселених слободах; незгоди в подружньому житті. Потрібно зважати на те, що жінки, котрі мали дітей, не могли піти з дому (хоча були й винятки), тому їм корилися лихий долі. Тривала відірваність чоловіків і жінок від рідних домівок і одне від одного сприяло тому, що волею-неволею вони втрачали зв'язок між собою. Зазвичай, обжившись на новому місці, люди називали себе неodrуженими і пробували створити нову сім'ю. Спроба самовільно розірвати законний шлюб не завжди були наслідком наміру подружжя. До цього їх іноді підштовхували відсутність усвідомлення нерозривності шлюбного союзу, наївне переконання, що достатньо обопільної згоди, щоб безперешкодно укласти новий шлюб.

Територіально багатощлюбність була поширена в південноукраїнському регіоні. Причини цього явища крилися у специфіці регіону періоду його інтенсивного заселення і колонізації, мобільності населення, масових утечах, широкій присутності військового елемента, що призводило до швидкої зміни

характеру сімейних відносин. Часті переходи людей, тяжке соціально-економічне становище, військові поселенці, які змінювали місце своєї дислокації, незнання реального сімейного стану своїх мирян парафіяльними священиками через їхні міграцій тощо. Такі обставини давали великі шанси для незаконних подружніх стосунків, які могли розкритися лише в разі появи першого чоловіка або дружини, або ж свідків справжнього сімейного стану одного з подружжя.

Проаналізувавши випадки тривалої відсутності одного з подружжя як привід для розлучення, слід констатувати, що, втеча чоловіка або жінки пояснювалася розпусним життям, перелюбом, сварками, відходом на заробітки, військовою службою чоловіка тощо; не слід виключати і того, що чоловік і жінка могли проживати разом, не просячи дозволу на вінчання від духовної влади. Для того, щоб анулювати перший шлюб і отримати право на повторне одруження, в духовному правлінні слід було надати: покази свідків або родичів, котрі б підтвердили факт відсутності протягом певного часу особи; підтвердження від парафіяльного священика; докази того, що покинута особа ніяк не провокувала іншу на втечу, а за відсутності одного з подружжя інша вела життя добропорядне.

У 1720 р. виник ще один привід для розлучення – заслання. Імператриця Катерина II прирівняла заслання до припинення шлюбу у зв'язку зі смертю одного з подружжя. Загалом, вічне заслання чоловіка чи дружини суперечило канонічному праву і християнській ідеї про єдність сім'ї, яка передбачала спільне несення труднощів. РПЦ негативно до цього поставилася, адже не прагнула збільшити кількість приводів для розлучення подружжя.

Прийняття чернецтва при живих дружинах і чоловіках розглядалося як зазіхання на святість шлюбних зв'язків. До вже існуючих умов прийняття чернецтва були додані нові: постриг дозволявся лише після досягнення 50-60 років і в тому випадку, коли діти від шлюбу були повнолітніми і не потребували турботи батьків або, принаймні, одного з них. Дозвіл на прийняття чернецтва давав лише Синод. Петро I та інші монархи негативно ставилися до чернечого постригу, особливо молодих людей, котрі мали служити на благо і розвиток держави.

Хвороба одного з подружжя, згідно з церковними канонами, призводила до розлучення лише після трьох років подружнього життя і в тому випадку, коли була набута до одруження. Причому винному в розлученні заборонялося знову укладати шлюб. Проте архівні документи духовних судів свідчать, що ці правила порушувалися. РПЦ неохоче йшла на розлучення через хворобу одного з подружжя, тому цей привід нечасто брався до уваги. Свідченням цього є невелика кількість справ, збережених в архівних фондах, де чоловік або жінка домоглися розлучення через хворобу. Публічно заявляти про хвороби було справою делікатною, тому подружжя могло полюбовно домовитися між собою і жити окремо, не сповіщаючи про це офіційну владу. З проханням про повторне одруження через хворобу, нездатність чоловіка до подружнього життя зверталися переважно жінки, мотивуючи це неможливістю мати дітей. Складність розслідування таких справ полягала в тому, що вони були доволі делікатними, а довести хворобу було непросто. У таких випадках мало проводилося відповідне медичне обстеження, яке почало застосовуватися лише з другої половини XVIII ст., що призвело до більш реальної можливості отримати розлучення.

Позиції церковного суду у вирішенні спірних шлюборозлучних справ не завжди узгоджувалися: в однакових виносилися різні рішення, а в багатьох справах вони взагалі були відсутні. Іноді процедура розгляду справи затягувалася на досить тривалий час – від кількох місяців до кількох років. Окрім того, розгляд справи ускладнювався матеріальними витратами, судовою тяганиною, чого не могли собі дозволити сільські мешканці.

- РПЦ найбільшій канонічній регламентації піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини, що суперечило традиціям. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення «розлучних листів», які являли собою форму припинення шлюбу. Церкві доводилося вести боротьбу як із збільшенням кількості розлучень, так і з порушниками законів, котрі ігнорували канонічне право. Ця боротьба поступово переросла в перманентне протистояння. Слід зазначити, що миряни вдавалися до самовільних розлучень через позицію священнослужителів, котрі нерідко давали «розлучні листи», маючи з

того матеріальну вигоду. Виявлені архівні документи дають підстави зробити висновок, що найчастіше так розлучалися у зв'язку з хворобою одного з подружжя.

- Незважаючи на те, що Церква стояла на сторожі моральності шлюбу і подружнього життя, іноді культурний і моральний рівень деяких священників був низьким, і вони подавали негативні приклади поведінки своїм парафіянам. Зокрема, ієреї вимагали надмірні кошти за вінчання, одружували мирян у заборонених ступенях спорідненості, почасти ще й чужих парафіян, вінчали вночі, освячували четверті шлюби, приховували громадянські (невінчані) шлюби, вінчали наречених у заборонені дні (у пости) і години (вночі), недозволених місцях (каплицях, вдома). Тому Церкві спочатку потрібно було примусити священнослужителів належним чином виконувати свої обов'язки. Це робилося шляхом запровадження покарань, штрафів, позбавлення сану, дисциплінарних попереджень (тимчасова заборона здійснювати служби).

- Модернізаційна шлюбно-сімейна політика монархів Російської імперії наштотувалася на усталені місцеві соціальні практики. Звичаєві шлюбно-сімейні норми зазнали великого впливу російського цивільного шлюбного права як у сфері укладання шлюбу, так і його розірвання. Природно, що така ситуація призводила до конфліктів у шлюбно-сімейній сфері, нехтування законів, ламала долі людей, нівелювала національні родинні традиції. У зв'язку з тим, що сім'я була однією з основ політичної стабільності держави, провадилася політика заохочення шлюбів між українцями і росіянами.

Наукові висновки, зроблені під час дослідження, дають підстави сформулювати пропозиції та рекомендації, спрямовані на подальше дослідження і теоретичне осмислення шлюбно-сімейних відносин.

Становлення Української держави, прогресивний розвиток суспільства істотно залежать від міцності і стабільності шлюбно-сімейних відносин, які, у свою чергу, перебувають під впливом соціальної політики, яку слід скеровувати на те, щоб сім'я слугувала ретранслятору норм моралі й права. З огляду на корінні зміни в українському суспільстві в реалізації соціальної політики необхідно враховувати і тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин, серед них можна назвати такі: сім'я

стає демократичнішою, рівноправною, змінюються ролі подружжя; простежується лібералізація міжстатевих стосунків; зростає кількість дітей, народжених поза шлюбом; поширюється практика укладення шлюбу за шлюбним договором; спостерігається вплив релігії на формування та життєдіяльність сім'ї. Слід розглядати сім'ю як один із пріоритетних напрямків державної політики, оскільки вона посідає чільне місце серед ключових суспільних цінностей, адже її вплив на суспільство полягає у здійсненні таких функцій, як народження та виховання дітей, соціалізація поколінь, вироблення ціннісних орієнтирів.

Нині в суспільстві динамічно розвивається релігійне середовище. Тривалий час формування шлюбно-сімейних відносин проходило під безперечним впливом та за принципової участі Церкви як соціального інституту безпосередньо та релігії як елемента формування свідомості населення. Останнім часом в Україні почастишали випадки вінчання молодих пар у Церкві, що є прикладом відродження національних традицій. Зважаючи на це, між державою і Церквою повинні сформуватися партнерські, паритетні відносини у регулюванні шлюбно-сімейних відносинах громадян, які мають ґрунтуватися на міцній законодавчій основі.

Відповідним державним структурам рекомендувати проводити різноманітні заходи, спрямовані на підтримку сім'ї і популяризацію шлюбно-сімейних традицій. Доцільним було б відкриття тематичних виставок з історії родинних відносин у центральних і регіональних історичних та етнографічних музеях; проведення етнографічних експедицій з метою зібрання місцевих шлюбно-сімейних звичаїв і традицій, відкриття музейних кімнат і музеїв з історії сім'ї, родинного побуту, традицій весільної обрядовості (у 2008 р. в Україні було відкрито перший Музей весілля у с. Великі Будища Диканського району Полтавської області). Проведення вищезазначених заходів сприятимуть відродженню ментальності українського народу. Збереження і передача наступним поколінням шлюбно-сімейних звичаїв і традицій дасть змогу відродити унікальність та автентичність української культури.

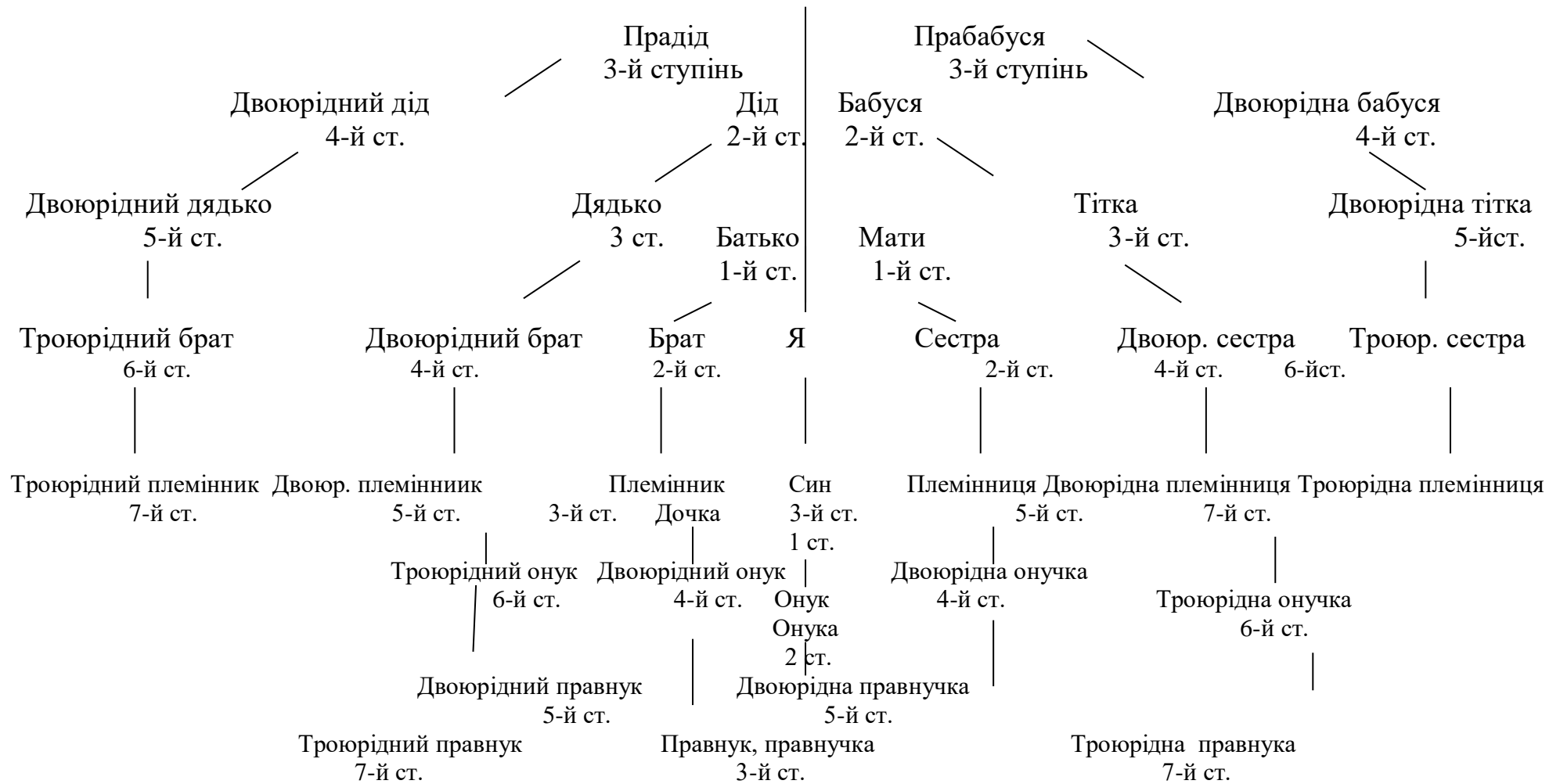
Низка актуальних та дискусійних аспектів дисертаційного дослідження можуть стати предметами подальших наукових розвідок. Джерельна база, підготовлена для даного дослідження, може слугувати основою для вивчення різних аспектів

шлюбно-сімейних відносин (регулювання міжконфесійних шлюбів у контексті еволюції шлюбно-сімейного законодавства Російської імперії XVIII ст.; жіночий фактор у системі суспільних відносин Росії XVIII ст.; сім'я парафіяльного священика в Російській державі у XVIII – на початку XX ст.; книги шлюбного обшуку (опитування) як джерело з історії шлюбності православного у XVIII – на початку XX ст.).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ТАБЛИЦЯ КРОВНОЇ СПОРІДНЕНОСТІ ⁸⁹⁴

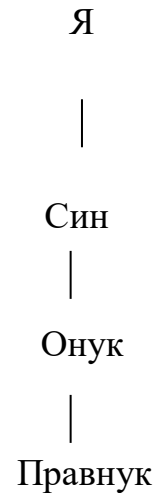
⁸⁹⁴ Сахаров В.П. О запрещении браков в родстве / Виктор Платонович Сахаров. – Екатеринослав : Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1899. – С. 157.

ДОДАТОК Б

ПРИКЛАДИ СПОРІДНЕННЯ І СВОЯЦТВА ⁸⁹⁵

Кровне споріднення

Низхідна лінія споріднення

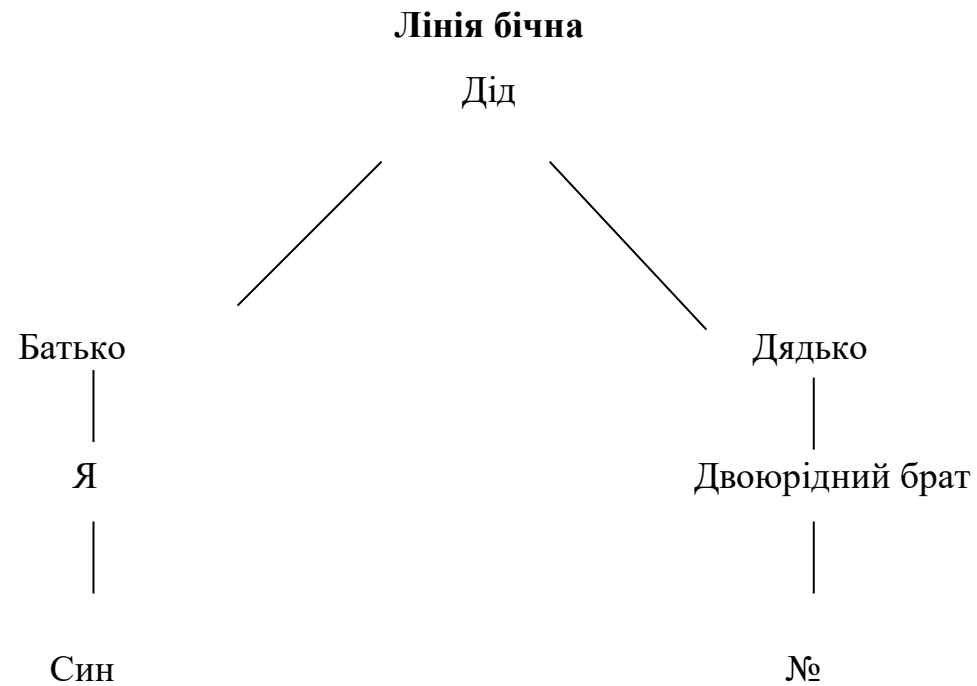
——— - означає особливий ступінь (народження). Для того, щоб визначити, в якому ступені споріднення я перебуваю з моїм правнуком, слід порахувати число народжень між мною і правнуком: син – одне народження; онук – друге; правнук – третє. Отже, я перебуваю зі своїм правнуком у 3-му ступені кровного споріднення. У всіх ступенях кровного споріднення по низхідній і висхідній лінії шлюб заборонявся.

⁸⁹⁵ Схеми Додатків (Б-М) складені на основі: Невский С. Родство как препятствие к браку в России / Сергей Невский. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1894. – 35 с.

ДОДАТОК В

Приклади кривного споріднення

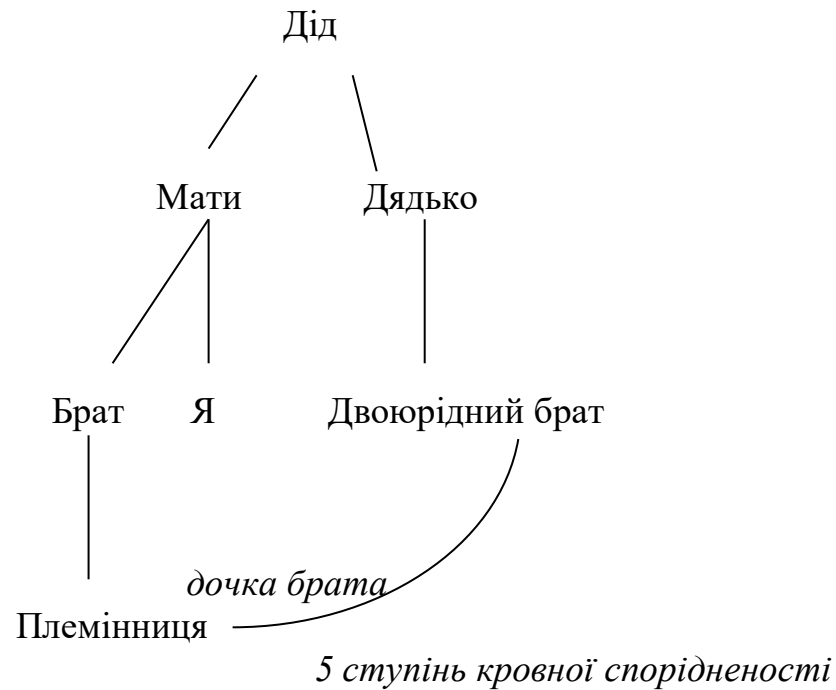

Син доводиться моєму двоюрідному братові родичем 5-го ступеня $(3+2)$. У бічній лінії кривного споріднення шлюб заборонявся між родичами 4-го ступеня.

ДОДАТОК Д

Приклади кривного споріднення

Лінія бічна

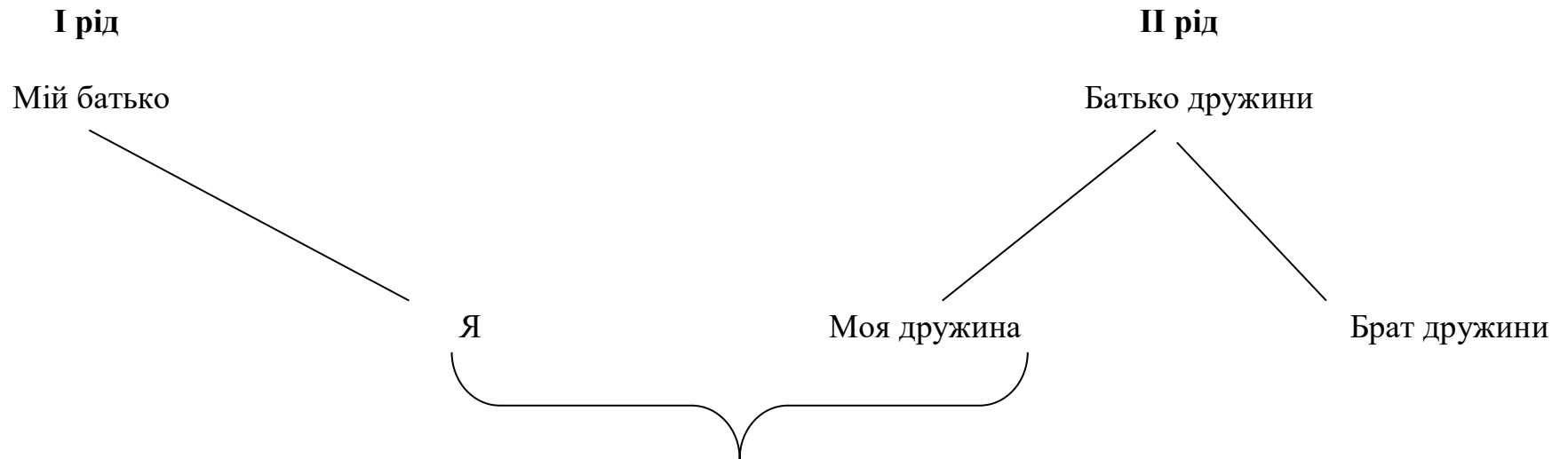

У бічній лінії кривного споріднення шлюб між родичами 5-го, 6-го і 7-го ступенів кривного споріднення міг укладатися лише з дозволу єпархіального архієрея. Кривним родичам 8-му ступені по бічній лінії дозволялося укладати шлюби без дозволу єпархіальної влади.

ДОДАТОК Е

Свояцтво

Приклади двохрідного свояцтва

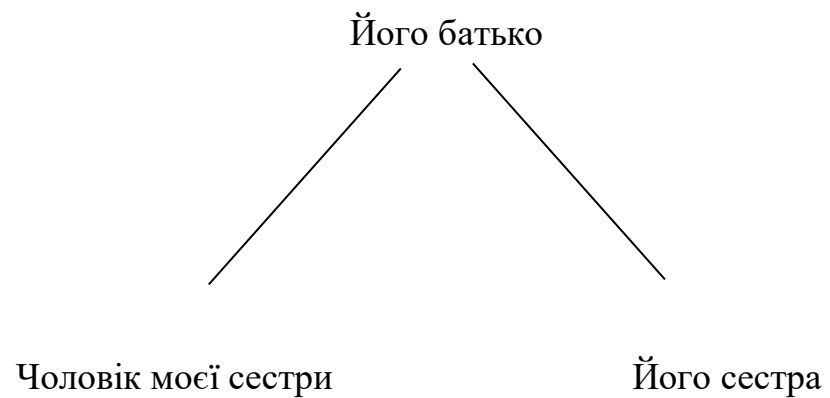
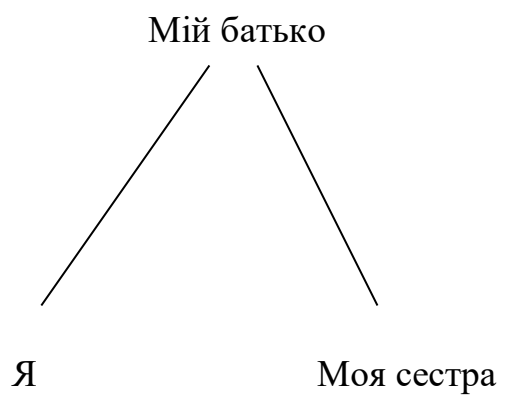
— - означає кожне окреме народження (ступінь).

⎵ - шлюбний стан, коли дві особи утворюють один ступінь.

Брат дружини (шурин) перебуває з її чоловіком у 2-му ступені двохрідного свояцтва.

ДОДАТОК Ж

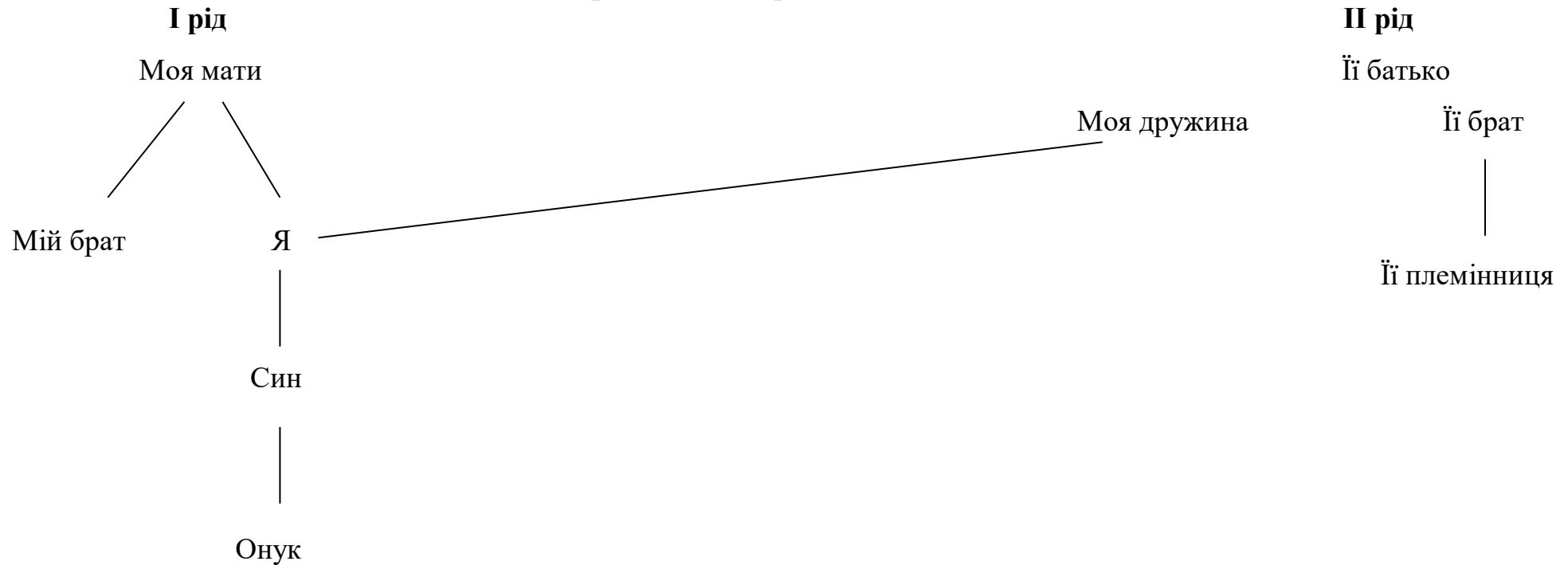
Приклади двохрідного свояцтва

Я перебуваю з сестрою чоловіка моєї сестри, тобто сестрою зятя, в 4-му ступені двохрідного свояцтва.

ДОДАТОК 3

Приклади двохрідного свояцтва

Моя мати перебуває з племінницею моєї дружини в 4-му ступені двохрідного свояцтва, а мій брат – 5-му ступені двохрідного свояцтва. Але мій син перебуває з означеною племінницею дружини вже не у свояцтві, а в спорідненні і є для неї двоюрідним братом.

ДОДАТОК И

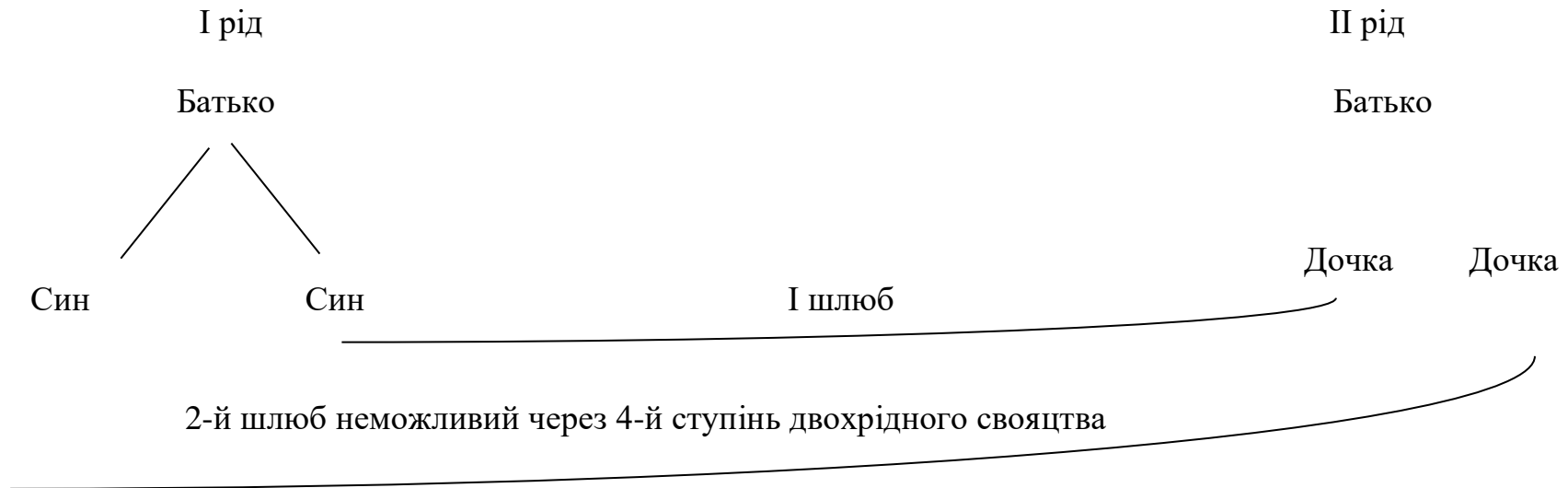
Приклади двохрідного свояцтва

Моя дочка і двоюрідна внучка мого вітчима перебувають між собою в 6-му ступені двохрідного свояцтва. У перших 4-му ступенях двохрідного свояцтва шлюб заборонявся; у 5-му і 6-му ступенях двохрідного свояцтва можна було укладати шлюби лише з дозволу єпархіального архієрея.

ДОДАТОК К

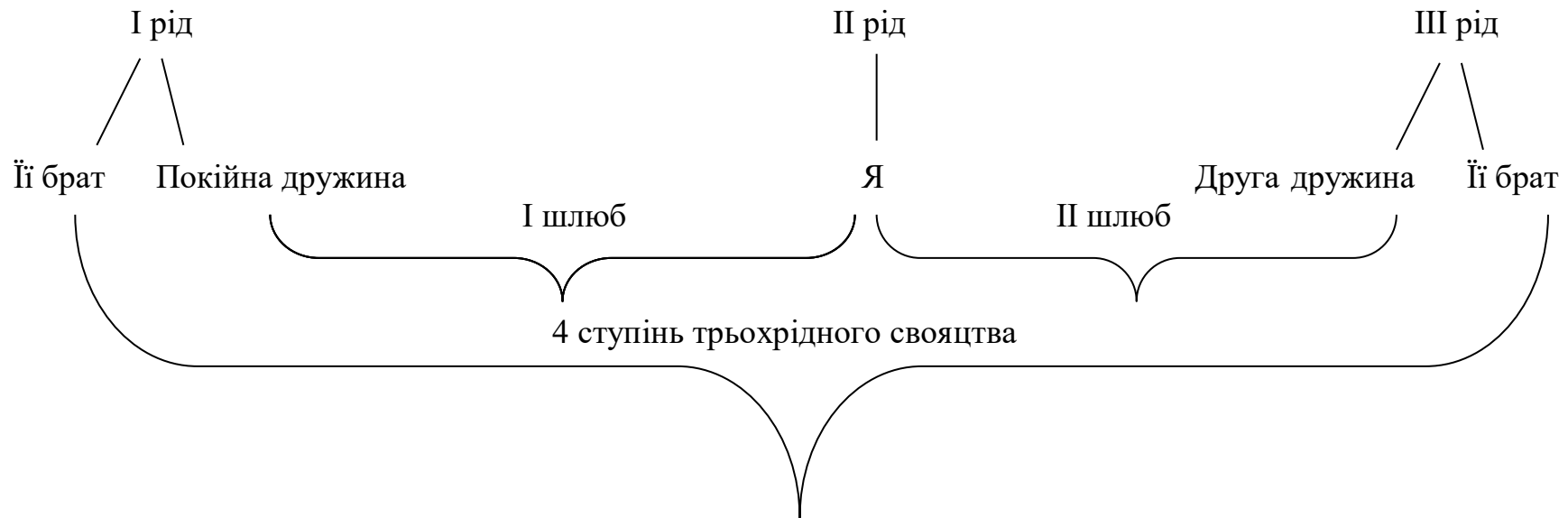
Приклади двохрідного свояцтва

Шлюби двох рідних братів із двома рідними сестрами неможливий, тому що тут наявний 4-й ступінь двохрідного свояцтва.

ДОДАТОК Л

Трьохрідне свояцтво

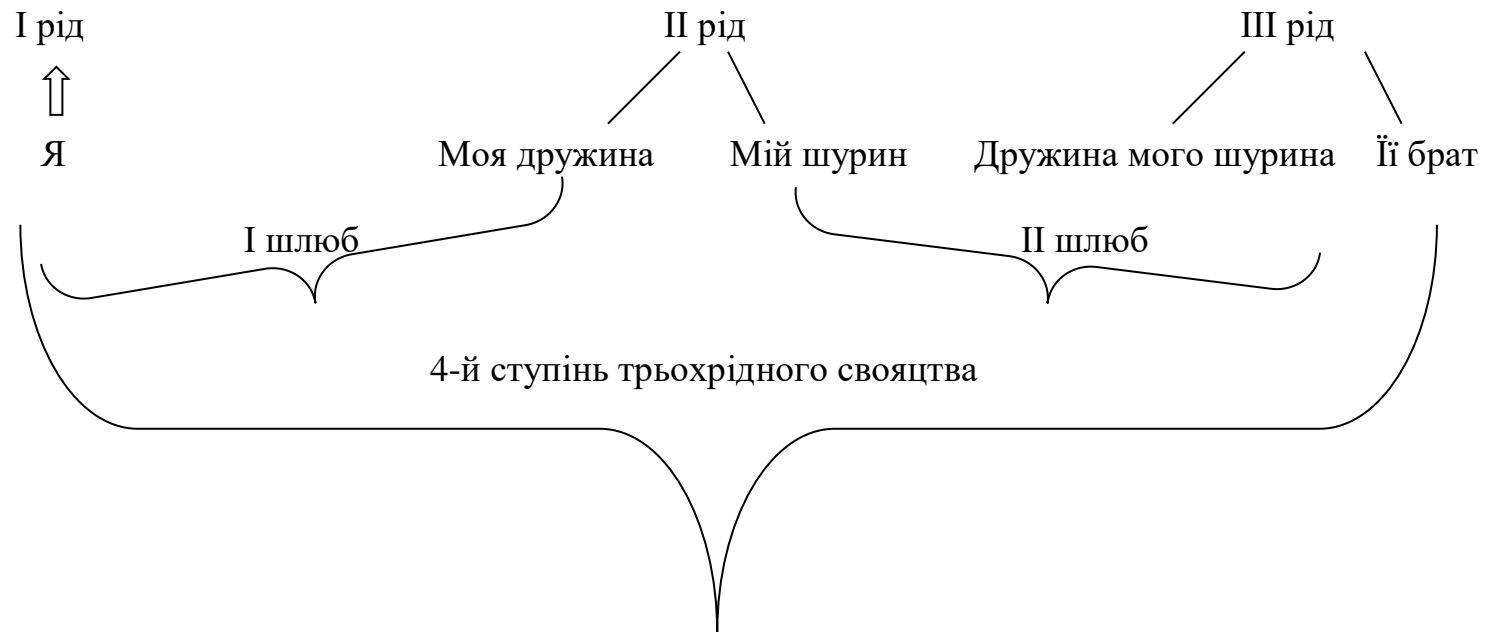
Брат моєї покійної дружини був би для неї родичем 2-го ступеня, а для мене – двохрідним свояком 2-го ступеня; брат моєї нової дружини є для мене двохрідним свояком 2-го ступеня, а для брата покійної дружини трьохрідним свояком 4-го ступеня.

ДОДАТОК М

Трьохрідне свояцтво

Зближення трьох родів через два шлюби двох окремих пар

Заборонялося одружуватися особам, котрі мали 1-й ступінь трьохрідного свояцтва. У 2-му і 3-му ступенях можна було одружуватися лише з дозволу єпархіального архієрея.

ДОДАТОК Н

По доношению Украинского корпуса ландмилицейской канцелярии о подтверждении епархиальному архиерею указу о вступлении при Украинской линии в слободах однодворческих малолетних детей с рослыми девками и вдовами в брачное супружество (5 марта 1750 г.)⁸⁹⁶

Которой слободы	Кто, имя жениха и невесты	В каком году, месяце и числе браком сочетались			От кого они замуж выданы и женились	По воле оных сторон или под какую неволей и страхом	В то время, когда они вступили в брак, каких лет были	У кого венечные знамена брали, имя попов	Поп, венчавший брак
		год	месяц	оним лет					
Слобода Бышкина	Поселенцы Иван Петин	1747	1 января	15	от отца Тита Петина и мачехи Лукры Петиной	по воле обеих сторон	перво брачно 12 лет	у попа Григория на имя попа Семена Семенова	венчаны оные попом Семеном Семеновым
	жена его Степанида			18	от отца Степана Гремякина		перво брачно 15 лет		
	Алексей Шубин	1746	в январе месяце	15	от отца Никифора Шубина и матери Феклы Шубиной	по воле обеих сторон	перво брачно 10 лет	слободского попа Иоанна Лукина на имя попа Николая	венчаны оные попом Николаем
	жена его Дарья			19	от отца Якима Яковлева и родственницы его		перво брачно 14 лет		

⁸⁹⁶ РГИА, ф. 796, оп. 31, д. 36, л. 3 об.-7.

	Григорий Петин	1747	8 ноября	13	от отца Наума Петина и матери Натальи Петиной	по воле обеих сторон	перво брачно 11 лет	венечную память брали в водолажского протопопа Иоанна Лукина на имя той же слободы попа Семена Семенова	венчаны оные попом Симеоном
	жена его Марфа			22	от отца Кузьмы Григорьева		перво брачно 20 лет		
	Василий Хахлаев	1749	14 ноября	13	от отца Степана Хахлаева и матери Евдокии	по воле обеих сторон	перво брачно 13 лет	венечную память брали у попа Ивана Лукина на имя той же слободы попа Семена Семенова	венчаны оные попом Симеоном
жена его Стефанида		15		той же слободы от брата Трофима Горелкова	перво брачно 15 лет				
	Федот Алябьев	1749	в мае месяце	14	от отца Сазона Алябьева	по воле обеих сторон	перво брачно 14 лет	венечную память брали в слободского наместника попа Иоанна Лукина на имя той же слободы попа Семена Семенова	венчаны оные попом Симеоном
	жена его Анна				15		от брата той же слободы Трофима Молотова		

Продовж. дод. Н

	Родион Попов	1746	в январе месяце	14	от деда своего Гавриила Попова и бабки Марфы Петровой	по воле обеих сторон	перво брачно 12 лет	память брал Слободского полку от наместника Иоанна Лукина на имя той же слободы попа Симеона Семенова	венчаны оные попом Симеоном
	жена его Христина			15	той же слободы от брата Прокофия Шубина		перво брачно 13 лет		
	Иван Семенов	1744	в июле месяце	17	жены ево дяди Феклы Семеновой	по воле обеих сторон	перво брачно 12 лет	память брал в духовном правлении оного протопопа не знает на имя того уезда села Немча попа Петра Иванова	венчаны оные попом Петром
	жена его Евдокия			19	от однодворца Якова, у которого жила за дитя		перво брачно 15 лет		
	однодворца Адама Костина крестный Иван Павлов	1749	в мае месяце	13	женился на показанной девке помещика	по воле обеих сторон	перво брачно 13 лет	память на брак брал той же слободы поп Симеон Семенов	венчал оный брак Симеон
	жена его Прасковья			19			перво брачно 19 лет		

Слобода Алексеевская	Семен Бледнов	1745	в октябре месяце	13	от отца Семена Бледнова и матери Прасковьи Бледновой	по воле обеих сторон	перво брачно 8 лет	венечную память ниоткуда не брал	венчан Рыльского уезду с. Шубинова попом Григорием
	жена его Авдотья			25	отцом Иваном Белозеровым		перво брачно 20 лет		
	Никифор Ключев	1746	в январе месяце	14	от отца Осипа Ключева и матери Василисы Ключевой	по воле обеих сторон	перво брачно 10 лет	венечную память от курского протопопа Наума на имя показанного попа Петрова	венчаны оные попом Петровым
	жена его Софья			20	от дяди Степана		перво брачно 16 лет		
Слободы Нового Бышкина	Алексей Черкашин	1747	в январе месяце	13	от отца Фрола Черкашина и матери Агафии Черкашиной	по воле обеих сторон	перво брачно 9 лет	венечную память брал у протопопа Петра Наумова того села уезду Плехова на имя попа Михаила Федотова	венчаны оным попом Михаилом Федотовым
	и жена его Мария			21	от отца Тимофея Позванного и жене его Христине		перво брачно 18 лет		
	Иван Никулин	1747	в ноябре месяце	16	от отца Потапа Никулина и от матери Дарьи Никулиной	по воле обеих сторон	перво брачно 14 лет	венечную память не брал, а давал деньги той слободы попу Петру Куприянову	венчаны оным попом Петром Куприяновым
	жена его Прасковья			20	от отца Василия Важева и от матери		перво брачно 18 лет		

Продовж. дод. Н

Слобода Березькие Вершины	Антон Тимофеев	1746	в январе месяце	13	от отца Данилы Тимофеева и матери Акулины Тимофеевой	по воле обеих сторон	перво брачно 11 лет	память брал у попа Демьяна Ходова на имя попа Петра Куприянова	венчаны оным попом Петром Куприяновым
	жена его Христина			20	от отца Игната Балычева		перво брачно 18 лет		
Слобода Березькие Вершины	Максим Подопрigorов	1746	в январе месяце	16	от отца Никиты Подопрigorова и матери Дарьи Подопрigorовой	по воле обеих сторон	перво брачно 13 лет	память брал в слободе Михайловской духовного правления у оногo протопопа не знает имя того уезду села Агафного попа Лукьяна Молошенка	венчаны оным попом Лукьяном
	жена его Агафья			20	от отца Федора Зубцова и от матери		перво брачно 17 лет		
Слобода Староверовка	Козьма Шуканов	1748	в июле месяце	14	от отчима Тимофея Беляева и матери Марии Беляевой	по воле обеих сторон	перво брачно 12 лет	венечную память брал у водолажского протопопа на имя попа той же слободы Алексея Даева	венчаны оным попом Алексеем
	жена его Ульяна			22	от отца Григория Познякава и от матери Прасковьи Поняковой		перво брачно 20 лет		

Продовж. дод. Н

	Андрей Цуканов	1743	в июле месяце	18	от отца Лаврентия Цуканова и от матери Хавроньи Цукановой	по воле обеих сторон	перво брачно 13 лет	венечную память нигде не брал	венчаны попом Иоанном Поповым
	и жена его Акулина			19	от однодворца деревни Злобино, отца Ивана Коростылева		перво брачно 14 лет		
	Семен Шумаков	1745	в июле месяце	15	от отца Лаврентия Шумакова и матери Хавроньи Шумаковой	по воле обеих сторон	перво брачно 11 лет	память брал у курского протопопа на имя того ж уезда села Выпозова попа Василия Попова	венчаны они попом Василием
	жена его Авдотья			21	от отца Ивана Капланова и матери Марии Каплановой		перво брачно 17 лет		
	Василий Нестеров	1747	в июле месяце	19	от отца Константина Нестерова	по воле обеих сторон	перво брачно 14 лет	память брал у курского протопопа Демьяна Ходокова на имя слободы Староверовки попа Алексея Даева	венчаны оные попом Алексеем Даевым
	и жена его Дарья			19	от отца Потапа Новикова		перво брачно 14 лет		

Продовж. дод. Н

	Андреян Ровенков	1748	в июле месяце	15	от отца Гаврилы и матери Акулины	по воле обеих сторон	перво брачно 13 лет	венечную память не брал, а давал деньги попу Иоанну	венчаны оные попом Иоанном в церкви при крепости Ульяновки
	и жена ево Анисья			19	-----		перво брачно 17 лет		

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 59. Київська губерньська канцелярія

1. Оп. 1. – Спр. 4400. – 1764 р. – Повідомлення про те, що у мешканця с. Мироцьке Єроценка, якому 75 років, була дружина 30-ти років і сини: Петро – 27, Ілля – 25, Микита – 20, Микола – 9, Василь – 5, Семен – 3; невістки 20-ти і 13-ти років; онук 3-х років. – Арк. 14.
2. Спр. 7137. – 1773 р. – Дело о выдаче кормовых денег на содержавние в Киево-Печерской крепости беглой крепостной крестьянки помещика Хрущева Филипповой Прасковьи. – Арк. 9.
3. Спр. 8476. – 1777 р. – Челобитная отставных офицеров, вахмистров и капралов гусарских полков о выдаче им пенсионного жалования. – Арк. 90.

Фонд 127. Київська духовна консисторія

4. Оп. 2. – Спр. 7. – 1797 р. – По прошению Богодуховской округи села Михайловки жителя Федора Оробца о разводе с женою его Александрою, неспособною к супружеству. – 2 арк.
5. Оп. 85. – Спр. 23. – 1797 р. – Дело об определении Звенигородского уезда местечка Ольховца Николаевской церкви священника Михаила Бартошевича в Киево-Выдубицкий монастырь на всегдашнее пребывание за обвенчание им тамошних жителей, будучи в сем Тимофея Сотниченка с девицею Наталией Головковою с прописанным в том уезде родстве. – 47 арк.
6. Оп. 87. – Спр. 34. – 1799 р. – Дело по доношению Звенигородского духовного правления о дозволении шляхтичке Анне Березовской вступить в законный второй брак по причине неизвестности ея мужа более восьми лет. – 2 арк.
7. Спр. 52. – 1796 р. – Дело по прошению Екатеринославского уезда села Великого Кута шляхтича Филиппа Балецкого о поступлении того села с

священником Федором Мизецким за обвенчание им без воли его ночью дочери его с подданным Василием Залезняком, имевшего в живых первую жену. – 45 арк.

8. Оп. 137. – Спр. 8. – 1742 р. – Дело по доношению киевской жительки Анны Цылюрниковой с прошением расторжения ее брака с мужем ее Афанасием Цылюрником по худым его поступкам и за чиненные ей тиранства в пьяном виде. – 44 арк.
9. Оп. 138. – Спр. 31. – 1743 р. – Дело по отношению от жителя Киевоподольского Афанасия Сумского в том, что он выдал в замужество свою дочь Ирину за Федора Щербацкого и после замужества начал он Федор воровать и жене своей причинять немилосердные побои и произносил похвылки причинить ей смерть. – 18 арк.
10. Оп. 144. – Спр. 44. – 1749 р. – Дело по доношению Ефросинии Кулбакиной о разрешении ей исповедываться и принимать причастие Святых Таин, состоящей в запрещении, по имению духовного родства с ее мужем Иваном Кулбакою и расторжении брака их по тем обстоятельствам. – 52 арк.
11. Оп. 147. – Спр. 53. – 1758 р. – Дело по доношению мещанина г. Киева Федора Витавы о дозволении ему за побегом жены его вступить во второй законный брак. – 3 арк.
12. Спр. 67. – 1753 р. – Присланную женщину Анну Осиповой дочь, с малым рожденно незаконным младенцем, в какой либо монастырь на покаяние. – 4 арк.
13. Оп. 152. – Спр. 25. – 1757 р. – Дело по доношению Киево-Пустынно Николаевского монастыря архимандрита Никифора и архимандрита и ректора Григория о том, что многие лица, находящи мужского и женского пола одно от другого находятся в бегах и просят супружества с другими лицами. – 8 арк.
14. Оп. 153. – Спр. 6. – 1758 р. – Дело по прошению киевоподольской жительницы Анны Григорьевой о дозволении ей за неспособностью мужа ее Стефана Дьяченка к плотскому совокуплению вступить за иного мужа. – 63 арк.

- 15.Оп. 155. – Спр. 20. – 1760 р. – Дело о Григории Кравце двоеженце, женившегося на другой жене в городе Киеве. – 80 арк.
- 16.Оп. 156. – Спр. 58. – 1761 р. – Дело по сообщению Киевской губернской канцелярии о принятии в Консисторию отставного Гусарского полку капрала Прокопа Попова, к рассмотрению им Поповым с женою Агафиею Лопушинскою блудодеяния. – 17 арк.
- 17.Оп. 157. – Спр. 21. – 1762 р. – Дело о подтверждении Киевской епархии всему священству дабы они не венчали без оповещения троекратного никого из своих прихожан. – 26 арк.
- 18.Спр. 47. – 1762 р. – Дело по прошению рейтарского вахмистра Алексея Лисицына о разводе его с женою по прописанным в доношении обстоятельствам. – 13 арк.
- 19.Оп. 162. – Спр. 6. – 1767 р. – Дело по доношению киевского жителя Давида Колосовского о разводе его с женой. – 4 арк.
- 20.Оп. 171. – Спр. 65. – 1776 р. – Дело по доношению Киевобратского училищного монастыря иеромонаха Иова о разводе женщины Марии Гуртовой с ея мужем Денисом Гуртовым. – 14 арк.
- 21.Оп. 174. – Спр. 8. – 1780 р. – Дело жителя киевского Копыленка о незаконном венчании с Ефросиниею малолетнею. – 52 арк.
- 22.Спр. 25. – 1780 р. – Дело по сообщению Черниговской духовной консистории о расторжении брака Черниговской епархии крестьянина Василия Удовиченка с жителькою города Киева Мотроною Нехворощанскою. – 44 арк.
- 23.Спр. 50. – 1780 р. – Дело о расторжении брака Введенской Киевоподольской церкви прихожанина Иоанна Копыленка и Ефросинии Нехлебовны. – 7 арк.
- 24.Оп. 175. – Спр. 25. – 1781 р. – Дело о расторжении брака киевского 4-го батальона солдата Афанасия Смирного с женщиною Василисою Михайловою. – 41 арк.
- 25.Оп. 176. – Спр. 5. – 1782 р. – Дело по сообщению артиллерии генерал-майором Бегичева в Киевскую духовную консисторию о женитьбе киевского арсенала столяра Ивана Позднякова, за жизни первой его на другой. – 49 арк.

26. Спр. 46. – 1782 г. – Дело о добровольном разводе от супружества киевского мещанина Ильи Будникова с женою его Мариєю Герасимовой и об определении его в Кирилловский, а ея в Иорданский монастырь на послушание. – 8 арк.
27. Оп. 181. – Спр. 30. – 1787 г. – Дело по прошению киевского наместничества губернского регистратора Матвея Минкевича с женою его мещанкою дочерью Ксению Перебийносовою по причине испорченного в него тайного детородного уда и к супружескому сожитию неспособному, почему он Минкевич с оною Перебийносовою с самого вступления в брак плотского не имел совокупления. – 61 арк.
28. Оп. 185. – Спр. 47. – 1791 г. – Дело по прошению киевской мещанки Дарии Ерофеевой о расторжении с супругом ея брака, киевским мещанином Дмитрием Лавренком по причине его неспособности к сожитию. – 10 арк.
29. Оп. 186. – Спр. 71. – 1792 г. – Дело о дозволении киевской мещанке Ефросинии Давыдовой дочери за побегом мужа ея Ивана Климового вступить во второй брак. – 44 арк.
30. Оп. 187. – Спр. 7. – 1793 г. – Дело по прошению жены Афанасьевой Коноваловны, просящей развода с своим прежним мужем оставным солдатом, кадетом Кириллом Морозенком о дозволении ея вступить в супружество с другим мужем. – 4 арк.
31. Оп. 188. – Спр. 69. – 1794 г. – Дело по прошению киевского купца Клехи о позволении ему вступить в законный брак с девицею Ефимиею Рыбниковою. – 4 арк.
32. Оп. 190. – Спр. 116. – 1796 г. – Дело по сообщению Екатеринославской консистории о прелюбодеянии и других непорядочных проступках прапорщика Павла Ломиковского жены Марии Федоровой. – 11 арк.
33. Оп. 232. – Спр. 32. – 1795 г. – Дело по прошению Киевского уезда села Великой Солтановки о оставлении Василием Политьевым жены своей Татьяны Яковлевой дочери. – 27 арк.

34. Оп. 394. – Спр. 37. – 1799 р. – Дело по рапорту Радомишльского правления о неспособности к супружескому сожитию деревни Малой Рачи жителя Кирилла Радченка. – 42 арк.
35. Оп. 1020. – Спр. 506. – 1741 р. – Дело о запрещении вступать в брак Уляне Горленко и Андрею Маркевичу, состоящим в духовном родстве. – 57 арк.
36. Оп. 1784. – Спр. 133. – 1784 р. – Дело по промемории киевского майора Бухолца о признании фузелером Потапом Курносовым женою его, вышедшей за другого мужа. – 40 арк.

Фонд 130. Кисво-Видубицький Михайлівський монастир

37. Оп. 2. – Спр. 651. – 1785 р. – О выходе из-под владения монастыря женщин, вышедших замуж за подданных других владений. – 8 арк.

Фонд 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія

38. Оп. 1. – Спр. 56. – 1746 р. – Дело по прошению жителей г. Переяславля Ивана и Марии Стефановых о передаче им мужем их умершей дочери, священником церкви м. Яготина Василием Зеленским, на воспитание ребенка и принадлежавшего его имущества. – 6 арк.
39. Спр. 88. – 1746 р. – Дело по обвинению жителя м. Гелмязов Григория Степаненко во вступлении во вторичный брак при жизни первой жены. – 23 арк.
40. Спр. 89. – 1746 р. – Дело по обвинению жителя с. Комаровки Андрея Кислого в сообщении неправильных сведений при вступлении в четвертый брак. – 4 арк.
41. Спр. 90. – 1746 р. – Дело о расторжении брака между лицами, находившимися в родстве. – 16 арк.
42. Спр. 91. – 1746 р. – Дело по обвинению священника церкви м. Ирклеевка Дм. Карповича, оказавшемся в духовном родстве с его женой через крестины детей родственников. – 28 арк.
43. Спр. 141. – 1752 р. – Дело о прошении на разрешение вступить в брак лицам, находившихся в родстве. – 2 арк.

- 44.Спр. 194. – 1753 р. – Дело о разрешении на вступление во вторичный брак.
– 32 арк.
- 45.Спр. 195. – 1753 р. – Промемория из Киевской духовной консистории о наложении церковного наказания на жительницу с. Лялинец Переяславского полка Ирину Иванову за скрывание вторичного брака ее дочери при жизни первого мужа. – 2 арк.
- 46.Спр. 264. – 1755 р. – Дело о разрешении на вступление в брак жителям м. Переяслава Кузьме Задороженко и Феодосии Савковны, находившихся в родстве. – 4 арк.
- 47.Спр. 265. – 1755 р. – Дело о разрешении на вступление во вторичный брак жительнице с. Студеников Пиндгоренко Матрене. – 11 арк.
- 48.Спр. 266. – 1755 р. – Дело об отсылке жены с. Синеоковки Семьна Гурина Марии к родителям до ее совершеннолетия. – 3 арк.
- 49.Спр. 308. – 1759 р. – Дело о невыдаче венечных памятей лицам, не имеющих свидетелей, подтверждающих право на вступление в брак. – 5 арк.
- 50.Спр. 359. – 1761 р. – Дело по доношению жительницы с. Богданово Переяславской протопопии Евдокии Воропаевны о вступлении во вторичный брак в виду долголетнего отсутствия мужа. – 9 арк.
- 51.Спр. 360. – 1761 р. – Дело о вступлении во вторичный брак жителя с. Хоцок Переяславской протопопии Потапа Доценко при жизни первой жены. – 60 арк.
- 52.Спр. 361. – 1761 р. – Дело по доношению жительницы г. Переяслава Евдокии Конвесарки о вступлении во вторичный брак ее мужа и получении им сана священника. – 6 арк.
- 53.Спр. 362. – 1761 р. – Дело о внебрачном сожительстве монахини Коробеевского монастыря Евпраксии и жителя г. Киева сына войскового товарища Андрея Богдановского. – 64 арк.
- 54.Спр. 363. – 1761 р. – Дело о внебрачном сожительстве гусара Гусарского Хорватского полка Пантелея Чернявского с Ульяной Цуркан. – 12 арк.
- 55.Спр. 364. – 1761 р. – Дело о внебрачном сожительстве гусара Хорватского полка отставного Григория с женой его умершего брата Евдокией. – 5 арк.

- 56.Спр. 400. – 1763 р. – Дело о вступлении жительницы с. Вюниц Золотоношской протопопии Любви Ступуловны во вторичный брак при жизни первого мужа. – 20 арк.
- 57.Спр. 468. – 1764 р. – Дело о вступлении во вторичный брак крестьянина деревни Бавикиной, Хотунской волости, Московской губернии Кирилла Анитипова с послушницей Золотоношского монастыря Евдокией при жизни первой жены. – 26 арк.
- 58.Спр. 528. – 1765 р. – Дело о вступлении в третий брак при жизни второй жены мещанина Ново-Миргородского шанца Агафона Максимовича. – 8 арк.
- 59.Спр. 529. – 1765 р. – Дело по доношению купца Ново-Миргородского шанца Матвея Юрьева о расторжении брака с женой в связи с попыткой отравить его. – 2 арк.
- 60.Спр. 610. – 1767 р. – Дело о внебрачном сожительстве Евдокии Андрияненко и Андрея Бабенко, жителей с. Помокель Переяславской протопопии. – 2 арк.
- 61.Спр. 714. – 1769 р. – Дело о запрещении священникам Переяславско-Бориспольской епархии совершать брачные обряды в часовнях без разрешения епархиальных архиереев. – 103 арк.
- 62.Спр. 888. – 1772 р. – Дело о расторжении брака жителей м. Борисполя Богдановича Ивана с Серебецкой Екатериной, находящихся в духовном родстве. – 48 арк.
- 63.Спр. 1034. – 1774 р. – Дело о наложении епитимии и расторжении брака дьяка с. Гельмязовки Григорьева Ильи с Февронией Круцювною, находившихся в родстве. – 33 арк.
- 64.Спр. 1035. – 1774 р. – Дело о расторжении брака казака с.Козлова Матвееенко Григория с Бояриной Марией из-за болезни последней. – 17 арк.
- 65.Спр. 1094. – 1775 р. – Дело о рождении внебрачного ребенка у казачки с. Мельников Золотоношской протопопии Матрены Цесаренко. – 12 арк.
- 66.Спр. 1128. – 1776 р. – Дело по обвинению сына священника м. Борисполя Богдановича Ивана во внебрачном сожительстве. – 6 арк.

- 67.Спр. 1161. – 1777 р. – Дело о вступлении во вторичный брак жительницы с. Лески Чигиринской протопопии Матрены Сотниченко при жизни первого мужа. – 52 арк.
- 68.Спр. 1161 а. – 1777 р. – Дело о наложении епитимии на жителя м. Гельмязов Переяславского полка Полторацкого Антона за двоеженство. – 52 арк.
- 69.Спр. 1286. – 1778 р. – Дело о вызове в консисторию для допроса супругов Федора и Марию Тищенко, находившихся в родстве. – 5 арк.
- 70.Спр. 1288. – 1778 р. – Дело по жалобе сотенного хорунжего Кардаша Матвея на священника м. Воронкова Ващенко Лукьяна за венчание его дочери с сыном казака Журбаченко Дмитрием без разрешения родителей. – 24 арк.
- 71.Спр. 1375. – 1780 р. – Дело по обвинению во внебрачном сожителстве жителей м. Ягодина Барышевской протопопии Родиона Разума и Анны Калиты, находившихся в родстве. – 8 арк.
- 72.Спр. 1568. – 1781 р. – Дело по прошению жительницы м. Золотоноши Голенковой Карерины о выдаче разрешения на вступление во вторичный брак. – 7 арк.
- 73.Спр. 1570. – 1781 р. – Дело по прошению подданного полковника Лукашевича жителя с. Лецки Ткаченко Саввы о расторжении брака из-за побега жены. – 23 арк.
- 74.Спр. 1674. – 1783 р. – Дело о расторжении брака между жителем м. Быкова Бесанской протопопии Максимом Мринским и Евдокией Дедик, находившихся в родстве. – 32 арк.
- 75.Спр. 1775. – 1758 р. – О дозволении шанца Новосоловского гусару Ивану Дубосару на другой жене жениться по причине оставления его первой. – 17 арк.

Фонд 1975. Охтирське духовне правління

76. Оп. 1. – Спр. 20. – 1763 р. – Промемория Ахтырской полковой канцелярии о том, что жителя с. Сущенка, сочетавшегося 4-й раз браком в селе Кирикове не имеется. – 2 арк.

Фонд 1981. Білгородське духовне правління

77. Оп.1. – Спр. 90. – 1780-1781 pp. – О самовольном венчании однодворцем Шитовым несовершеннолетнего сына со взрослой девицей, не имея на это разрешения от духовного правления. – 37 арк.

Фонд 2009. Білгородська духовна консисторія

78. Оп. 1. – Спр. 43. – 1722 p. – Объявление Синода о наказании обывателя Пархомова за насильственное пострижение своей жены в монастырь. – 3 арк.
79. Спр. 101. – 1725 p. – Указ епископа о расторжении четвертого брака жителя г. Харькова Чумака. – 2 арк.
80. Спр. 165. – 1725 p. – Указ белгородского епископа о вступлении жительницы г. Бахмута Чупаковой в 4-й брак. – 1 арк.
81. Спр. 274. – 1727 p. – О двоеженстве жителя слободы Колодязной Иосаафа Коваля. – 1 арк.
82. Спр. 308. – 1728 p. – Доношение жителя с. Пересечного Василия Середы о разрешении его сестре Мелании Глущенко вступить вторично в брак. – 2 арк.
83. Спр. 426. – 1733 p. – О вступлении в четвертый брак жительки местечка Радьковки Евдокии Гречки. – 13 арк.
84. Спр. 707. – 1747 p. – Дело об отправке писаря с. Новой Водолаги Маяцкого на покаяние за внебрачное сожительство. – 4 арк.
85. Спр. 915. – 1759 p. – Про мнение подпрапорного Харьковского полка местечка Дергачей И. Гужванского о разрешении ему жениться. – 2 арк.
86. Спр. 983. – 1764 p. – Дрошение о незаконном сожительстве священника с. Роговатого и прижитии ребенка. – 3 арк.
87. Спр. 1025. – 1779 p. – Доношение о вступлении в брак однодворки Барабашевой при жизни мужа. – 3 арк.
88. Спр. 1058. – 1787 p. – Дело о дозволении казенному обывателю Михаилу Хоменко, за побегом жены, вступить во 2-ой брак. – 3 арк.
89. Спр. 1078. – 1787 p. – Дело о дозволении отставному гусару Ильи Ревутскому за побегом первой жены его вступить с свободным лицом в брак. – 39 арк.

90. Спр. 1212. – 1787 р. – Дело об убийстве крестьянина князем Кантемиром, о ссылке его в Ревельскую крепость и расторжении брака. – 171 арк.
91. Спр. 1398. – 1788 р. – Дело по доношению духовного правления об исключении из духовенства в светское звание пономаря Лозовой Николаевской церкви Венедикта Черняева за участие в повенчании трьох незаконных браков и о протчем. – 38 арк.
92. Спр. 1420. – 1788 р. – По доношению Харьковского духовного правления, во обвенчание Харьковской округи и ведомства села Русской Лозовой Николаевской церкви священником Антонием Ильинским с дьяконом Георгием Черняевым прихода товарища Петра Дахневского однодворца Лукьяна Третьякова внука Никифора малолетнего с дочерью тамошнего казенного обывателя Мрка Малеева великовозрастною девкою Меланиею. – 51 арк.
93. Спр. 1442 – 1788 р. – Дело по доношению Харьковского духовного правления о венчании с Борщевского Архангельской церкви священником Иваном Титовым того ж села жителя казенного обывателя Дмитрия Мясоедова сына его 13-летнего Григория с дочерью казенного обывателя Ефрема Репина. – 49 арк.
94. Спр. 1456. – 1788 р. – Дело по прошению Харьковского уезда села Борщевского жительки Анны Мясоедовой о разводе ея с малолетним мужем Григорием Мясоедовым. – 19 арк.
95. Спр. 1458. – 1788 р. – Дело по прошению Волчанской округи села Бочкова однодворца Трофима Катасонова о дозволении ему за побегом жены его Мелании вступить с иной во второй брак. – 4 арк.
96. Спр. 1587. – 1789 р. – Дело по промемории Киевской духовной дикастерии о учинении справки о живущем в городе Богодухове отставного капитана Авраама Гуляева вступлением от живой жены Авдотьи Федотовой во второй брк, когда и кем он Гуляев с тою женою первую его венчан. – 26 арк.
97. Спр. 1660. – 1789-1790 рр. – Дело о наложении церковной епитимии на однодворца г. Чугуева Танского и солдатку Козмину за сожительство вне брака. – 24 арк.

98. Спр. 1662. – 1789 р. – Дело о наложении церковной епитимии на жителя с. Одринки Кравченко за намерение вступить в брак при жизни жены. – 31 арк.
99. Спр. 1666. – 1789 г. – Дело о внебрачном сожителстве жителей г. Чугуева казаке Иванове и казачки Крыжановской. – 21 арк.
100. Спр. 1731. – 1784 р. – Дело о взятии с обвенчанных села Малых Проходов священником Даниилом Беликовым, подданной, великовозрастной девки Анны Скороходовой, с малолетним Максимом Антоненком, показания желают ли они иметь сожителство. – 4 арк.
101. Спр. 1785. – 1790 р. – Дело об обвенчании девушки Марии Джевержи без разрешения родителей священником с. Лихачевки Малиевским. – 25 арк.
102. Спр. 1916. – 1790 р. – Дело по сообщению Харьковского наместнического правления о наложении Ахтырской округи деревни Бабаевки однодворку Ульяну Яковлеву за чинимое ею с свекром своим кровосмешение с прижитием от того младенца двенадцатилетней церковной епитимии. – 20 арк.
103. Спр. 1981. – 1791 р. – Дело по доношению Харьковского духовного правления о дозволении Валковской округи села Ковегов казенному обывателю Гариилу Попову за побегом первой жены Ульяны вступить с другим свободным лицом в брак. – 8 арк.
104. Спр. 2114. – 1791 р. – Дело по прошении Богодуховской округи села Каменецкого однодворца Пантелеймона Маркова о дозволении ему по прописанным в прошении его резонам вступить во второй брак. – 9 арк.
105. Спр. 2458. – 1792 р. – Дело по доношению Харьковского духовного правления о сочетании Харьковской округи села Симеоновки Стретенской церкви священником Ильею Труфановым слободы Дергачей помещика, майора Григория Земборского сына Григория с дочерью помещика Матвея Краснокутского Парасковиену в непозволительном степени. – 25 арк.
106. Спр. 2459. – 1792 р. – Дело о обвенчании Харьковской округи села Колупаевки Архангельской церкви священником Ильиным казенного обывателя Петра Леонова сына малолетнего Герасима с великовозрастной девкою Ефросиниену Кусковою – 57 арк.

107. Спр. 2486. – 1792 р. – Дело по сообщению Екатеринославской консистории о поступлении по законам Белгородской епархии слободы Лихачевки с священником Григорием Малкевским. – 10 арк.
108. Спр. 2528. – 1792 р. – Промемория однодворцев о дозволении вступить в законный брак. – 25 арк.
109. Спр. 2529. – 1792 р. – Дело о наказании регистратора Дехтярева за вторичный брак при жизни первой жены. – 92 арк.
110. Спр. 2564. – 1793 р. – Дело по доношению Харьковского духовного правления о дозволении города Золочева жителю казенному обывателю Василию Васильченку за побегом первой жены его Ульяны вступить с другою в законный брак. – 6 арк.
111. Спр. 2759. – 1793 р. – Дело о разводе жительницы с. Шубина Захаровой с несовершеннолетним мужем и наказание священника Попова, повенчавшего их. – 43 арк.
112. Спр. 3347. – 1795 р. – По доношению Харьковского духовного правления об обвенчании якобы Харьковской округи села Песочина священником Яковом Прокоповичем брака сего года февраля месяца 4 дня в сыропустную среду. – 21 арк.
113. Спр. 3448. – 1792 р. – Дело о расторжении брака жительки города Харькова Настасии Марковой по отсутствию мужа. – 10 арк.
114. Спр. 3468. – 1795 р. – О расторжении брака дворянки Анастасии Гладковой по причине истязания ее мужем. – 4 арк.
115. Спр. 3565. – 1796-1799 рр. – Дело о наложении церковного покаяния на обывателя сл. Ворожбы Гончарова и его невестку за распутство. – 28 арк.
116. Спр. 3726. – 1796 р. – По доношению Чугуевского духовного правления о дозволении Чугуевской округи помещика майора Ивана Шидловского малороссийскому крестьянину Василию Комарницкому по болезни жены его первозаконной Ефросинии жениться на ином свободном лице. – 14 арк.
117. Спр. 3730. – 1796 р. – О разрешении копиисту Яковлеву вновь сойтись с первой женой, разведясь со второй. – 18 арк.

118. Спр. 3811. – 1796 р. – О присылке в Харьковское духовное правление сбежавшей жены от сержанта Гладилова для соединения к совместной жизни. – 2 арк.
119. Спр. 4018. – 1797 р. – Дело о наложении церковного покаяния на обывателей г. Лебедина Ткаченка и Калинину за незаконное сожителство. – 5 арк.
120. Спр. 4082. – 1797 р. – По доношению Ахтырского духовного правления о дозволении Ахтырского округа села Тростянца жителю подданому Якову Вчерашнему за неспособностью жены его Елены Прутовской к супружескому телесному совокуплению вступить в законный брак с другим лицом. – 11 арк.
121. Спр. 4098. – 1797-1799 рр. – Дело о разводе слободы Ольховатки Ситникова с первою женою и о разрешении ему вступить во второй брак. – 72 арк.
122. Спр. 4105. – 1797 р. – Дело по доношению Ахтырского духовного правления о имени отставному солдату Федору Ткаченку супружеское сожитие с женою его Аыдотьёю, вышедшей в бытности его в военной службе за другого и о прочем. – 6 арк.
123. Спр. 4226. – 1798 р. – По прошению города Купянска купца Василия Корочанского жены Ирины Ивановой дочери о разводе ее с оным мужем за чинимое якобы им в следствии его преступления прелюбодеяния, и дозволении ей выйти в замужество за другого. – 8 арк.
124. Спр. 4325. – 1798 р. – По сообщению Слободско-Украинского господина губернатора, действительного статского советника и кавалера Алексея Григорьевича Теплова о учинении справки: Варвары Васильева дочь по отцу Кондратьева, а по-прежнему мужу полковница Бунина действительно ль 1787 года ноября с 14 на 15 число ночью венчана и о прочем. – 18 арк.
125. Спр. 4351. – 1798 р. – Дело об отказе крестьянке Анне Котковой в просьбе о расторжении брака с мужем ея Ильёю Катковым по неспособности его к супружескому сожитию до остечения трьох лет от бракосочетания. – 26 арк.
126. Спр. 4449. – 1790-1791 рр. – Дело о наложении церковного покаяния на жителей с. Водолаги Григория и Михаила Сретенка и Меланию Герасименкову. – 38 арк.

127. Спр. 4604. – 1799 р. – Ведомость лиц, находящихся под церковным покаянием. – 3 арк.
128. Спр. 4616. – 1799 р. – Дело о разрешении развода унтер-офицеру Вишневецкому. – 7 арк.
129. Спр. 4619. – 1799 р. – Дело по прошению слободы Перекопа казенного обывателя Анны Лещенковой о дозволении ей за умертвлением мужа ея вступить во второй брак. – 6 арк.
130. Спр. 4624. – 1799 р. – Дело по прошению помещика Сомова крестьянина Василя Белоусова о обвенчании дочери его девки Евдокии села Наумовки священником Никифором Косухиным. – 40 арк.
131. Спр. 4819. – 1793 р. – Дело по доношению Харьковского духовного правления о расторжении Золочевской округи деревни Сосновки подданного малороссиянина Якова Овчаренка с женою его Евфросиниею по неспособности ее к плотскому совокуплению. – 12 арк.

Фонд 2011. Чернігівська духовна консисторія

132. Оп. 1. – Спр. 7. – 1722-1723 рр. – Справа про виплату Феодосою Скоробогатою 500 злотих Василю Віленському за відмову від шлюбу з ним. – 5 арк.
133. Спр. 11. – 1787 р. – Указ Чернігівської консисторії про розжалування священника церкви Вознесіння м. Березна Ніжинського повіту Чернігівського намісництва Григорія Грибовича в дячки за перелюбство. – 2 арк.
134. Спр. 13. – 1783 р. – Справа про незаконність шлюбу між духовними родичами с. Жуковичі Березнянського повіту Чернігівського намісництва Олексою Лагодним та Юліаною Миховиковою. – 8 арк.
135. Спр. 20. – 1789 р. – Дозвіл Чернігівської духовної консисторії на розлучення жителям м. Березна Чернігівського намісництва Тетяні Радкевічевій з чоловіком у звязку з його багаторічною відсутністю. – 2 арк.
136. Спр. 23. – 1789 р. – Указ Чернігівської духовної консисторії Березнянському духовному правлінню про з'ясування обставин взяття шлюбу втретє сотенним

отаманом с. Березин Березнянського повіту Чернігівського намісництва Євстафієм Охрименком. – 2 арк.

137. Спр. 24. – 1792 р. – Справа про розлучення жителів с. Лихачеве Березнянського повіту Чернігівського намісництва Семена Зубка з дружиною Тетяною. – 7 арк.

138. Спр. 25. – 1792 р. – Справа про законність шлюбу між жителями с. Березанин Березанського повіту Чернігівського намісництва Трохимом Симотяжним і неповнолітньою Ганною Іванчиковою. – 5 арк.

Фонд 2012. Слободсько-Українська духовна консисторія

139. Оп. 1. – Спр. 144. – 1800 р. – Дело о дозволеніи Сумського уезда заштатного города Белополья войсковому обывателю Петру Левенку за любодейством и побегом от него жены его Анны Федоровой дочери, жениться на иной. – 13 арк.

140. Спр. 151. – 1800 р. – Дело по прошению Харьковского уезда слободы Мерёфы жительки войсковой обывательки Акилины Шепелевой о дозволеніи ей выйти в замужество за другого мужа за побегом и неизвестным нахождением первого ея мужа. – 14 арк.

141. Спр. 155. – 1800 р. – По прошению города Харькова жительки отставного корнета Федора Барабашева жены Татьяны Максимовой дочери о разводе ее с мужем ея за чинимые им ей побоями. – 76 арк.

142. Спр. 156. – 1800 р. – Дело о наложении Сумського уезда слободы Еналовки жены Пелагеи Ткаченковой, за чинимое ею с отставным солдатом Косьмою Попригиным прелюбодеяние епитимии. – 26 арк.

143. Спр. 159. – 1800 р. – Дело по прошению Харьковського уезда села Больших Проходцов однодворца Павла Курова о дозволеніи ему вступить в второй брак. – 27 арк.

144. Спр. 167. – 1800-1801 рр. – По сообщению Слободско-Украинского губернского правления о незаконном венчании священником слободы Непокрытого. – 65 арк.

145. Спр. 574 – 1800 р. – О разводе подданной женки пушкарки Анны Котковой с мужем ея Ильею Котковым по неспособности его к сообщению. – 9 арк.
146. Спр. 582. – 1800-1801 рр. – Про крепостного крестьянина помещика Федора Квитки села Основы Чухненко о разрешении ему вступить в третий брак. – 31 арк.

Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Фонд II. Історичні матеріали

147. Спр. 431. – 1759 р. – Дело Киевской духовной консистории по доношению иерея Киево-Подольской Введенской церкви о незаконном браке шапочника Лукьяна Артеменка с Анной Григорьевой Крамаркой (муж ее – за границей). – 4 арк.
148. Спр. 3560. – 1778 р. – Повідомлення духовної єпископії Переяславської консисторії до Бориспільського протопопа Нахаря Яворського про суворе виконання законів церковних про шлюби. – 3 арк.
149. Спр. 4758. – 1769 р. – Розпорядження протопопам про заборону попам вимагати гроші за «запрещение венчания и погребения» і інші злочини. – 3 арк.
150. Спр. 6838. – 1744 р. – Наказ про заборону шлюбу і вінчання вкраденої нареченої. – 1 арк.
151. Спр. 21723-21727. – 1701-1761 рр. – «Добровольные и самовольные разводы». Випіски з книг актових судових справ про одруження з селянкою, кара на горло, розлучення при двох жінках. – 15 арк.

Фонд IX. Фортеця Св. Єлизавети

152. Спр. 1648-1657. – 1762 р. – Доношения командиров рот и команд Нежинского полка киевского гарнизона о вступлении в брак нижних чинов. – 20 арк.

Фонд XIII. Синод

153. Спр. 6277 а. – 1726 р. – Сообщение зеньковского жителя Лазаря Зерновского консисторному писарю Ладинскому с опровержением доноса на него о якобы четвертой женитьбе. – 2 арк.

Фонд 81. Особовий фонд історика О.І. Левицького

154. Спр. 10. – 1731 р. – До історії шлюбних відносин на Україні. Іван Величковський та Євдокимія Заруцька. Копія документу з архіва Гадяцького Успенського собору. Нарис про їхній шлюб. – 10 арк.

Фонд 232. Київська духовна консисторія

155. Спр. 2. – 1724 р. – Реестр дел Киевской духовной консистории за 1723-1724 гг. – Арк. 44 зв.
156. Спр. 27. – 1732 р. – Доношения протопопа верхней части г. Киева Житликовского Стефана в Киево-Софиевскую кафедру о получении указов относительно взимания священниками денег за совершение брачных обрядов и о количестве церквей в его протопопии. – 4 арк.
157. Спр. 30. – 1732-1733 рр. – Дело о временном разводе жителя г. Киева, мещанина Петра Алферовича с женой за грубое обращение с нею. – 13 арк.
158. Спр. 105-107. – 1735 р. – Дело о расторжении брака жительницы г. Киева Прасковьи Васильевой. – 4 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Фонд 104. Катеринославське духовне правління

159. Оп. 1. – Спр. 26. – 1777-1778 рр. – Дело о разрешении на замужество жительке слободы Малые Водолаги Устиньи Гончаренковой, брошенной мужем три года назад. – 15 арк.
160. Спр. 29. – 1777 р. – Дело о перевенчании однодворческого сына 9 лет Ивана Беленкова на взрослой девушке священником с. Береки Татариновым. – 21 арк.

161. Спр. 30. – 1778 р. – Дело о насильном венчании однодворца слободы Берецких Вершин Владимира Беленкова с Марфой Багревой. – 20 арк.
162. Спр. 38. – 1779 р. – Дело о прелюбодеянии жены священника Ивана Рокитянского. – 27 арк.
163. Спр. 61. – 1784 р. – Дело о разрешении однодворцу с. Шебелинки Федору Титову жениться на невестке однодворца Щетинина Ксении, муж которой сослан на каторжные работы. – 15 арк.

Фонд 106. Катеринославська духовна консисторія

164. Оп. 1. – Спр. 8. – 1792-1793 рр. – Дело по обвинению пономаря с. Протовки Славянского уезда Кудрявцева Ивана в незаконной связи с чужой женою. – 45 арк.
165. Спр. 33. – 1793 р. – Дело о рассмотрении прошения Константиноградского духовного правления о незаконном браке священника Осиповского Захария со своей работницей. – 8 арк.
166. Спр. 48. – 1793 р. – Дело о наложении духовного наказания на Евсею Кондрата за убийство своей жены. – 20 арк.
167. Спр. 49. – 1793 р. – Дело о наложении церковного наказания на казачку Горяинову Лукерью за незаконные брачные отношения. – 15 арк.
168. Спр. 82. – 1795-1796 рр. – Дело по рассмотрению прошения Константиноградского духовного правления о незаконном венчании священником Щербиной Антоном. – 79 арк.
169. Спр. 84. – 1795 р. – Дело по обвинению Кузьмина Артема за незаконное вступление в брак. – 29 арк.
170. Спр. 93. – 1794-1796 рр. – Дело о наложении церковного наказания на колодника Кричана Ивана. – 17 арк.
171. Спр. 250. – 1797 р. – Дело о выдаче разрешения Максимовой Марфе вступить вторично в законный брак. – 6 арк.
172. Спр. 258. – 1797-1798 рр. – Дело о выделении средств бывшим мужем Прокоповой Акилины на содержание ребенка. – 5 арк.

173. Спр. 269. – 1797 р. – Дело об избииении жены отставным прапорщиком г. Екатеринославля Василием Чаферовым. – 4 арк.
174. Спр. 292. – 1798-1799 рр. – Дело о выдаче разрешения Трофимовой Евдокии вступить во вторичный брак. – 7 арк.

Державний архів Одеської області

Фонд 37. Херсонська духовна консисторія

175. Оп. 1. – Спр. 174. – 1786-1787 рр. – О повенчании с. Софиевки священником Иоанном Иванчевским брака на сырной неделе в среду в часовне. – 30 арк.
176. Спр. 355. – 1791-1792 рр. – О двубрачии солдата Степана Чинарева при жизни первой жены. – 21 арк.
177. Оп. 1 а. – Спр. 17. – 1782-1795 рр. – О незаконности брака Ивана Барбара с Агрипиною Старчихою. – 40 арк.
178. Спр. 25. – 1782-1794 рр. – О разрешении вступить во второй брак. – 12 арк.
179. Спр. 37. – 1790 р. – О повенчании Ульяны Литвиной священником Иоанном Даниловым. – 54 арк.
180. Спр. 43. – 1793 р. – По рапорту Елисаветградского духовного правления о повенчании Агафии Куракиной с казаком Еретениковым. – 7 арк.

Державний архів Полтавської області

Фонд 801. Пирятинське духовне правління

181. Оп. 1. – Спр. 132. – 1766-1788 рр. – Дело по доношению казака села Яцын Данила Киренко о выходе его жены вторично замуж во время его отсутствия. – 7 арк.
182. Спр. 301. – 1771 р. – Дело по доношению казака села Лазорки Иваненка Григория о побеге его жены и разрешения ему вступить во второй брак. – 4 арк.

183. Спр. 329. – 1772 р. – Дело по доношению казака Семена Воткало о разрешении ему вступить во второй брак в связи с побегом его первой жены. – 5 арк.
184. Спр. 364. – 1773 р. – Дело по доношению жителя села Белоусовки Василия Семенюты о разрешении ему вступить во второй брак в связи с умопомешательством его первой жены. – 6 арк.
185. Спр. 386. – 1774 р. – Доношение иерея Иоанна Борзаковского о разрешении венчать крестьянина Посветника с Феодосией Колошко, муж которой исчез неизвестно куда. – 1 арк.
186. Спр. 510. – 1776 р. – Дело по доношению иерея местечка Городавасилькова Ольшанского об отказе его венчать второй раз жителя этого села Шаповала, в виду того, что первая его жена проживает за границей. – 2 арк.
187. Спр. 512. – 1776-1782 рр. – Дело о разводе со вторым мужем Пелагеи Бебешковны, вышедшей второй раз замуж при живом муже. – 37 арк.
188. Спр. 513. – 1776 р. – Доношение Марины Гноевой о расторжении ее брака в связи с болезнью ее мужа. – 2 арк.
189. Спр. 557. – 1777 р. – Доношение Устинии Яковенко о запрещении ее бывшему жениху Савве Ващенко жениться на другой. – 3 арк.
190. Спр. 558. – 1777 р. – Дело по доношению дьяка Кирилла Тимофеева на священника Ильецкого, принуждавшего свою дочь, жену Тимофеева, уйти от мужа. – 3 арк.
191. Спр. 559. – 1777 р. – Дело по доношению жителя села Бубны Тимофея Комаренко о разрешении ему разойтись с первой женой и вступить в законный брак во второй раз. – 5 арк.
192. Спр. 560. – 1777 р. – Дело по доношению деймановского казака Якименка о вступлении во второй брак, в виду семилетнего отсутствия его жены. – 4 арк.
193. Спр. 665. – 1779 р. – Дело по доношению жительницы села Кейбаловки Евдокии Онанченко о разводе ее с мужем Василием Онанченком. – 4 арк.
194. Спр. 796. – 1783 р. – Дело о наложении церковной епитимии на казака Максима Тихолаза за противозаконное сожителство. – 3 арк.

195. Спр. 929. – 1787 р. – Дело о бракосочетании священниками Тарасевичем и Суходольским, состоящих в близком родстве Шевченка Василя с вдовой Варварою Козачихою. – 9 арк.
196. Спр. 1015. – 1789 р. – Дело по рапорту священника Барабаша о высылке в правление священников для допроса о незаконном обвенчании бежавшей жены казака Гаврила Свердла Татьяны Плеховой с крестьянином Федором. – 8 арк.
197. Спр. 1061. – 1790 р. – Прошение поручика Алексея Троицкого о разрешении его крестьянину Дорофею Мельнику вступать во второй брак. – 16 арк.
198. Спр. 1084. – 1791 р. – Дело о разрешении Голоденко Елизаветы вступить во второй брак в виду смерти ее первого мужа. – 2 арк.
199. Спр. 1085. – 1791 р. – Дело о неисполнении наложенного покаяния жителем местечка Яблоновки Максимом Тихолазом за сожителство с женой сына. – 3 арк.
200. Спр. 1088. – 1791 р. – Дело о выдаче справки о смерти мужа казачки Гриценковой и о разрешении развода казачке Катерине с казаком Вакулой Швейк. – 9 арк.
201. Спр. 1113. – 1792-1793 рр. – Дело о разрешении сомнительных браков. – 34 арк.
202. Спр. 1150. – 1793 р. – Жалоба губернского регистратора Буйваловского об отказе священника Бутовского венчать его с девушкой Евдокией и рапорт священника о причине его отказа. – 3 арк.
203. Спр. 1153. – 1793 р. – Дело о наказании казака села Харьковцы Никиты Ляшенко за сожителство с женой его сына и просьба сына Василя Ляшенко о разводе его с женой. – 17 арк.
204. Спр. 1154. – 1793-1794 рр. – Дело по прошению дочери полкового хорунжего Евдокии Зайковской о расторжении е брака с поручиком Федором Бедновым и разрешении вступить во второй брак. – 26 арк.
205. Спр. 1190. – 1794 г. – Копия дела о разрешении вступить в третий брак секунд-майору Пещанскому, вторая жена которого ушла от него. – 3 арк.

206. Спр. 1348. – 1798 р. – Переписка с Пирятинским городничеством о разрешении ее крестьянке Агафье вторично выйти замуж. – 6 арк.
207. Спр. 1395. – 1799 р. – Прощение крестьянки Домникии Гроздевы о разрешении ей развода с мужем крестьянином Игнатом Даценко в связи с его неспособностью к семейной жизни. – 2 арк.
208. Спр. 1486. – 1800-1801 рр. – Дело о побеге Евфросинии Кислой, жены жителя села Бубнов Игната Кислого. – 7 арк.

Фонд 1029. Духовне правління Сорочинської намістії

209. Оп. 1. – Спр. 1. – 1760 р. – Свидетельства священников об отсутствии препятствий для вступления в брак их прихожанами. – 61 арк.
210. Спр. 2. – 1765 р. – Свидетельства, донесения (прошения) иереев о выдаче разрешений на вступление в брак их прихожан. – 47 арк.

Державний архів Харківської області

Фонд 40. Харківська духовна консисторія

211. Оп. 2. – Спр. 122. – 1804 р. – О повенчании в несовершеннолетии Изюмского уезда слободы Долинской обывателя Золотарского с возрастной девкою Феврониею Шалашовою. – 82 арк.
212. Спр. 145. – 1805 р. – О расторжении брака титулярного советника Ивана Григорьева сына Козаченка с первобрачною его женою Наталиею за ее прелюбодеяние. – 41 арк.
213. Спр. 257. – 1802 р. О повенчании Купянского уезда священником Поповым в духовном родстве жениха с невестой. – 2 арк.
214. Спр. 260. – 1804 р. – О перевенчании Богодуховского уезда без дозволения помещика Богаевского крестьянки его с каплинным обывателем священником Маливским. – 30 арк.
215. Спр. 370. – 1802 р. – О повенчании Змиевского уезда заштатного города Чугуева священником Степурским подданной девки Юлианы коллежского регистратора Агкасова без дозволения онаго Агкасова. – 5 арк.

216. Спр. 575. – 1804 р. – О повенчании Валковского уезда слободы Одринки помещика Навроцкого крестьянки его Марфы без его на то согласия Харьковской Дмитриевской церкви священником Якубинским. – 17 арк.
217. Оп. 3. – Спр.42 а. – 1803 р. – О расторжении брака мещанки Елены Савельевой. – 56 арк.

Фонд 574. Куп'янське духовне правління

218. Оп. 1. – Спр. 16. – 1799 р. – Переписка по жалобе З.Мещенковой на обвенчание ее мужа с ее племянницей. – 11 арк.
219. Спр. 50. – 1804 р. – О разрешении крестьянке Т.Бибиковой вступить во второй брак вследствие отсутствия ее первого мужа. – 6 арк.

Фонд 578. Харківське духовне правління

220. Оп. 1. – Спр. 34. – 1800 р. – О неправильном совершении брака священником В.Толмачевым. – 2 арк.

Державний архів Чернігівської області

Фонд 679. Чернігівська духовна консисторія

221. Оп. 1. – Спр. 641. – 1745-1946 рр. – Дело о незаконном обвенчании священником с. Кучиновки Никиты жены жителя местечка Синявки Феодосии Игнатенко с Якименко. – 15 арк.
222. Спр. 662. – 1751 р. – Дело о незаконном обвенчании священником Видринским жителя с. Хиляницы Черниговского полка Дмитрия с Плясуновой. – 16 арк.
223. Спр. 792. – 1759-1760 рр. – Сведения о расходовании квитов на обвенчания по церквам за 1759-1760 гг. – 16 арк.
224. Спр. 838. – 1763 р. – Дело о незаконном обвенчании священником д. Михайловки Ковалковским учителя Чернышевского и дочь бунчукового товарища Агафию Рейхову. – 47 арк.

225. Спр. 955. – 1768-1769 рр. – Дело о незаконном вступлении в брак крепостных помещика Миклашевского замужней Евдокии Евтихии с Семеном Жаровым. – 14 арк.
226. Спр. 956. – 1768 р. – Дело по запросу черниговского протопопа Максимовича о том, можно-ли вступить в брак жителям с. Буровки Гаврилову с Татьяной Филипповой, находящихся в родстве. – 3 арк.
227. Спр. 958. – 1768 р. – Дело о расторжении четвертого брака крестьянина помещика деревни Здщраговой Полуботковой Волошина. – 6 арк.
228. Спр. 993. – 1769-1770 рр. – О незаконном вступлении в брак жителя д. Симонтовки Мглинской протопопии Мирона Ребеченко с Наталией Ключевой. – 21 арк.
229. Спр. 1020. – 1770-1781 рр. – Дело о незаконном сожителстве священника с. Клинка Почеповской протопопии Богдановского со своей племянницей Ксенией. – 111 арк.
230. Спр. 1103. – 1774-1779 рр. – Дело о разрешении казаку первополковой Стародубской сотни Ивану Бирукову вступить во второй брак. – 10 арк.
231. Спр. 1105. – 1774 р. – Дело о незаконном обвенчании жителей с. Тулиголов Глуховской сотни Нежинского полка сына казака Козя с Лабутой Марией. – 16 арк.
232. Спр. 1107. – 1774 р. – Дело о разрешении жителю села Смячи Машевской протопопии Ольшанскому вступить во второй брак. – 7 арк.
233. Спр. 1109. – 1774 р. – Дело о разрешении Улановскому жителю Мохнатченко вступить во второй брак. – 13 арк.
234. Спр. 1120. – 1776-1784 рр. – Дело о незаконном вступлении в брак жены жителя г. Мглина Василия Сущика Агрипины с работником Мглинского войта Пивоваровым. – 121 арк.
235. Спр. 1182. – 1779 р. – Дело об обвенчании священником с. Бучек Машевской протопопии Красицким крепостную помещика Максимовича с бродягою Бондарем. – 9 арк.
236. Спр. 1365. – 1785-1790 рр. – Дело о расторжении брака провинциального секретаря г. Нежина Сидора Тимофеева с Анастасией Тимофеевой и

наложении на него пожизненной епитимии за разгульную жизнь и избиение жены. – 26 арк.

237. Спр. 1419. – 1787 р. – Дело о разрешении жительке г. Березного Евдокии Селяниковой вступить во второй брак в связи с оставлением ее мужа. – 12 арк.
238. Спр. 1476. – 1790 р. – Дело о необвенчании священником Федором Есикорским жителей села Хотиновки Семена Отроценко и Пелагею Гарбузенко, находящихся в рождстве. – 6 арк.
239. Оп. 4. – Спр. 208. – 1769 р. – Дело о разрешении жителю с. Перелюба Петренко Антону вступить в повторный брак. – 6 арк.
240. Спр. 250. – 1773 р. – Дело о сожительстве жены казака черниговской сотни Багриновского Марии со слугою войскового товарища Лизогуба Головою Иваном. – 19 арк.
241. Спр. 292. – 1775-1780 рр. – Рапорты духовных правлений и архимандритов монастырей о получении реестра цен на книги, издаваемые Московской типографской конторой, указов консистории о присылке ежемесячных сведений о разбираемых в духовных правлениях делах, о запрещении венчать несовершеннолетних. – Арк. 8.
242. Спр. 440. – 1788 р. – Дело по жалобе бунчукового товарища Тризны Петра на священника с. Боклановой Муравейки Черниговского уезда Вакуловского Василия за обвенчание без разрешения Тризны его крестьянки Сердюковой Вассы. – 3 арк.
243. Оп. 5. – Спр. 10. – 1752 р. – Дело о расторжении брака жителей с. Обложки Щербиных Дмитрия и Анастасии, находящихся в родстве, и о ссылке в Каменский монастырь священника Яснопольского Карпа за совершение обряда бракосочетания. – 46 арк.
244. Спр. 34. – 1791 р. – Дело о вступлении во вторичный брак жительницы м. Опошанска Клименко Марьяны при жизни первого мужа. – 10 арк.
245. Оп. 7. – Спр. 8. – 1777 р. – Рапорты Сосницкого духовного правления о получении указов о принятии мер против «незаконных браков». – 2 арк.
246. Оп. 13. – Спр. 55. – 1800 р. – Указы Черниговской духовной консистории о выдаче удельной экспедицией удельным крестьянам свидетельств на

вступление в брак с крестьянами помещичьими; о предупреждении духовенством выступления крестьян против помещиков и другим вопросам; и рапорты духовного правления благочинным о выполнении этих указов. – Арк. 1-6.

247. Спр. 93. – 1775 г. – Переписка с Черниговской духовной консисторией и церковными служителями о запрещении венчать несовершеннолетних. – 7 арк.

Фонд 712. Новгород-Северская духовная консистория

248. Оп. 1. – Спр. 13. – 1785-1787 гг. – Дело о незаконном обвенчании священником Полошковским крепостной помещика Дергуна Пастуховой Екатерины. – 44 арк.

249. Спр. 107. – 1788-1793 гг. – Дело о разрешении жене священника с. Погары, мещанке Ясницкой, оставленной мужем, вступить во второй брак. – 17 арк.

250. Спр. 108. – 1788-1791 гг. – Дело о незаконном венчании священником Полоницким малолетних крестьян Алексея Пронина и Устинью Скалинкову. – 76 арк.

251. Спр. 165. – 1792 г. – Дело о незаконном обвенчании священником Романовским в с. Немков беглого крестьянина Печонкина с крестьянкой Дорофеевой. – 19 арк.

252. Спр. 255. – 1787 г. – Рапорты духовных правлений об исповедавшихся и причастившихся прихожанах в приходских церквях. – 94 арк.

253. Спр. 274. – 1792-1826 гг. – Копии приказов Новгородсеверской духовной консистории новгородсеверскому благочинному: о несовершении обряда венчания лиц, находящихся в родстве; о назначении двух благочинных в Новгородсеверском уезде; о представлении благочинными сведений о церквях и прочее. – Арк. 2.

254. Спр. 283. – 1797 г. – Дело о расторжении брака отставного вахмистра с. Ивота Кролевецкого повета Алексея Булитки с Феодосией Булитко. – 32 арк.

255. Оп. 2. – Спр. 19. – 1794-1795 рр. – Дело о присуждении к церковному покаянию казенного крестьянина с. Ястребщины Глуховского уезда Колесника Герасима и его невестки Ксении за кровосмешение. – 58 арк.

Державний архів м. Києва

Фонд 314. Києво-Печерське духовне правління

256. Оп. 1. – Спр. 135. – 1777 р. – О разрешении на вступление во вторичный брак жительницы гор. Киева Геращенконой А. – 5 арк.

257. Спр. 167. – 1778 р. – О разрешении на вступление в брак жителям гор. Василькова, находившихся в духовном родстве. – 3 арк.

Российский государственный архив древних актов, г. Москва

Ф. 1183. Московская контора Синода

258. Оп. 1. – Т. 19. – Д. 513. – 1773 г. – По указу из Святейшего Синода для ведома о учинении онаго Брянскому помещику оставному ротмистру Федору Бахтину о сожитии ему с бывшею прапорщика Василия Брасова (кой уже умре) женою Анною Михайловою, дозволении. – 66 л.

259. Оп. 3. – Д. 18. – 1738 г. – По челобитью Рижского драгунского полка бывшего драгуна Лаврентьевой жены Мокрушина вдовы Вассы Егоровой дочери о определении ее в Новодевичий монастырь к пострижению. – 10 л.

260. Д. 95. – 1741 г. – По прошению Воронежского пехотного полка полкового писаря Алексея Свешникова жены его вдовы Авдотьи Никитиной дочери о пострижении ее в Хотковском девичьем монастыре в монаший чин. – 8 л.

261. Д. 115. – 1741 г. – По прошению дома генерала Борятинского служительницы о пострижении ее в Алексеевский девичий монастырь. – 6 л.

262. Д. 128. – 1741 г. – По прошению города Боровска церкви Рождества Христовой дячка Дмитрия и священника Михаила Емельянова в женитьбе в родстве той церкви дячком Козьмою Федоровым на девке Гликерии Андреевой дочери. – 20 л.

Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург

Фонд 796. Святейший Синод

263. Оп. 25. – Д. 169. – 1744 г. – По доношению канцелярии Главной артиллерии фортификации конторы о прелюбодействе рижского гарнизона артиллерии цейхвартера Семена Нестерова ведомства адмиралтейского токаря Конона Максимова с женою Феклой Лукьянова дочери. – 7 л.
264. Д. 252. – 1744 г. – По донесению военной коллегии о выходе замуж при живом муже жены солдата Бутверского пехотного полка Афанасия Рыкова – Марии. – 11 л.
265. Д. 267. – 1744 г. – О противозаконной женитьбе пономаря погоста Дубровок Великолуцкого уезда Псковской губернии Луки Черепнина. – 2 л.
266. Д. 299. – 1744 г. – По доношению военной коллегии по данному в тою коллегию челобитье солдата Михайла Бабинкова об отдаче ему жены, вышедшей за другого замуж. – 6 л.
267. Д. 546. – 1744 г. – По именному указу об искоренении брачного обыска украинцев жить врозь некоторое время после свадьбы. – 14 л.
268. Д. 596. – 1744 г. – По доношению Большого Успенского собора иерея Иоанна Иоаннова диакона Иоанна Лукина о венчании без венечной памяти и без надлежащего обыска в церкви Рождества Богородицы, что в Поварской, священником Василием Андреевым бывшего советника Григория Терентьева сына Ергольского. – 8 л.
269. Д. 736. – 1744 г. – О вступлении в брак Д. статского советника Ергольского со вдовою Прасковиєю Десятовой, будучи 82 лет и без венечной памяти. – 632 л.
270. Оп. 26. – Д. 379. – 1746 г. – По прошению Черниговского пехотного полка порутчика Ивана Шамардина о побеге от него жены ево Авдотьи Ивановой дочери и о протчем. – 5 л.
271. Оп. 31. – Д. 36. – 1750 г. – По доношению Украинского корпуса ландмилицейской канцелярии о подтверждении епархиальному архиерею

указу о вступлении при Украинской линии в слободах однодворческих малолетних детей с рослыми девками и вдовами в брачное супружество. – 59 л.

272. Оп. 36. – Д. 40. – 1755 г. – По прошению жены сотника Малороссийского Лубенского полка Глинской сотни сотника Антона Степанова сына Крыжановского жены ево Марии Власовой дочери о сыске мужа ея мужа. Крыжановского. – 166 л.

273. Д. 195. – 1755 г. – По доношению Преосвященного Иоанна, епископа Переяславского о позволении казака сотни Басанской Игната Солошенка, который послан за воровство вечно в ссылку, жене ево Харитине выйти в замужество ха другого. – 10 л.

274. Оп. 46. – Д. 118. – 1765 г. – По доношению Преосвященного Кирилла, епископа Черниговского о позволении города Чернигова жительке Марии Ладонковой за осуждением в воровстве и ссылке мужа ея значкового товарища Ивана Пушкаревского замуж за другого. – 12 л.

275. Оп. 48. – Д. 150. – 1767 г. – По рассуждению Святейшего Синода о подтверждении по всех епархиях о чинении брачившихся в родстве самими епархиальными архиереями развдгов. – 66 л.

276. Д. 194. – 1767 г. – По доношению Преосвященного Гервасия, епископа Переяславского с требованием резолюции о дозволении села Шабельняков жителю Федору Мельниченку, по причине учиненной жены ево Анне Сергеевой вечной ссылке, вступить в супружество с другою. – 4 л.

277. Д. 343. – 1767 г. – По рассуждению Святейшего Синода о даче дозволения сосланных за вины вечно в ссылку разного звания людей женам выходить в замужество. – 257 л.

278. Оп. 49. – Д. 13. – 1768 г. – По доношению Преосвященного Арсения, митрополита Киевского о разлучении от совокупления в кумовском родстве капустинского жителя Алексея Лещенка со вдовою Дарией Мелниковою от брачного сожития. – 8 л.

279. Д. 29. – 1768 г. – По представлению генерала фельдмаршала сенатора и кавалера графа Разумовского о крепостной коллежского советника Михаила

Досадина женке Мотроне Федоровой, вступившей в брак от живого своего мужа за другого смоленского пехотного полку за цырюльника Андрея Каменщикова замуж. – 29 л.

280. Д. 161. – 1768 г. – По доношению Преосвященного Арсения, митрополита Киевского, о жительствующем в городе Ромны бунчуковом товарище Иване Белоградове, вступившем в брак с удовою Натальей, Григорьевой дочерью, с которой они сперва был при крещении одного младенца восприемниками. – 38 л.

281. Оп. 50. – Д. 307. – 1769 г. – По Синодальному определению о невенчании священниками мимо церквей в часовнях никого. – 87 л.

282. Д. 359. – 1769 г. – По доношению Преосвященного Кирилла епископа Черниговского о явившейся протопопии Мглинской прихожан села Есимонтовки казаке Каллистрате Ребеченко с Натальей казака Ефрема Клюева дочери в духовном родстве женившихся. – 11 л.

283. Оп. 57. – Д. 216. – 1776 г. – По доношению синодального члена Преосвященного Гавриила, митрополита Киевского о вступившем в брак ахтырском жителе отставном порутчике Федоре Перекрестове, войскового товарища Павла Нежинцова с дочерью его девицею Феодорой в ближнем родстве. – 11 л.

284. Оп. 58. – Д. 174. – 1777 г. – По доношению Преосвященного Евгения, архиепископа Славянского, о дозволении Днепровского пикинерского полка пикинеру Науму Куталу жениться на другой жене за ссылкою первой его жены на поселение вечно. – 9 л.

285. Д. 215. – 1777 г. – По рапорту синодального члена, Преосвященного Гавриила, митрополита Киевского за происшествием, что Киево-Подольской Воскресенской церкви дьячка Романа Кочуровского жене Марии Григорьевой за ссылкою онаго мужа ее в Оренбург в вечную работу, дозволено войти в замужество за другого. – 4 л.

286. Оп. 59. – Д. 157. – 1778 г. – По доношению Преосвященного Евгения, архиепископа Славянского, о наложении церковной епитимии села Гупаловки

на жителя Матвея Басарабу и жену шурина его Ирину Перепеличковну за учиненное ими кровосмешение. – 9 л.

287. Оп. 60. – Д. 132. – 1779 г. – По доношению Преосвященного Феофила, епископа Черниговского, о обвенчании протопопии Почеповской бывшим шаулинским священником Петром Базилевичем сына своего с умершего пьяногорского священника Данилевича с дочерью Екатериною в кровном, пятую степень составляющем родстве. – 66 л.

288. Д. 191. – 1779 г. – По доношению Преосвященного Феофила, епископа Черниговского, при котором в силу указа из Святейшаго Синода присланы о содержащимся в монастыре под епитимией Исайте Рухлине, женившегося в несовершеннолетних летах и утопившем жену свою и о прочем. – 34 л.

289. Оп. 61. – Д. 310. – 1780 г. – По доношению Преосвященного Феофила, епископа Черниговского о расторгнутом им Преосвященным Василия Удовиченка с Матроною Нефороцансковою, вышедшею за него на одиннадцатом году от роду, брак. – 48 л.

290. Оп. 62. – Д. 361. – 1781 г. – По доношению Преосвященного Никифора, архиепископа Славянского, о расторжении отставного поручика Федора Пещанского с женою ево Степанидою Павловою, вышедшею за него в родстве от двух родов в шестом степени брака и о прочем. – 22 л.

291. Д. 376. – 1781 г. – По доношению Преосвященного Никифора, архиепископа Славянского об отдаче Елисаветградскому мещанину Ивану Уляницкому в законное сожитие, постригшейся за границей самовольно в монахини жены ево Марфы Ивановой, по снятии с нее монашеского одеяния и о прочем. – 14 л.

292. Д. 522. – 1781 г. – Рапорт Преосвященного Никифора, архиепископа Славянского, о данном им Преосвященным дозволении, сосланного в ссылку вечно слободы Верхнего Бышкина однодворца Тимофея Савина, жене Агафии вступить во второй брак. – 5 л.

293. Оп. 80. – Д. 403. – 1799 г. – По прошению титулярного советника Алексея Мясоедова жены Праскевьи Федоровой о произведении по данному от нее на

онаго мужа ее прошению в Санктпетербургской консистории формального суда. – 24 л.

Опубліковані документи

294. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К. : United Bible Societies, 1993. – 957+96 с.
295. Военные уставы Петра Великого / [под ред. проф. Н. Л. Рубинштейна]. – М. : Тип. Б-ки им. Ленина, 1946. – 80 с.
296. Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I / Н. А. Воскресенский : [в 2 т.]. – М.-Л. : Издательство Академии Наук Союза ССР, 1945. – Т. I. – 602 с.
297. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным / Сергей Григоровский. – СПб. : Типо-литография В. Местник, 1896. – 222 с.
298. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / [відп. ред. Л. А. Дубровіна]. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.
299. Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – М. : В Синодальной типографии, 1866. – 192 с.
300. Законодательство Петра I / [сост. Клеандрова В. М., Колобов Б. В., Кутьина Г. А. и др. ; ред. Преображенского А. А., Новицкой Т. Е.]. – М. : Юрид. лит., 1997. – 880 с.
301. Книга правил святых апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. – К. : В-во «Преса України», 2008. – 367 с.
302. Кормчая книга. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.].

303. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.
/ Орест Левицкий // Архив Юго-Западной России. – К., 1909. – Ч. 8, Т. III. – С.1 – 120.
304. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
305. Мордвинов В.Н. Сборник законов, распоряжений и разъяснений о браке и разводе / В. Н. Мордвинов. – СПб. : Типография М. Меркулова, 1895. – 227 с.
306. О браках правоверных лиц с иноверными. Рассуждение в Святейшем Правительствующем Синоде сочиненное. – СПб. : Синодальная типография, 1721. – 10 с.
307. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. II. – Ч. II: 1722 г. – СПб. : Синодальная типография, 1878. – 671+XCI+62+2 с.
308. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. V: 1725 г. – СПб. : Синодальная типография, 1897. – 94+1056 с.
309. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. VII: 1727 г.. – СПб. : Синодальная типография, 1885. – 86+554 с.
310. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. IX: 1729 г. – СПб. : Синодальная типография, 1913. – 8+1086 с.
311. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. X: 1730 г.. – СПб. : Синодальная типография, 1901. – 8+1078 с.
312. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. XXXI: 1751 г.. – СПб. : Синодальная типография, 1909. – I+III+806 с.
313. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. XXXIX: 1759 г. – СПб. : Синодальная типография, 1910. – VII+848 с.

314. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. I (1649-1675 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – XXXI+1029 с.
315. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. III (1689-1699 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+691 с.
316. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. IV (1700-1712 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+881 с.
317. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. V (1713-1719 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 780 с.
318. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. VI (1720-1722 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+818 с.
319. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. VII (1723-1727 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 925 с.
320. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. VIII (1728-1732 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+1018 с.
321. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. IX (1733-1766 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+1025 с.
322. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XII (1744-1748 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+961 с.
323. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XIII (1749-1753 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+959 с.

324. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XIV (1754-1757 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+862 с.
325. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XV (1758 – 28 июня 1762 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1018+102 с.
326. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XVI (1762-1764 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1018+106 с.
327. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XVII (1765-1766 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1137 с.
328. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XVIII (1767-1769 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1033+7 с.
329. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XIX (1770-1774 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+1083 с.
330. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XX (1775-1780 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1054+10 с.
331. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XXI (1781-1783 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+1085 с.
332. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XXII (1784-1788 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1+1168 с.
333. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XXVIII (1804-1805 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1326 с.

334. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XXXII (1812-1814 гг.). – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1109+14+8 с.
335. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины Второй. – Т. 1: 1762-1772 гг. – СПб. : Синодальная типография, 1910. – 831+62 с.
336. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 3: 1746-1752 гг. – СПб. : Синодальная типография, 1912. – 542+14 с.
337. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 3: 1785-1796 гг. – Петербург : Типография Штаба отдельного корпуса пограничной стражи, 1915. – 537+44 с.
338. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 4: 1724 по 28 января 1725 г. – СПб. : Синодальная типография, 1876. – 16+365 с.
339. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 4: 1753 по 28 июня 1762 г. – СПб. : Синодальная типография, 1912. – 619+24 с.
340. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 7: с 19 января 1730 по 23 декабря 1732 г. – СПб. : Синодальная типография, 1890 – 654+5+15+56 с.
341. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. X: 1738 по 24 ноября 1741 г. – СПб. : Синодальная типография, 1911. – 691+46 с.
342. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [за ред. О. М. Мироненко]. – К. : АТ «Книга», 1997. – 547 с.
343. Правила святых отец с толкованиями. – М. : Тип. Л.Ф. Снегирева, 1884. – 626 с.

344. Приватні листи XVIII ст. / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1987. – 174 с.
345. Проекты уголовного уложения 1754-1766 годов. Новоуложенной книги часть вторая: о розыскных делах и какие за разные злодейства и преступления казни, наказания и штрафы положены [под ред. А. А. Востокова]. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – 206 с.
346. Российское законодательство X-XX веков : [в 9 т.]. – М. : Юрид. лит., 1986. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 512 с.
347. Руська Правда / Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / [склав та підготував до друку проф. С. Юшков]. – К. : Видавництво НАН України, 1935. – XXII+XIV+93 с.
348. Свод мнений епархиальных архиереев по вопросу о дозволении приходским священникам венчать женихов 17 ½ и невест 15 ½ лет без архиерейского разрешения. – СПб. : В Синодальной типографии, 1884. – 20 с.
349. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / Предисловие К.А.Софроненко. – М.: Тип. Моск. юрид. Ин-та, 1951. – 178 с.
350. Собрание малороссийских прав 1807 г. / [сост. К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко и др.] – К. : Наукова думка, 1992. – 368 с.
351. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / [под ред. К. И. Яблонскиса]. – Минск : Издательство Академии Наук БССР, 1960. – 253 с.
352. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 462 с.
353. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 558 с.
354. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2004. – Т. 3, Кн. 1: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. (Кн. 1). – 666 с.

355. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2004. – Т. 3, Кн. 2: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. (Кн. 2). – 566 с.
356. Стоглав. – СПб. : В Типографии Императорской Академии Наук, 1863. – 312+57 с.
357. Хрестоматия по истории русского права [под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова]. – СПб. : Издание книгопродавца Н.М. Оглоблина, 1899. – 253 с.

Періодична преса

358. А. Л. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729-1735 гг.) / А.Л. // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 133 – 135.
359. В какие дни не венчаются браки // ПЕВ. – 1871. – Часть неофициальная. – № 24. – С. 935.
360. Вл. П-ко. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов / П-ко Вл. // Киевская старина. – 1905. – № 10. – С. 1.
361. Г. А. М. Как сватались сто лет назад. Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко / Г. А. М. // Киевская старина. – 1898. – № 6. – С. 26.
362. Гетманское приглашение на свадьбу // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 613 – 614.
363. До которой степени должны быть запрещаемы браки в родстве от трех родов // ПЕВ. – 1872. – Часть неофициальная. – № 17. – С. 650.
364. Из прежних распоряжений местной епархиальной власти относительно крещения // ПЕВ. – 1879. – Часть неофициальная. – № 6. – С. 291.
365. К вопросу о метрических выписях // ПЕВ. – 1876. – Часть неофициальная. – № 1. – С. 17.
366. Модзалевский В. Приданное знатной малорусской пании XVIII в. и расход на ее похороны и поминки / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 143 – 146.

367. Можно ли венчать детей без дозволения родителей // ПЕВ. – 1871. – Часть неофициальная. – № 17. – С. 656.
368. О браке между лицами, имеющими одну восприемницу от святого крещения // ПЕВ. – 1870. – Часть неофициальная. – № 14. – С. 609.
369. О. Л. Воспрещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы / О. Л. // Киевская старина. – 1900. – № 2. – С. 67.
370. Письмо М.В.Ломоносова к И.И.Шувалову // Русская старина. – 1873. – Т. VIII. – С. 565 – 580.
371. Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // Киевская старина. – 1901. – № 6. – С. 145 – 147.
372. Титов Г. Разговор между священником и юристом по вопросу о расторжении браков / Г. Титов // Руководство для сельских пастырей. – 1888. – № 18. – С. 1 – 16.

Мемуари

373. Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им для своих потомков (1738-1793) : [в 2 т.]. – СПб. : Печатня В.Головина, 1871. – Т. 1. – 1017 с.
374. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) / Даниел Крман. – К. : Вид. центр «Просвіта». Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 160 с.
375. Coxe W. Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. Illustrated with charts and engravings [Електронний ресурс] / William Coxe. – London : Printed for T. Cadell, jun. and W. Dawees, in the strand, 1802. – In 5 vol. – V. III. // Режим доступу: [http:// www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/304/image/304_098-101.pdf](http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/304/image/304_098-101.pdf)

Монографії, статті, брошури, автореферати, дисертації

376. Азаревич Д. Брачные элементы и их значение. Историко-юридическое исследование / Дмитрий Азаревич. – Ярославль : В типографии Г. Фальк, 1879. – 242 с.

377. Азаревич Д. Русский брак / Д. Азаревич // Журнал гражданского и уголовного права. – 1880. – Кн. 5. – С. 82 – 132.
378. Александров В.А. Обычное право крепостной деревни России XVIII – начало XIX в. / Вадим Александрович Александров. – М. : Наука, 1984. – 255 с.
379. Александров В.А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.) / Вадим Александрович Александров. – М. : Наука, 1976. – 323 с.
380. Александров В.А. Семейно-имущественные отношения по обычному праву в русской крепостной деревне XVIII – начала XIX века / В. А. Александров // История СРСР. – 1979. – № 6. – С. 37 – 54.
381. Александров В.А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма / В. А. Александров // История СРСР. – 1981. – № 3. – С. 78 – 96.
382. Антокольская М.В. Лекции по семейному праву / М. В. Антокольская. – М. : Юрист, 1995. – 144 с.
383. Антоний (Ролле И.). Украинские женщины / Антоний // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 268 – 309.
384. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Арьес ; [пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 1999. – 416 с.
385. Афанасьев Ю.Н. Фернан Бродель и его видение истории // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.: [в 3-х т.] – М. : Прогресс, 1986. – Т.1.: Структуры повседневности: возможное и невозможное. – С. 5 – 28.
386. Бердников И. Брак, рассматриваемый в своей природе и со стороны формы его заключения / Илья Бердников. – Х. : Типо-литография Императорского Казанского университета, 1896. – 22 с.
387. Бердников И.С. Краткий курс церковного права / Илья Степанович Бердников – Казань : Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.

388. Бердников И. О восприимчивости при крещении и духовном родстве, как препятствии к браку / Илья Бердников. – Казань : Типография Императорского университета, 1892. – 67 с.
389. Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап ? / Ю. Л. Бессмертный // Одиссей. Человек в истории. – М. : Наука, 1991. – С. 7 – 24.
390. Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь и индивид / Ю.Л. Бессмертный // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. – М. : РГГУ, 1996. – С. 345 – 354.
391. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок. – М. : Наука, 1986. – 178 с.
392. Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України) / Валентина Кирилівна Борисенко. – К. : Наукова думка, 1979. – 136 с.
393. Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі / Валентина Борисенко / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 18 – 26.
394. Бранденбургский Я.Н. Брак и его правовые последствия / Я. Н. Бранденбургский. – М. : Юрид. Изд-во НКЮ, 1926. – 37 с.
395. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.: [в 3-х т.] – М. : Прогресс, 1986. – Т.1.: Структуры повседневности: возможное и невозможное. – 625 с.
396. Бродель Ф. Что такое Франция ? / Фернан Бродель : [в 2 т.] ; [пер. с фр. В. Мальчина]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – Книга первая : Пространство и история. – 405 с.
397. Бруцкая Л.А. Церковь, семья и брак в Вятской епархии XVIII столетия / Л. А. Бруцкая // Вятская земля в прошлом и настоящем: м-лы III науч. конф., посв. 50-летию победы в Вел. От. в. – Киров, 1995. – С. 42 – 44.
398. Вахромеева О.Б. Женщина и семья в Европейской России на рубеже XIX-XX веков / Оксана Борисовна Вахромеева. – СПб. : Знаменитые университеты, 2008. – 231 с.

399. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [за ред. О. М. Мироненко]. – К. : АТ „Книга”, 1997. – С. IX – XLVIII.
400. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – К. : Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1909. – 699 с.
401. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1995. – 640 с.
402. Внуков Р.Я. Противоречия старой крестьянской семьи / Р. Я. Внуков. – Орел : Издание Общества Исследования Орловского края, 1929. – 30 с.
403. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ а его прошлом и настоящем: [в 2-х т.]. – Петроград : Типография общества «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 455 – 647.
404. Волошин Ю.В. Народжуваність, смертність і приріст населення в старообрядницьких слободах Стародубщини (друга половина XVIII століття) / Ю. В. Волошин // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2007. – Число 5. – С. 118 – 149.
405. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Володимирович Волошин. – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.
406. Волошин Ю. Структура семьи в «Государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) / Ю. Волошин // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2005. – Вып. 2. – С. 31 – 44.
407. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип. 4. – С. 39 – 51.

408. Ворончук І. «Dobra żona godna mężowi korona» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замоїського) / І. Ворончук // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 120 – 134.
409. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI-XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) / І. Ворончук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2006. – Випуск 6. – С. 161 – 201.
410. Ворончук І. Типологія і структура української селянської родини у XVI-XVII століттях (На матеріалах Волині) / І. Ворончук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 85 – 99.
411. Востоков Н. Святейший Синод и отношение его к другим государственным учреждениям при императоре Петре I / Н. Востоков // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 12. – С. 358 – 378.
412. Глиняный В.П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века / В. П. Глиняный. – Одесса : Юридическая литература, 1999. – 304 с.
413. Голикова С.В. Крестьянская семья на Урале во второй половине XVIII в. / С. В. Голикова // Крестьянское хозяйство: история и современность : Всерос. науч. конф., октябрь 1992 г. : тезисы докл. – Вологда, 1992. – С. 79 – 80.
414. Гончаров Ю.М. Историческое развитие семьи в России в XVIII – начале XX века / Ю. М. Гончаров // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 7. – С. 21 – 32.
415. Гончаров Ю.М. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. / Юрий Михайлович Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с.
416. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Віктор Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 271 с.
417. Горобець В.М. Історія повсякдення / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол.: В.А. Смолій та ін.]. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – 2005. – С. 618 – 620.

418. Горобець В. „Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...”
(Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) / В. Горобець // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 149 – 164.
419. Горский С. Русская женщина XVIII века / С. Горский. – М. : Дело, 1912. – 95 с.
420. Горчаков М. О тайне супружества / М. Горчаков. – Спб. : Типография В.С. Балашева, 1880. – 384, 54 с.
421. Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций / М. И. Горчаков – Спб.: Типография И. Флейтмана, 1909. – 338 с.
422. Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1863 гг.) / Н. Григорович. – Спб. : [Б.и.], 1867. – 114+3 с.
423. Григорьев Л.Г. «Социология повседневности» Альфреда Шюца / Л.Г. Григорьев // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 123 – 128.
424. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. / Марина Вілівна Гримич. – К. : СП «Інтертехнодрук», 2004. – 588 с.
425. Гримич М. Система спорідненості / Марина Гримич / Українська етнологія : [навч. посібник / за ред. В. К. Борисенко]. – К. : Либідь, 2007. – С. 202 – 210.
426. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / Марина Гримич. – К. : АТ «ВІПОЛ», 2000. – 380 с.
427. Громыко М.М. Мир русской деревни / М. М. Громыко. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 445 с.
428. Громыко М.М. Семья и община в традиционной духовной культуре русских крестьян XVIII-XIX вв. / М. М. Громыко / Русские: семейный и общественный быт / [отв. ред. М. М. Громыко, Т. А. Листова]. – М. : Наука, 1989. – С. 7 – 24.
429. Громыко М.М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. / М. М. Громыко. – М. : Наука, 1986. – 274 с.
430. Гуревич А.Я. Категории вреневековой культуры / Аарон Яковлевич Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

431. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников / Аарон Яковлевич Гуревич. – М. : Искусство, 1989. – 366 с.
432. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України / О. І. Гуржій // Історія українського селянства / НАН України, Інститут історії України : [в 2 т.]– К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С. 245-263.
433. Гуржій О. „Іван носить плахту, а Настя – булаву” ? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 219 – 230.
434. Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Йозеф Гьофнер, кардинал ; [пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів : Свічадо, 2002. – 204 с.
435. Дарманський П.Ф. Обряд у житті людини / П. Ф. Дарманський. – К. : Політична література, 1974. – 200 с.
436. Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / В. Демидов // Харьковський збірник. – 1891. – Вип. 5. – С. 53 – 92; 1895. – Вип. 9. – С. 100 – 128.
437. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения) / А. Дианин. – К. : [Б. и.], 1904. – 91 с.
438. Добровольский В.И. Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву / В. И. Добровольский. – СПб. : Типография Санкт-Петербургского товарищества печатного издательского дела «Труд», 1903. – 247 с.
439. Долгов В. Быт и нравы Древней Руси / Вадим Долгов. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 512 с.
440. Древнерусское церковное право // Православный собеседник. – 1862. – № 3. – С. 3 – 31.
441. Душин О.Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII-XVI вв. / Олег Эрнестович Душин. – СПб. : Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2005. – 153 с.

442. Дюби Ж. Европа в средние века / Жорж Дюби. – Смоленск, : Пилигримма, 1994. – 320 с.
443. Ерасов Б.С. Социальная культурология / Борис Сергеевич Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 591 с.
444. Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. Обычное право / Александра Яковлевна Ефименко. – М. : «Русская» типо-литография, 1884. – XIV, 380 с.
445. Ефименко А. Народные юридические воззрения на брак / А. Ефименко // Знание. – 1874. – № 1. – С. 1 – 45.
446. Ефименко П.С. Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии : [в 2 кн.] / Петр Савич Ефименко.– Архангельск : Губернская типография, 1869. – Кн. I. – 336 с.
447. Ефименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народ а его прошлом и настоящем : [в 2-х т.]. – Петроград : Типография общества «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 648 – 663.
448. Женщина, брак, семья до начала нового времени: Демографические и социокультурные аспекты. – М. : Наука, 1993. – 160 с.
449. Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI и XVII ст. / Иван Егорович Забелин : [в 2 т.]. – М. : Типография Грачева и К°, 1869. – Т. 1: Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. – XVI+530 с.; Т. 2: Домашний быт русских цариц в XVI и XVII ст. – 670+178 с.
450. Загоровский А.И. Курс семейного права / Александр Иванович Загоровский. – Одесса : Экономическая типография, 1902. – 460 с.
451. Загоровский А. О разводе по русскому праву / Александр Загоровский. – Х. : Типография М.Ф. Зильберберга, 1884. – 490 с.
452. Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – К. : Наукова думка, 1974. – 160 с.
453. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.) [пер. с нем. Л. А. Овчинцевой; науч. ред. М. Ю. Брандт]. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
454. Іларіон, митрополит. Церковне право / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : УПЦ в Канаді, 1990. – 151 с.

455. Іларіон (проф. І.Огієнко) Українська культура і наша Церква. Ідеологія Української Православної Церкви. Життєпис / Іларіон. – Вінніпег : Волинь, 1991. – 84 с.
456. Каменский А.Б. Россия в XVIII веке / Александр Борисович Каменский. – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 190 с.
457. Ключевский В.О. Православие в России / Василий Осипович Ключевский. – М. : Мысль, 2000. – 261 с.
458. Ковалев В.Н. Историческое развитие быта женщины, брака и семьи / В. Н. Ковалев. – М.: Изд. Прометей, 1931. – 184 с.
459. Коган Ю. О церковном браке / Ю. Коган. – М. : ОГИЗ Государственное антирелигиозное из-во, 1940. – 55 с.
460. Козаченко А.И. К истории великорусского свадебного обряда / А. И. Козаченко // Советская этнография. – 1957. – № 1. – С. 57 – 71.
461. Коллентур Х.А. Возраст вступления в первый брак в Нидерландах и России, 1730-1905: традиции и социально-экономические обстоятельства / Х. А. Коллентур, Р. Пайпинг // Социальная история российской провинции в контексте модернизации аграрного общества в XVIII-XX вв. : м-лы междунар. конф., май 2002 г., Тамбов / отв. ред. В. В. Канищев. – Тамбов : Изд-во ТРУ им. Г.Р.Державина, 2002. – С.43 – 57.
462. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Монографія / Анатолій Миколайович Колодний. – Львів : Сполом, 2005. – 336 с.
463. Коляструк О.А. Інтелігенція у 1920-ті роки: повсякденне життя / Ольга Анатоліївна Коляструк [відп. ред. В.М. Даниленко]. – Х. : Раритети України, 2010. – 386 с.
464. Кон И.С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / Игорь Семенович Кон. – М. : Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1988. – 270 с.
465. Кон И.С. Сексуальная культура в России: клубничка на березке / Игорь Семенович Кон. – М. : ОГИ, 1997. – 464 с.

466. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Николай Иванович Костомаров. – М. : Республика, 1992. – 303 с.
467. Костомаров Н.И. Русские нравы / Николай Иванович Костомаров. – М. : «Чарли», 1995. – 656 с.
468. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К. : Наукова думка, 1966. – 198 с.
469. Кривоший О.П. Жінка в історії запорізького козацтва / О. П. Кривоший // Жінки України: сучасний стан і перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., 20-24 червня 1995 р. : тези доповідей. – К, 1995. – С. 45 – 47.
470. Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу / О. Кривоший / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 10 – 18.
471. Кривоший О. Жінка в суспільному житті за козацької доби / О. Кривоший / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 33 – 42.
472. Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П.Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах / Александр Лазаревский. – Х. : Типография Адольфа Дарре, 1898. – 82 с.
473. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Миклашевские / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243 – 258.
474. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Александр Лазаревский. – К. : Типография Императорского университета Св. Владимира Акционерного общества Н.Т. Корчак-Новицкого, 1902. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – XIV+26+XXVII с.
475. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века / А. Лазаревский // Русский архив. – 1871. – № 11. – С. 1884 – 1905.
476. Лазаревский А. Черты быта и нравов XVII-XVIII вв. / А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Книга вторая. – С. 79 – 98.

477. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века : [сб. статей / под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 132 – 157.
478. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / В. Н. Латкин. – СПб. : Типография Санкт-Петербургской тюрьмы, 1899. – 532 с.
479. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга II. – С. 1 – 31.
480. Лебедев А.С. Исторические разыскания в южнорусских архивах / Амфиан Степанович Лебедев. – М. : В Университетской типографии, 1884. – 2+48+1 с.
481. Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской / Амфиан Степанович Лебедев. – Х. : Типография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – 99 с.
482. Лебедев П. Кормчая книга и ея предписания о родстве по отношению к брачным союзам / П. Лебедев. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.]. – 86 с.
483. Левицкий О. Невінчані шлюби на Україні / О. Левицкий // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С. 98 – 107.
484. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549 – 574.
485. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа / О. Левицкий // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 89 – 97.
486. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1 – 15.
487. Левицкий О. Очерк народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 1 – 36; № 2. – С. 180 – 216; № 3. – С. 368 – 395; № 5. – С. 149 – 182; № 7-8. – С. 169 – 209; № 9. – С. 401 – 430; № 10. – С. 45 – 76; № 11. – С. 223 – 255; № 12. – С. 424 – 471.
488. Левицкий Ор. По судах Гетьманщини / Орест Левицкий. – Х. : Рух, 1930. – 256 с.

489. Левицкий О. Про шлюб на Україні-Русі в XVI-XVII ст. – Львів : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. – 62 с.
490. Левицкий О. «Сговор малолетних» (страница из истории брачного права на Украине XVI ст.) / О. Левицкий // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С. 64 – 72.
491. Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Едуард Михайлович Левшин. – Нижний Новгород, 2003. – 273 с. э
492. Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монография / Василий Юрьевич Лещенко. – СПб. : СПГУТД, 2004. – 608 с.
493. Лиман І.І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 242 – 248.
494. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар ; [пер. с фр. Н.А. Шматко]. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
495. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського пов. у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. III. – С. 70 – 173.
496. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Юрий Михайлович Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 1997. – 399 с.
497. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) [Электронный ресурс] / Ю. Лотман // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/05.php
498. Любарт М.К. Семья во французском обществе: XVIII – начало XX века / М. К. Любарт. – М. : Наука, 2005. – 296 с.

499. Малютіна І.П. Родинно-шлюбні взаємини українців у контексті правової культури (др. пол. XVI-XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / І. П. Малютіна. – К., 2009. – 19 с.
500. Мареева Е.П. Проблема существования гражданских браков в Тамбовской губернии, XIX в. / Е. П. Мареева // Социальная история российской провинции в контексте модернизации аграрного общества в XVIII-XX вв. : м-лы междунар. конф., май, 2002 г. : тезисы докладов [отв. ред. В.В.Канищев]. – Тамбов, 2002. – С. 127 – 129.
501. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 197 – 215.
502. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 243 – 263.
503. Мейер Д.И. Русское гражданское право в 2-х частях (По исправленному и дополненному 8-му изданию 1902 года) / Д. И. Мейер. – М. : Статут / в серии «Классика российской цивилистики», 1997. – 455 с.
504. Мердок, Джордж Питер. Социальная структура / Джордж Питер Мердок ; [пер. с англ. А. В. Коротаева]. – М. : ОГИ, 2003. – 608 с.
505. Миненко Н.А. Культура русских крестьян Зауралья. XVIII – первая половина XIX в. / Нина Адамовна Миненко. – М. : Наука, 1991. – 224 с.
506. Миненко Н.А. Любовь и семья у крестьян в старину: Урал и Сибирь в XVIII-XIX веках / Н. А. Миненко, В. В. Рябцевич – Челябинск : Челяб. гос. ун-т, 1997. – 287 с.
507. Миненко Н.А. Русская крестьянская семья в Западной Сибири (XVIII – первой половины XIX в.) / Нина Адамовна Миненко. – Новосибирск : Наука, 1979. – 350 с.
508. Минц С.С. Социальная психология российского дворянства последней трети XVIII – первой трети XIX в. в освещении источников мемуарного характера:

- автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.09
«Историография и источниковедение» / С.С. Минц. – М., 1981. – 25 с.
509. Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. / Б. Н. Миронов // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л. : Наука, 1989. – Вып. XX. – С. 102 – 117.
510. Миронов Б. Мир русской деревни / Б. Миронов // Знание – сила. – 1975. – № 9. – С. 40 – 42.
511. Миронов Б.Н. О достоверности метрических ведомостей – важнейшего источника по исторической демографии России XVIII – начала XX вв. / Б. Н. Миронов // Россия в XIX – XX вв. / [под ред. А. А. Фурсенко]. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Булавин», 1998. – С. 41 – 47.
512. Миронов Б.Н. Россия и Запад в XVIII – начале XX в.: социологические образы и историческая реальность [Электронный ресурс] / Б. Н. Миронов // Режим доступа: <http://bmironov.spb.ru/method.php?mn=5@lm=1@lc=art9>.
513. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Борис Николаевич Миронов. – Л. : Наука, 1990. – 272 с.
514. Миронов Б.Н. Семья: нужно ли оглядываться в прошлое ? / Б. Н. Миронов // В человеческом измерении [отв. ред. и предисл. А. Г. Вишневого]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 226 – 246.
515. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов : [в 2 т.]. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.
516. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. / Б. Н. Миронов / Брачность, рождаемость, семья за три века / [сб. статей ; под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 83 – 104.
517. Мордвинцев В.М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. / Вячеслав Михайлович Мордвинцев. – К. : ООО «Междунар. фин. агенство», 1998. – 46 с.

518. Мордвінцев В. Сповідальні книги / В. Мордвінцев // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84 – 87.
519. Мордвинцев В.М. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сел Левобережной Украины в XVIII веке / В. М. Мордвинцев // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин : V Всесоюз. конф., 30 мая – 1 июня 1990 г. : тезисы докл. и сообщ. – К., 1990. – С. 79 – 81.
520. Муравьева М.Г. Облики насилия: формы и методы насилия над женщинами в России XVIII века / М. Г. Муравьева // Гендерное равноправие в России: м-лы междунар. науч. конф., посвященной 100-летию Первого Всероссийского женского Съезда 1908 года, 21-23 марта 2008 года : тезисы докл. – СПб., 2008. – С. 182 – 185.
521. Н.М. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века. Д-ра Антонія І / Н. М. // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 107 – 126; № 2. – С. 282 – 304; № 3. – С. 512 – 529.
522. Надеждин А.Н. Права и значение женщины в христианстве / А. Н. Надеждин. – СПб. : Печатано в типографии духовного журнала «Странник», 1873. – 306 с.
523. Неволин К.А. История Российских гражданских законов / К. А. Неволин : [в 3 т.]. – СПб. : Типография Академии наук, 1851. – Т.І. – 456 с.
524. Невский С. Родство как препятствие к браку в России / Сергей Невский. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1894. – 35 с.
525. Нидерле Л. Быт и культура древних славян / Любор Нидерле. – Прага : Легиография, 1924. – 285 с.
526. Нижник Н.С. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX-XX вв. : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Нижник Н. С. – СПб., 2003. – 492 с.
527. Нижник Н.С. Правовой статус ребенка в русской семье / Н. С. Нижник // История государстваи права. – 2002. – № 4. – С. 5 – 7.

528. Нижник Н.С. Регулирование брачно-семейных отношений на Руси в условиях язычества / Н. С. Нижник // История государства и права. – 2003. – № 2. – С. 31 – 33.
529. Нижник Н.С. Русское семейное право (досоветский период) / Н. С. Нижник. – Челябинск : Челябинский юридический институт МВД России, 1999. – 115 с.
530. Никольский В. Н. Обзор главнейших постановлений Петра I-го в области личного семейного права: Речь, произнесенная на торжественном собрании Демидовского лицея (ноября 10 дня 1857 года) / Владимир Николаевич Никольский. – Ярославль : В Губернской типографии, 1857. – 118 с.
531. Никольский В.К. Семья и брак в прошлом и настоящем / В. К. Никольский. – М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. – 88 с.
532. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – Вінніпег : Волинь, 1981. – 424 с.
533. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Таїнство хрещення Православної Церкви. Богословсько-історична студія / Іван Огієнко. – Вінніпег : Українське наукове православне Богословське товариство, 1956. – 128 с.
534. Орленко Л. (*ймовірно, псевдонім О.Левицького*). Несподіваний шлюб / Л. Орленко // Степ. Письменство, наука і громадське життя. – Одеса, 1916. – С. 7 – 31.
535. Орленко Л. (*ймовірно, псевдонім О.Левицького*). Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. / Л. Орленко // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 11-24.
536. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному / Илья Григорьевич Оршанский. – СПб. : Типография А.Е. Ланау, 1879. – 453 с.
537. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному / Илья Григорьевич Оршанский. – СПб. : В типографии В. Безобразова и комп., 1877. – 498 с.
538. Охримович В. Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних / В. Охримович // Життє і слово. – 1895. – № 3. – С. 387 – 401.

539. Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи / В. Охримович // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 4. – С. 44 – 105.
540. Павлов А.С. Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 597 – 616; № 5. – С. 1 – 29; № 6. – С. 253 – 283.
541. Павлов А.С. Курс церковного права / Алексей Степанович Павлов. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра : Лаврская типография, 1902. – 539, VI с.
542. Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / Алексей Степанович Павлов. – М. : В университетской типографии, 1887. – 452 с.
543. Павлов А. По поводу некоторых недоумений в науке православного церковного права / Алексей Павлов. – М. : Типография А.И. Снегиревой, 1891. – 40 с.
544. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России / Семен Викентьевич Пахман : [в 2 т.] – СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Е. И.В. Канцелярии, 1879. – Т.2. – 1+7+ 400 с.
545. Пашук А.Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття / А. Й. Пашук. – Х. : В-во Харк. Ордена трудового Червоного Прапора Держ. Ун-ту ім. О.М.Горького, 1961. – 48 с.
546. Перов И. Епархиальные учреждения в русской церкви в XVI и XVII (историко-канонический очерк) / Иван Перов. – Рязань : В губернской типографии, 1882. – 210+X с.
547. Петренко І.М. Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської православної церкви (XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 51 – 68.
548. Петренко І.М. Невінчані (громадянські) шлюби православного населення Гетьманщини в XVIII ст. // Сторінки історії: Зб. наук. праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2008. – Вип. 26. – С. 168 – ь 177.

549. Петренко І.М. Чернецтво як привід для розлучення подружжя серед сільського населення XVIII ст. // Український селянин Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 105 – 107.
550. Петренко І.М. Шлюбний вік українського сільського населення у законодавстві Російської імперії XVIII ст. // Український селянин Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 209 – 211.
551. Пилипенко Н. Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) / Н. Пилипенко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2007. – Кн. I. – С. 729 – 734.
552. Победоносцев К. Курс гражданского права / Константин Победоносцев : [в 3 ч., 2 кн.]. – СПб. : Типография А.А. Краевского, 1871. – Ч. II. Права семейственные, наследственные и завещательные. – X+76+VIII с.
553. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / Анатолий Петрович Пономарев. – К. : Наук. думка, 1989. – 320 с.
554. Посохова Л. Шлюбні стратегії випускників православних колегіумів та формування стану духовенства в Україні XVIII ст. / Л. Посохова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 108 – 116.
555. Потапова В.А. Отношение религии к женщине / В. А. Потопова. – Ставрополь : Ставроп. книжное изд-во, 1954. – 28 с.
556. Прохоров М.Ф. Крестьянский двор в крепостной деревне Вологодского уезда в середине XVIII в. / М. Ф. Прохоров // Крестьянское хозяйство: история и современность : м-лы Всерос. науч. конф., октябрь 2002 г. : тезисы докл. – Вологда, 1992. – С. 80 – 83.
557. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряєва. – Львів : Свічадо, 2001. – 156 с.
558. Пушкарев Л.Н. Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века / Л. Н. Пушкарев // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 136 – 143.
559. Пушкарева Н.Л. Гендерная теория и история знания / Наталья Львовна Пушкарева. – СПб. : Алетейя; АНО «Женский проект СПб», 2007. – 496 с.

560. Пушкарёва Н.Л. Женщина в русской семье (X-XX века) / Н. Л. Пушкарёва // Русские : [сб. ст. / отв. ред. В.А.Александров и др.] – М. : Наука, 1999. – С. 456 – 465.
561. Пушкарёва Н.Л. Женщины Древней Руси / Наталья Львовна Пушкарёва. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.
562. Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н.Л. Пушкарёва // Социальная история. Ежегодник. – М., 2005. – С. 97-100.
563. Пушкарёва Н.Л. «Не мать велела – сама захотела...». Интимные переживания и интимная жизнь россиянок в XVIII в. / Н. Л. Пушкарёва // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.) / [сб. ст. ; под ред. Н. А. Пушкарёвой]. – М. : Ладомир, 1999. – С. 612 – 626.
564. Пушкарёва Н.Л. Полонянки / Н. Л. Пушкарёва // Родина. – 1997. – № 3-4. – С. 59 – 61.
565. Пушкарёва Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н.Л. Пушкарёва // Женская повседневность в России в XVIII-XX вв.: материалы междунар. науч. конф., Тамбов, 25 сентября 2003 г. / [отв. ред. Щербини П.П.]. – Тамбов, 2003. – С. 3 – 11.
566. Пушкарёва Н.Л. Российская система законов о браке в XX в. и традиционные установки / Н. Л. Пушкарёва, О. Е. Казьмина // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 4. – С. 67 – 89.
567. Пушкарёва Н.Л. Русская женщина в семье и обществе X-XX вв.: этапы истории / Н. Л. Пушкарёва // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 5. – С. 3 – 15.
568. Пушкарёва Н.Л. Русская семья X-XVII вв. в „новой” и „традиционной” демографической истории / Н. Л. Пушкарёва // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С. 66 – 79.
569. Пушкарёва Н.Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода / Н. Л. Пушкарёва // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 55 – 70.

570. Пушкарьова Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) / Наталья Львовна Пушкарева. – М. : Ладомир, 1997. – 381 с.
571. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт / Михаил Григорьевич Рабинович. – М. : Издательство «Наука», 1978. – 328 с.
572. Развитие русского права в первой половине XIX в. / [отв. ред. Е. А. Скрипилев]. – М. : Наука, 1994. – 316 с.
573. Развитие русского права второй половины XVII-XVIII вв. / [отв. ред. Е. А. Скрипилев]. – М. : Наука, 1992. – 312 с.
574. Репина Л.П. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
575. Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история / Лорина Петровна Репина. – М. : Ин-т всеобщ. истории, 1998. – 282 с.
576. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси / Борис Александрович Романов. – М.-Л. : Наука, Ленинг. Отд-ние, 1966. – 240 с.
577. Романова О. «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження ? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. / О. Романова // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2010. – № 9. – С. 373 – 391.
578. Романова О. Народне розуміння християнської „праведності” та „гріховності” (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) / О. Романова // Студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С. 456-476.
579. Романова О.О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Романова Оксана Олексіївна. – К., 2009. – 368 с.
580. Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405 – 427; № 10. – С. 511 – 529; № 11. – С. 658 – 686; 1902. – № 1. – С. 97 – 125; № 2. – С. 231 – 246.
581. Русские: семейный и общественный быт : [сб. ст. ; отв. ред. М. М. Громыко, Т. А. Листова]. – М. : Наука, 1989. – 334 с.

582. Савченко Л.А. Социология повседневности / Людмила Алексеевна Савченко. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 2000. – 231 с.
583. Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації / О. Сакало // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2007. – Книга I. – С. 781 – 785.
584. Сахаров В.П. О запрещении браков в родстве / Виктор Платонович Сахаров. – Екатеринослав : Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1899. – 164, 2 с.
585. Семевский В.И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века / В. И. Семевский // Устой. – 1882. – № 2. – С. 63 – 107.
586. Семенова Л.Н. Очерк истории быта и культурной жизни России (Первая половина XVIII в.) / Лидия Николаевна Семенова. – Л. : Наука, 1982. – 280 с.
587. Семья, дом и узы родства в истории [под общ. ред. Т.Зоколлы, О.Кошелевой, Ю.Шлюмбама; отв. ред. О.Е.Кошелева] ; / пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой. – СПб. : Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – 285 с.
588. Симоненко И.Ф. Пережитки патронимий и брачные отношения у украинцев Закарпатской области / И. Ф. Симоненко // Советская этнография. – 1947. – № 1. – С. 75 – 83.
589. Смирнов А. Народные способы заключения брака / А. Смирнов // Юридический вестник. – 1878. – № 5. – С.661 – 693.
590. Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа / Александр Смирнов. – М. : В университетской типографии, 1877. – 259 с.
591. Суворов Н.С. Гражданский брак / Николай Семенович Суворов. – СПб. : Издание Я. Канторовича, 1896. – 152 с.
592. Суворов Н. Учебник церковного права / Николай Суворов. – М. : Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – 531 с.
593. Сулима М.М. Грѣхи розмаїтїи: єпитимїїні справи XVII-XVIII ст. / Микола Матвійович Сулима. – К. : Фенікс, 2005. – 256 с.
594. Сумцов Н.Ф. Иннокентий Гизель. К истории южно-русской литературы XVIII в. / Николай Федорович Сумцов. – К. : Издание редакции «Киевской старины», 1884. – 44 с.

595. Сумцов Н.Ф. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу / Николай Федорович Сумцов. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 24 с.
596. Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских / Николай Федорович Сумцов. – Х. : Типография П.В. Попова, 1881. – 206 с.
597. Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы / Н. Ф. Сумцов. – К. : «Киевская старина», 1885. – 20 с.
598. Терещенко А. Быт русского народа / Александр Терещенко. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1848. – 509 с.
599. Февр Л. Бои за историю [пер. с фр. А.А.Бобовича, М.А. Бобовича, Ю.Н. Стефанова] / Люсьен Февр. – М. : Наука, 1991. – 629 с.
600. Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской / О. Фотинский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С. 3 – 13.
601. Фуко Мишель. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко ; [пер. с фр., ком. и послесловие С. Табачниковой]. – М. : Касталь, 1996. – 447 с.
602. Фуко Мишель. Наглядати й карати / Мишель Фуко : [пер. з фр. П. Таращук]. – К. : Основи, 1988. – 392 с.
603. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века / [сб. статей ; под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 14 – 70.
604. Харламов И. Женщина в русской семье / И. Харламов // Русское богатство. – 1880. – № 3. – С. 59 – 107.
605. Цатурова М.К. Прекращение брака по русскому семейному праву XVIII в. / М. К. Цатурова // Вестник Московского университета. Серия: Право. – 1990. – № 5. – С. 59 – 66.
606. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М. : Юрид. лит., 1991. – 112 с.

607. Цыпин В.А. Церковное право. Курс лекций / Владислав Александрович Цыпин. – М. : МФТИ, 1994. – 440 с.
608. Чубинский П.П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений / П. П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. – 1872. – Т. 6. – С. 29 – 80.
609. Шпак Л.Л. Социология повседневной жизни / Лидия Леонидовна Шпак. – Кемерово : Изд КемГУ, 2001. – 376 с.
610. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.) / Николай Шпачинский. – К. : Тип. Товарищества Н.А. Гирич, 1907. – 667, 16, 5, 1 с.
611. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии : [в 12 т.] – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – Т. 5. – С. 248 – 249.
612. Энциклопедический словарь / [сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон] : [в 86 т.]. – СПб. : Типография И.А. Эфрона, 1893. – Т. XI. – 6+466 с.
613. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів. Рец. на працю: Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Н. Яковенко // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 145 – 149.
614. Calhoun A.W. A social history of American family / A.W. Calhoun, 1960. – New York. – Vol. 3. – 446 p.
615. Laslett P. Introduction: The history of the family / P. Laslett // Laslett P., Woll R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. – P. 1 – 89.
616. Hajnal J. Two kinds of pre-industrial household formation system / J. Hajnal. / R. Wall (ed.), in collaboration with J. Robin and P.Laslett. Family Forms in Historic Europe. – Cambridge, 1983. – P. 65 – 104.
617. Hareven T. The Family is Process: The Historical Study of the Family Circle / T. Hareven // Journal of Social History. – 1974. – № 7. – P. 95 – 128.
618. Ransel D.L. Introduction / D.L. Ransel // The Family in Imperial Russia. Urbana. – Chicago; London, 1976. – P. 1 – 14.